

Історія України

*нове
бачення*

1

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Історія
України
*нове
бачення*

У ДВОХ ТОМАХ

Том 1

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО «УКРАЇНА»
1995

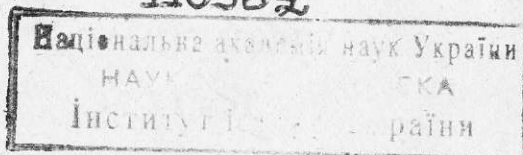
13/248/102
ББК 63.3(4УКР)
І-90

Авторський колектив

О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр, О. П. Моця,
О. В. Русина, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, Ф. І. Стеблій,
В. С. Степанков, Т. В. Чухліб

Під загальною редакцією академіка НАН України
В. А. Смолія

110362

Історія України: нове бачення: У 2 т. / О. І. Гуржій,
І-90 Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.; Під ред. В. А. Смолія.—
К.: Україна, 1995—350 с.

ISBN 5-319-01362-0

Т.1.-350 с.-ISBN 5-319-01336-1

У першому томі викладено події, що відбувалися на території України з прадавніх часів до початку ХХ ст. Подаються вони у загальному контексті розвитку світової цивілізації. Прагнучи відділити міфи від об'єктивної реальності, автори аналізують літописи та інші джерела, з наукових позицій, із залученням свіжовіднайдених архівних документів заповнюють «білі плями» вітчизняної історії. Використано також кращі здобутки дореволюційної, радянської та зарубіжної історіографії.

Видання розраховане на масового читача.

І 0503020902 - 029 БЗ-7-30-94
201 - 95

ББК 63.3 (4УКР)

ISBN 5-319-01336-1 (Т.1)
ISBN 5-319-01362-0

© Видавництво «Україна»,
1995

ПЕРЕДМОВА

Підготовка узагальнюючих курсів з історії України має давню традицію. Започаткована ще козацькими літописцями, а згодом анонімним автором «Історії Русів», Д. Бантиш-Каменським, М. Маркевичем, вона розвивалася від середньовічних норм і канонів сприйняття світу до осмислення подій та фактів істориками нового часу. Це був тривалий і складний процес. Зазнавав істотних змін сам підхід до предмета історичних студій, розширювалася джерельна база, вдосконалювався інструментарій досліджень тощо. Компілятивні, вузькотематичні та регіональні праці поступалися таким, в яких історичний процес уже реконструювався через призму оцінок подій і фактів не лише у масштабі загальноукраїнському, а й усієї європейської історії.

У другій половині XIX ст. в історіографії утверджується позитивістський напрям, представники якого, відмовляючись від традиційних схем дослідження, переходять до вивчення соціально-економічної історії, прагнуть заглибитись у внутрішню сутність історичних подій та явищ, ввести в науковий обіг новий документальний матеріал. У контексті позитивізму творив, як відомо, визначний український вчений Михайло Грушевський, чия «Історія України-Руси» стала своєрідним репрезентантом цього напрямку в історіографії. У цей час виникли і діяли різні школи й напрями історичної науки, яскравими представниками яких були О. Терлецький, В. Липинський, О. Єфименко, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич та інші вчені.

Радянська доба докорінно змінила погляд на історію як науку. Об'єктивне відтворення історичного процесу, що ґрунтується на багатій джерельній базі, з утвердженням тоталітарного режиму поступалося до краю ідеологізованим історичним працям, які писалися на догоду політичній кон'юнктурі. Широкий читацький загал був позбавлений можливості знайомитися з дослідженнями зарубіжних істориків-немарксистів, представників української діаспори.

Перебудовний і постперебудовний час та новітня доба незалежної України відкрили невідомі досі архіви, розкріпачили

відкритих стоянках тих часів. Освоєння вогню мало величезне значення для життя стародавнього населення. Адже він забезпечував надійний захист від холоду та звірів, давав можливість освоювати нові райони, котрі раніше були недоступними. Можливо, вже цього часу людина почала використовувати вогонь для приготування їжі.

На сьогодні в різних регіонах України виявлено близько 30 ашельських стоянок. На думку вчених, початок цього процесу відноситься до часу так званого гюнцського похолодання, що сталося близько одного мільйона років тому. Кам'яні знаряддя праці та сліди виробництва цих часів виявлені на глибині 12 м від сучасної поверхні на стоянці Королево, що на березі р. Тиса на Закарпатті. Ймовірно, вже на цьому етапі люди просунулись і далі на схід — у Північне Причорномор'я та Приазов'я. Як свідчить аналіз характерних особливостей ранньоашельських кам'яних індустрій Закарпаття, розселення прадавніх колективів на територію України (принаймні в її західних областях) скоріше всього відбулося цього часу з західної частини Передньої Азії та півдня Центральної Європи (передусім з Балкан).

Та освоєння територій людиною не можна уявляти як одночасовий акт. Це був тривалий процес, що мав, вірогідно, хвилеподібний, перервний характер. До того ж міграції окремих груп відбувалися з різних територій. Так, дещо пізніші археологічні матеріали, знайдені на стоянках на Житомирщині і в Криму, дають підстави зробити припущення і про імпульси з північних земель сучасної Німеччини та з Кавказу. А на Житомирщину первісне населення теж потрапило з півдня. Тож південно-західний і західний шляхи початкового розселення в українському регіоні були основними.

Подальша еволюція людини привела до появи в мустьєрську епоху (150—35 тис. років тому) палеоантропів, або неандертальців. Це був наступний ступінь фізичного та розумового розвитку типу людини, що розширила межі свого проживання. В Україні відомо близько 200 стоянок такої людини. Кам'яні знаряддя неандертальців були досконаліші й різноманітніші, ніж у архантропів. Серед них особливе значення мали гостроконечники, що використовувались як ножі і, мабуть, як наконечники для списів.

Зовні неандерталець був корінної статури, з розвинутою мускулатурою, трохи сутулий. Будову черепа та мозок (об'єм 925—1800 см³) він мав примітивні. Голова у нього була порівняно велика, видовженої форми, з низьким лобом і нависаючим надбрів'ям. Для неандертальця характерні широкий, що іноді досить виступає, ніс, скошене назад

підборіддя, асиметричність півкуль мозку, пов'язана з праворукістю; краще, ніж у архантропів, розвинутий руховий центр мозку. Однак лобова частина мозку у нього була розвинута менше, ніж у сучасної людини.

Неандертальці мали почуття родинних зв'язків, робили спроби розібратися у двох станах перебування родичів — життя і смерті. В багатьох печерах знайдені останки похованих — перші соціальні захоронення в історії людства. Це також свідчення зародження релігійних уявлень і вірувань. Так, під час розкопок грота Кіік-Коба в Криму були виявлені рештки кісток дорослого неандертальця й дитини 6—8 місяців. Дорослий був похований у могильній ямі і лежав на правому боці з трохи підігнутими ногами. На думку дослідників, тут була захоронена жінка віком близько 35 років і зростом 155—159 см. Вікове співвідношення похованих і те, що їх поклали поряд, дають можливість зробити припущення, що це могила матері та дитини.

До муст'єрської епохи належать і перші спроби образотворчої діяльності. На ряді стоянок знайдені кістки тварин з нарізками, зробленими через рівні відрізки, з найпростішими орнаментальними узорами й зображеннями тварин.

Неандертальці — сучасники великого обледеніння з різким похолоданням клімату. Вони проживали в печерах, пристосовуючи їх під житло, а також на відкритих місцевостях, де споруджували наземні будівлі на зразок чуму, покриті шкурами тварин. Одна з них була досліджена на стоянці Молодова на Дністрі (Чернівецька обл.). Споруда, очевидно, була овально викладена зі спеціально підібраних великих кісток мамонта. Каркас житла зводили із жердин, а зверху його покривали шкурами, котрі закріплювали також кістками мамонта. Всередині збереглися сліди 15 багать і знайдено велику кількість уламків кременю, з якого виготовлялися знаряддя праці.

Боротьба людини за існування була дуже тяжкою. Адже за низького рівня розвитку продуктивних сил способи добування їжі (навіть при набутих навичках полювання), які були відомі тогочасній людині, не завжди могли забезпечити окремі колективи необхідними харчами. Люди часто голодували, серед них була висока смертність. Вивчення решток кісток неандертальців показало, що 55% із них помирали, не досягнувши навіть 20-річного віку, і майже ніхто не доживав до 50 років.

В епоху, в яку жили неандертальці (палеоантропи), відбулося остаточне становлення людини. Близько 35 тис. років тому з'явилися їх нащадки, що вже належали до сучасного фізичного типу — «*Homo sapiens*», або «людини розум-

ної». В Європі їх ще називають кроманьйонцями, за назвою грота Кро-Маньйон (Франція), де вперше було знайдено п'ять кістяків цього типу разом з кам'яними знаряддями праці та просвердленими раковинами. Фізичною будовою кроманьйонець нічим істотно не відрізнявся від сучасної людини.

Техніка виготовлення знарядь праці й господарство кроманьйонців досягли вищого, ніж у неандертальців, ступеня розвитку. Вони виготовляли різноманітні знаряддя з каменю та кістки, прикраси, статуетки, що нагадують людину, фігури тварин. Основним джерелом добування їжі було полювання на великих тварин — мамонта, зубра, бізона, носорога, печерного ведмеда. Мисливська зброя стала досконалішою — з'явилися дротики, гарпуни, списокидалки.

Кроманьйонці продовжували споруджувати житла на зразок чуму чи яранги, а також землянки і напівземлянки. Як будівельний матеріал використовувалося дерево (жердини), кістки й шкіри великих тварин. Так, на будівництво трьох жител та обладнання багаття у поселенні біля Межиріч на Середньому Дніпрі (Черкаська обл.) було використано 1753 кістки мамонта. Підраховано, що для спорудження цих жител потрібно було забити 110 мамонтів.

У цю ж епоху склався родовий лад і відбулася племінна організація суспільства. Виникли давні форми релігійних вірувань: анімізм — культ предків і вшанування померлих; магія — віра в те, що заклинаннями та обрядами можна вплинути на хід подій; тотемізм — віра в спільного для конкретного колективу предка із світу тварин чи рослин; фетишизм — поклоніння предметам неживої природи.

Потрібно зазначити, що якраз у цю епоху почався і процес виникнення рас — представників трьох основних типів — європеоїдного, негроїдного та монголоїдного. Давні раси менше відрізнялись одна від одної, ніж сучасні, — вони мали яскраво виражені риси походження від єдиного людського типу.

По закінченні останнього льодовикового періоду (14 — 12 тис. років тому) кліматичні умови Євразійського материка зазнали значних змін. Льодовий покрив танув і поступово відступав у межі своєї первісної появи в північних широтах. У результаті потепління склалися ландшафтно-географічні зони, близькі до сучасних. Змінився рослинний і тваринний світ.

На території, де раніше був степ, тундра чи льодовик, вирости ліси. Зникли мамонти, шерстисті носороги й інші тварини, котрі були головним об'єктом полювання та джерелом їжі в попередні часи. Ліси заселили північний олень,

лось, кабан, бурий ведмідь, вовк, лисиця, бобер, а степи — бик, кінь, антилопа-сайга й інші сучасні тварини.

Почалася нова епоха, що дістала назву середнього кам'яного віку — мезоліту. Умови життя людей, зокрема добування ними їжі, різко змінились, що стало поштовхом до виготовлення складніших знарядь праці. Були створені вироби для обробки дерева — долото, сокира, тесло; нові знаряддя з кістки та дерева (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами. Також було зроблене важливе відкриття досить складного для того часу механічного знаряддя — лука.

Великі родові колективи мисливців на мамонтів та бізонів змінились порівняно невеликими групами мисливців. Озброєна луком і стрілами людина тепер мала більшу самостійність і можливість полювати сама. Поширеним було полювання на північного оленя. З луком і стрілами людина навчилася забивати тварин на відстані, а дичину — на льоту.

Крім мисливства одним із основних занять стає рибальство. В цей час були винайдені різноманітні пристосування для ловлі риби — гачки, сіть з поплавками, складна система загоронок на ріках та озерах, а також човни, видовбані з цільних стовбурів дерев, та весла. Важливого значення набуло збирання річкових і морських черепашок, різноманітних їстівних рослин та ягід. Домашньою твариною став собака — віднині на віки й тисячоліття постійний супутник людини.

На відміну від попередніх часів в епоху мезоліту почали ховати померлих вже не серед живих, тобто на території стоянок, а за їх межами — у давніх родових чи племінних могильниках. Так, у Дніпропетровській області досліджено три могильники біля Волоського та Василівки, на яких виявлено близько 90 поховань. Більшість захоронених — чоловічої статі, покладені в могили в скорченому вигляді, на боці. Серед останків померлих знайдені стріли і навіть наконечник дротика (причому деякі з них застрягли прямо в кістках), а на деяких черепах є вм'ятини від ударів. Все це свідчить про те, що тут були поховані члени роду чи племені, котрі загинули під час сутичок. Деталі обряду поховання, зокрема орієнтація померлих, вказують на те, що люди епохи мезоліту поклонялися, мабуть, небесним світилам і понад усе — сонцю.

Поширення мисливства і збільшення кількості населення зумовили певне порушення екологічного балансу. Внаслідок цього в багатьох регіонах склалася ситуація, названа кризою мисливського господарства. Присвоюючи форми господарювання поступово вичерпували себе, а тому їм на зміну йшли відтворюючі форми. Це відбулося вже в епоху неоліту, коли

стародавнє населення України досягло нового ступеня свого культурно-історичного розвитку.

В неоліті, або новому кам'яному віці (VI—III тис. до н.е.), приручаються всі основні види домашніх тварин, виникає примітивне землеробство. Але присвоюючі форми господарювання, особливо в лісовій зоні, ще довго продовжують відігравати важливу роль у життєдіяльності тогочасного населення. Так, лісові племена так званої культури ямково-гребінцевої кераміки аж до кінця неоліту (як і в попередні часи) існували виключно за рахунок мисливства, рибальства та збирання ягід. У поліській зоні особливого значення набуває рибальство, яке стає визначальною формою господарювання. А в південному і південно-західних регіонах, наприклад у населення культури лінійно-стрічкової кераміки, основне місце належало вже примітивному землеробству та скотарству.

Відмінності в характері господарювання в різних регіонах України, на думку Д. Телегіна, свідчать про нерівномірність історичного розвитку неолітичного суспільства, що пов'язано з природним оточенням та історичною ситуацією в ті чи інші часи. На півночі сприятливі природні умови в епоху неоліту зумовлювали подальший розвиток традиційних форм присвоюючого господарювання. А на півдні, в степовій зоні, вже в пізньому мезоліті стало бракувати дичини, що було однією з причин переходу людства до відтворюючого господарювання — скотарства та землеробства (землю почали обробляти за допомогою мотик з рогу та кістки). Південні племена зазнавали впливу передових на той час цивілізацій Стародавнього Сходу, звідки розповсюджувались ці прогресивні форми господарювання.

Перехід племен в епоху неоліту до відтворюючих форм господарювання був важливим етапом в історії людства в цілому і тогочасного населення України зокрема. Іноді цей процес називають «неолітичною революцією». Дійсно, в галузі давньої економіки це був своєрідний революційний переворот, котрий розтягся на значний відтинок часу і збігався з темпами соціально-економічного і культурного розвитку тієї епохи.

Для виготовлення знарядь праці продовжує використовуватися традиційна сировина — камінь, кістка, ріг, дерево. Але з'являються нові методи їх обробки — крім простого оббивання ще й пиляння, шліфування та примітивне свердління.

Одним з важливих досягнень стає виготовлення глиняного посуду. Випалена на вогні глина була першим штучним

матеріалом, котрий створила людина. Як вважають дослідники, глиняний посуд виник шляхом обмазування сирого глиною посуду, сплетеного із лози. Такий посуд випадково потрапляв у вогонь, дерев'яна частина вигорала, а глина обпалювалась, ставала досить твердою та водонепроникною. Посуд швидко набув популярності, і його використовували для різних цілей — приготування їжі, зберігання сипучих продуктів тощо. Його форми та орнамент на різних територіях мали свої особливості. По таких масових знахідках археологи визначають ареали проживання окремих людських спільнот (на землях України виділено понад 10 неолітичних археологічних культур).

Епоха неоліту в цілому належить до первіснообщинної формації стародавнього суспільства, в котрій порівняно з попередніми періодами відбуваються лише певні соціальні зміни. Це племінний лад, економічною і соціальною основою якого був матриархат. Загальні колективні могильники, відсутність поховань, що виділялися б багатим інвентарем чи особливостями ритуалу, свідчать про соціальну рівність серед тогочасних людей. Лише поява кам'яних булав в окремих похованнях (Маріуполь, Микільське), котрі, мабуть, мали значення символів влади й підпорядкування, вказує на зародження інститутів родової влади.

За характером матеріальної культури та основних видів занять неолітичні культури України (як і всієї Європи та західних регіонів Азії) розподіляються на дві зони: землеробсько-скотарську та мисливсько-рибальську. Межа між ними пролягає в Євразії — від північної частини Франції через північ Центральної Європи, Польщу, Україну, Нижнє Подоння та Нижнє Поволжя до Середньої Азії.

Характерною ознакою культур землеробсько-скотарської зони є переважання плоскодонної кераміки (рідко — круглодонної), прикрашеної здебільшого лінійним, у тому числі спіральньо-меандровим, орнаментом. Тут з'являється розписний посуд, використовуються шліфовані кам'яні сокири, складається специфічний поховальний обряд (покладення померлого у скорченому вигляді на боці разом з керамічними виробами). Носіями культур цієї зони були племена середземноморського типу.

Потрібно зазначити, що і носії археологічних культур Полісся зробили перші кроки до відтворюючих форм господарювання, хоча переважали традиційні заняття. На відміну від вищезгаданих для культур мисливців і рибалок типовою є наявність гостродонної кераміки, прикрашеної переважно штампованим орнаментом (ямки, гребінцеві вдавнення).

Серед крем'яних виробів важливе місце займали сокири, здебільшого нешлифовані. Тут домінує обряд поховання померлого витягнуто, на спині, без кераміки. Носіями цих культур були переважно племена пізніх кроманьйонців.

Епоха міді — бронзи.
Трипільська культура

Ранні форми відтворюючого господарювання, що зародились у цю епоху, набули подальшого розвитку в перехідний період від кам'яного віку до епохи бронзи — в так званому мідному віці, або ж енеоліті (IV — III тис. до н.е.). В цей час людство оволоділо першим металом — міддю, знайомство з яким відбулося ще раніше в близькосхідному регіоні (V — IV тис. до н.е.).

Важливим досягненням тих часів було зростання продуктивності праці, виникнення передумов для регулярного обміну і поява майнового розшарування суспільства, тобто початку розкладу первіснообщинного ладу. Тоді ж намічається перехід від мотичного до ранніх форм орного землеробства. Із збільшенням кількості тварин у стаді коня пристосовують для верхової їзди. А зміни у виробничій діяльності і розвиток ідеологічних уявлень зумовлювали зміни й у комплексі вірувань. Це знайшло відображення у монументальній скульптурі, у орнаменті та поховальному обряді.

Найбільш ранніми суспільними утвореннями на території України, що вступили в нову епоху, були землеробсько-скотарські племена трипільської культури та культури Гумельниця. Обидві вони сформувалися на основі культури Боян і, можливо, інших неолітичних культур Балкано-Нижньодунайського регіону. Пізніше з'являється ще ряд культур землеробсько-скотарського напрямку, пам'ятки яких відомі також і на захід від сучасних кордонів України (кулястих амфор, воронковидних посудин тощо).

Але все ж таки найяскравішою серед них була трипільська (за назвою поселення поблизу с. Трипілля на Київщині, дослідженого В. Хвойкою). Поширена на території від південно-східного Прикарпаття до Дніпра ця культура розвивалася протягом IV — III тис. до н.е. Вона є однією з основних давньоземлеробських культур мідного віку. Трипільська культура була складовою частиною великої трипільсько-кукутенської спільноти, що займала переважно територію лісостепової смуги Правобережної України та Молдови.

Особливості трипільської культури та її місце в європейському енеоліті визначаються, на думку І. Чернікова, по-перше, величезною територією поширення (близько 190 тис. км²). Вражають швидкі темпи освоєння трипільськими племенами нових територій — на ранньому етапі освоєна площа ста-

новила близько 50 тис. км², на середньому — 150 тис. км². Жодна з європейських розвинених землеробських енеолітичних культур не могла зрівнятися з нею ні за площею, ні за темпами поширення.

По-друге, вони характеризуються довготривалим періодом поступового розвитку — протягом 1500 — 2000 років — без значних змін в основних рисах культури.

По-третє, за своїм походженням трипільська культура хоч і була пов'язана з Балкано-Нижньодунайським регіоном, але в процесі поширення на нові східні території включала в себе на різних етапах елементи місцевих неолітичних та енеолітичних культур. При цьому вплив південно-західного населення був неодноразовий, а розвиток більш-менш відокремлених общин приводив до виділення своєрідних локальних груп, що мали різну долю.

По-четверте, трипільська культура відзначається розташуванням поселень певними концентрованими групами з проміжними менш заселеними територіями. Навряд чи можна назвати Трипільля «культурою кочуючих землеробів», та деякою мірою до неї підходить поняття «культура пересувних землеробів». Цим племенам доводилося в умовах українського Лісостепу кожні 30 — 50 чи 60 — 80 років залишати засновані поселення через виснаження ґрунту внаслідок екстенсивного ведення господарства, переселятися та освоювати нові землі. Цим, зокрема, можна пояснити і утворення найбільших у Європі за доби енеоліту поселень-гігантів на Уманщині площею до 450 га, в яких було сконцентровано по кілька великих общин землеробів.

По-п'яте, ця культура була крайньою північно-східною ланкою землеробських культур «балкано-західноукраїнського» регіону європейського енеоліту, що безпосередньо межувала та підтримувала зв'язки з найбільшим у Стародавньому світі ареалом скотарських культур євразійських степів та неолітичних культур лісостепової й поліської зон Східної Європи.

Однією з причин зникнення багатьох культур, зокрема трипільської, стала навала скотарських племен (номадів) з Північного Причорномор'я. Носіїв курганних культур українських степів, котрі зруйнували багато осередків осілого населення, іноді навіть називають «вікінгами» IV — III тис. до н.е. А руйнація цих культур пов'язується з «курганізацією» Європи та Малої Азії, що позначається терміном «індоєвропеїзація», або «розселення індоєвропейців з прабатьківщини».

Як уже зазначалось, основою життєдіяльності трипільських

племен було землеробство, а також скотарство. Надзвичайно високий рівень мали домашні виробництва й обшинні ремесла, особливо гончарство (розписний посуд) та металообробка. Трипільський осередок належав до найдавнішої в Європі, а також найрозвинутішої в енеолітичну добу Балкано-Карпатської металургійної провінції. Через ці землі проходив шлях, по якому торгували металом. Про взаємозв'язки трипільців з іншими групами стародавнього населення свідчать і різні антропологічні типи, відмічені серед носіїв цієї культури. Отже, Трипільля було сполучною ланкою між Заходом і Сходом.

Основним економічним осередком тогочасного суспільства, мабуть, продовжувала бути велика сім'я, котра складалась із кількох парних сімей. Місцями проживання великосімейної общини були, можливо, великі будівлі, розділені перегородками на окремі відсіки, кількість яких дорівнювала кількості парних сімей (мала сім'я могла проживати і в окремій будівлі).

Багату інформацію про духовний світ трипільців містить орнамент глиняних виробів. Так, тричленна побудова орнаментальних композицій на стінках багатьох горщиків, можливо, є відображенням триярусної картини світу. У верхній частині горщика горизонтальною хвилястою лінією зображували воду, посередині — сонце, місяць, краплі дощу, а в нижній частині — дерева, людей, тварин. Є припущення, що ці три горизонтальних яруси розпису на керамічних виробах відображають поділ світу на верхнє небо із запасами води, звичайне небо (середній ярус), по якому завершує свій біг ясне сонце і через яке на землю (третій ярус) падає дощ, окроплюючи рослини. Такий же тривимірний поділ світу описаний у стародавніх індоєвропейських текстах — гімнах Рігведи (приблизно в середині II тис. до н.е.). Це «свах» — верхнє небо із запасами води, «бхувах» — повітряний простір із зорями, сонцем та місяцем і «бхух» — земля, ґрунт.

Культові обряди та церемонії проводились як у звичайних житлах, так і в спеціальних святилищах. Одна з таких споруд на поселенні Сабатинівка (басейн Південного Бугу) являла собою будинок з коридором. У віддаленій від входу частині приміщення знаходилась піч, біля якої були розставлені зернотерки, глиняні жіночі статуетки і посуд (в одному з горщиків виявлені кістки бика).

Вздовж стіни був зведений глиняний вівтар, а поряд з ним, в кутку, — масивне глиняне крісло, спинка якого закінчувалась двома роговидними виступами, — так званий «рогатий трон». На вівтарі виявлено 16 глиняних сидячих

жіночих фігурок та мініатюрні моделі кріселець з «рогами» на кінцях спинок, пофарбованими в червоний чи білий кольори. Поряд стояв великий горщик із рельєфним зображенням чотирьох жіночих грудей, котрий, вірогідно, призначався для води. Мабуть, це святилище було своєрідним жіночим будинком, в якому випікали ритуальний хліб.

Сприятливі природні умови і розвиток різних галузей натурального господарства зумовлювали значне збільшення населення. Якщо наприкінці першого етапу існування трипільської культури населення, на думку В. Круца, становило близько 30 тис. чоловік, то наприкінці середнього воно сягало вже 410 тис. Далі спостерігається певний спад: 330 тис. у середині і близько 100—120 тис. чол. наприкінці пізнього етапу. Поселення були різних розмірів, а найбільші з них зосереджувались у межиріччі Південного Бугу та Дніпра — тут відомо близько 30 пам'яток площею понад 50 га.

Найголовнішим елементом у плануванні таких «протоміст» було створення кількох овалів забудови, діаметр яких сягав 1—3,5 км, з двоповерховими чи однопверховими спорудами. Вони утворювали вулиці та квартали в центральній частині поселення. На найбільших з них (Майданецьке, Тальянки та ін.) налічувалось від 1600 до 2700 будівель різних типів. Крім житлових досліджені також споруди, що могли використовуватися для громадських потреб.

Розвиток відтворюючих форм господарювання викликав корінні зміни й у мисленні людини, ставленні її до природи. Поступово давні символи та обряди значно змінилися, трансформувались у нові, передусім у символи добробуту. Зокрема, з культом родючості пов'язано багато жіночих статуєток, в яких насамперед підкреслюються ознаки жіночої статі. Пізніше їх змінюють зображення молодих дівчат з плавними лініями тіла. Такі статуетки передають образ жіночого божества, широко відомого в усіх ранньоземлеробських племен і тісно пов'язаного з уявленнями про велику богиню-матір, про матір-землю, від якої й залежить родючість. З цим культом пов'язані також скульптурні зображення домашніх тварин — бика, корови, барана, козла, свині, собаки. Ліпні голови їх нерідко прикрашають глиняні горщики, що використовувались для зберігання їжі.

Але у всякої культури є початок і кінець. Були вони і у Трипілья. З приводу її поступового зникнення висловлюється кілька гіпотез: це і порушення екологічного балансу, що було пов'язано з екстенсивним веденням господарства; й певне похолодання клімату; і спроба перебудувати землеробську основу економіки на скотарську; і внутрішні протиріччя та

протистояння трипільських общин західного та східного ареалів; і експансія степовиків (носіїв ямної культури) на північний захід і племен культури кулястих амфор із заходу на схід (тобто на зайняті трипільцями території). Вірогідно, що була не одна, а кілька причин зникнення трипільської культури.

Розвиток населення трипільської культури відбувався своїм, суто європейським, неурбаністичним шляхом. Трипільці досить близько підійшли до рівня перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту, але не змогли зрівнятися з ними внаслідок згаданих причин. Та феномен трипільської культури полягає в тому, що вона своєрідно поєднала господарські, фізико-біологічні, антропологічні, етнокультурні та суспільно-ідеологічні системи найстародавніших представників людських суспільств Півдня, Центру, Сходу та Полісся Європи, що належали до кількох антропологічних та мовних груп, перебували на різних рівнях розвитку. Довготривале проживання населення трипільської культури на значній території Східної та Південно-Східної Європи привело на заключному етапі до її сегментації, а згодом і до розчинення у складному конгломераті культур, які засвоїли її основні досягнення у господарстві, культурі, ідеології. Ці надбання збереглися у міфології та культурах протослов'ян, а також інших індоєвропейських народів.

Тоді ж причорноморські степи і Крим займали угруповання з переважаанням скотарського способу ведення господарства — носії середньостогівської, ямної та інших археологічних культур. Перші з названих вже приручили коня. Вони, як і їх наступники, маючи специфічний уклад життя, були досить войовничими, про що свідчить багато знахідок бойових молотів, кинджалів, наконечників для стріл. Можливо, побоюючись нападів з півдня, загроза яких постійно нависала над трипільцями, вони й стали будувати поселення-гіганти. Їх концентрація і щільна забудова зовнішніх кварталів дають підстави говорити про оборонні функції цих зон «суперцентрів». Але водночас взаємовплив південних сусідів на трипільців-землеробів зумовив зміну способу їх господарювання — на пізньому етапі існування цієї культури стало переважати скотарство.

Племена ямної культури, що селилися на широких степових просторах від Приуралля до Дунаю в III тис. до н.е., також швидко пересувалися на безмежних просторах і були дуже войовничі. У другій половині III тис. до н.е. на місцях колишніх трипільських поселень лісостепового правобережжя споруджуються кургани ямників. Характеристика їх укладу

життя яскраво доповнюється матеріалами, одержаними під час розкопок Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі, що функціонувало близько тисячі років. Із невеличкого селища з землянковими житлами воно перетворилося на фортецю, оточену глибокими ровами та кам'яними стінами (збереглися їх залишки висотою 2,5 м).

У цю ж добу, наприкінці IV тис. до н. е., в степах України з'являються кургани, що на вікі стають невід'ємним елементом ландшафту цієї зони. Ці кургани являють собою округлі насипи різної висоти. Під ними знаходяться поховання. Та це не просто насипи з ґрунту, бо довкола них збереглися залишки складних архітектурних споруд із землі, дернових вальків, каміння і дерева. Появу курганів з викладеним довкола камінням чи вертикально поставленими плитами дослідники пов'язують з культом сонця. Адже степовий курган — це ніби трохи підняте над поверхнею землі повторення в меншому масштабі того, що бачить людина навколо себе, це ніби своєрідна модель видимого світу.

В ці часи переважає обряд поховання померлого в скорченому вигляді й посипаного червоною вохрою. Характерно, що поховальну конструкцію робили у формі воза. При цьому справжні дерев'яні дискові колеса від воза знімалися і клалися по кутах могильної ями. Померлий начебто вирушав у подорож з реального світу в інший. Рештки возів у похованнях є найдавнішими свідченнями використання колісного транспорту на нашій території.

Крім того, в ці ж часи з'являються перші поховальні кам'яні скрині та монументальна скульптура у вигляді різноманітних стел — кам'яних плит прямокутних, трикутних, трапецієвидних контурів. Поряд з простими стелами зустрічаються й антропоморфні, на яких вигравіровані окремі частини тіла та різні предмети. Всі вони, безсумнівно, є культовими пам'ятками, пов'язаними з вшануванням предків, сонця, родючості.

Загалом перші номади українських степів різко змінили характер міжплемінних відносин. Вони, зокрема, поклали край віковим культурним впливам та інвазіям на Дніпровському Правобережжі нижньодунайських та балканських племен. У середині IV тис. до н. е. розпочався зворотний процес, в результаті якого було повністю витіснено це чужорідне для території України населення. А у способі господарювання з'явилося степове скотарство, яке поширилося на території від Дніпра до Карпат, а також у Нижнє Подунав'я та на Балкани.

Далі на шляху прогресу стародавнього населення України був історичний період, що тривав близько тисячі років (II тис. до н. е.). Він дістав назву доби бронзи за найменуванням

цього сплаву (мідь плюс олово чи рідше — свинець або миш'як). Цей штучний метал був твердіший, ніж мідь, температура його плавлення була також значно нижчою: мідь плавиться за температури 1056 градусів, а бронза — близько 700—900. Таку температуру можна було отримати навіть у найпримітивніших печах, а то і на вогнищах просто неба.

Вважається, що відкриттю цього сплаву могла сприяти наявність у деяких мідних рудах домішок олова (найкраща бронза — 9 частин міді і 1 частина олова). Коли люди пересвідчилися у перевагах нового металу, з нього почали виготовляти різні знаряддя праці та зброю. На території нинішнього Донбасу в давнину були такі шахти для видобування руд, необхідних для виробництва бронзи. До Європи відомості про спосіб виготовлення цього сплаву потрапили з передньоазійського регіону, де відомі факти найбільш раннього його використання (починаючи з IV — III тис. до н. е.).

Розвиток металургії бронзи і поява значної кількості металевих знарядь сприяли подальшому розвитку всього господарського комплексу, взаємовпливу між скотарськими та землеробськими племенами, котрі водночас поглиблювали свою спеціалізацію. Якраз на початку епохи бронзи в степах Східної Європи завершився процес виділення скотарських племен з-поміж інших. Це знаменувало початок нагромадження багатства (насамперед худоби та товарів від землеробів) у руках окремих сімейств. Патріархальні родинні відносини остаточно утвердились у тогочасному суспільстві — головна роль переходить до чоловіків.

Доба бронзи характеризується великою кількістю археологічних культур (близько 20): шнурової та багатоваликової кераміки, тшенецько-комарівської, катакомної, зрубної тощо, котрі належали до різних груп племен. Це свідчить про зростання певної відособленості господарського і культурного розвитку окремих людських колективів. Проте помітна і певна спільність окремих культур на досить значних просторах України та сусідніх територіях, що свідчить про постійні контакти між ними та розселення носіїв окремих культур у різних напрямках. Порівняно з іншими стародавніми народами Східної Європи племена, котрі населяли територію України, досить рано вступили в епоху бронзи. Але ця територія вже чітко розподілялася на три складові «світи» — Степ, Лісостеп і Полісся. Культурні й етноісторичні процеси в кожній із цих зон відбувалися різними темпами і в різних руслах.

У цілому тогочасний світ, як уже зазначалося, ділився на землеробський і скотарський. У північних районах протягом усього згаданого періоду добування каменю і виготовлення з нього різноманітних виробів ще продовжувало посідати виключно важливе місце, адже крихка бронза не могла повною мірою витіснити традиційну виробничу сировину.

На відносно легких ґрунтах того ж Полісся почало розвиватись і землеробство, про що свідчать знахідки стародавніх дерев'яних рал у Токарях на Сумщині та в Поліссі на Чернігівщині. Ще більшого розвитку досягло землеробство в лісостеповій зоні — найсприятливішій для цього заняття. Тут значно розширюється асортимент культурних рослин: зафіксовані знахідки кількох сортів пшениці, проса, ячменю, льону, коноплі, гороху, сочевиці; розвивається садівництво й городництво (виявлені кісточки вишні, сливи, насіння ріпи, цибулі, часнику, маку).

Зображення плуга на плитах навісу Таш-Аір у Криму та наскельні малюнки биків у ярмі в Кам'яній Могилі в Приазов'ї свідчать про те, що в II тис. до н. е. вже було відоме орне землеробство. В степових же регіонах основним було скотарство. Тут знали всі види домашніх тварин, передусім велику рогату худобу, поступово збільшувалися отари овець та кіз. Але степнякам було відоме й вирощування злаків. Розвивалось, як і на північних територіях, общинне ремесло, що сприяло виділенню ремісників різних напрямів; передусім професіоналів-металургів (Причорномор'я), майстрів з виготовлення крем'яних знарядь (Волинь).

Розвиваються й ідеологічні уявлення. Так, з широким використанням у господарстві коня поширюється його культ. Особливе місце він посідає у міфології індоіранських племен (уподібнюється сонцю). В поховальному ритуалі кінь є посередником між світом живих і царством мертвих.

Самі захоронення дедалі частіше робилися під курганними насипами не тільки в степових районах, а й в інших місцевостях (хоч тут зберігаються й ґрунтові могильники). Під час здійснення цього ритуалу значну роль починають відводити вогню. Здійснювали обряд кремації чи інгумації, але незалежно від способу захоронення культ предків продовжував існувати. Активно вплинути на людське тіло як за життя, так і після смерті намагалися племена катакомбної культури півдня України — найбільш войовниче населення серед племен епохи енеоліту — бронзи. Окремі групи носіїв цієї культури запроваджували штучну деформацію черепів померлих ще в дитячому віці (у дорослих звичайним явищем була медичинська трепанація черепів).

Нині зафіксовано (В. Отрощенко та інші дослідники) і обряд моделювання обличчя за черепом, який проводили так. Голову померлого відокремлювали від тіла, очищали від м'яких тканин, вилучали й мозок. Потім на черепі за допомогою спеціально виготовленої маси на жировій основі моделювали риси обличчя зі стуленими повіками та стиснутими губами, особливо ретельно виліплювався ніс. Такий череп фарбували й використовували деякий час у церемоніях, пов'язаних з культом предків, а потім клали біля померлого. В окремих випадках від м'яких тканин очищався весь кістяк і виготовлялася «лялька» в повний зріст людини. Такий складній обробці піддавали тіла представників родоплемінної верхівки.

На початку I тис. до н. е. з переходом до виробництва заліза епоха міді — бронзи на території України завершилася. Широке поширення нового металу сприяло подальшому прогресу тогочасного суспільства.

Скіфо-сарматський світ

У I тис. до н. е. на сучасних українських землях також відбувалися бурхливі події. З'являються нові етнічні спільноти, про які вже є згадки в письмових джерелах. За своєю активністю з-поміж племен виділяються степовики. Вони вміють не тільки обробляти залізо та виготовляти міцну зброю, а й мають навички верхової їзди, складний лук «скіфського типу». У них набуло розквіту кочове скотарство. На зміну осілим скотарям-землеробам, які мешкали в степах у попередню епоху, прийшли численні кочові племена, котрі протягом століть визначали історичний розвиток на значних просторах від Внутрішньої Монголії на сході до берегів Дунаю на заході.

Про перше з цих племен — «людей кіммерійських» — дізнаємося з «Одіссеї» Гомера. Видатний давньогрецький поет розміщує їх землі поблизу входу до потойбічного світу — царства Аїда. В VIII — VII ст. до н. е. ці войовничі племена проникають на територію Передньої та Малої Азії, громлять війська місцевих зверхників, спустошують їх землі. Історичні пам'ятки цих племен IX — першої половини VII ст. до н. е. знайдено на просторах від Волги до Дунаю. Озброєння кіммерійського воїна складалося з лука, кинджала або меча та списа. На чолі об'єднання стояли вожді, імена деяких з них — Теушпа, Шандакшатра, Лігдамис.

Займалися ці племена кочовим скотарством. Провідне місце в ньому посідало конярство, що забезпечувало верховими кінями воїнів та чабанів, давало значну частину продуктів харчування. За це Гомер у своїй «Іліаді» називає

цих кочовиків «гіпомологами-млекоїдами», тобто тими, хто доїть кобилиць.

Кіммерійське мистецтво мало прикладний характер. Типовим було й створення кам'яних антропоморфних статуй, на яких висікались зображення різноманітної військової амуніції. За мовою вони, вірогідно, були іранцями. Постійний натиск кіммерійців відчували й землеробські племена так званої чорноліської культури (XI — VIII ст. до н. е.), що мешкали північніше. У Лісостепу вони створюють перші добре укріплені городища. Подальший розвиток кіммерійського суспільства був обірваний навалою скіфів.

Найдавніші згадки про скіфів (або, як вони себе називали, сколотів), датовані серединою VII ст. до н. е., містяться в ассирійських клинописах. Володарі Ассирії спочатку використовували їх як найманців для боротьби з сусідами, а потім скіфи чверть століття самі панували в Передній Азії. Після того як мідійський цар Кіаксар, запросивши ватажків кочівників на банкет, напоїв їх та наказав перерізати, пануванню скіфів у цьому регіоні настав кінець. Вони повертаються на місця своїх основних кочівок — на простори Прикубання й Північного Кавказу. Надалі вони рухаються в західному напрямку.

Про походження скіфів і їх переселення в причорноморські степи розповідає давньогрецький історик Геродот. У середині V ст. до н. е. він перебував у місті Ольвія на березі Дніпровсько-Бузького лиману і описав всі отримані свідчення про них у «Історіях». Зокрема, в четвертій книзі Геродот наводить кілька варіантів появи скіфів. Ймовірно, на його думку, «із кочовиками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдали їм чимало прикросців массагетів, і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію (бо країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, за давніх часів була кіммерійською). Кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити... Скоро вони розділилися... і почали битися між собою. І всіх, що в битві було вбито, кіммерійці поховали поблизу ріки Тірасу (і їхні могили і тепер ще можна там бачити). Там їх поховали, і після того кіммерійці покинули країну. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її».

Перенесення центру скіфів у Нижнє Подніпров'я і степовий Крим відбулося в середині — другій половині VI ст. до н. е. Вірогідною причиною цієї передислокації, на думку В. Мурзіна, було намагання кочовиків установити контроль над торговельними шляхами, що сполучали античний світ із землеробськими районами Лісостепу. Це відкривало перед

скіфською знаттю широкі можливості для збагачення. Встановлення такого контролю сприяло також певній економічній єдності кочового Степу та землеробського населення північних районів. Згодом кочовики ввійшли до складу скіфської держави, яка сформувалась наприкінці VI ст. до н. е. Крім іраномовних сколотів до неї входили різні за походженням народи.

Дещо раніше, на початку VI ст. до н. е. скіфським царям Іданфірсу, Скопасісу та Токсасісу довелося пройти через тяжке випробування — навалу військ могутнього перського володаря Дарія. Проте кочовики без значних втрат перемогли персів. Дійшовши до Волги, нападники повинні були повернути назад. Поразка Дарія принесла скіфам славу про їх непереможність.

За свідченням Геродота, Скіфію населяли кочові й осілі племена. Поблизу давньогрецького міста Ольвія жили калліпіді, або, як їх ще називали, елліно-скіфи, північніше від них — аллазони. Ще далі на північ мешкали скіфи-орачі, на схід від них — скіфи-землероби, котрих ще називали борисфенітами. В степах на схід від Борисфена-Дніпра проживали скіфи-кочовики, а на берегах Меотиди (Азовського моря) та в степовому Криму кочували царські скіфи. Територію довкола населяли й інші народи (елліни, таври, фракійці, агафірси, неври, меланхлени, будини тощо).

Це був багатий світ, у якому народи постійно зазнавали взаємовпливів. Північно-причорноморська Скіфія досягла свого розквіту в IV ст. до н. е. Багато в чому це було пов'язано з іменем царя Атея, який, зокрема, вів війни з Філіппом II — батьком Александра Македонського. Останній теж намагався контролювати причорноморські землі. Але його намісник у Фракії — Загіріон після невдалої облоги Ольвії був розгромлений войовничими кочовиками. Успіхи скіфів у воєнних діях значною мірою були зумовлені наявністю у них найдосконалішої для тієї доби зброї.

Як встановив Є. Черненко, ударною силою у них була кіннота. Головним засобом захисту воїна-скіфа був панцир, хоч використовувались і звичайні шкіряні куртки. Він мав бойовий пояс і щит, його голову захищав шолом. Захищенням був також бойовий кінь (у загонах важкоозброєних вершників). Основною зброєю був невеликий складний лук, що стріляв до 500 м, зі стрілами (до 200 й більше). Використовувались списи, дротики, сокири, кинджали і передусім короткі мечі.

Тому, щоб захиститись від цих небезпечних нападників, їх сусіди зводили укріплення. У багатолюдному Лісостепу було

чимало величезних на той час городищ — Трахтемирівське (понад 500 га), Мотронинське (понад 200 га), Ходосівське (понад 2000 га), Більське (понад 4000 га), Каратульське (більше 6000 га) та ін. Вражають не тільки розміри укріплених поселень, а й самі могутні укріплення: висота земляних валів на Більському й Немирівському городищах і нині сягає 8 м при ширині понад 30 м. На багатьох з них були ще й внутрішні укріплення.

Лісостепові племена займалися орним землеробством (виращуванням пшениці, ячменю, жита, вівса, гороху, сочевиці), але розвивалось і скотарство (велика й мала рогата худоба, кінь, свиня). Розвивались садівництво та різні промисли, ремесла, особливо обробка чорного і кольорових металів, а також бронзи. Суспільство в соціальному плані було досить диференційоване.

Розщарування суспільства ще виразніше було помітне у кочовиків південноукраїнських територій. Про це красномовно свідчать численні кургани скіфських володарів, розташовані в районі нижньої течії Дніпра, — Огуз, Чортмлик, Солоха, Гайманова Могила (їх висота сягала 20 м). Про рівень багатства скіфів свідчать хоча б унікальні ювелірні вироби із золота та срібла, знайдені в могилах, здебільшого пограбованих ще в давнину.

Скіфська релігія була політеїстичною. За свідченням Геродота, головною богинею була Табіті — богиня домашнього вогнища. До пантеону богів також входили: Папай — володар неба; його дружина Апі — богиня землі, прародителька цього народу; Гойтосір — бог сонця; Фагімасад — бог водяної стихії й покровитель конярства; Агрімпаса — богиня родючості; Таргітай — бог — родоначальник скіфів. Усі вони зображувались у вигляді людини. Скіфське образотворче мистецтво мало зооморфний характер (так званий звіриний стиль). Улюбленими були образи оленя, барана, коня, кошачого хижака, фантастичного грифона, гірського козла. А монументальне мистецтво представлене кам'яними антропоморфними стелами.

У своєму розвитку скіфське суспільство досягло стадії переходу від варварства до цивілізації. Занепад цієї могутньої держави почався на рубежі IV — III ст. до н. е., а в II ст. до н. е. на більшій частині її території з'являються нові кочові племена. Певний час Мала Скіфія, столицею якої був Неаполь, ще існувала в степах Кримського півострова.

Сармати, що на історичній арені змінили скіфів, як і останні, тривалий час (більш як 600 років) займали широкі простори — від прикаспійських степів до Паннонії. Вони

активно впливали на події в античному світі, що поступово відживав, та в ранньослов'янському, що тільки-но народжувався. Тісно контактуючи з землеробськими племенами північнокавказького регіону, зарубинецьким і пізньоскіфським населенням Подніпров'я та Криму, сармати впливали на формування і розвиток їх культур.

Сформувавшись у заволзьких степах на рубежі III — II ст до н. е., сарматські племена язигів, роксоланів, аорсів, а трохи пізніше й аланів хвилями просувались на захід у пошуках нових територій, нових пасовищ. Античні автори, згадуючи про них, підкреслювали їх агресивність і воїнність.

Масове переселення сарматських племен на територію Північного Причорномор'я починається з кінця II ст. до н. е. На рубежі нашої ери вони повністю освоюють степи між Доном і Дніпром, іноді проникаючи аж до Південного Бугу та Дунаю. В середині I ст. н. е. вони намагаються розселитися ще західніше — в Задунав'я, басейни Тіси, Олта, Муреша. У сарматському оточенні виявляються пізньоскіфські городища Нижнього Дніпра, Криму, античні поліси — Ольвія, Тіра, Ніконій, Боспорське царство. Їх постійні набіги і вимоги сплачувати данину зумовили переселення на нові території ранньослов'янського зарубинецького населення Середнього Подніпров'я. Довго і вперто воювали сармати з Римом. Але все ж таки основою відносин номадів з осілими суспільствами був економічний взаємозв'язок, вигідний обом сторонам (хоч заставою реалізації таких відносин була військова перевага кочовиків).

Найбільшого розквіту сарматське суспільство досягло в I ст. н. е. Поступово бідніші прошарки кочового населення осідали у Північно-Західному Причорномор'ї. І вже в III ст. н. е. якась їх частина ввійшла до черняхівської культури.

Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від докласових відносин, а їх господарство в цілому мало риси їх попередників. У військовій справі сармати відрізнялися від скіфів. Римський історик Тацит писав, що «коли вони з'являються кінними загонами, ніякий інший стрій їм не може чинити опору». В бою вони користувалися арканами, дошками, ніж у скіфів, мечами, списами.

Південними сусідами скіфів та сарматів були переселенці з Стародавньої Греції. Вони підтримували взаємовідносини як з грізними степовиками, так і з землеробами українського Полісся та Лісостепу.

Античні міста
Північного
Причорномор'я

Давньогрецькі міста і неукріплені поселення на північних берегах Понта Евксінського та Меотіди (Чорного й Азовського морів) виникли на завершальному етапі «великої грецької колонізації». Освоєння цього регіону розпочалося в середині VII ст. до н. е., коли були засновані Істрія в Подунав'ї та Борисфен на сучасному острові Березань, поблизу Очакова. Пізніше тут формуються три основних центри: Ольвія на Дніпровсько-Бузькому лимані, місто Боспор Кіммерійський з головним осередком у Пантікапеї (сучасна Керч) та Херсонес (околиці сучасного Севастополя). Розселення вихідців з різних місць, передовсім з Мілета, котрий, за висловом Плінія Старшого, був «родоначальником більш як дев'яноста міст», зумовлювалося розвитком торгівлі, пошуками нових джерел сировини (зокрема металу), воєнно-політичними конфліктами. Сам процес заселення нових територій відбувався як шляхом цілеспрямованої колонізації, так і стихійно.

Античні рабовласницькі держави на території Північного Причорномор'я існували протягом майже тисячі років. Як вони виникали? Спочатку створювалися невеликі торгові пункти, що називалися емпоріями. Тут були склади товарів, якими обмінювалися з місцевим населенням. Для забезпечення оборони такі факторії засновувалися на берегах морів чи річок або ж навіть на островах. Згодом вони розрослися у великі населені пункти, довкола яких зводилися укріплення. Стародавні греки займалися ремеслами, землеробством, ловили рибу. Поступово з'являлися виселки і створювалась сільськогосподарська округа — хора. Місто-поліс набиало характерних для античного світу рис. У товарообміні з греками були зацікавлені й місцеві жителі (в першу чергу їх зверхники). Збуваючи надлишки хліба, продуктів скотарства і рабів-полонених, вони отримували вино, предмети розкоші, ремісничі вироби тощо.

Прикладом грецького міста-поліса є Ольвія, залишки якої збереглися на березі лиману, біля сучасного с. Парутино Миколаївської обл. Засноване в VI ст. до н. е., воно було в останні століття своєї історії під протекторатом Риму. Незапоплена частина (33 га) складається з кількох районів (Верхнє, Терасне, Нижнє міста), що з'єднувалися широкими кам'яними східцями і похилою вулицею. Природний захист (глибокі балки) доповнювався потужною стіною товщиною близько 4 м.

Верхня частина міста була основною. Тут знаходилися громадські та релігійні споруди, священний гай, скарбниця, про-

ходила головна поздовжня вулиця. У Нижньому місті, поблизу гавані, розміщувалися переважно господарські та ремісничі комплекси, зокрема рибний ринок. Розміщувався ближче до води й театр. Планування Ольвії було переважно прямолінійним. У часи розквіту (кінець IV ст. до н. е.) площа міста сягала максимальних розмірів (55 га), а кількість жителів — 15—20 тис. чоловік. Поблизу укріплень було відкрите поселення та міський некрополь.

Пізніше, в римську епоху, гарнізони направлених з Апеннінського півострова легіонерів розміщувались у місцевих античних поселеннях, і тільки іноді для них створювалися спеціальні табори. Одним з них був Харакс на мисі Ай-Тодор у Криму. Городище було недоступним з боку моря, а з суші мис укріплений стіною завширшки 2,2—2,4 м, на яку використані старі оборонні конструкції місцевих таврів. У різний час тут перебували солдати I Італійського, XI Клавдієвого легіонів та інших військових підрозділів. Серед різноманітних споруд були й вівтарі на честь бога Юпітера.

Тут, як і в метрополії, соціально-економічні відносини ґрунтувалися на законах рабовласницької формації. За устроєм північнопричорноморські держави були різними: демократичні (Ольвія, Херсонес) чи аристократичні (Пантікапей до утворення Боспорського царства) республіки або ж монархії (Боспорське царство). Влада належала рабовласникам, хоча в певних акціях брало участь усе вільне населення. Раби ж були позбавлені будь-яких прав. Вони були поза суспільством. До громади також не належали жінки та всі негреки.

На першому етапі свого існування (VII—I ст. до н. е.) міста-держави були незалежними утвореннями, а на другому (I ст. до н. е.— III ст. н. е.) — вони підкорялися Риму. А їх занепад внаслідок загальної кризи рабовласницької формації, виведення римських гарнізонів та наступу варварських племен, що входили до складу готського військового союзу, припадає на рубіж III—IV ст. н. е.

Кожне місто, за свідченням С. Крижицького та інших, було оточене високими і товстими укріпленнями, зробленими з каменю: це були дві паралельні стіни-панцирі з обтесаних брил, проміжок між якими засипали дрібними уламками, змішаними з глиною. Також будувались спеціальні башти, що виступали за лінію стін і воріт. Біля водойм створювались укріплені гавані. І в самих містах будинки споруджувались з каменю, покривалися черепицею та прикрашалися кольоровим тинком. Кожна садиба мала внутрішній дворик, а вздовж вулиць прокладалися водостоки.

Греки Північного Причорномор'я, крім вирощування зерна (на Боспорі і в Ольвії), займалися виноградарством. Значну роль відігравали у них скотарство, рибний промисел. Високого рівня досягло ремісниче виробництво: металообробка, ткацтво, вичинка шкіри, виготовлення виробів зі скла, різноманітної кераміки — амфор, покритого чорним та червоним лаком, фарбами різних кольорів посуду. Швидкими темпами розвивалася торгівля, для потреб якої карбували власну монету. Для місцевої знаті виготовлялися найвишуканіші ювелірні вироби, з місцевим людом вівся і натуральний обмін. Громадські діяння проводились на міській площі — агорі, поблизу якої знаходилися головні культові споруди. На початку I тис. н. е. в Північне Причорномор'я потрапляє римська зброя (короткий меч, залізний панцир, спис з довгою залізною втулкою).

Духовна культура жителів давньогрецьких колоній зазнавала постійних взаємовпливів усього античного світу. На перших етапах існування міст-полісів у Північне Причорномор'я просто були перенесені всі досягнення культури метрополії. Однак у процесі розвитку північнопонтійських міст виникали і посилювалися місцеві особливості, що зумовлювалося їх географічним положенням, соціально-політичним устроєм, етнічним середовищем, з яким вони взаємодіяли. Культура міст-держав Північного Причорномор'я — Боспору, Ольвії, Тіри, Херсонесу — не була однорідною.

У колоніях з самого початку їх створення була широко розвинута грамотність, а грецька мова залишалася офіційною мовою аж до загибелі багатьох північнопонтійських держав. В Ольвії, зокрема, майже не знайдено латинських написів, їх більше серед матеріалів кримських пам'яток. Велика увага приділялась освіті, фізичному вихованню (п'ятиборство, стрільба з лука, біг тощо). Розвивались історія та філософія, медицина. Значну роль у культурному житті поселенців відігравали театр, музика, література, мистецтво (монументальний живопис, мозаїка, вазопис, скульптура, коропластика — виробництво теракотових статуєток та пам'ятки прикладного мистецтва).

Релігія також була грецькою, в своїй основі політеїстичною, тобто поклонялися багатьом божествам. Природа здавалася давнім грекам живою, населеною надзвичайними істотами. В історії розвитку релігійних уявлень у причорноморського населення умовно можна виділити два значних періоди. Для першого (VI—I ст. до н. е.) характерний в основному грецький пантеон божеств із синкретизацією окремих культів, що посилюлися в елліністичний час (у другій половині IV—I ст. до н. е.).

Особливо популярним було вшанування Аполлона, Артеміди, Зевса, Афродіти, Афіни, Діоніса-Вакха. Велике значення мало й шанування героїв — Ахілла і Геракла.

У другому періоді (I—IV ст. н. е.) відбуваються значні зміни: в релігію вищезгаданих осередків проникають і поширюються культу негрецького походження (Кібела, Мітра, Ізіда та ін.), впроваджується культ римських імператорів, посилюється роль локальних культів, синкретизація і абстрагізація окремих божеств. І вже наприкінці цього періоду з'являються перші паростки християнства. Відправлення культів здійснювалось як у громадських місцях, так і вдома.

Взаємовпливи античних північнопричорноморських міст-держав зумовлювали прискорення розпаду родоплемінних відносин у скіфів, сарматів, інших груп населення цього регіону сучасної України. Завдяки давньогрецьким переселенцям місцеві жителі знайомилися з передовим для тих часів грецьким та римським культурним надбанням, що в свою чергу привело не тільки до виникнення тут своєрідного варіанта античної культури, а й сприяло подальшому розквіту власних культур стародавніх народів Північного Причорномор'я. Греки і римляни принесли сюди свої технічні досягнення, високу майстерність, особливо в галузях архітектури, ремесел, мистецтва тощо.

Населення України
в I тис. н. е.

На тлі причорноморських степів і Криму цього часу з'являється Візантія, котра стала спадкоємицею Римської імперії. Їй удалося втримати свої позиції в Криму до середини VII ст. н. е. По цьому тут більш активними стали хозари, які включили ці землі до складу свого каганату. В період раннього середньовіччя Крим населяли крім місцевих таврів ще й тюркути, болгари, готи та представники інших народів. Кочовики мешкали у степовій частині півострова, а родючі гірські долини та прибережні території займали землероби.

В V—VI ст. посилювся тиск на візантійські володіння варварських племен, що змусило Константинополь посилити свої оборонні споруди. В першу чергу укріплювались старі міські центри. Але потребували захисту й обширні території передгірського та гірського Криму, де проживали піддані імперії або її союзники-федерати.

Вже в часи правління імператора Юстиніана I (527—565 рр.) у південно-західній частині півострова була зведена система так званих довгих стін, які закривали проходи в гірські долини, заселені гото-аланами. Це позбавляло кочовиків можливості нападати зненацька. Трохи пізніше поряд із

стінами з'являються нові фортеці, де перебували військові гарнізони та в разі небезпеки знаходило притулок мирне населення. Тож, навіть прорвавшись через «довгі стіни», шанси взяти полон були невеликими. Крім того, на узбережжі піднімається ще один укріплений порт — Сугдея (сучасний Судак).

Поряд з військовим будівництвом візантійська адміністрація проводила широкі акції щодо поширення християнської релігії. Формування нової релігійної ідеології таврійського населення відбувалося під значним впливом і через культурні зв'язки з Херсонесом — місцем шанування багатьох християнських святинь. Будівництво культових споруд на території фортець федератів імперії велося за допомогою візантійських майстрів. Але хоч у IV ст. н. е. вже й існували на півострові дві єпархії, нова віра зайняла міцні позиції тільки в другій половині I тис. н. е. Про це свідчить застосування аж до V ст. у Херсонесі кремації — поховального ритуалу, проти якого церква активно боролась.

У VII ст. до складу Хозарського каганату потрапляє частина Східного Криму, що змусило Візантію вступити в контакти з новим сильним суперником. Їх відносини в різний час коливалися від дружніх до військового протистояння. А в VIII ст. у результаті масової міграції малоазійських греків через іконоборські гоніння на землях півострова з'являється велика кількість їх поселень та монастирів. Населення наприкінці I тис. н. е. тут значно зростає.

Активному впливу хозар у степовій зоні України передували нові хвилі кочовиків, що, перетинаючи Надчорномор'я, рвалися за здобиччю за Дунай, до багатих європейських країн. У 70-х рр. IV ст. н. е. тут з'явилися гунни, що прийшли з приуральських степів. З їх добою, вважається, почалася середньовічна епоха — було покладено край існуванню рабовласницького ладу у Європі, значно змінилась її етнографічна карта.

Римський історик Амміан Марцелін, який служив у східноримській армії, так описує гунів: «Одягаються вони в полотняні сорочки або шкури, харчуються сирим м'ясом та корінням... не мають ані постійних місць помешкання, ані домашнього вогнища, ані законів, ані сталого способу життя, кочують різними місцинами, ніби вічні втікачі, з кибитками, у яких проходить їхнє життя... Ніхто з них не може відповісти на запитання, де його батьківщина... Знайшовши місцину, рясно вкриту травою, вони розміщують свої кибитки колом і харчуються, як звірі; знищивши увесь корм для худоби, вони знову везуть, так би мовити, свої міста, розміщені на возах...

Женуть перед собою запряжених тварин і стадо, пасучи їх; найбільше опікуються вони кіньми... Вони знищують все, що трапляється на їхньому шляху. Воюють гуни виключно на конях, здалеку сиплячи на ворогів стріли, і намагаються не братися до рукопашного бою. Озброєні вони мечами, дальнобійним луком та арканом, яким стягують противника з коня».

Прорвавшись до Центральної Європи, ці кочовики після спустошливих набігів створили свою державу в Паннонії. На її чолі став 445 р. Аттіла. Але вже після його смерті 454 р. ця німецька політична структура розпалась.

У другій половині I тис. н. е. зі сходу на захід продовжували кочувати нові групи номадів — авари, болгари, угри. Два останніх угруповання, перейшовши Дунай і поєднавшись з місцевим населенням, дали поштовх до створення сучасних європейських країн — Болгарії й Угорщини. Доля ж аварів (або, як їх ще називали, обрив) була схожою на долю більшості кочовиків. Про це визначна пам'ятка давньоруської історії «Повість временних літ» (далі — «Повість») засвідчує: «Ці обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів (союз племен на Волині), що (теж) були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати (треба) було обринові, (то) не давав він запрягати ні коня, ні вола, а велів упрягати три або чотири, або п'ять жінок і везти обрина — і так мучили вони дулібів. Були ті обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не зостався ані один обрин. І є приказка в Русі й до сьогодні: «Погинули вони, як обри», бо нема їхнього ні племені, ні потомства».

Накопичуючи під час військових набігів великі багатства, номади за варварськими звичаями їх і використовували. Про це красномовно промовляють «скарби» VII—VIII ст., чимало яких виявлено, зокрема, на Полтавщині та біля Дніпровських порогів (Мала Перещепина, Нові Санжари, Глодоси, Вознесенка тощо). Крім зотлілих кісток, кінського спорядження та зброї до них входили різноманітні коштовні речі. Очевидно, тут були поховальні чи поминальні комплекси тюркської знаті. Одночасна або близька смерть багатьох кочових зверхників свідчить про великі битви в Подніпров'ї цих часів.

Дещо іншою була доля Хозарського каганату — одного з могутніх об'єднань кінця I тис. н. е., вплив якого певний час поширювався на території від Кавказу до Криму. В період своєї могутності Хозарія протистояла Арабському халіфату і Візантії, підкорила чимало народів і племен (у тому числі й частину східнослов'янських — полян, сіверян, в'ятичів, радимичів), що проживали в степовій, лісостеповій та поліській зонах Східної

Європи. Столицею хозар було місто Ітіль на Нижній Волзі, а на землях Дніпровського Лівобережжя їх населені пункти, де мешкали й болгари та алани, сягали басейну Сіверського Дінця. Саме тут, на Харківщині, біля Верхнього Салтова, знаходилися значні за розмірами городище, відкрите поселення та могильники, котрі були головним осередком Хозарії на прикордонні зі слов'янами.

Крім кочівництва, що було привілеєм вищих прошарків суспільства, хозари займалися землеробством, різноманітними ремеслами, особливо посередництвом у міжнародній торгівлі. На рівні свого часу була й військова справа, розвитку якої сприяла Візантія, зацікавлена в їх боротьбі зі слов'янами. Хозарські зверхники накопичували величезні багатства. В цілому ж суспільство переступило рубіж докласових відносин. Серед низів були поширені язичницькі вірування, верхівка ж на певних етапах приймала іслам, християнство та іудаїзм. Розвивалися взаємовідносини хозар зі східними слов'янами. Проте після походу київського князя Святослава 965 р. каганат як держава був приречений на зникнення. Його осіле населення влилося як складова частина до різноетнічних груп Причорномор'я.

На північних кордонах сучасної України в I тис. н. е. також кипіло життя. Тут, північніше басейнів Прип'яті та Десни, мешкали балтські племена. Вони тісно контактували зі слов'янами. Взаємовідносини між ними були тривалими й різнобічними. У I тис. до н. е. — в середині I тис. н. е. з єдиної балтослов'янської мови виділилася праслов'янська. Слов'янські племена виявляли велику активність і вже у I тис. н. е. асимілювали значну частину балтів на землях сучасних Росії та Білорусі.

Інша доля чекала германців, які в першій половині I тис. н. е. із скандинавського регіону через територію Польщі вирушили на південь. Вони досягли земель Волині та Поділля, де, як встановив Д. Козак, мешкали поряд зі слов'янськими та іншими групами населення. Їх рух до берегів Чорного моря не був блискавичним. В результаті їх поступової міграції й осідання сформувалася так звана держава Германаріха — очевидно, тимчасове об'єднання багатьох різноетнічних угруповань під егідою готів. Вони чинили диктат у середовищі перебування. На території Дніпровського Правобережжя готи проіснували, зберігаючи етнічну відособленість, близько 200 років. Після розгрому гунами германські племена (крім окремих, що ще певний час проживали в Криму і навіть були федератами Візантійської імперії) до кінця IV ст. перейшли далі на захід.

Слов'яни У I тис. н. е. на історичну арену стрімко виходять слов'яни — одна з основних гілок давньоєвропейського населення. Про їх походження і місце початкового проживання є кілька версій. Перша з них — дунайська — була висловлена ще Нестором-літописцем у середньовічні часи. Друга пов'язує перший етап існування цього населення з вісло-одерським межиріччям. За третьою, стародавні слов'яни мешкали на території між Дніпром і Віслою. А за четвертою — між Дніпром і Одером.

Та ймовірно, на думку В. Барана, контури праслов'янського масиву з часів виділення його, принаймні у II тис. до н. е., з індоєвропейської спільноти і аж до раннього середньовіччя (коли слов'яни були реально зафіксовані в письмових джерелах, а їх існування підтверджено й археологічними матеріалами) певною мірою змінювались. Протягом II—I тис. до н. е. праслов'яни могли займати різні території, переміщуючись, водночас не займаючи весь регіон у цілому. Але хоч нині ще не можна остаточно виділити їх старожитності в культурах бронзового й ранньозалізного періодів, дедалі чіткіше вимальовується картина входження до цього відносно раннього процесу населення поліської та лісостепової зон Правобережжя Дніпра. Починаючи з раннього середньовіччя, ареал слов'янського розселення інтенсивно збільшується, а цей етнос займає чільне місце серед інших утворень цього часу.

Як зазначав В. Петров, уже в трипільський період Україна набуває певних ознак, що й донині лишаються притаманними етнографічній культурі українського народу як народу хліборобського. Від трипільських і до наших часів протягом 5 тисяч років існує в Україні хліборобство, й хлібороб плекає волів і мережить ярмо. Так само сивий дим здіймається вгору над хатами, обмазаними глиною. З часів Трипільля і досі жінка підмазує глиною долівку, розписує фарбами хату й піч. І так само при вході в хату висить зображення вічного дерева в теперішній деформації: квітка у вазоні, мотив вишиванок, що проростає з Трипільля, коли його позначали малюнком на прясельцях. Трипільська культура не є ні слов'янською, ні протослов'янською, так само як вона не є фракійською або протофракійською. Перенесення історичних назв на давні доісторичні епохи, модернізація етнічних визначень не є спосіб розв'язання невіршених питань етногенезу.

Сучасні українці є однією з гілок історичного слов'янства. Вперше про слов'ян — венедів (чи венетів) згадують римські автори I—II ст. н. е. Пліній Старший, Тацит, Птолемей, а з середини I тис. (точніше, з VI ст.) про них ширше говорять

візантійські історики Йордан, Прокопій Кесарійський, Іоанн Ефеський та ін. Зокрема, Йордан повідомляє, що вони походять від одного кореня і відомі під трьома назвами: венетів, антів і склавнів. Тобто на рубежі нашої ери слов'яни сформувалися як самостійна етнічна спільнота, що співіснувала в Європі з германцями, фракійцями, сарматами, балтами, угрофінами.

Найдавніші знайдені археологічні матеріали належать до зарубинецької культури. Ця спільнота проживала на берегах Середнього Дніпра, Прип'яті і Десни на рубежі III—II ст. до н. е.—I ст. н. е. Її появу не можна вивести лише з якоїсь однієї попередньої культури II—I тис. до н. е. В етногенетичних процесах брали активну участь також носії східних груп так званої пшеворської культури, старожитності якої збереглися на західноукраїнських теренах та в Польщі. Тож далі часом йдуть пізньозарубинецькі пам'ятки та київська культура.

Безпосереднє відношення до формування східного слов'янства мало населення північного ареалу поширення черняхівської культури — явища з провінційно римськими впливами, які ніби вуаллю прикривали етнокультурну багатолічність Південно-Східної та Центральної Європи. Матеріальні знахідки свідчать, що крім ранніх слов'ян до черняхівської спільноти входили ще скіфо-сарматські, фракійські та германські угруповання. Перші з них в ті часи ще не мали якоїсь окремої культури, а були включені, як і інші етнічні групи, до загальної культурної моделі, створеної під впливом римської цивілізації. Слов'яни, очевидно, були залежні і політично, особливо після приходу у Північне Причорномор'я готів і створення ними військово-політичного союзу.

Однак після розгрому готів гунами у Східній Європі склалася нова політична обстановка. Слов'яни виступили проти їх гегемонії. Почалися слов'яно-готські війни. Як пише візантійський історик Йордан, германський зверхник Вінітарій «...підійшов до них, був переможений у першому зіткненні, потім повів себе хоробріше і короля їх по імені Боз із силами його та 70 знатними людьми розп'яв, щоб трупи повішених подвоювали жах підкорених».

Основною силою, яка протистояла готам, були анти — слов'янське населення, що входило до складу дніпро-дністровської групи черняхівської культури. Слов'яни зазнали поразки, але лише на деякий час. Процеси їх консолідації й самоутвердження тривали, що сприяло утворенню в майбутньому могутніх військово-політичних союзів. Вони зайняли місце готського об'єднання у Південно-Східній Європі.

Ці події, що датуються кінцем IV—V ст., можна вважати початком виникнення нової етнокультурної і соціально-економічної спільності, в якій провідне місце зайняли слов'яни. Про це свідчать пам'ятки V, а можливо, й кінця IV ст., знайдені на межі лісостепової та поліської зон Східної Європи. Тут зароджувалися ранньосередньовічні східнослов'янські культури і звідси в часи Великого переселення народів — у середині I тис. н. е. — почалося розселення слов'ян на північний схід, південь і південний захід.

Друга половина I тис. — це час, коли загальнослов'янська спільнота розпадається на три гілки: східну, західну та південну. В нових умовах старі назви (венеди, анти) в процесі розселення поступово зникають, а їх місце займають нові найменування.

Племена полян у минувшину заселяли сучасні Київщину і Канівщину, древлян — Східну Волинь, сіверян — Дніпровське Лівобережжя. Крім них, на теренах України проживали уличі (Південне Подніпров'я і Побужжя), хорвати (Прикарпаття та Закарпаття), а також волиняни, або, як їх ще називали, бужани (Західна Волинь). В археологічних старожитностях існування східнослов'янських племен другої половини I тис. н. е. фіксується пам'ятками корчакської, пеньківської та колочинської культур, пізніше — лука-райковецької та волинцевсько-роменської, носії яких уже доживають до часів формування Київської Русі.

Починаючи з VI ст., коли слов'янські племена активно заявляють про свої права на кордонах імперії, на них усе більше звертають увагу візантійські автори. Ось як описує їх життя Прокопій Кесарійський: «Племена ці, склавівів і антів, не управляються однією людиною, але здавна живуть у народо-владді, і тому у них вигідні і не вигідні справи завжди ведуться спільно. Вони вважають, що один із богів — творець блискавок — єдиний володар всього, і йому приносять в жертву биків і всяких жертвних тварин. Долі ж вони не знають і взагалі не визнають, що вона має якесь значення. Та коли смерть уже в них у ногах, охоплені вони хворобою або виступають на війну, то дають обіт: якщо уникнуть її, зараз же принесуть богу жертву за своє життя, а уникнувши (смерті), жертвують, що пообіцяли, й думають, що цією жертвою купили собі спасіння. Також шанують вони і ріки, і німф, і деякі інші божества й приносять жертви також їм усім, і при цих жертвах чинять ворожіння. А живуть вони в жалюгідних хатинах, розміщених далеко одна від одної, і кожний змінює, наскільки це можливо часто, місце проживання.

Вступаючи в битву, більшість йде на ворогів пішими, маючи невеликі щити і списи в руках. Панцира ж ніколи на себе не одягають; деякі не мають (на собі) ні хітона, ні (грубого) плаща, тільки штани... Є в тих і других єдина мова, повністю варварська. Та і зовнішністю вони один від одного нічим не відрізняються. Всі вони і високі, і дуже сильні, тілом же та волоссям не дуже світлі і не руді, зовсім не схиляються і до чорноти, але всі вони трохи червонуваті. Спосіб життя (їх) грубий і невибагливий, як і в массагетів (кочовиків)... А втім, вони менше всього підступні і каверзні, але й у простоті (своїй) вони зберігають гунський норв. Та й ім'я за старих часів у склавів і антів було одне».

Звичайно, життя слов'ян було відмінним від візантійського, яке наслідувало античні традиції. Та й їх характеристика істориком у деяких місцях не позбавлена суб'єктивізму.

Уточнити дані письмових джерел нині можливо за допомогою археологічних матеріалів, а також проводячи історико-культурні паралелі при реконструкції східнослов'янського суспільства I тис. н. е. А вони свідчать, що в слов'янському господарстві переважало землеробство, передусім підсічне (поліська зона), встановлювалось орне (лісостеп). Наприкінці цього тисячоліття перелогова система землекористування, мабуть, почала витіснятися двопллям. Серед злаків культивувалися жито, ячмінь, а трохи пізніше і пшениця. Розвивалось скотарство, насамперед вирощування великої рогатої худоби і свиней.

Поступово удосконалювались ремесла. Металообробкою — виготовленням знярядь праці із заліза або прикрас із кольорових металів — займалися уже майстри-професіонали. Водночас гончарство, ткацтво, вичинення шкур, обробка каменю і дерева за умов натурального способу життя здебільшого залишалися у родинних межах. Підтвердженням цього були ліпний посуд більшості слов'янських культур і гончарні вироби провінційних римських майстерень, які в післячерняхівський час вийшли з ужитку, їх замінили місцеві вироби. Обмін мав натуральний характер, крім території черняхівської культури, де в різноетнічному середовищі часто використовувалися римські срібні денарії.

Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю, а кожна група населення входила до складу племені. Водночас життя на окремих поселеннях уже організовувалось за новими нормами «первісної сусідської общини». В ній парна сім'я ще не була економічно незалежною, а господарськими осередками були групи родичів із спільною власністю — так звані осередки

відокремленої власності (на відміну від більш ранніх часів, коли всією власністю розпоряджався рід). Мала сім'я найближчих родичів (батьки і діти) стала відігравати провідну роль уже за часів державотворення, хоча протягом другої половини I тис. н. е. фіксується тенденція розвитку процесу саме у цьому напрямі.

Поступовий і неухильний розвиток східних слов'ян на шляху до цивілізації зумовлював розклад первісних відносин. Як і в інших народів, початок непримиренних суперечностей із традиціями первіснообщинного ладу був пов'язаний з появою рабства — експлуатації людини людиною. Прокопій Кесарійський з цього приводу повідомляє: «Склав'яни завжди вбивали всіх, хто (їм) зустрічався. Але тепер, починаючи з цього моменту, і вони, і ті, з іншого загону, начебто сп'янівши від потоків крові, вирішили взяти в полон деяких із тих, хто потрапив їм до рук, і тому всі вони повертались додому, женучи з собою тисячі полонених».

На першому етапі рабство у слов'ян було тимчасовим — через певний час полонені за викуп могли повернутися додому або ж залишитись уже на становищі вільних і брати участь у всіх справах колективу. Таке ставлення переможців до переможених зумовлювалося натуральним господарством і низьким рівнем виробничих відносин. Праця залежних давала ще мало економічної вигоди. Але це були вже нові відносини, зовсім не характерні для стосунків між людом класичного родового устрою.

Східнослов'янське суспільство впевнено прямувало до свого поступу. Як повідомляє візантієць Менандр Протектор, уже в часи аварської експансії слов'янські вожді на вимогу кочовиків підкоритися їм гордо відповідали: «Чи народився серед людей і чи гріється під променями сонця той, хто підкорить нашу силу? Адже ми звикли володіти чужою (землею), а не інші нашою. І це для нас непорушно, поки існують війни і мечі». Не завжди такі горді твердження відповідали дійсності.

Ось як повідомляє Нестор-літописець про вимогу хозар платити їм данину: «Поляни тоді, порадившись, дали (їм) од диму (від садиби) по мечу. І понесли (це) хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось, знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?» І вони сказали їм: «В лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?» І вони показали меч, і мовили старці хозарські: «Недобра (се) данина, княже. Ми здобули (її) однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель». І все

це збулося, (бо) говорили вони не з своєї волі, а за божим повелінням».

Воєнні походи у слов'ян, як і в інших народів, які перебували на етапі розкладу первіснообщинних відносин, попервах були справою добровільною, в них брали участь усі бажаючі. Пізніше починає виділятися дружина, для якої війна стає професійним заняттям. У третій чверті I тис. н. е. формуються й союзи племен, в ареалах яких зосереджуються центри інститутів влади цих союзів. Крім політико-адміністративних функцій такі пункти виконували роль культових центрів, що й сприяло швидкій появі також і торговельно-ремісничої функції. Часті сутички з сусідами змушували дбати й про створення укріплених поселень.

Досить швидко серед гравів почав виділятися Київ, хоч крім нього існували й інші — Зимно на Волині, Пастирське на Черкащині, Чернігів у Подесенні, Битиця на Пслі. Цьому сприяли, як зазначає П. Толочко, його мікрогеографічне положення (контроль за багатьма притоками Дніпра — основними торговельними артеріями середньовіччя), вигідне топографічне розташування (наявність природних рубежів) на кордоні кількох союзів племен. Контактів культурних елементів, перейняття передових досягнень слов'янських племен з самого зародження забезпечили Києву високий рівень соціально-економічного розвитку. Ранній Київ, ставши політичним центром Полянського союзу, зростає і розвивався за рахунок притоку населення з різних східнослов'янських племен, і вже на ті часи мав між-племінний характер.

У межах союзів племен між їх окремими складовими частинами налагоджувалися тісніші зв'язки, переборювалася вузькоплемінна відокремленість. Це засвідчується й пам'ятками матеріальної культури — вони нівелюються, втрачають суто територіальні особливості. Слов'янське суспільство переходило до нових відносин, за яких більшість населення відсторонювалася від управління й розподілу. В утвореннях такого типу, що раніше називались «військовою демократією», а тепер дедалі частіше — «вождизмом» (або «чіфдом»), вже існувала нерівність, але ще не було легалізованого апарату примусу. Характерною рисою цього рівня суспільної організації була кумуляція світської та духовної влади. Продовжувався й процес консолідації східнослов'янських угруповань у «суперсоюзи» племен. Зокрема, на території Середнього Подніпров'я закладались основи Руської землі у вузькому значенні цього поняття — території Київщини, Чернігівщини та Переяславщини.

Давні слов'яни досягли й відносно високого рівня розвитку в ідеологічній сфері. З письмових джерел відомо, що у них були культові споруди — храми, капища і требища кількох типів (стовповидні будівлі під дахом, відкриті й закриті храми). Одне з святилищ було відкрите на Старокиївській горі В. Хвойкою. Воно являло собою неправильний кам'яний прямокутник із заокругленими кутами та чотирма виступами. Поряд знаходився жертovníк. Біля нього виявлені попіл, вугілля, кістки тварин.

У таких спорудах або ж просто неба стояли язичницькі бо-жества з дерева чи каменю. Кілька їх виявлено в Подністров'ї. Найвідомішим серед них є так званий Збруцький ідол — Род. Зображення божества являло собою високий чотиригранний стовп, на кожній з сторін якого в три яруси нанесені зображення. Очевидно, ці три яруси символізують поширений у давнину поділ Всесвіту на небо — світ богів, землю, населену людьми, та підземний світ, де перебувають ті, хто тримає на собі землю. Такий тричленний поділ світу дістав назву теорії світового дерева. Крім антропоморфних бо-жеств слов'яни шанувували звірів, дерева, каміння тощо.

Дохристиянські вірування давніх слов'ян знайшли відображення і в деталях поховального обряду та в самому способі його здійснення — кремації. Можна припускати тільки один напрямок переміщення померлого в просторі — разом з димом поховального вогнища (що споруджувалось у вигляді будинку) вгору — на небо. Знатного покійника супроводжували різні речі, зброя, іноді кінч чи наложниця. Прості общинники (яких була переважна більшість) потрапляли на нове місце перебування часто лише з ліпним горщиком, а то й навіть без нього. Але над кожним померлим (крім населення найпівденніших спільностей) насипався курган. У східних слов'ян, як і в інших індоєвропейців, вірогідно, панувала циклічна структура часу, коли все йде по заздалегідь, раз і назавжди установленому колу. Тому кожна людина, в якийсь момент перебуваючи в одному з «світів», через певний час могла переміститись в інший — один з трьох вищеназваних.

Отже, в стародавню добу Україну населяло розмаїття народів і племен, що мешкали на її теренах ще 1 млн. років тому. Всі вони залишили свій слід в історії населення країни, маючи в давнину власні самоназви та свої (довші чи коротші) історії. Скіфи та сармати, греки і кельти, фракійці, германці та балти, а також раніші народи — всі вони на різних етапах впливали на культурні традиції місцевого населення, на певний час або ж назавжди, стаючи його частинами.

Починаючи з епохи бронзи, особливо в лісостеповій та поліській зонах Дніпровського Правобережжя, зароджується праслов'янський етнічний масив, що з часом посів провідне місце на українських землях. Основою такої моделі історичного розвитку є автохтонна теорія М. Грушевського. Вона, правда, доповнена і модифікована у зв'язку з новими (особливо археологічними) матеріалами, накопиченими майже за 100 років від часу її створення.

Говорячи ж про проблему етнічних українців, її не потрібно «опускати» в глибину тисячоліть, удревнювати — там народу, який би іменував себе так, нема. Наші предки мали свої самоназви, і всі вони справили свій вплив на формування духовної й матеріальної скарбниці українського народу, котрий вийшов на історичну арену дещо пізніше — вже в середньовічні часи. З точки зору всесвітньо-історичного процесу це має свої переваги — адже час існування кожного з етносів не перевищує 1200—1500 років, хоч чимало з них загинуло набагато раніше.

Київська Русь

Вихід на історичну
сцену

На світанку 18 червня 860 р. руський флот з 200 лодій раптово вдерся до бухти Константинополя Золотий Ріг.

Напад русів виявився настільки несподіваним для візантійців, що берегова сторожа не встигла натягти над поверхнею води велетенський ланцюг, яким звичайно надійно зачиняли кораблям вхід до бухти. З лодій висадилися воїни, що одразу почали облогу циклопічних мурів столиці Візантії. У місті сталася паніка...

Константинопольський патріарх Фотій у своєму «Окружному посланні» відобразив масштаб навали русів і жах, що охопив обложених при появі невідомого доти ворога: «Народ вийшов з країни північної... й племена піднялись від країв землі, тримаючи лук і спис, вони жорстокі й немилосердні; голос їхній шумить, мов море». Візантійському урядові довелося сплатити контрибуцію ватажкові русичів — київському князеві Аскольду, аби він припинив облогу й повернувся додому. Так уперше Київське князівство середини IX ст., попередник Давньоруської держави, сповістило середньовічний світ про своє існування й початок боротьби за першість з Візантією на Чорному морі і, може, в Південно-Східній Європі та Передній Азії.

Понад одинадцять століть тому східні слов'яни створили свою першу державу. Літописи та інші пам'ятки давньоруської літератури називають її Руссю, або Руською землею, вчені-історики — Київською, або Давньою, Руссю. Вона належала до найбільших, найкультурніших, найрозвинутіших економічно й політично і найсильніших держав середньовіччя. На величезному обширі від Чорного до Білого морів, від Карпатських гір до Волги жили витривалі, хоробрі й мужні русичі. Вони вирощували хліб і розводили худобу, мали розвинені ремесла й промисли, а руські купці були відомі на торгах Багдада і Константинополя, Кракова й Буди,

Великого Булгара й Ітилю. Могутньою, високорозвинутою й цілісною була матеріальна й духовна культура Київської Русі. Її народ зводив величні храми й ошатні дерев'яні житла, створював могутні фортифікаційні споруди своїх великих і малих міст, десятиліттями будував на тисячі верст захисні вали проти кочовиків причорноморських степів, що увійшли до народної пам'яті під поетичним найменням «змійові вали»... На весь світ уславились вироби давньоруських майстрів, наприклад дорогоцінні золоті речі з перегородчастими емаллями й більш скромні срібні прикраси: браслети, колти, обручки, сережки тощо. У Києві, а далі в Новгороді та інших містах Русі склалися літописи, в яких описувалося славне минуле й аналізувалося сучасне життя. Давньоруський народ творив свою усну історію у вигляді переказів і легенд, дружинних пісень і билин, інших фольклорних пам'яток.

Київська Русь багато важила в політичному житті Європи і Близького Сходу. З нею змушені були рахуватися гордовиті візантійські імператори й хижі хозарські хакани. А доньки з київської князівської родини ставали королевами — французькою, угорською, норвезькою, датською, одна з них — Євпраксія Всеволодівна — навіть дружиною лиховісного відомого германського імператора Генріха IV. Протягом півтисячоліття Давньоруська держава затуляла собою європейський світ і Візантію від кочовиків — спочатку хозар і болгар, далі печенігів, торків, берендеїв, ковіїв та половців. Вона прийняла на себе страшний удар залізного тарана 150-тисячної татаро-монгольської кінноти Батия, ціною життя сотень тисяч своїх воїнів та мирних жителів послабила його і тим врятувала Європу від спаплюження й загибелі.

Київська Русь зробила величезний внесок до світової історії IX—XIII ст., тому інтерес до неї не вщухає серед учених сучасного світу. В Америці, багатьох країнах Європи, слов'янських і неслов'янських, навіть у загубленій в океані Австралії й екзотичній Японії плідно працюють над проблемами давньоруської історії десятки вчених.

Джерела Перед допитливим читачем природно постає запитання: на підставі яких джерел вченими відтворюється історія Київської Русі? Цими джерелами є писемні й речові (археологічні) пам'ятки.

Головними писемними джерелами студіювання історії Київської Русі є літописи: «Повість временних літ» (початок XII ст., далі — «Повість»), Київський XII, Галицько-Волинський XIII ст., а також Новгородські (їх кілька), Суздальський, Московський, Никонівський та ін. Саме їх свідчення дають ученим можливість відтворити послідовну

картину історії східних слов'ян, починаючи з кінця V ст. Чимало цінного додають до їх звісток інші писемні пам'ятки давньоруської доби: кодекси й записи норм світського і церковного права: «Руська правда» в різних редакціях, князівські устави церкви, «Закон судный людем» та ін., агіографічні твори (життя руських святих, «Києво-Печерський патерик»); князівські земельні грамоти тощо.

Останніми десятиліттями до науки активно вводяться якісно нові писемні джерела: берестяні грамоти, графіті на стінах давніх соборів і археологічних знахідках, зокрема пряслах і монетах. Вартісним доповненням до свідчень давньоруських писемних пам'яток є розповіді джерел іноземних: візантійських історичних творів і хронік (наприклад, Хроніка Георгія Амартола і його продовжувача широко використувалася під час написання «Повісті»), праць арабських географів і мандрівників, численних творів західноєвропейської історії та географії XI—XIII ст.

Та у багатомістовій п'єсі давньоруської історії пам'ятки писемності, образно кажучи, виводять на сцену лише її персонажів. А декорації, аксесуари, костюми відкривають для нас джерела другої основної групи — археологічні. Речові пам'ятки давньоруської минувшини, кількість яких завдяки невтомній праці археологів з кожним роком зростає, несуть у собі не лише доповнення до повідомлень джерел писемних. У багатьох випадках їх відомості додають чимало нового до полотна давньоруської історії, яке ще на початку нашого століття (коли основні писемні джерела, насамперед літописи, були вже відомі й на скільки-небудь значне розширення їх кола сподіватись не доводилося) більшості вчених здавалось хай і неповним, але завершеним.

Лише компаративне вивчення обох груп давньоруських джерел — зіставлення свідчень писемних і археологічних пам'яток, порівняльний аналіз і взаємоперевірка даних обох груп — дає можливість відтворити яскраву й об'ємну картину життя людей київської доби, про яку дослідники ще порівняно недавнього часу, 30—50-х рр. нашого століття, могли хіба що мріяти.

Передумови утворення
східнослов'янської
держави

Давньоруські літописи висвітлюють історію східних слов'ян лише з часу, коли вони почали розселятися на величезному обширі Східної Європи, утворюючи союзи племен. У складеній київським ченцем Нестором близько 1111 р. «Повісті времєнних літ» намальовано барвисте, вражаюче історичним розмахом полотно того розселення: «Слов'яни прийшли й сіли по Дніпру і на-

звалися полянами, а інші — древлянами, тому що сіли в лісах, а ще інші сіли поміж Прип'яттю й Двіною і називалися дреговичами (від слова «дрегва», болото.— *Авт.*), другі сіли по Двіні й називалися полочанами,— за річкою, що впадає до Двіни і має назву Полота. Ті ж слов'яни, що сіли біля озера Ільмень, прозвалися своїм ім'ям — словенами... А інші сіли по Десні, і по Семі, і по Сулі й називалися сіверянами. Ось так розповсюдився слов'янський народ, а за його ім'ям і грамота назвалась слов'янською». Процес розселення слов'ян почався наприкінці V і в цілому завершився в VIII—IX ст.

Східнослов'янські союзи племен являли собою виразні етнокультурні спільності, які мали певні локальні особливості, що й відбито в літописі Нестора: «Мали бо вони (племінні союзи.— *Авт.*) звичаї власні й закони батьків своїх і сказання, кожний свій норів». Мовлене літописцем підтверджується пам'ятками археології. Відмінності в культурі й побуті між племінними об'єднаннями так і не були подолані в часи існування Давньоруської держави та її народності (IX—XIII ст.).

Породження родоплемінного ладу — великі й малі союзи племен у перебігу розвитку східнослов'янського суспільства поступово переросли в утворення більш високого соціально-політичного рівня — племінні княжіння. Нестор-літописець розповідає, що після смерті Кия, Щека і Хорива «почав рід їх тримати княжіння у полян». Далі він повідомляє: «А у древлян своє княжіння, а у дреговичів своє, а у словен своє в Новгороді, а інше — на Полоті, де полочани». Потому говориться про кривичів, сіверян, весь, мурому, черемисів, мордву, тобто про слов'ян і неслов'ян, що теж мали власні княжіння. Час утворення тих племінних княжінь: на півдні Східної Європи — VIII, а на півночі — IX ст.

Іх створення зумовлене виникненням приватної власності і пов'язаним з нею майновим і соціальним розшаруванням суспільства. Ті княжіння були додержавними об'єднаннями, що заклали фундамент східнослов'янської державності. Вони передували першій східнослов'янській державі, що склалася навколо Києва в середині IX ст., яку умовно можна назвати Київським князівством Аскольда.

Могутність і влада глав племінних княжінь ґрунтувалися на розгалуженій системі укріплених поселень-градів, величезну кількість яких (по кілька сотень у кожному княжінні) зафіксувало германське джерело другої половини IX ст. — так званий Баварський географ. Частина тих гравів, найперше Київ, були протомістами і у VIII—X ст. перетворилися на справжні феодальні міста. Можна припустити

наявність примітивного апарату влади у цих племінних княжіннях. Але в них ще не існувало соціально обособленої потомственої знаті з князем на чолі.

Своєрідність суспільного поступу східних слов'ян характеризується й тим, що племінні княжіння зберігалися ще протягом століття потому, як виникла Давньоруська держава. «Світлі й великі князі» угод Олега з Візантією 907 і 911 рр. — не хто інші, як глави княжінь. Лише Володимиру Святославичу в 80-рр. X ст. удалося зламати їх владу й остаточно приєднати землі племінних княжінь до складу держави.

Київське князівство
Аскольда.
Інші осередки
державності на Русі

Головними ознаками існування державності в ранньосередньовічному суспільстві сучасні історики вважають наявність влади, відчуженої від народу, розміщення населення

за територіальним (а не племінним) принципом і стягання данини для утримання влади. Можна додати до цього як обов'язкову умову успадкування влади князем. В умовах Київської Русі X ст. конкретними формами державності були: окняження земель (підкорення владі державного центру територій племінних княжінь) і поширення на ті землі систем збирання данини, управління (адміністрації) й судочинства.

У літописах свідчення про це з'являються, починаючи з середини 60-х рр. IX ст., тобто з часів князя Аскольда. Першими київськими князями, існування яких зафіксоване літописцями, були Аскольд і Дір. За відомостями арабських джерел, Дір княжив перед Аскольдом, ймовірно, в 30—50-х рр. IX ст., хоча літописці, зміщуючи хронологічну й історичну перспективу, завжди називають їх разом. Одне з найдавніших літописних повідомлень Новгородського літопису сповіщає, що Аскольд і Дір «княжили в Києві і володіли полянами й були ратними (воювали) з древлянами й уличами». Йдеться про спроби підкорити землі племінних княжінь уличів і древлян, які продовжилися наступниками Аскольда на київському престолі — Олегом, Ігорем та Ольгою. З Никонівського літопису відомо, що Аскольд і Дір прагнули приєднати до Києва ще й княжіння полочан.

На користь існування першої східнослов'янської (але ще не Давньоруської) держави на Наддніпрянщині свідчать також грандіозні масштаби походу Русі на Константинополь 860 р., з якого ми почали нашу розповідь. Територія Київського князівства Аскольда була невеликою — воно охоплювало землі навколо Києва, головним чином колишнього племінного княжіння полян. Це князівство стало етнокультурним, політичним і соціальним осередком, довкола якого

наприкінці IX ст. почала зростати Давньоруська держава.

Останнім часом в історичній науці пошвабилися дискусії навколо давньої проблеми: звідкіля, з Півночі чи Півдня, «пошла Руская земля» (держава). Очевидно, вони можуть бути вирішені лише на користь Півдня. Південноруські землі у VIII—IX ст. на сто-двісті років випереджали в соціально-економічному та культурному розвитку північні. Однак і на півночі Східної Європи, в землі ільменських словен, у другій половині IX ст. простежується за джерелами існування прото-державного осередку, одним з центрів якого було Городище поблизу Новгороду (останній виник лише в X ст.).

Вирішальний крок на шляху становлення східно-слов'янської державності було зроблено наприкінці IX ст. Близько 882 р.* Олег, прозваний сучасниками Віщим, здійснив похід з Городища до Києва, де й вокняжився. Утвердження Олега в Києві знаменувало собою початок створення східнослов'янської державності — виникнення вже загально-руської держави. Руська Північ була об'єднана з руським Півднем, Олег оголосив Київ столярним градом новоствореної держави: «Хай буде Київ матір'ю** градам руським». З того часу в джерелах наводяться систематичні відомості про розвиток державності на Русі.

Народження
Давньоруської держави
наприкінці IX —
на початку X ст.

Князювання Олега в Києві
(882—912) почалося згідно зі
свідченнями «Повісті» зі створен-
ня опорних пунктів центральної
влади у племінних князівствах —

міст, зі встановлення попервах приблизного порядку стягання данини на підвладних князеві землях: «Цей же Олег почав міста ставити і встановив данини словенам, кривичам і мері».

Далі Нестор розповідає про поступове поширення влади Києва на землі незалежних раніше племінних князів: «Почав Олег воювати древлян і примучив (підкорив) їх, збираючи з них данину по чорній куніці». Потому до складу держави, що формувалася, увійшла більшість південноруських (а також радимицьке) племінних князів: спочатку сіверян і радимичів, потім уличів. Давньоруська держава почала складатися на півдні. Землі інкорпорованих до дер-

* Цей рік позначено в «Повісті временних літ». Та вчені встановили, що більшість дат літописів за IX — першу половину X ст. проставлялися літописцями неточно, часом навмання. Річ у тому, що в XI ст. попередники Нестора та інших літописців XII ст. створювали свої літописи, не вказуючи років тих чи інших подій.

** У цьому контексті — столицю.

жави князівств одразу ж обкладалися даниною, на них поширювалися системи судочинства й адміністрації. Так утворювалася державна територія Давньої Русі.

Включаючи до складу молодої держави землі племінних князів, Олег та його наступники на київському столі* опікувалися насамперед збиранням данини й прагнули перешкодити стягання її передусім Хозарським каганатом. Уже за Діра й Аскольда поляни припинили сплату данини хозарам. А далі «пішов Олег на сіверян, і перемиг сіверян, і наклав на них данину легку, і не дозволив хозарам данину платити». Так само київський князь учинив і з радимичами. Наполеглива діяльність Олега щодо створення держави дала добрі наслідки: в останні роки його правління у Києві владі князя підкорялися поляни, ільменські словени, сіверяни, кривичі, радимичі, древліани, уличі, можливо, дуліби й хорвати, а також неслов'янські племінні об'єднання — чудь і меря.

Київська Русь почала складатися й розвивалась як поліетнічна держава. Її створили руські люди, які були переважно більшістю її населення. Разом з ними в Київській Русі жило понад 20 різних народів. Розселяючись просторами Східної Європи, слов'яни спілкувалися з багатьма етносами, що з давніх-давен жили там: із скіфами, сарматами, фракійцями, згодом болгарами та аланами — на півдні, з балтами — на заході, з угро-фінами — на північному сході й заході. Неслов'янські народи влилися до складу Київської Русі здебільшого мирним шляхом.

Соціальний, культурний та економічний вплив слов'янського світу сприяв суспільному розвитку неслов'ян, що були тоді майже виключно мисливцями і скотарями. Яскравим прикладом співробітництва між етнічно різними народами було створення в середині IX ст. своєїрідної конфедерації, що складалася з двох слов'янських (кривичів і словен) і двох неслов'янських (чуді й весі) союзів племен чи, може, навіть племінних князів. Це протодержавне утворення було попередником північного осередку державності, що сформувався поблизу озера Ільмень у другій половині IX ст.

Давньоруська держава часів Олега залишалася все ж таки не досить консолідованою. Влада київського князя в землях племінних князів була ще слабкою, часом формальною, а системи управління, стягання данини й судочинства — примітивними й діяли час від часу, коли наїжджали князі

* Давньоруські книжники називають так князівський престол.

дружинники з Києва. Та країна була, як на свій час, економічно розвинутою й мала велику військову потугу, про що свідчить сама можливість здійснення грандіозного воєнного походу Русі на Візантію 907 р.

Літопис Нестора під тим роком оповідає: «Пішов Олег на греків на конях і в кораблях, і було кораблів числом 2000. І прийшов до Царгорода (Константинополя), греки ж замкнули Суд*, а місто зачинили... І звелів Олег своїм воїнам зробити колеса й поставити на них кораблі. І з погожим вітром напнули вони вітрила й пішли з боку моря до міста». Візантійському імператору Михаїлу довелося просити миру.

У створеній на основі народних переказів і дружинних пісень оповіді «Повісті» про похід Русі на Царгород 907 р. крізь фольклорну, романтичну й напівлегендарну форму проглядає реальна картина воєнної операції. Коли величезний руський флот наблизився до Золотої Рогу, грецька сторожа «замкнула» бухту, натягнувши товстезалізний залізний ланцюг між двома кам'яними баштами, що височіли з обох боків затоки (залишки того ланцюга і руїни башт збереглися до нашого часу). За наказом Олега воїни поставили лодії на котки й потягли їх волоком. Звичайно, лише під вітрилами, хай і на колесах, судна не могли рухатися суходолом.

Завдяки переможному походу Русі на Царгород Олег одразу ж підписав вигідний для своєї держави мир з імператором. Візантійському урядові довелося сплатити велику контрибуцію й надати особливі пільги (яких не мала жодна інша країна) руським купцям і послам. Зокрема, греки повинні були протягом шести місяців годувати тих купців, постачати їм вітрила, снасті й інше корабельне спорядження. А 911 р. русько-грецька угода була суттєво доповнена. У ній було окреслено правові норми взаємовідносин, правила розв'язання конфліктів, що виникали між русами і візантійцями. Договори 907 і 911 рр. є першими дипломатичними й правовими актами молоді Давньоруської держави.

Іншим важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності Київської держави кінця IX — початку X ст. був східний. Згідно з арабськими джерелами було здійснено кілька походів Русі в землі Арабського халіфату на південно-західному узбережжі Каспійського моря. За свідченням арабського автора аль-Масуді, близько 912 р. 500 руських лодій досягли Волгою південного берега Каспію. Дехто з істориків

* Так на Русі іменували константинопольську бухту Золотий Ріг.

гадає, що саме в цьому поході наклав головою князь Олег Віщий, обставини смерті якого залишаються загадковими.

Походи Русі на Візантію тривали майже до середини XI ст. Одним з головних їх чинників було прагнення правлячої верхівки Київської держави забезпечити головний тоді ринок збуту для продукції сільського господарства і промислів, що збиралася з підвладного населення у вигляді данини, попервах її найпримітивнішої й насильницької форми — полюддя. Сучасник княгині Ольги візантійський імператор Константин Багрянородний описав стягнення полюддя на Русі: «Коли настане листопад, одразу ж їхні князі виходять з усіма росами з Києва і вирушають у полюддя, що іменується «кружлянням», а саме — в Славинії (слов'янські землі) древлян, дреговичів, кривичів, сіверян та інших слов'ян, що є данниками росів (у даному контексті князя та його дружини.— Авт.). Годуючись там протягом усієї зими, вони знову, починаючи з квітня, коли розтане лід на річці Дніпро, повертаються до Києва». Потім руси споряджають лодії-однодеревки і відпливають до Візантії продавати зібране.

Розвиток
державності на Русі
в першій половині X ст.
Ігор

В часи князювання Олега пожвавився економічний розвиток суспільства. Розбудовувався столярний град Київ. Однак східнослов'янська етнокультурна спільність

залишалася не досить згуртованою політично. Будівництво держави було продовжено за наступника Олега — Ігоря.

Давньоруські літописи зберегли мало свідчень про внутрішнє життя Київської Русі в першій половині X ст. Більше їх — у східних істориків і географів того часу. Наприклад, перс аль-Істахрі зображує її квітучою й могутньою країною. Він пише, що з усіх країн купці приїзять торгувати до Києва, який значно більший, ніж навіть Булгар Великий на Волзі, одне з головних торжищ тогочасного світу.

Протягом першої половини X ст. київські князі наполегливо й послідовно згуртовували у спільній державі племенні княжіння східних слов'ян. Справу Олега, за свідченням «Повісті», 912 р.* продовжив його наступник Ігор. Він знову приєднав до держави княжіння уличів і древлян, що відпали було після звістки про кончину Олега.

На 40-і рр. X ст. припав новий спалах воєнної активності давньоруської панівної верхівки. Київський князь поширив

* Згідно з Новгородським літописом — 922 р., але історики звичайно віддають перевагу даті, зазначеній Нестором у «Повісті».

свою владу на східний Крим і Тамань, де було створене Тму-тараканське князівство. Ігор вчинив два великих походи на Візантію, що мали на меті як захист південних рубежів, так і забезпечення вигод для руських торгових людей у Константинополі та інших грецьких містах.

Перший похід 941 р. не приніс йому успіху. Тоді 944 р., одночасно водою й суходолом, величезне руське військо вирушило на південь. Візантійського імператора Романа повідомили: «Ось ідуть русичі, немає ліку кораблям їхнім, укрили море кораблі». Тоді імператор послав назустріч Ігореві своїх урядовців з пропозицією миру. Було підписано союзна угоду, що виявилася менш вигідною для Русі, ніж русько-візантійські договори 907 і 911 рр. Мабуть, Візантія добре підготувалася до війни, й Ігор не зважився ризикувати і йти далі на південь. Зате він досяг успіху в поході 943 р. на узбережжя Каспію. Руські воїни заволоділи тоді багатими містами Дербентом і Бердаа.

Великі й малі (не відбиті зовсім у джерелах) війни приносили славу й багатство князям і старшим дружинникам. Водночас вони відривали від мирної праці багато народу, у війнах гинули тисячі людей, що послаблювало економіку держави. Головним же джерелом постачання війська зброєю, харчами, кіньми залишалося стягання данини, яку князі прагнули увесь час збільшувати. Особливо жорстоким було збирання полюддя, що в X ст. йшло безпосередньо на утримання військової дружини. Саме під впливом своїх дружинників князь Ігор, зібравши один раз полюддя в землі древлян, повернувся туди, щоб стягти його вдруге, за що був забитий повсталими 944 р. Зі смертю Ігоря закінчився перший етап у розвитку державності на Русі.

**Перші спроби
регламентації данини й
адміністративно-судової
системи. Ольга**

Єдиний відомий з літопису син Ігоря — Святослав був ще хлопчиком, і на князівський престол сіла його дружина Ольга. Вона виявила себе розумним, енергійним і далекоглядним державним діячем. Ольга жорстоко придушила повстання древлян навесні 945 р., штурмом здобувши їх головне місто Іскоростень, забивши древлянських князів і багато воїнів. Водночас княгиня, певно, зрозуміла, що настав час встановити розмір данини, насамперед полюддя, із залежного населення, що вона й зробила. «Повість» розповідає: «І пішла Ольга по Древлянській землі з сином своїм і дружиною, встановлюючи устами й уроки; й існують становища її й ловища». А далі — «пішла Ольга до Новгороду й встановила по Мсті погости

й данини, й по Лузі оброки й данини, ловища її є по всій землі».

Є підстави розглядати сенс державних нововведень Ольги та її «мужів» (верхівки дружини, радників) у регламентуванні повинностей залежного населення (запровадження «уроків»), створенні уставів, що їх застосовували княжі дружинники, збираючи данину, виконуючи адміністративні й судові функції. Все це було, напевне, пов'язано з переходом від системи полюддя до нового порядку стягнення данини через спеціально посланих для цього представників князівської адміністрації, що приймали її від населення в укріплених пунктах — «становищах». Ольгою були також влаштовані опорні пункти центральної влади на місцях, адміністративна ж і судова системи поширені на всі підвладні Києву землі племінних князів.

В часи Ольги розбудовувався, прикрашався і зміцнювався столий град Русі. Літописці під 945 р. згадують резиденцію Ольги у Києві: «двір княжий» і «терем кам'яний». Археологи розкопали цю велику кам'яну, слід гадати, двоповерхову споруду, прикрашену мармуром, червоним шифером і декоративною керамікою. З князюванням Ольги можна пов'язувати настання другого етапу в розвитку давньоруської державності.

Він ознаменувався візитом Ольги до Константинополя близько 946 р.* Уперше в історії глава Давньоруської держави ішов до Візантії не з флотом і сухоподільним військом, а на чолі мирного посольства. Руську княгиню урочисто прийняв візантійський імператор Константин Багрянородний. Було укладено союзу русько-візантійську угоду. Ольгу було охрещено патріархом та імператором у головному храмі Візантійської імперії, грандіозному й пишному Софійському соборі.

Але давньоруське суспільство середини X ст. виявилось не готовим до запровадження християнства як офіційної релігії. Це, зокрема, доводиться розповіддю Нестора про невдале намагання Ольги схилити сина до нової віри: Святослав «не послухав матері, відправляючи язичницькі обряди», оскільки побоювався, що над ним сміятиметься його військова дружина. Минуло ще більше ста років, аж поки князь Володимир Святославич зважився запровадити християнство на Русі.

* Дехто з істориків називає іншу дату — 957 р.

Характер і форма
Давньоруської держави
IX—X ст.

Київська Русь IX—X ст. ще не знала класового устрою. Тому східнослов'янська державність народилася в суспільстві, що залишалося родоплеменним. Можна назвати першу руську державу надплеменною, бо в ній влада не лише відокремилася від маси народу (одна з основних ознак державності), а й піднялася над самою племенною верхівкою, набула індивідуального характеру й стала успадковуватись. Давньоруська держава була організована за територіальною ознакою, чим принципово відрізнялася від передуючих їй протодержавних об'єднань — племенних князів.

Джерела, насамперед угоди Русі з Візантією, характеризують Київську Русь першої половини X ст. як об'єднання жителів основних її земель. У договорі Олега з греками 911 р. ця держава представлена як особня соціально-політична спільність із своєю верховною владою, власними «законами й поконами» і як спільність етнокультурна. У преамбулі до цієї угоди послі Олега мовлять від імені «роду руського». А в договорі Ігоря з Візантією 944 р. наголошено на тому, що послі репрезентують як Ігоря і «всякое князьє», так і «всіх людей Руської землі». В цьому ж документі «люди всі руські» названі повноправними учасниками договору з Візантією.

Варго прийняти запропоноване нещодавно О.О. Мельниковою вдале визначення форми Давньоруської держави IX—X ст. як дружинної. Адже панівний прошарок складався з верхівки княжої дружини, що протягом тривалого часу утворювала примітивний адміністративний апарат. Дружина стягала данину й чинила суд на місцях.

Літописці зображують давньоруських володарів кінця IX—X ст. як типових дружинних князів. Справжнім апофеозом дружинності звучать слова Нестора: «Адже Володимир (Святославич.—*Авт.*) любив дружину і з нею думав про влаштування землі і про раті, і про устав земляний». Певна річ, радниками князя були лише старші дружинники: вони утворювали й апарат управління, судочинства та збирання данини.

Існування дружинної форми державності завершується на добі Володимира Святославича (978—1015). Проте й його синові Ярославу довелося рахуватися з дружиною, щоправда, вже виключно як з військовою силою. У державних справах князівська дружина перестає брати участь. На перший план висуваються бояри, прошарок яких склався з тих же старших дружинників та вихідців із старої племенної аристократії.

Воєнна активність Русі
в 60 — на початку 70-х рр.
X ст. Святослав

Недовге князювання у Києві си-
на Ольги Святослава (964—972)
сповнене гуркоту майже без-
перервних походів і брязкоту

численних битв. Під час переповненого подіями князю-
вання Святослава Давньборуська держава була розширена й
зміцнена. Він повернув до складу Київської Русі племінне
княжіння в'ятичів, що потрапило під владу хозарів. Для цього
йому довелося здійснити похід у межиріччя Оки і Волги.

Потому, 968 р., Святослав завдав нищівної поразки Хо-
зарському каганатові, що постійно зазіхав на східнослов'янські
землі, перешкоджав торгівлі Русі, перерізаючи шлях її купцям
у гирлах Дону і Волги. Потім київський князь звернув погляд
на південь, втрутившись у затяжну війну між Візантією й Бол-
гарією. Походи Святослава 965—968 рр., за виразом академіка
Б. Рибаківа, нагадували удар шаблі, що одним махом про-
креслив на карті Європи широке півколо від Середнього
Поволжя до Каспію й далі Північним Кавказом і
Причорномор'ям до балканських земель Візантії.

До участі у війні з Болгарією Святослава запросив ві-
зантійський імператор Никифор Фока, що прагнув вико-
ристати військову потугу та талант полководця київського
князя. 968 р. Святослав на чолі величезного на той час війська
(що налічувало, за візантійськими джерелами, 60 тис. воїнів)
вирушив до Болгарії, розбив під Доростолом сильне болгарське
військо й закріпився у Переяславці на Дунаї. Деякі сучасні
історики гадають, що так руські літописці називали давню
столицю Болгарії — Преслав Великий. Візантійський уряд
мав на меті вижити звідти руського князя, що зробив свою
справу, але до часу не мав для того сили.

Того ж таки 968 р. печеніги, під'юджені, певно, Ники-
фором Фокою, раптово напали на Київ. Вчасно попереджений
гінцем з Києва Святослав спішно повернувся до столярного
града й відігнав печенігів. Безперервно воюючи п'ять довгих
років, він дещо занедбав державні справи й, здається, розумів
обгрунтованість закидів киян: «Ти, княже, шукаєш чужої
землі й про неї дбаєш, а свою залишив напризволяще».

Однак було б однобічно й неправильно розглядати Святос-
лава виключно як завойовника, шукача воєнної здобичі. Він
також піклувався на свій лад про Руську землю. Свідченням
цього було те, що Святослав провів адміністративну реформу,
перед тим як вирушити в другий і останній похід до Болгарії.
Старшого сина Ярополка він посадив своїм намісником у
Києві, молодшого Олега — в Овручі, столярному граді заво-
йованої його матір'ю Дrevлянської землі, де, мабуть, ще не

всухли сепаратистські настрої. А позашлюбного сина — Володимира він послав правити від свого імені до Новгороду Великого, боярство якого завжди прагнуло відокремитися від Києва. Цим Святослав продовжив справу Ольги щодо консолідації держави, зміцнення влади київського князя у землях племінних князів.

Другий похід Святослава до Болгарії, що почався 969 р., склався не так успішно, як перший. Князеві довелося воювати не лише з болгарським царем Борисом, а й з новим візантійським імператором Іоанном Цимісієм, що підступно порушив мирну угоду з прямодушним і чесним руським князем. Імператор з переважаючими силами змусив Святослава зачинитися в болгарському місті Доростолі й обложив його.

Але візантійцям так і не вдалося здобути міста. Руси неодноразово виходили з Доростола й біля його стін билися з ворогом. 971 р. знесилені сторони розпочали переговори. Було укладено мирний договір. Іоанн Цимісій зобов'язався випустити військо Святослава із зброєю з Доростола і навіть забезпечити його харчами на зворотний шлях на Русь. Київському князеві довелося зобов'язатися стати союзником імператора і не зазіхати на грецькі володіння в Криму та на Дунаї.

Після підписання миру Святослав з військом попрямував на Русь. Імператор Іоанн, вражений силою й мужністю руських воїнів та полководницьким талантом князя, вирішив позбутися небезпечного суперника в Причорномор'ї. Він змовився з печенігами, аби усунути київського князя. Повертаючись додому, Святославу з військом довелося зазимувати у степу, поблизу дніпровських порогів. Навесні 972 р., коли руси стали повертатися до Києва, на них зненацька напала печенізька орда хана Курі. Святослав загинув у бою.

Між його синами розпочалася запекла боротьба за владу. Олег і Володимир не бажали визнавати верховним князем старшого брата. У свою чергу, Ярополк, під'юджуваний воеводою Свенельдом, котрий служив ще його бабусі Ользі й батькові, вирішив приборкати братів і стати єдиновладним володарем Русі. З цією метою він 977 р. вирушив із військом на Овруч. Олег програв йому битву й трагічно загинув біля брами міста: воїни, що в безладді тікали від дружинників Ярополка, зіпнули свого князя з мосту в глибочезний рів.

На історичну сцену рішуче виступив Володимир Святославич. Він не став очікувати, поки Ярополк нападе на нього, а попрямував до Скандинавії. Там Володимир набрав військо із варягів, професійних воїнів, що з часів Олега служили руським князям. 978 р. Володимир рушив на Київ. У короткій

війні між братами Ярополк загинув, і 11 червня того року, за свідченням автора середини XI ст. Іакова Мніха, Володимир вокняжився в Києві.

Розбудова держави за
Володимира Святославича

Про утвердження Володимира на київському столі Нестор-літописець урочисто написав:

«І почав княжити Володимир у Києві єдиновладно». Він стає верховним володарем у країні. Історики характеризують державу часів Володимира як ранньофеодальну монархію. Це визначення значною мірою є умовним. Адже перші паростки феодального способу виробництва на Русі проглядають лише в другій половині його князювання. Значення видатної постаті Володимира полягає в тому, що своєю діяльністю він ніби з'єднав дві доби: пізню родоплеменну й ранню феодальну.

Роки князювання Володимира в Києві дехто з істориків називає богатирською добою в історії Київської Русі. Тоді успішно й швидко зводилася велична будова держави, творилася яскрава й самобутня культура її народу, а звитяжні успіхи руської зброї прославили країну на увесь середньовічний світ.

Володимир взяв під свою тверду руку Давньоруську державу ще не досить консолідованою. Влада племінних вождів і князів на місцях, у віддаленні від центру на багато днів кінного шляху, була майже безмежною. Вони неохоче виконували накази князя й привласнювали багато данини, що належала йому. Тому він розпочав князювання з того, що посадив намісниками своїх дружинників у багатьох містах Руської землі. А власного дядька Добриню послав правити від свого імені до Новгороду Великого, підкресливши цим намагання міцніше з'єднати руську Північ із Півднем. Далі настала черга ґрунтового зміцнення структури держави.

Тільки-но отаборившись у Києві, Володимир повертає до складу Русі землі племінних князів хорватів і дулібів (981). Протягом 981—984 рр. (якщо довіряти досить-таки умовній хронології «Повісті» за останнє двадцятиріччя X ст.) була відновлена влада Києва над княжіннями радимичів і в'ятичів. Назріла необхідність кардинальних змін у територіальній організації держави. Близько 988 р. Володимир провів адміністративну реформу. Про це «Повість» повідомляє так: «Було у нього синів 12: Вишеслав, Ізяслав, Ярослав, Святополк, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис, Гліб, Станіслав, Позвизд, Судислав. І посадив Вишеслава у Новгороді, а Ізяслава — в Полоцьку, а Святополка — в Турові, а Ярослава — в Ростові. Коли старший Вишеслав помер у Новгороді, посадив Володимир Ярослава у Новгороді, а Бориса — в Рос-

тові, а Гліба — в Муромі, Святослава — в землі древлян, Всеволода — у Володимирі (Волинському), Мстислава — у Тму-таракані». Отож вождів племінних князів замінили в різних містах держави сини — намісники Володимира. Було завжди зламано сепаратизм племінної верхівки. Відтоді Київська Русь стає дійсно об'єднаною державою.

В результаті реформи 988 р. значно зміцніла система державної влади на місцях. З того часу в основних містах держави від імені київського князя збирають данину, управляють і чинять суд його намісники (сини й старші дружинники), котрі, в свою чергу, мають у підлеглих урядовців нижчого рангу, що порядкують у тій чи іншій волості. Все це привело до концентрації держави, усталення її рубежів.

За Володимира загалом завершився процес складання державної території, визначилися її кордони, що в цілому збігалися з етнічними рубежами східнослов'янської етнокультурної спільності. На сході Київська Русь сягала межиріччя Оки й Волги, на заході — Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни, на півночі — Чудського, Ладозького й Онезького озер, на півдні — Дону, Росі, Сули й Південного Бугу.

Протягом кінця IX — першої третини XII ст. державне, суспільне, економічне й культурне життя Давньої Русі зосереджувалося в Києві й навколо Києва, в Середній Наддніпрянщині. Тому Київ високо підносився над іншими містами Русі. З самого початку київські князі особливо піклувалися про розбудову й прикрашання столярного града. Незабаром по утвердженні в Києві Володимир Святославич розпочав будівництво міської фортеці площею близько 10 га. Цей київський дитинець відомий під назвою «місто Володимира». Високі земляні вали з баштами оточили центральну частину Києва, так звану Гору.

Головною турботою Володимира першої половини його князювання на Русі були постійні напади степових кочовиків — печенігів з півдня. Князь докладав величезних зусиль до зміцнення рубежів держави. Як свідчить Нестор під 988 р., князь «почав ставити міста по Десні й по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І почав набирати мужів краших від словенів, і від кривичів, і від чуді, і від в'ятичів, ними населяв міста (порубіжні), тому що була війна з печенігами. І воював з ними, і перемагав їх».

Наприкінці X ст. була створена величезна за розмахом (вали простягалися майже на тисячу км), складна й розгалужена система валів, фортець, укріплених міст, що мала захистити Русь від печенігів. Вали частково збереглися до наших днів. З цими «змієвими» валами пов'язані прадавні ле-

генди про боротьбу пращурів з величезними зміями (драконами), яких богатирі запрягали у велетенські плуги й проорювали ними гігантські борозни, аби умертвити. Справу батька щодо захисту південних рубежів Русі від степових хижаків — печенігів продовжив Ярослав Мудрий.

Володимира можна сміливо назвати першим реформатором на Русі. Крім адміністративної він провів і судову реформу, зробивши цим внесок у розвиток давньоруського законодавства. У літописі Нестора читаємо, що Володимир разом з дружинниками дбав про «Устав земляний», ішлося про вироблення «устава» (закону), що регулював би правові відносини в суспільстві, принаймні про удосконалення існуючого тоді кодексу звичаєвого права — «Закону Руського», про пристосування його до умов часу. «Устав земляний» Володимира продовжив політичну лінію, яку намітила своїми «устанами» й «уроками» княгиня Ольга. Родоплемінне суспільство стало переростати в ранньофеодальне, і тих змін не могли, здається, не відчувати Володимир і його радники.

Релігійні реформи Володимира

Першою за часом реформою Володимира, якщо виходити з послідовності розповідей літописців про початкові роки його правління в Києві, була релігійна. Одразу ж по утвердженні на київському столі князь «поставив ідолів на горбі над двором теремним (княжим): Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, Дажьбога, і Стрибога, і Сімаргла, й Мокош», як свідчить Нестор-літописець. Мова йде про влаштування своєрідного пантеону язичницьких богів, у якому було зібрано слов'янських і неслов'янських богів з богом-громовержцем Перуном на чолі.

Однак ще на початку нашого століття історики знайшли в джерелах докази на користь того, що насправді Володимир запровадив на Русі культ самого лише Перуна, а інші боги (ідоли) з'явилися у літописі лише в 70-х рр. XI ст. Ченці-літописці були, мабуть, переконані, що язичництво відрізняється від християнства передусім тим, що має не одного, а багатьох богів. Виходить, князь прагнув до монотеїстичного культу, вважаючи, напевне, що його одноосібній верховній владі має відповідати єдиний для всіх у державі бог. Але реформа була приречена на неуспіх. Стара, віджила язичницька віра не відповідала новим відносинам у суспільстві, що швидко оновлювалось.

Отже, природно, що згодом Володимир вирішив запровадити на Русі християнство як державну релігію. Історики, синтезувавши свідчення вітчизняних та зарубіжних джерел, так відтворюють цю подію. 986 р. Візантія програла війну Бол-

гарії; в країні посилилася боротьба земельних магнатів проти братів-імператорів Василя II і Константина. Василь II спішно вирядив послів до Києва, щоб просити військової підтримки у руського князя. Володимир пообіцяв допомогу, запросивши за неї велику ціну: руку сестри імператора Анни. Василю II після роздумів і зволікань довелося погодитися на цей нечуваний доти шлюб Анни з князем-язичником. Адже візантійські принцеси могли виходити лише за рівних собі, принаймні за членів родини германських імператорів. У свою чергу, Володимир зобов'язався охреститися й незабаром виконав свою обіцянку.

Велике на той час шеститисячне добре озброєне й вишколене руське військо допомогло Василю II здолати феодальну опозицію. Імператор зміг перевести дух і підступно порушив головну умову угоди з Володимиром: відмовився видати за князя сестру. Щоб таки змусити Василя II додержати слова, київський володар 989 р. обложив місто Херсон, що було опорою візантійського панування у Криму, і влітку того року здобув його. Імператорові довелося спішно прислати Анну до Херсона, де вона урочисто взяла шлюб з Володимиром. Навесні 990 р. князь з молодою дружиною повернувся до Києва й заходився насаджувати християнство. «Наказав будувати церкви й ставити їх на тих місцях, де раніше стояли ідоли», — повідомляє «Повість». Руські люди неохоче відмовлялися від віри батьків і дідів. Тому християнізація Русі розтяглася на кілька століть. Але вирішальний крок на тому шляху було зроблено.

Запровадження християнства в Київській Русі мало позитивні наслідки. Воно зміцнило авторитет і владу князя, сприяло розбудові держави. Значний поштовх дала нова ідеологія піднесенню давньоруської культури. Лише з часу «хрещення Русі» у ній поширилися писемність і книжність, руські люди познайомилися з кращими здобутками світової літератури і науки. В Києві, а далі повсюдно на Русі почали влаштовувати школи й книгописні майстерні (скрипторії), і незабаром східнослов'янська країна стала однією з найкультурніших у середньовічній Європі. Запровадження християнського віровчення ввело Давньоруську державу до кола християнських країн світу, зробивши можливими рівноправні й плідні взаємовідносини між нею та Візантією, Германією й іншими державами.

В часи князювання Володимира Святославича завершується другий етап у складанні державності на Русі. Третій, заключний, етап припадає на роки правління в Києві його сина Ярослава (1019—1054).

**Завершення
складання держави
за Ярослава Мудрого**

Розбудована за Володимира Святославича Давньоруська держава наприкінці його життя виявилась не такою вже згуртованою, а його влада —

зовсім не безмежною. Близько 1012 р. замислив лихе проти нього пасерб Святополк Ярополчич, що був намісником у Турові. Володимир кинув його разом з дружиною, донькою польського князя Болеслава Хороброго, до в'язниці в Києві. Та незабаром на Володимира чекало серйозніше випробування. Під 1014 р. Нестор сповіщає: «Ярослав же сидів у Новгороді й данину давав Києву по дві тисячі гривен з року в рік, а тисячу в Новгороді воїнам роздавав. І так давали всі посадники новгородські, а Ярослав того не давав до Києва батькові своєму. І мовив Володимир: «Розчищайте шляхи й мостіть мости» — хотів бо на Ярослава йти, але розхворівся».

Влітку наступного року, коли Володимир готувався до походу на Новгород, аби приборкати сина, він раптово помер. Між його синами Ярославом, Борисом, Глібом, Святославом і Мстиславом, а також пасербом Святополком розгорілася кривава боротьба за київський престол. У ній загинули Борис, Гліб і Святослав. А Ярослав 1015 р. вокняжився в Києві. Під час першого князювання (1015—1018) йому довелося відбивати напад на Київ численного війська степовиків. 1017 р. «прийшли печеніги до Києва й врубалися* в Київ, і ледве надвечір здолав їх Ярослав і переміг печенігів», як сповіщає «Повість».

1018 р. Святополк, котрий утік 1015 р. до Польщі, при підтримці тестя Болеслава захопив було Київ. Та взимку 1018—1019 рр. Ярослав вибив його з міста, і той утік до печенігів. Навесні 1019 р. Святополк з печенізькою ордою напав на Русь. Ярослав з військом вийшов назустріч братові в перших рядах. Вирішальна битва сталася на р. Альті на Переяславщині й принесла перемогу Ярославу. Святополк врятувався втечею і незабаром загинув, а «Ярослав сів у Києві, утерши піт з дружиною своєю, показавши перемогу й труд великий» («Повість»).

Певно, Ярослав розумів згубність для Русі міжкнязівських чвар. Тому він домовився з братом Мстиславом, що вокняжився у Чернігові, про розподіл сфер впливу в Південній Русі, а племінника Брючислава силою змусив до покори, проте залишив тому Полоцьке князівство.

Ярослав доклав багато зусиль до відновлення цент-

* Прорубали проходи в дубових гостроколах «окольного града».

ралізованої держави, що послабилася під час міжусобної війни нащадків Володимира й вторгнень печенігів. Він не зупинився перед тим, щоб кинути до в'язниці рідного брата Судислава — псковського князя, котрий, очевидно, прагнув до самостійності. Ярослав позбавив влади також свого брата у перших новгородського посадника Костянтина Добринича, коли той схилився до місцевого боярства, яке прагнуло позбутися залежності від Києва.

Першочерговим завданням Ярослава так само, як і його батька Володимира, був захист рідної землі від страшних ворогів — печенігів причорноморських степів. Він продовжив діяльність батька щодо фортифікування південних рубежів держави й «почав ставити міста по Росі». Серед тих міст були Юр'їв, Корсунь, Треполь. Але й ця захисна лінія не допомогла. 1036 р. величезна орда печенігів прорвала її й оточила Київ. Тоді Ярослав, як оповідається в «Повісті», «виступив з міста й вишикував дружину, й поставив варягів (скандинавських найманців. — *Авт.*) у центрі, а на правому боці киян, а на лівому крилі новгородців... І була січа зла, і ледве здолав їх надвечір Ярослав». Печеніги були розгромлені й назавжди відігнані від рубежів Руської землі.

Ярославу Володимировичу довелося протягом тривалого часу дбати й про захист західних кордонів Київської держави, відвойовувати у польських феодалів землі. Вони були загарбані Болеславом Хоробрим 1018 р., коли той повертався з походу на Київ на підтримку зятя Святополка. 1030 р. Ярослав звільнив від поляків волинське місто Белз, а наступного року разом із братом Мстиславом відвоював у них і воз'єднав з Давньоруською державою всю Червону Русь. Продовжуючи зміцнювати західні рубежі країни, він провів кілька успішних походів проти агресивних ятвязьких* (1038) і литовських (1040) племен. Поліпшенню оборони західних кордонів сприяло й заснування м. Ярослава на р. Сян. У 30 — 40-х рр. військо Ярослава Володимировича успішно воювало проти угро-фінського племені чуді на півночі Русі та в Прибалтиці, де було збудовано на честь князя** місто Юр'їв.

У Ярослава, як і в його попередників, головним напрямком зовнішньої політики був південний. Протягом майже всього часу його князювання в Києві русько-візантійські відносини були дружніми. Добірні руські дружини воювали разом з

* Ятвяги — споріднені з пруссами племена, що перебували тоді на родоплеменній стадії розвитку. Вони постійно робили напади на західні землі Русі.

** Християнське ім'я Ярослава було Георгій (Юрій).

візантійськими легіонами за тисячі верст від батьківщини. Наприклад, 1038—1041 рр. Візантія була змушена захищати Сицилію від арабів і змогла втримати острів за собою з допомогою руського союзного корпусу.

Та 1043 р. спалахнула русько-візантійська війна, спричинена зміною політичного курсу нового імператора Константина IX Мономаха, що недружньо повівся з Ярославом, почав чинити перешкоди руським купцям у Константинополі та інших містах імперії. Морський похід русів на Царгород був невдалим. Тоді Ярослав направив послів до Германії й ряду інших європейських країн, збиваючи коаліцію проти Візантії. До того ж переможці самі потребували допомоги в боротьбі проти навали печенігів. Тому імператорові довелося шукати шляхів замирення з Руссю. Підписана 1046 р. русько-візантійська угода була незабаром скріплена шлюбом сина Ярослава Всеволода з дочкою Константина IX Марією.

Київська Русь мала жваві дипломатичні відносини з Германською імперією. 1030 — 1031 і 1040 — 1043 рр. сторони обмінювалися посольствами. Германський хроніст XI ст. Ламберт під 1043 р. розповідає про посольство короля Русі Ярослава до імператора Генріха III. Давньоруська держава дивилася на Германію як на кращого з усіх можливих союзників в протиборстві з Візантією, а Генріх III хотів скористатися з війська Русі у зовнішньополітичних акціях.

1048 р. король Франції Генріх I посватався до дочки Ярослава Анни. Шлюб був укладений, ймовірно, 1049 р. По смерті чоловіка (1060) Анна відмовилася від регентства при малолітньому Філіппові I, хоча й підписувала разом з ним деякі офіційні документи. Інша дочка Ярослава — Єлизавета стала дружиною норвезького короля Гаральда Суворого, а ще одна — Анастасія побралася з угорським королем Андрієм I. Київський володар був зв'язаний союзною угодою з польським князем Казимиром, за якого видав сестру Добронігу. Київська Русь допомогла Польщі у війні проти об'єднаних сил Мазовії, Помор'я, Пруссії та ятвягів. Все це принесло великий міжнародний авторитет Давньоруській державі.

Приділяючи чільну увагу зовнішній політиці, Ярослав не забув і про внутрішні справи. Князь доклав багато зусиль для створення нових і розбудови існуючих міст, насамперед Києва. Нестор-літописець скупі підсумував під 1037 р. його будівничу діяльність у стольному граді: «Заклав Ярослав місто велике, у якому тепер Золоті ворота, заклав і церкву святої Софії митрополічу, і далі церкву святої Богородиці Благовіщення на Золотих воротах, потім монастири Святого

Георгія та Святої Ірини». У лаконічному описі будівництва в Києві за Ярослава ледве згадана головна фортифікаційна споруда. То було «місто Ярослава», київський дитинець, велетенські земляні вали якого мали довжину 3,5 км, висоту 14 м, а товщину в основі — близько 30 м. На них стояли високі дубові стіни. У багатьох місцях перед валами були викопані глибокі рови, заповнені водою. За своєю досконалістю й могутністю фортифікації «міста Ярослава» не мали собі рівних на Русі.

Головним храмом держави, її найбільш урочистою та високохудожньою спорудою став Софійський собор, збудований у 20 — 30-х рр. XI ст. Його архітектура чарує довершеністю, вишуканістю форм і пропорцій. Інтер'єр собору щедро прикрашений сяючими мозаїками і поліхромними фресками, що належать до шедеврів світового мистецтва. За давньоруським переказом, собор зведено на тому місці, де Ярослав здобув славу перемогу над печенігами.

У часи князювання Ярослава завершилось будівництво Давньоруської держави. Було остаточно зламано місцевий сепаратизм, стабілізувалися державна територія й кордони, вдосконалився державний апарат. Полюддя все більше замінювалось м'якшими, передовішими формами данини, що відповідало прогресуючій феодалізації суспільства. 1037 р. чи дещо пізніше князь виступив ініціатором проведення кодифікаційних робіт у Києві, завдяки чому з'явився перший писемний збірник норм давньоруського права «Руська правда». В роки правління Ярослава інтенсивно розвивалися землеробство і скотарство, ремесла і промисли, значно поживилася внутрішня й міжнародна торгівля.

З ім'ям Ярослава пов'язаний і розквіт давньоруської культури, насамперед книжності. Київський літописець з гордістю відзначив, що князь «до книг виявляв охоту, читаючи їх і вночі, і вдень». За це його прозвали Мудрим. Навколо Ярослава склався гурток з представників давньоруської інтелектуальної еліти, до якого входив славетний книжник і філософ, автор першого давньоруського філософського твору «Слово про закон і благодать» і, можливо, першого літопису Іларіон. Ярослав зробив спробу позбутися залежності від Візантії в церковних справах і поставив 1051 р. Іларіона загальноруським митрополитом. На жаль, дальша доля Іларіона невідома. А 1054 р. київську митрополічу кафедру, як і раніше, посів грек, присланий патріархом з Константинополя.

Ярослав Мудрий помер 20 лютого 1054 р. у віці 76 років і був похований у мармуровому саркофазі в Софійському соборі. Його останки збереглися до наших днів. Дослідження

скелета Ярослава дало можливість ученим відтворити зовнішній вигляд князя, зробити висновок про його рішучий характер і бурхливий темперамент.

За Ярослава Володимировича Київська Русь сягнула зеніту свого розквіту й могутності, ставши в ряд з головними країнами середньовічного світу: Візантією та Германською імперією. Та його сини не змогли підтримати державу на тому рівні, на який вона піднеслася за їхніх діда й батька.

Становлення
феодальних відносин
і їх вплив
на життя Русі XI ст.

Перш ніж розповісти про зміни в системі князівської влади й структурі держави, що настали по смерті Ярослава Мудрого, варто спинитися на особливостях соціально-економічного

поступу давньоруської спільноти середини — другої половини XI ст. Його наростання привело до прогресивних змін у характері власності на землю — попервах князівської, що означало даліші кроки суспільства на шляху феодалізації. Все це не могло не вплинути на зрушення в політичному житті, але вплив той не був ні прямим, ні миттєвим.

Як мовилось, Давньоруська держава виникла в дофеодальної доби й існувала як така аж до князювання Володимира Святославича. Але й у його часи власність на землю продовжувала залишатися колективною. Земля належала панівному класові загалом, князеві з дружиною й боярами, переважна більшість яких теж входила до дружини.

Індивідуальна земельна власність зародилася в Київській Русі лише в другій половині XI ст. Якщо «Руська правда», складена за Ярослава близько 1037 р., ще не знає такого способу власності, то в «Правді Ярославичів» 1072 р. можна знайти свідчення наявності особистого землеволодіння, поки що князівського. Лише у «Поширеній правді», що оформилася наприкінці XII — на початку XIII ст., зустрічаємо ясні докази наявності боярського землеволодіння й ведення боярами власного господарства. В літописах перші звітки про князівське землеволодіння датуються кінцем XI, а боярське — починаючи з XII ст.

Поява в суспільній правосвідомості поняття можливості особистого володіння землями чи (для князів) цілими волостями, перші, на жаль, не відомі науці його прояви в середині XI ст. не могли не вплинути на тлумачення синами Ярослава його «ряду» (заповіту). Наведемо фрагменти цього важливого для історичної долі Київської Русі документа. Стаття 1054 р. «Повісті» відкривається словами: «Помер великий князь руський Ярослав. Ще за життя свого він дав заповіт синам своїм, мовивши їм: «Ось я залишаю світ цей, сини мої, живіть

у любові... Ось я доручаю замістити мене на столі моєму в Києві старшому синові моєму, брату вашому Ізяславу, слухайтесь його, як слухались мене, він замінить вам мене; а Святославу даю Чернігів, а Всеволодові — Переяслав, а Ігореві — Володимир (Волинський), а Вячеславу — Смоленськ».

Один час вважалося, що Ярослав, передавши головний престол Русі Ізяславу, зробив його єдиновладним князем Русі. Однак у «ряді» Ярослава мовилося про інше: збереження держави у спільній власності його нащадків. По смерті Ярослава, писав один із знавців давньоруської минувшини О. В. Пресняков, при роздільності володінь бачимо нероздільність спільних дій у захисті Руської землі й у внутрішніх справах трьох старших Ярославичів. Брати Ізяслава, як видно, не збиралися визнавати його верховним володарем Руської землі й дивились на міста із землями, що заповів їм батько, як на особисту спадкову власність — «отчину».

Мабуть, саме тому (а не через брак державної мудрості) Ізяславу довелося укласти союз із двома молодшими братами — Святославом і Всеволодом. У Київській Русі з 1054 р. встановилася незнана раніше форма правління, яку історики назвали тріумвіратом Ярославичів.

Всі державні справи брати вирішували разом: видавали закони («Правда Ярославичів»), ходили в походи на кочовиків, торків і половців, перевели брата Ігоря з Володимира до Смоленська тощо. Але здебільшого тріумвіри дбали про збільшення власних володінь. 1057 р. Ізяслав захопив Волинь, а коли незабаром потому помер Ігор, тріумвірат поділив між собою Смоленську волость, нічого не залишивши синам покійного. Ізяслав, Святослав і Всеволод 1067 р. заволоділи Полоцькою землею, а її князя Всеслава Брячиславича кинули до київської в'язниці. Новгород привласнив Святослав, Смоленськ — Всеволод. Все це викликало обурення серед молодших Ярославичів і посіяло зерно усобиць кінця XI ст.

Після невдалої для Русі битви з половцями на р. Альті тріумвірат дав тріщину й став розпадатися. 1073 р. Святослав звинуватив Ізяслава у змові з недавнім ворогом Всеславом полоцьким, з допомогою Всеволода вибив старшого брата з Києва і сів на його місце. Так скінчився майже 20-літній тріумвірат Ярославичів. Ізяслав утік до Польщі, далі до Германії, та зміг повернутися до Києва лише по смерті Святослава (наприкінці 1076).

Тим часом обійдені дядьками-тріумвірами й жадаючі багатих волостей-отчин їх небожі Олег Святославич і Борис

Вячеславич вигнали з Чернігова, отчини Олега, Всеволода Ярославича, де той сів, коли Святослав утвердився в Києві. Ізяслав прийшов на допомогу братові, й у битві на Нежати́ній Ниві поблизу Чернігова 3 жовтня 1078 р. вони розгромили Олега з Борисом. Але Ізяслав сам загинув у тій битві, й у Києві вокняжився Всеволод. На Русі відновилась одноосібна монархія. Та за ступенем централізації й могутністю їй було далеко до держави часів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого.

Князювання
Всеволода в Києві.
Усобиці наприкінці
XI ст.

Вокняжившись у Києві в жовтні 1078 р., Всеволод Ярославич посадив сина Володимира Мономаха в Чернігові, зневаживши переважні права на це місто синів свого старшого

брата Святослава: Романа, Давида, Олега і Ярослава, що стало однією з причин гострого спалаху кривавої війни в Південній Русі наприкінці XI ст.

Всеволод виявився слабким великим князем. Його реальна влада поширювалася лише на частину держави — Волинська, Турівська, Муромська землі й Тмутаракань не підкорялись йому. Всеволодові довелося захищатися від небожів — Святославичів, Давида й Святослава Ігоровичів, а також трюкрідних онуків — Рюрика, Володаря й Василька Ростиславичів.

Всеволод був освіченою людиною, знав п'ять іноземних мов, проводив час у бесідах з вченими людьми й читанні книжок. Змолоду не любив воювати й ходити в походи, доручивши цю справу синові Володимирі, як тільки тому виповнилося 12 чи 13 років. Всеволод полагав, що незгоди між князями дипломатичним шляхом, а то й зіптовхуючи одного князя з іншим. Його кончина 13 квітня 1093 р. круто змінила перебіг політичного життя на Русі.

Сталася несподівана подія не лише для сучасників, а й для істориків наших днів, котрі ламають голови, прагнучи розв'язати загадку: чому Володимир Мономах, що й за життя батька був фактичним правителем Русі й мав під своєю рукою найбільшу військову силу, раптом добровільно поступився київським престолом на користь свого брата в перших Святополка? За давніми законами заміщення князівських столів Святополк, який був сином старшого брата Всеволода Ізяслава, мав переважні права на Київ. Гадаємо, що Мономах виявив повагу до тих законів і не бажав розпалювати чвар на Русі. Він ще раз учинив так само, віддавши 1094 р. Чернігів Олегові Святославичу, котрий також був старшим від нього в князівському роду. Володимир перебрався до отчини, що дісталася йому в спадок від Всеволода, — висунутого в

південний степ Переяслава, де йому відразу довелося зіткнутися з половцями.

Здобувши батьківський Чернігів, Олег Святославич не вгамувався. Разом з братом Давидом він продовжував підігрівати усобиці, зазіхаючи на волості інших князів. Здавалось, Русь поринає у безодню удільної роздробленості, бо великий князь кийівський Святополк виявився неспроможним власними силами приборкати бунтівників. Тому він уклав союз із Мономахом, і 1096 р. вони збройно змусили Святославичів утихомиритися. А 1097 р. в Любечі зібрався з'їзд південноруських князів на чолі із Святополком і Володимиром, де було проголошено об'єднання сил проти половецької загрози й закріплено фактичне володіння волостями, що склалося на той час: «Хай кожен володіє отчиною своєю: Святополк — Києвом, Ізяславою отчиною, Володимир — Всеволодовою, Давид, Олег і Ярослав — Святославою...»

Проголосивши принцип отчинної власності, Святополк з Мономахом сподівались, що це сприятиме припиненню князівських усобиць. Але того самого року волинський князь Давид Ігоревич за мовчазного сприяння Святополка кийівського полонив і осліпив Василька Ростиславича, вимагаючи від свого нещасного бранця віддати Теревольську волость, закріплену за тим постановою Любецького з'їзду. Цей нелюдський вчинок викликав загальне обурення в суспільстві. Тому Святополкові довелося погодитися з вимогою покарання Давида. Останнього вигнали з Волині, яку, втім, кийівський князь одразу привласнив. Постанови Любецького та наступних князівських з'їздів: Витичівського 1100 р., на Золотчі 1101 р. й Долобського 1103 р. виявилися безсилим приборкати князівські чвари. Потрібні були дійовіші заходи щодо відновлення єдності Руської землі, особливо в умовах наростаючої з кожним роком загрози наступу Половецького степу.

**Боротьба
з половецькими ханами**

Половецька загроза для Русі особливо посилилася в 90-х рр. XI ст. і зовсім не випадково збігалася в часі з спалахом усобиць. Степовики скористалися князівськими незгодами, що послаблювали Руську землю й утруднювали можливість спільних дій проти нападників.

Половців і раніше знали на Русі. Вони у причорноморських степах змінили печенігів, відігнаних Ярославом Мудрим від рубежів держави. Перша велика битва з ними на р. Альті 1068 р. була програна тріумвіратом Ярославичів. Наприкінці 70 — на початку 80-х рр. половецькі хани посилити натиск на Переяславщину й південну Київщину, а Олег Святославич, за

ним й інші князі (переважно чернігівські) почали використо-
вувати степовиків у боротьбі з суперниками на Русі.

Геніальний автор «Слова о полку Ігоревім» (далі —
«Слово») яскраво зобразив усабиці кінця XI ст.:

Отоді за Олега Гориславовича*
Сіялись-росли усабиці,
Гинули внуки Даждьбогові**,
В княжих чварах віку позбавлялися,
Отоді в землі Руській
Не так ратаї гукали-покликали,
Як ворони крикали-кричали,
За трупи перекір маючи.

(Тут і далі переклад М. Рильського)

Становище особливо загострилося на початку 90-х рр.
XI ст. Майже щороку летюча половецька кіннота вдиралася
на Русь, убивала й полонила тисячі людей, палила оселі й
міста, витоптувала поля. Навіть об'єднані сили Святополка
київського і Володимира Мономаха, в ту пору чернігівського
князя, були 1093 р. розбиті половцями біля р. Стугни, на
підступах до Києва. Тому з 1094 р. з ініціативи Мономаха
руські князі починають об'єднуватися проти половецьких
ханів. Цьому сприяли й рішення з'їзді у Любечі, на Золотчі,
біля Долобського озера. Під час Долобського з'їзду 1103 р.
дружинники Святополка київського почали заперечувати
проти походу у степ, мовлячи, що йти навесні означає
втратити смердів (селян) та їхніх коней. На це Мономах
виголосив промову, що вражає силою, образністю,
патріотизмом, турботою про трудовий люд: «Дивуюся я,
дружино, що коней шкодуєте, на яких орють! А чому не
помислите про те, що ось почне орати смерд, і, приїхавши,
половчин застрелить його з лука, а коня його забере, а в село
його приїхавши, забере жінку його й дітей його, все майно
його?! Так коня вам шкода, а самого смерда хіба не жаль?»
(«Повість»). Ці слова присоромили дружинників Святополка,
і князі почали готуватися до походу.

Між 1103 і 1116 рр. з ініціативи й під командуванням
Володимира Мономаха було проведено п'ять великих і пере-
можних походів Русі в Половецький степ. Літописці захоплю-
валися звитягою й могутністю руських воїнів і часом

* Святославича, бо ніс горе Руській землі.

** Давні русичі вважали себе синами й онуками язичницького бога Сонця —
Даждьбога.

зображували справу так, ніби деморалізовані самою їхньою появою степовики не чинили опору: «Половці ж нажахалися, зі страху не могли й стягу поставити, але побігли, на бігу хапаючи коней, а інші кинулися бігти пішими. Наші ж почали їх рубати, наздоганяючи, а інших руками ловити» («Повість»). Крізь ці сповнені перебільшень рядки проступає дещо інша картина: кочовики вдерлися на Руську землю, пограбували її й почали тікати лише після того, як зазнали одкоша від об'єднаних дружин руських князів.

Після 1116 р. половецькі хани ще чверть століття не намілювалися нападати на Русь. Коли 1120 р. син Мономаха Ярополк пішов з військом на Дон, де звичайно скупчувалися половці, то він не зміг навіть відшукати ворога. Не дивно, що слава про перемоги Русі на чолі з Мономахом над кочовиками ще довго жила в народній пам'яті. Спливло сто років по смерті Мономаха, коли галицький книжник, відкриваючи свій літопис похвалою князеві Романові Мстиславичу, зазначив, що, перемагаючи половців, той наслідував діда свого Мономаха, котрий «погубив поганих ізмаїлтян, що їх звать половцями».

Відновлення
централізованої
монархії
Володимиром
Мономахом

Володимир Всеволодич Мономах зробив внесок до давньоруської історії не лише гучними перемогами над половецькими ханами. Захист рідної землі від ворогів завжди вважався на Русі найвищою добродією володаря.

Гучними перемогами над кочовиками Мономах зажив слави й популярності в народі. Ще за життя великого київського князя Святополка суспільство дивилося на Володимира як на фактичного главу руських князів.

16 квітня 1113 р. помер Святополк. Кияни не любили неширого й скупого князя, котрий благоволив лихварям і сам спекулював сіллом. Його смерть збурила повстання в Києві: городяни рознесли на друзки хороми прислужника Святополка, міського тисяцького Пугати, розграбували садиби лихварів. Віче із заможних городян покликало на престол Володимира Всеволодича, але той не одразу пристав на цю пропозицію. Він був немолодий і вагався, чи варто брати на плечі важку ношу керівництва державою. Тоді до Мономаха надіслали ще одне посольство з словами: «Якщо не підеш (до Києва. — Авт.), то нападуть на невістку твою, і на бояр, і на монастирі». Володимир вокняжився в Києві й просидів на престолі до смерті (1125).

Утвердившись у Києві, Мономах одразу видав закони, що обмежували лихварські проценти, утруднювали перетворення

вільних людей на рабів (холопів), дещо полегшували становище селян. До «Руської правди» було внесено відповідний «Устав Володимира Всеволодича». «Устав» ще й обмежував застосування рабської праці в господарстві, що сприяло економічному розвитку Давньоруської держави.

Мономах був сильним і мудрим правителем. Він відновив єдиновладну монархію часів Ярослава Мудрого. Князь визнав за краще не порушувати проголошених за його ініціативою рішень Любецького з'їзду 1097 р.: кожен володіє власною отчиною. Але зумів тримати всіх інших князів у покорі. Втихомирився й зійшов із політичної сцени головний призвідник усобиць часів Святополка Олег Святославич. Найменші спроби внести розбрат між князями, вийти з-під влади великого князя швидко й жорстоко придушувались.

Припинення усобиць, централізація держави, розгром половецьких ханів сприяли суспільно-економічному поступові Київської Русі. Розвивалися сільське господарство й ремісниче виробництво, пожвавилася торгівля, виникали нові й розбудовувалися старі міста. Зріс авторитет Русі в середньовічному світі. Онук візантійського імператора Константина IX Мономаха князь Володимир був одружений з англійською принцесою Гітою, одна з його дочок стала дружиною угорського короля Коломана.

Едність Давньоруської держави підтримував син і наступник Володимира на київському столі Мстислав (1125—1132). Він гасив князівські чвари й дбав про консолідацію держави. Мстислав об'єднав сили південноруських князів і здійснив кілька успішних походів на половців, загнавши їх за Дон і Волгу, за що був прозваний літописцями Великим. Він розвинув добрі відносини з сусідами. Одна з його дочок — Малфрід була одружена з норвезьким королем Сігурдом, друга — Інгеборг — з датським королем Кнудом Лавардом, третя — Ірина — з майбутнім імператором Візантії Андроніком Комнінім, четверта — Єфросинія — з угорським королем Гейзою II.

Настання доби
феодалної
роздробленості

Мстислав Великий підтримував, здавалось, стабільну централізовану монархію, до відновлення якої доклав так багато сил його батько Володимир Мономах.

Тому для давньоруського суспільства було несподіваним розділення держави на півтора десятка князівств, володарі яких, принаймні частина з них, заходилися суперничати з великим князем київським, котрий з 40-х рр. перетворюється лише на формального главу держави.

На Русі розпалюються і не вщухають аж до самої навали

орд Батия (1237—1241) великі й малі війни між князями. Автор «Слова» в образній, схвильовано-емоційній формі відтворив саму суть роздробленості:

Перестали князі невірних (половців. — *Ает.*) воювати,
стали один одному казати:
«Се мое, а се теж моє, брате!»
Стали вони діла дрібні
Вважати за великі,
На себе самих піднімати чвари, —
А невірні з усіх сторін находили,
Землю Руську долали.

Історики минулого називали не одну причину настання роздробленості й феодальних воєн на Русі. Головними вони вважали надмірну кількість нащадків Володимира і Ярослава, яким просто не вистачало князівських престолів, і вони збройно добували їх собі; порушення традиційного порядку заміщення престолів. Якщо до середини XII ст. дотримувалися «лествичного восхождення» — звичаю, за яким «столи» переходили найстаршому в роді — від старшого брата до наступного за часом народження, то з того часу сини починають захоплювати престולי батьків, порушуючи «законні» права своїх дядьків. Прихильники такого погляду посилалися на велику феодальну війну на Русі в 1146—1151 рр., причиною якої вони вважали лише те, що син Мстислава Великого Ізяслав самочинно вокняжився в Києві, зневаживши права своїх дядьків Вячеслава і Юрія Володимировичів. Однак причини і цієї війни, й роздробленості були глибші — вони випливали з самого характеру суспільно-економічного розвитку в Київській Русі XII ст.

Роздробленість, що охопила Русь у XII—XIII ст., дістала назву феодальної, оскільки в її підвалинах була еволюція феодалізму. Протягом другої половини XI — першої половини XII ст. у країні сформувався клас землевласників-феодалів. Вони стають значною економічною, а відтак і політичною силою. Суспільний поступ привів до вирівнювання соціально-економічного розвитку в центрі держави і в її окремих частинах. Якщо раніше політичне, суспільне, економічне й культурне життя Русі зосереджувалось у Надніпрянщині, навколо Києва, то в XII ст. стрімко розвиваються й підносяться осередки інших земель: Чернігів і Галич, Володимир-на-Клязьмі й Смоленськ, Полоцьк і Рязань тощо. Князі й бояри цих земель починають вважати обтяжливою залежність від Києва, дбають здебільшого про

власний добробут і власні володіння. Їх дедалі менше цікавлять загальнооруські справи, захист країни від ворогів, насамперед половців.

Проте Давньоруська держава у середині XII ст. зовсім не розпалася, як вважали ледве не всі історики минулого. Змінилася лише форма державного устрою. Відносно єдину й централізовану монархію змінила монархія федеративна. З середини XII ст. Давньоруською державою спільно керує об'єднання найвпливовіших і найсильніших князів, що розв'язували питання внутрішньої й зовнішньої політики на з'їздах-«снємах». Київ залишався стольним градом Русі й мрією чи не кожного видного члена родини Рюриковичів.

Такий порядок сумісного правління Руссю князями Ярославичами дістав у історичній науці назву «колективного сюзеренітету». Князі — спільні сюзерени Давньоруської держави — зобов'язувалися захищати її від ворогів, а за це одержували володіння (часом дрібні й швидше символічні, ніж вартісні) у великокнязівському домені — Київській землі, найчастіше — на її південних рубежах, які особливо потребували постійного захисту від вторгнень половецьких ханів. Літописи називають такі володіння «частью» або «причастием».

Роздробленість була історично суперечливим явищем. Одночасно з відцентровими діяли, а то й перемагали їх часом сили доцентрові. Мало не всі київські князі обстоювали свій варіант відновлення колишньої єдності держави, звичайно, бачачи себе на її чолі. Важливим чинником згуртування була половецька загроза. Так, під 1170 р. Київський літопис оповідає: «Вклав Бог у серце Мстиславу Ізяславичу (київському) блага думку про Руську землю... Він скликав братів своїх і почав думати з ними, мовлячи так: «Браття, пожалійте землю Руську, а свою отчину й дідину. Половці кожного року забирають християн (у полон) до своїх веж (кочовищ)». Мстислав закликав князів до спільних дій. Вони на час забули чвари, об'єднали сили й здійснили успішний похід проти половецьких ханів.

Суперництво Ярославичів за Київ

Однак сепаратизм боярства на місцях і егоїстичні інтереси князів Ярославового дому звичайно брали гору над благими намірами тих чи інших київських володарів, їхніми закликами до єднання перед лицем зовнішньої загрози. По смерті Мстислава Володимировича (1132) на київський престол зійшов його брат Ярополк. Він не зміг зберегти єдиновладдя на Русі, зате одверто піклувався про інтереси свого клану — Мстиславичів, що викликало

протидію інших членів великої родини Мономаха. Стабільність у країні порушували й претензії на Київ нащадків Олега Святославича — Ольговичів. Ярополк саме збирав сили для опору Ольговичам, коли його застала смерть (1139). Князування цього володаря можна назвати передднем роздробленості.

Чварами в родині Мономашичів скористався голова Ольговичів Всеволод і захопив Київ. Він спробував відновити єдність держави, — як зазначив київський літописець, «сам хотів землю всю тримати». Але Всеволод Ольгович напшов-нувся на опір не лише обійдених ним Мономашичів, а й власних братів. З тієї пори перебіг політичного життя Південної Русі значною мірою визначався суперництвом за головний руський престол між двома князівськими кланами: Мономашичами й Ольговичами. Літописці відгукуються на усобиці словами: «І настала смута в усій Руській землі». З часом у боротьбу за Київ починають дедалі активніше втручатися князі з роду галицьких Ростиславичів: Володимирко Володаревич та його син Ярослав.

Не було згоди й серед самих Мономашичів. Коли 1146 р., усунувши суперника Ігоря Ольговича, в Києві вокняжився онук Мономаха й син Мстислава Ізяслав, у Південній Русі розпочалася справжня громадянська війна, розв'язана його родичами. В цю війну незабаром втягнулися князі й Північної Русі. Обурені тим, що племінник обійшов їх, дядьки Ізяслава Вячеслав і Юрій на прізвисько Довгорукий піднялися проти нього. Далі головне суперництво за Київ звелось до двобою між Ізяславом і Юрієм. Ізяслав став першим київським князем, якого запросили на княжіння місцеві бояри. З того часу боярство на Русі дедалі активніше втручається у міжкнязівські взаємини.

1146—1152 рр. Південну Русь охопила феодальна смута. Ізяслав Мстиславич двічі поступався Києвом Юрію Довгорукому. Щоб надати своєму княжінню законного з погляду суспільства характеру, він зробив своїм співправителем старшого в роді Мономашичів Вячеслава і таки здолав Довгорукого. Провівши кілька вдалих походів проти чернігівських Ольговичів, Ізяслав змусив їх до покори, посадивши свого посадника в Путівлі. Він поширив свою владу на Волинську, Переяславську й Смоленську землі. Але відновити централізовану державу на Русі не пощастило і цьому енергійному й здібному онукові Мономаха. Надто далеко зайшли відцентрові сили феодальної роздробленості. Історично закономірними були процеси соціально-економічного розвитку суспільства, що вели до піднесення

місцевого сепаратизму бояр і загострення міжкнязівських взаємин...

Мине близько ста років, і галицький літописець напише слова, в яких патетично й яскраво змалює політичну картину роздробленості: «Почнем же оповідати про незліченні раті, великі скорботи, часті війни, численні заколоти, часті повстання й численні смути». Роздробленість у XIII ст. набула ще гострішого характеру, ніж у XII.

По смерті Ізяслава 1154 р. у Києві утвердився Юрій Довго-рукий, що перебрався на південь із Суздаля. Він прагнув об'єднати давньоруські землі, але нагла смерть 1157 р. перервала його державотворчу діяльність. У наступні роки за Київ змагаються глави кланів Мстиславичів, смоленських Ростиславичів (теж Мономашичів) і Ольговичів. Подальше відособлення земель і князівств тривалий час стримувалось загрозою з боку половецьких ханів, що змушувала князів триматися разом і прислухатися до думки великого князя київського. Так, 1166 р. Ростислав Ізяславич очолив похід південноруських князів у степ, аби відтіснити половців на південь і забезпечити купцям вільний шлях до Візантії й інших країн Південного Сходу. «І стояли вони у Канева довгий час, — занотував київський літописець, — поки не пройшли Гречник і Залозник»*.

Однак глибинні економічні й соціально-політичні процеси, що розвивались у державі, об'єктивно вели до наростання роздробленості. Першими відособилися Новгородська й Полоцька землі, до яких ніколи не докочувалися хвилі половецьких вторгнень. Потім стали відносно самостійними теж віддалені від театру чи не безперервних русько-половецьких воєнних дій Владимиро-Суздальська, Галицька та Волинська землі. Проте державність на Русі продовжувала зберігатися, хай і у вигляді федерації князівств, а їхні володарі пильнували за тим, щоб мати частку володінь у Київській землі, й прагнули утвердитися в Києві або відстоювати свій варіант об'єднання Руської землі.

Коли 1174 р. у Києві почав правити Ярослав Ізяславич (із Мономашичів), глава Ольговичів Святослав Всеволодич почав вимагати якоесь володіння на Київщині. Ярослав відповів йому: «Навіщо тобі наша (Мономашичів) отчина? Тобі ця сторона (Дніпра) не потрібна». Святослав став казати йому: «Я не угрин і не лях, а ми одного діда внуки; скільки тобі до неї, стільки й мені» (Київський літопис). Навіть у цих

* Йдеться про купців, які рухалися Гречким і Залозним торговельними шляхами.

егоїстичних словах проглядає своєрідна турбота про збереження єдності держави.

Нову спробу об'єднати Русь, принаймні Південну, було зроблено у 80 — 90-х рр. XII ст., коли київським князем став глава Ольговичів Святослав Всеволодич (з 1177), а його співправителем у південній Руській землі (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) — глава смоленської гілки Мономашичів-Ростиславичів Рюрик Ростиславич (з 1180). У Південній Русі цей дуумвірат правив 14 років, що сприяло урівноваженню політичних сил і на час припинило криваву й виснажливу боротьбу за Київ між князівськими кланами.

Святослав і Рюрик провели низку успішних походів проти половецьких ханів (1183, 1185, 1187), відтіснивши їх далеко на південний схід, до Дону. 80 — початок 90-х рр. ознаменувалися в Південній Русі значним розвитком суспільного, економічного й культурного життя. Однак тимчасова стабілізація становища на Півдні не означала ще ослаблення феодальних чвар у Давньоруській державі взагалі.

Поліцентризація Київської Русі.

Нові спроби об'єднання
наприкінці XII ст.

У середині — другій половині XII ст. в історії Давньої Русі поглибилося відособлення окремих князівств і земель, зумовлене еволюцією економіки, дальшим розширенням суспільства, розвитком феодального землеволодіння в центрі й на місцях. Якщо раніше епіцентр соціального, економічного й політичного життя був у Києві, то з того часу підносяться інші міста, осередки князівств і земель: Чернігів, Смоленск, Полоцьк, Галич, Владимир-на-Клязьмі, Новгород Великий, Володимир-Волинський. Проте це зовсім не означало занепаду чи ослаблення Києва. І в часи роздробленості столий град Русі продовжував розвиватися й розбудовуватися. Він залишався заповітною мрією для кожної руської людини, для кожного князя, що образно й піднесено відзначив північноруський літописець у середині XII ст.: «І хто ж бо не полюбить Київського княжіння, адже вся честь, і слава, і велич, і глава всім землям Руським Київ, і від всіх далеких, багатьох царств сходяться різні люди й купці, й різних благих багато від усіх країн буває в ньому?»

Під тиском народу, громадської думки князі просто змушені були ходити в походи проти половців та інших ворогів, відстоювати в тій чи іншій формі єдність країни. Не один впливовий і сильний князь, що, здавалося б, повністю занурився у вир сепаратизму, публічно виступав за припинення чвар, відбиваючи цим загальноруські інтереси. Київський літописець вкладає до уст феодальних володарів

знаменні слова: «То було раніше... мир стоїть до раті, а рать стоїть до миру, ми втомилися ратитися (воювати.— Авт.)... доки ж збираємося Руську землю губити?» Князі домовилися заради всієї Руської землі помиритися, «Руську землю берегти і жити між собою, мов брати».

Й тоді, коли в 60—70-х рр. помітно піднеслися над іншими два осередки, що прагнули об'єднати навколо себе руські землі, південний на чолі з Києвом і північний — з Владимиром-на-Клязьмі, не припиняються змагання за відновлення єдності й консолідацію держави. Наприкінці XII ст. стабілізується і вдосконалюється система колективного володіння державою. Зокрема, князі обирають у своєму середовищі старшого й ревно опікуються збереженням власної частки в Південній Руській землі, беручи цим на себе зобов'язання боронити її від ворога. 1195 р. Всеволод Юрійович суздальський став вимагати у київського князя Рюрика Ростиславича «частини» в Руській землі, на півдні Київщини, обгрунтувавши вимогу тим, що всі руські князі обрали його своїм главою. Рюрик був змушений, аби забезпечити мир у країні, дати йому володіння з містами Каневом, Корсунем і Богуславом.

Однак на початку XIII ст. процеси роздробленості знову погравлюються, а міжкнязівські відносини загострюються. Не в останню чергу це було пов'язано з відчутним посиленням боярства повсюдно на Русі. Воно ставило місцеві інтереси вище загальнодержавних.

Південна Русь
першого сорокаріччя
XIII ст.

На межі XII і XIII ст. політична ситуація в Південній Русі особливо загострилася. По смерті Святослава Всеволодича (1194) порушилася рівновага між кланами Ольговичів і Мономашичів. Рюрику Ростиславичу, що залишився одноосібним київським князем, було дедалі важче стримувати князівські чвари. Після смерті Ярослава Всеволодича (1199) у Чернігові вокняжився Всеволод Святославич Чермний (Рудий), що незабаром заявив претензії на київський великокнязівський стіл. Назрівало нове зіткнення між Мономашичами й Ольговичами за першість у Південній Русі.

1199 р. Роман Мстиславич з родини Мономашичів об'єднав Галичину й Волинь, створивши сильне Галицько-Волинське князівство. На заході Південної Русі виник могутній осередок давньоруської державності. Це докорінно змінило політичну ситуацію в країні. Майже одразу потому, 1200 чи 1201 р., Рюрик змовився з Ольговичами й зібрався було в похід на Галицько-Волинське князівство. Але Роман випередив його і напав на Київщину.

Союзники Рюрика перебігли до Романа, а кияни відчинили міську браму перед галицько-волинським князем, певно, побоюючись штурму й розграбування свого міста. Рюрику довелося тікати з Києва, де Роман посадив князем свого родича Інгвара луцького. Та коли Роман повернувся до Галича, Рюрик 1203 р. разом з Ольговичами й найнятою за великі гроші половецькою ордою страшенно розграбував Київ, помстившись на городянах за те, що вони впустили до міста галицького князя. Тоді Роман повернувся до Києва, схопив Рюрика й насильно постриг його в ченці, посадивши в місті сина останнього Ростислава.

Роман Мстиславич прагнув об'єднати під своєю рукою всю Південну Русь, а може, й відновити централізовану Давньоруську державу. Однак його загибель під час походу до Польщі 1205 р. призвела до нового вибуху князівських усобиць. Занепала система колективного управління Руссю, ще більше відособилися одне від одного князівства. По смерті Романа Рюрик скинув рясу й знову вокняжився в Києві. Проте його кращі часи минули, він не мав сил не те, щоб стабілізувати становище в Південній Русі, а й навіть щоб утриматися в стольному граді. Рюрик прагнув захопити Галицьку землю, але безуспішно. Коли він повертався з галицького походу 1206 р., Ольговичі схопили його й посадили князем у Києві Всеволода Черного чернігівського. Повернувшись до Києва Рюрикові так і не пощастило, і він помер чернігівським князем 1212 р. Того самого року зійшов зі світу інший відомий державний діяч Русі, владими́ро-суздальський князь Всеволод Велике Гніздо, а його наступники не змогли підтримати силу й велич свого князівства.

1212 р. Всеволод Чермний втратив Київ, де знову сіли Ростиславичі, спочатку Мстислав Романович, забитий монголами на Калці 1223 р., а далі його брат у перших Володимир Рюрикович. Політичне життя Південної Русі 20—30 рр. XIII ст. проходило, як і раніше, у вирі боротьби за Київ між Ростиславичами й Ольговичами. Поступово, на початку 30-х рр., до цієї боротьби втручається син Романа Мстиславича Данило, що на той час об'єднав під своєю владою Волинь і намагався повернутися на галицьке княжіння та відновити Галицько-Волинське князівство.

Спочатку Володимир Рюрикович пристав до Ольговичів у намаганнях заволодіти Галицькою землею. Однак коли глава Ольговичів Михайло Всеволоди́ч чернігівський став зазіхати на Київ, Володимир вдався до допомоги Данила. Війна між Володимиром і Данилом, з одного боку, й Михайлом — з другого, проходила з перемінним успіхом. Напередодні навали

орд Батия Києвом заволодів Михайло Всеволодич, але, побоюючись грізного хана, втік на захід, до недавнього свого ворога Данила. Галицько-волинський князь посадив у Києві свого посадника Дмитра, котрий і очолив оборону міста, коли його облягло військо Батия.

Монголо-татарська навала (1237—1241) застала Давньоруську державу роз'єднаною, загрузлою в міжкнязівських чварах, у зіткненні егоїстичних інтересів різних князівських кланів. Вона була страшенно ослаблена усобицями, то був апогей роздробленості. Лише Данилові Романовичу пощастило 1238 р. об'єднати Галичину й Волинь у могутнє князівство. Але той його успіх мав гіркий присмак: на сході вже здригалася земля від тупоту незліченної монголо-татарської кінноти.

Економічне життя
Київської Русі

Політична могутність і військова потуга Давньоруської держави трималися на міцному фундаменті: розвинутій і багатій економіці. Землеробство і скотарство не тільки були спроможні прогодувати населення країни, а й виробляли продукти харчування й сировину на експорт. Промисли, насамперед мисливство й бортництво, забезпечували потреби держави, їх продукція користувалась постійним попитом у країнах Півдня і Заходу. Міста, особливо великі, були заселені переважно ремісниками, вироби яких користувались попитом на Русі й за рубезем. Руські купці, що реалізували здебільшого товари вітчизняного виробництва, бували частими гостями на торгах Константинополя й Багдада, Буди й Кракова, Регенсбурга й Парижа... Спустошливі вторгнення кочовиків причорноморських степів, виснажливі, майже безперервні громадянські війни між князями хоч і завдавали шкоди, але не могли підірвати економічного життя Русі. Надто розвиненими були продуктивні сили держави, а її люди відзначались працьовитістю, витривалістю й були здатні до прогресивних змін у виробництві.

Сільське
господарство
й промисли

Сільське господарство було провідним у давньоруській економіці і досягло високого для свого часу рівня розвитку. Воно спиралося на прадавні традиції східних слов'ян, що з незапам'ятних часів були землеробами. Основними зерновими культурами в Київській Русі були жито, просо, ячмінь, пшениця й овес. У різних регіонах величезної держави залежно від ґрунтів і кліматичних умов застосовувались різні системи обробітку землі.

У лісовій зоні віддавали перевагу підсічній системі, застосовуючи для обробки землі легку соху. Ліс вирубувався і спалювався, таким чином звільнялися посівні площі й одночасно

удобрювався ґрунт. У лісостепових і степових районах найпоширенішою системою землеробства була перелогова, за якої родючість землі відновлювалася природним шляхом. Не пізніше кінця I тис. н. е. тут головне знаряддя обробки землі — соху змінив плуг із залізним наральником, що давало особливо добрі результати при розорюванні важких, цілинних ґрунтів.

У Київській Русі був великий набір ручних землеробських знарядь — заступы, мотики, серпи, коси. Їх досить часто знаходять під час археологічних розкопок. Для обмолоту зерна використовувався ціп. Землеробство на Русі було на такому агротехнічному рівні, який давав можливість забезпечити високі для свого часу врожайність і продуктивність праці.

Іншим важливим видом сільськогосподарської діяльності руських людей було скотарство. У літописах та інших пам'ятках писемності постійно згадуються різні свійські тварини і продукція тваринництва. Великими стадами корів і кіз, табунами коней, отарами овець володіли князі й багаті бояри. Худобу випасали з весни до осені на луках, заплавах, у лісах, на перелогових землях і в степах. На зиму для годівлі тварин запасали сіно, зерно тощо. Про велике поширення і значний розвиток скотарства на Русі свідчать різні редакції «Руської правди», що, зокрема, вважала крадіжку коней та інших свійських тварин тяжким злочином і немилосердно карала за неї.

Серед сільських промислів особливо розвинутими були мисливство й рибальство. Полювання на лісових і степових тварин і птахів забезпечувало м'ясом, а продаж шкурок куниць, лисиць, бобрів, білок давав добрі доходи. Цінне хутро було однією з головних статей давньоруського експорту, розходячись у багато країн Європи і Сходу. Чималу роль серед промислів відігравали бортництво (добування меду диких бджіл) та бджільництво. Мед і віск мали попит на Русі та за її межами. Князі й бояри були особливо зацікавлені в підтриманні сталого рівня виробництва меду й воску, як і у добуванні хутра. Ці товари продавалися на ринках Візантії, країн Близького Сходу й Західної Європи. Натомість вони одержували можливість купувати там прикраси, дорогі тканини й одяг, вино, фрукти, зброю тощо. «Руська правда» суворо карала тих, хто зазіхав на чужі бортні ділянки й пасіки.

Значного поширення й високого рівня розвитку Ремесло досягло на Русі ремісниче виробництво. Чи не основною його галуззю була металургія, що поряд із землеробством заклала фундамент господарського прогресу Давньоруської держави. Обробка заліза, що добувалося з болотяної

руди, велася як у сільських, так і в міських кузнях. Ковалі користувалися великим набором інструментів і володіли значною кількістю технічних прийомів обробки металу, продукуючи речі високої якості й досконалі функціонально, а в кращих зразках — і художньо довершені. Останнє особливо стосується предметів озброєння: мечів, шоломів, наколечників для списів і рогатин тощо.

Надзвичайно високого рівня майстерності досягли руські ювеліри. Неперевершеними досі шедеврами ювелірної справи на Русі є дорогоцінні вироби з перегородчастими емаллями: іконки, хрестики, князівські барми, ковтки тощо. До золотої пластини припаювалися тонкі золоті дротинки, утворюючи складні й вишукані візерунки. А простір між дротинками-перегородками заповнювали різнокольоровою розтопленою на вогні скловидною масою — емаллю, після чого річ шліфували. Виробництво високохудожніх і коштовних прикрас з емаллю зосереджувалось у Києві, звідки вони розходились по Русі і за її межі. Слава про руських ювелірів рознеслася середньовічною Європою.

Наймасовішими видами ремесла були виготовлення керамічного (глиняного) посуду, обробка шкіри, дерева й кістки. Ремісники, які займалися цим, звичайно селилися разом, утворюючи у великих містах особні квартали. Так, у Києві про них нагадують назви місцевостей — Гончарі й Кожум'яки. У давньоруські часи багато виробів виготовлялося із скла: браслети, намиста, персні, кубки, пляшки. Дедалі ширшого застосування набувало віконне скло. Надзвичайно поширеними були домашні ремесла; прядіння, ткацтво, виготовлення повсякденного одягу й посуду, а також продуктів харчування, насамперед переробка зерна. Жорна і млини часто згадуються в письмових джерелах.

Розвинена обробка дерева й каменю, виготовлення цегли давали можливість руським людям будувати різноманітні житла, зводити церкви й палаци. Найпростішим житлом були напівземлянки, в яких тулилась біднота. У наземних зрубних будинках мешкали представники середніх прошарків населення. Для князів і великих бояр споруджували хорони в два, три й більше поверхів, зображення яких можна побачити на мініатюрах Радзивіллівського, Никонівського (ілюмінованого) та інших ілюстрованих літописів.

Окрасою й водночас архітектурними домінантами міст і сіл Русі були численні церкви, переважно дерев'яні (зрубні). У великих містах височіли кам'яні храми. В давньоруську добу в Києві було зведено понад 30 кам'яних церков. Багато їх збудовано в Чернігові, Переяславі, Галичі, а також у містах

Північної Русі, найбільше — в Новгороді та Володимирі-на-Клязьмі.

Отже, навіть загальне уявлення про стан ремесла в Київській Русі дає підстави стверджувати, що як для свого часу воно було розвинутим, технічно досконалим, різноманітним. Вироби руських майстрів не поступалися зарубіжним, сягали кращих зразків світового мистецтва.

Міста Як відомо, у VI—VIII ст. у східнослов'янському суспільстві виникали протоміста — укріплені поселення, що в зародку мали ознаки майбутніх міст: ремісниче виробництво, осередок влади, культовий центр тощо. Феодальні міста історики образно називають квітами середньовіччя. Протомісто було тим пуп'янком, з якого виростало, розвивалося справжнє місто. Так було всюди в середньовічному світі, так сталося й на Русі.

Однак не кожне протомісто могло перерости в місто: для того мали скластися особливо сприятливі соціальні, політичні й економічні умови. Найдавнішим протомістом Південної Русі був «град Кия», що виник наприкінці V — в першій половині VI ст. Протягом наступних століть цей град переріс у велике місто, в якому в XI — першій третині XIII ст. налічувалось близько 50 тис. мешканців. Для свого часу то була дуже велика кількість городян. У давньоруських Чернігові й Галичі їх було по 25 тис., Переяславі й Білоозері — по 10—12 тис.

Міста Південної Русі були зосереджені в Середньому Подніпров'ї, поблизу стольного града Києва. Чимало міст виростало в західному регіоні, в Галицькій і Волинській землях. Найголовніші з них займали велику площу. Укріплена частина Києва (дитинець) сягала 90 га, а разом з ремісничо-торговельними посадами — 380 га; дитинець Галича займав понад 50 га, а площа давнього Чернігова (дитинець, окольний град, передгороддя) перевищувала 200 га.

Соціально-економічне, політичне й культурне життя Київської Русі зосереджувалось у містах. Переважна більшість їх мешканців були ремісниками різних спеціальностей, які об'єднувалися у корпорації на зразок західноєвропейських цехів. Чимало городян займалися торгівлею. Міські ринки — торги — являли собою водночас головні площі, на яких вирувало життя. Там збиралися віча городян, що, починаючи з середини XII ст., відігравали значну роль у соціальному й політичному житті свого міста, а то й землі в цілому, як це бувало в Києві, Галичі, Чернігові, Новгороді Великому, Володимирі-на-Клязьмі тощо.

Давньоруські міста були культурними осередками. У них

діяли школи й книгописні майстерні, існували бібліотеки, писалися ікони, виготовлялися твори прикладного мистецтва. У містах, насамперед Києві, Новгороді, Володимирі-на-Клязьмі, складалися літописи, створювалися пам'ятки агіографії (життя святих) та художньої літератури. Без перебільшення можна сказати, що міста визначали культурне обличчя Давньої Русі, вони були носіями суспільного прогресу.

Торгівля Яскравим свідченням високого рівня економічного розвитку Давньоруської держави була внутрішня й зовнішня торгівля. На жаль, про внутрішню торгівлю Київської Русі відомо мало. Між різними землями Русі відбувався економічний обмін, що сприяло забезпеченню продуктами харчування, сировиною й ремісничими виробами тих районів, в яких вони не вироблялися. Міста і великі торгові села (погости) мали ринки. У значних міських центрах вони діяли постійно, а в Києві, Новгороді Великому, Чернігові, Галичі, Смоленську, Володимирі-на-Клязьмі та ін. збиралися мало не щодня. Про внутрішню торгівлю письмові джерела згадують мало й неохоче. Основний матеріал для її пізнання дає археологія.

Незрівнянно більше вчені знають про зовнішньоекономічні зв'язки Русі X — першої половини XIII ст. Літописи й інші давньоруські письмові джерела, а також візантійські, східні та західноєвропейські пам'ятки розповідають про жваві торговельні взаємини східнослов'янської держави з багатьма країнами середньовічного світу.

Головним напрямком давньоруської зовнішньої торгівлі був східний. Грецький шлях вів до Візантії, а Залозний — до країн Кавказу й Арабського Сходу. Велика торгівля провадилася також з країнами Поволжя: Хозарським каганатом і Волзькою Болгарією. Менш інтенсивними, але теж постійними були торговельні контакти Русі з Германією, Угорщиною, Чехією, Польщею. Головним осередком торгівлі з країнами Півдня і Заходу був Київ, а економічний обмін із скандинавським світом тримав у своїх руках Новгород Великий.

Руська правляча верхівка й багаті купці були особливо зацікавлені в підтриманні сталих економічних взаємовідносин із Візантійською імперією. Звідти на Русь довозили золоті й срібні вироби, посуд, дорогі тканини (шовк, парчу, оксамит), олію, вино, фрукти, різноманітні ремісничі вироби. Русь поставала на ринки своїх близьких і далеких сусідів хутра, мед, віск, шкіряні й металеві (зброя) вироби, прикраси із золота й срібла, а також рабів.

На Русі купці об'єднувалися в корпорації, що зосереджу-

валися на торгівлі певними товарами з тими чи іншими країнами. Наприклад, Іванівська община в Новгороді Великому спеціалізувалася на торгівлі воском. В Києві, Новгороді, Галичі, Володимирі-Волинському та інших великих містах були колонії іноземних купців, для них будували торговельні двори.

Головними платіжними засобами внутрішньої й зовнішньої торгівлі Русі IX—XI ст. були іноземні монети — переважно арабські срібні куфічні дирхеми, численні скарби яких, знайдені в Східній Європі, налічують десятки тисяч екз. Використовувались, хоча й у меншій кількості, візантійські міларісії, а у Північно-Західній і Північно-Східній Русі з XI ст. — і західноєвропейські денарії.

Кілька разів робилися спроби запровадити в Давньоруській державі власну монету. Близько 990 р. Володимир Святославич викарбував на честь хрещення Русі перші руські монети: златники й срібляники. На початку XI ст. його син Ярослав, що був тоді новгородським намісником, випустив срібляники з своїм ім'ям, а 1018 р. Святополк Ярополчич під час свого недовгого князювання в Києві запровадив до обігу срібляники, на яких було вміщено його християнське ім'я Петро. Але карбування давньоруських монет мало дуже скромний обсяг, вони призначалися не стільки для торгівлі, скільки правили за своєрідні візитні картки названих вище князів, пропагуючи Давньоруську християнську державу та її володарів. Златники й срібляники не справили помітного впливу на грошовий обіг Київської Русі та сусідніх країн.

Культура
Давньої Русі.
Фольклор

Давньоруська культура представлена багатьма тисячами фольклорних, писемних та речових пам'яток, що збереглися до нашого часу. Це лише незначна частина того, що залишив нам час. Але й її досить, аби скласти цілісне уявлення про багату культуру Київської Русі. Захоплюючи твори фольклору: билини, дружинні пісні, перекази, легенди, казки тощо, сповнені світоглядної глибини, роздумів про минуле й сучасне свого народу, високохудожні історичні твори — літописи, величні собори Києва й Чернігова, Володимира й Галича, вишукані вироби ювелірів... Всі ці й безліч інших прекрасних творінь давньоруського минулого дають підстави стверджувати, що культура Київської Русі була могутньою, яскравою, високохудожньою, різноманітною, сягала кращих зразків світової культури свого часу.

Багата й різноманітна усна народна творчість доби Київської Русі бере витоки в далекому минулому східних

слов'ян ще доісторичних часів. До нас дійшли здебільшого зафіксовані давніми пам'ятками писемності перекази й легенди, дружинні, святкові, весільні пісні, биліни, колядки, прислів'я й приповідки, магичні заклинання й замовляння.

Одним із найстаріших фольклорних жанрів, що зберігся до нашого часу у складі «Повісті» та інших літописів, є народні перекази. Спочатку виникали родоплемінні, етногенетичні перекази, в яких міфи про божественних і тотемних прашурів поєднувалися з реальними спогадами про родоначальників і племінних вождів, про переселення родів і племен та створення їх союзів. Такі родові перекази східних слов'ян можна датувати кінцем V — першою половиною IX ст. Яскравим зразком родового переказу є історія про Кия, Щека і Хорива та сестру їх Либідь і заснування ними Києва. У другій половині IX—X ст. склалися історичні перекази. У них виступали вже не рід і плем'я, а народність і держава. Міфічні або напівміфічні герої у них поступаються місцем реальним історичним особам. Одним з численних прикладів таких переказів можуть бути записані Нестором історії про помсту княгині Ольги древлянам за вбитого ними її чоловіка Ігоря і про хороброго юнака — Кожум'яку, що переміг велетня-печеніга.

Родові та історичні перекази відрізняються від легенд тим, що містять у собі настанову на достовірність. У перших завжди є історичне зерно, легенда його не має. Прикладом такої легенди, що потрапила до «Повісті», є розповідь про сватання візантійського імператора Константина Багрянородного до княгині Ольги.

Природно, що у державі дружинного типу, якою була Київська Русь аж до часів Володимира Святославича, існував дружинний епос. Воїни-дружинники оспівували свого вождя-князя, його звитягу й турботу про них. Взірцем такого князя був Святослав Ігоревич, образ якого в «Повісті» немовби зітканий з дружинних пісень. Ось як розповідає Нестор, переказуючи одну з дружинних пісень про початок князювання цього володаря: «Коли Святослав виріс і змужнів, став він збирати багатьох воїнів хоробрих. І легко ходив у походах, мов барс, і багато воював. У походах же не возив за собою ні возів, ні казанів, не варив м'яса, але, тонко нарізавши конину чи звірину, чи яловичину і засмаживши на вугіллі, так їв. Не мав він і намету, але спав, підславши пігник з сідлом у головах. І посилав до інших земель із словами: «Хочу на вас їти!»

Чудовими пам'ятками давньоруської творчості є биліни, що дожили в усній традиції до XX ст. Хоча основний фонд билін створено у Київській землі, збереглися вони на

російській Півночі, що само по собі є свідченням єдності культурних явищ у східнослов'янському світі. «Художнім літописом» боротьби східних слов'ян противорогів Київської Русі (насамперед степових кочовиків) називають биліни фольклористи.

Одними з найдавніших, найбільших за обсягом і найвартісніших у художньому та історичному планах є биліни Київського, або Володимирового, циклу. Сюжети, образи й історичне тло цих билін пов'язані із стольним градом Києвом і його князем Володимиром «Красне Сонечко». Биліни київського циклу склались у X—XI ст., по свіжих слідах оспіваних у них подій. Вони підносять мужність і хоробрість богатирів Іллі Муромця, Добрині Нікітіча, Альоші Поповича та ін., котрі самовіддано боронили рідну землю від ворогів. Наведемо приклад з биліни «Ілля Муромець та Калин-цар», в якій в художньо-гіперболічній формі зображено подвиги головного руського богатиря в битві з незліченними кочовиками, що обсіли Київ:

Он пустил коня да богатырского
По тому раздольицу чисту поляю
Во тую во силушку великую.
Стал конем топтать да и копьем колотъ,
И он бьет-то силу, как траву косит,—
У Ильи-то сила не уменьшится.

Є також пізніші цикли билін: галицькі, новгородські та ін. У них так само, як і в київських, майже не відбилися ні конкретні історичні події, ні реальні історичні персонажі. Адже князь Володимир Святославич і його дядько Добриня у билінах є швидше символами, ніж живими людьми. У билінах ми не зустрінемо ні Аскольда з Діром, ні Ігоря з Ольгою, ні навіть Святослава, неначе самою природою створеного для оспівування в билінному епосі.

І все ж таки биліни можна вважати якоюсь мірою джерелом, хоча й дуже своєрідним. Гіперболічні перебільшення, ірреальність персонажів, легендарність оповідей та інші риси художнього вимислу не варто вважати підставою для заперечення зв'язку билін з історичною дійсністю. На відміну від літопису биліна не є історичним джерелом у точному розумінні цього слова, але подібно до нього має в підґрунті історичну дійсність, щоправда, художньо переосмислену. Головна особливість і цінність билін полягає у тому, що вони відбивають саму сутність історичних подій і явищ, їх оцінку і тлумачення народом. У билінному епосі закріплювалася

пам'ять про історичні події й цілі епохи східнослов'янської історії, особливо важливі з погляду народного розуміння.

Література Усна історія — перекази, легенди, дружинні пісні та інші види фольклорної творчості — у всіх народів була попередницею історії писемної, яку в Київській Русі започаткувало літописання. Літописи є також пам'ятками художньої літератури. Слов'янська писемність з'явилася на Русі на межі IX і X ст., про що свідчать, зокрема, знахідки зрарядь для письма (писал) в археологічних шарах того часу. Її першими відомими науці пам'ятками є угоди Русі з Візантією 907 і 911 рр. Тому дехто з учених, зокрема Б. О. Рибаків, припускав, що літописання в Київській Русі виникло в X ст., у часи Олега та Ігоря, а перші записи, як-то літописні, були зроблені в середині IX ст., у часи Аскольда.

Однак сама по собі наявність писемності ще не могла автоматично породити літописання на Русі. Воно виникло в XI ст., на певному щаблі розвитку давньоруського суспільства, із зростанням етнічної самосвідомості в процесі завершення будівництва держави.

Академік О. О. Шахматов встановив, що перший вітчизняний літопис, названий ним Найдавнішим, було створено в Києві 1037—1039 рр., ймовірно, в Софійському монастирі. Вчений спробував реконструювати цей літописний звід на основі «Повісті» і одного з Новгородських літописів — так званого Першого молодшого ізводу. Якщо виходити з фрагментів, що збереглися в названих пам'ятках, Найдавніший літопис був коротким, у кілька разів поступався за обсягом тій же «Повісті». Дехто з вчених (Д. С. Лихачов, М. М. Розов) виступив з припущенням, що одним із складачів Найдавнішого літопису, а можливо, й головним був славетний філософ, письменник і церковний діяч, митрополит київський Іларіон. Таке припущення виглядає вірогідним, бо ґрунтується на текстологічній та ідейній близькості основного твору Іларіона «Слово про закон і благодать» і Найдавнішого ізводу.

Другим на Русі за часом створення є Новгородський літопис, складений близько 1050 р. Сліди його також простежуються у Новгородському першому літописі молодшого ізводу. Справу давньоруського літописання продовжив високовчений чернець Києво-Печерського монастиря Никон, створивши в 1073 р. перший Печерський звід. А 1093—1095 рр. у тому ж монастирі складено другий Печерський звід, названий Шахматовим Початковим.

Та всі згадані вище літописи не збереглися до нашого часу. Першим літописним ізводом, що дійшов до нас, є «Повість временних літ», ім'я складача якої, мудрого ченця Печерсько-

го монастиря Нестора названо в Хлебніковському спискові цієї пам'ятки. Нестор розгорнув історію східних слов'ян на тлі всесвітньої історії, він використав як джерела давньоруські фольклорні пам'ятки, твори грецьких істориків та хроністів, тексти договорів руських князів із Візантією тощо.

«Повість» є загальноруським літописом, що відбиває минуле східних слов'ян на всьому просторі їх розселення. Вона пройнята духом високого патріотизму, містить заклики до об'єднання руських князів перед загрозою навали кочовиків. «Повість» сповнена гордості за свій народ, віри в його славне майбутнє. Навіть розповідаючи про те, як половці ведуть руських людей до полону, літописець патетично вигукує: «Хіба когось так любить Бог, як нас любив він? Кого так ушанував він, як нас прославив і підніс?! Нікого! Тому саме більший гнів свій поклав на нас, що більше від усіх ми, шановані будши, гірші від всіх вчинили гріхи». Завдяки глибоким філософським роздумам та узагальненням, високим літературно-художнім якостям «Повість» стала вершиною літератури Київської Русі початку XII ст. Доведена до 1110 р., вона дійшла до нас у третій редакції, виконаній у київському Видубицькому монастирі невідомим нам книжником близько 1118 р.

Гідним продовженням «Повісті» став створений також у Києві Київський літопис XII ст., що завершується на останніх роках того століття. За своїми художніми достоїнствами він не поступається твору Нестора, але перевершує його докладністю й насиченістю розповіді, намаганням зрозуміти сенс минулого й тенденції сучасного літописцеві політичного життя. Київський літопис містить яскраві й колоритні характеристики політичних діячів свого часу. До нього включені численні художні повісті, найбільш відомою серед яких є повість про невдалий похід Ігоря Святославича у Половецький степ 1185 р. Починаючи з 30-х рр. XII ст. розповідь Київського літопису стає дедалі докладнішою, зосередившись на боротьбі за Київ князівських кланів Мономашичів і Ольговичів. Загальноруські події у ньому поступово відходять на другий план. Складачі й редактори цього ізводу постійно закликають руських князів до єднання перед половецькою загрозою, відновлення єдності Давньоруської держави.

У розпалі феодалних чвар, в умовах майже безперервної війни між князями Ольговичі звертаються, за свідченням Київського літопису, до київського великого князя Ізяслава Мстиславича, «шукаючи миру», з такими словами: «Ось як було за дідів і батьків наших: мир стоїть до раті, а рать до миру... До яких же пір будемо губити Руську землю? Давай

мириться!» Але такі заклики повисали в повітрі, бо ті ж самі Ольговичі розпалювали усобиці ще більше, ніж Мономашичі, ще й постійно наводили половців на Руську землю. Та давньоруський книжник тими закликами переконував своїх читачів, насамперед сильних світу того — князів, що виснажливим міжусобним війнам треба покласти край.

В усіх відомих на сьогодні давньоруських ізводах, де міститься Київський літопис, його продовжує літопис Галицько-Волинський, доведений до 90-х рр. XIII ст. Він не є традиційним літописним ізводом, а являє собою низку повістей про Данила й Василька Романовичів, котрі по смерті батька Романа Мстиславича (1205) протягом сорока років наполегливо й послідовно відновлювали створене ним Галицько-Волинське князівство. Остання частина джерела присвячена нащадкам Данила і Василька, які не спромоглися зберегти єдність Галицько-Волинської Русі по смерті Данила (1264). Галицько-Волинський літопис є надзвичайно цінним джерелом з історії Південної Русі XIII ст., високохудожньою літературною пам'яткою.

Ми приділили чималу увагу літописам тому, що вони є основними й в абсолютній більшості випадків єдиними джерелами з історії Київської Русі IX—XIII ст., зокрема її південних земель. Поряд з ними створювались й інші пам'ятки давньоруської літератури. На жаль, до нашого часу дійшла лише мала їх частка. Серед них можна виділити видатний філософський твір Іларіона «Слово про закон і благодать» (30—40-і рр. XI ст.), сповнений роздумів про героїчне минуле й пророкувань славного майбутнього руського народу, «Повчання дітям» Володимира Мономаха (початок XII ст.), в якому жителі князя поєднуються з викладом історії Русі другої половини XI — початку XII ст., розумінням сенсу її подій, явищ і персонажів, розповідями про власний досвід керування державою, закликами до наступників берегти її єдність.

Особливе місце серед творів красного письменства посідає єдина серед збережених часом поетична пам'ятка давньоруських часів «Слово о полку Ігоревім» (кінець XII ст.). Невідомий автор «Слова» закликає князів забути чвари, об'єднатися і захистити рідну землю від страшного ворога — половецьких ханів. Він ставить їм у приклад великого князя київського Святослава Всеволодича:

Був же він грозою для ворога,
Приборкав його полками сильними,
Ще й мечами булатними,

Наступив на землю Половецьку...
 А невірною Кобяка з лукомор'я
 Од залізних полків половецьких
 Мовби той вихор вихопив,—
 І пав Кобяк у Києві,
 У світлиці Святославої.

Високолітературними й глибоко філософськими творами Київської Русі є пам'ятки агіографічного мистецтва — життя руських святих. Серед південноруських пам'яток цього жанру найбільш відомими є створені в другій половині XI ст. «Життя Бориса і Гліба» та «Життя Феодосія Печерського». Останнє належить перу літописця Нестора.

**Школи.
 Бібліотеки**

Розвиток літератури й взагалі письменства на Русі був би неможливий без піднесення й поширення освіти, книжності й збирання бібліотек. Уже за Володимиром Святославичем започаткували перші школи в Києві й, можливо, в інших великих містах Русі. А Ярослав Мудрий організував школу в Новгороді, де навчалось триста дітей. Крім початкової освіти було й «навчання книжне», що передбачало вивчення богослов'я, філософії, риторики, граматики — прообраз майбутньої вищої школи.

При Софійському соборі, інших храмах та монастирях накопичувались бібліотеки, що склалися головним чином з творів іноземних авторів, перекладених на давньоруську мову. Однією з кращих бібліотек свого часу володів Ярослав Мудрий. Найбільш популярними у давньоруські часи були візантійські історичні хроніки Георгія Амартола й Синкелла, а також «Життя Василя Нового», «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія, «Александрія», «Християнська топографія» Козьми Індікоплова та ін. З часом дедалі більше місця в бібліотеках посідають твори давньоруської літератури.

Справжній гімн книзі, книжності й освіченості в цілому містить «Повість» під 1037 р., розповідаючи про любов Ярослава Мудрого до літератури: «Адже великою буває користь від навчання книжного: книги наставляють і навчають нас шляхові каяття, бо мудрість осягаємо і поміркованість у словах книжних. Це — ріки, що напоюють весь світ, це — джерела мудрості, у книжках же незмірна глибина...»

**Архітектура.
 Образотворче
 мистецтво**

Житло у східних слов'ян на всьому просторі їх проживання було двох типів: напівземлянки і наземні зрубні будівлі. У складених з дерев'яних колод і часом прикрашених різьбленням будинках жили представники заможних і середніх верств населення, у напівземлянках тулилась

біднота. Бояри зводили собі пишні хорони з дерева, а князі будували розкішні палаци, здебільшого з каменю й цегли. Найдавніший такий палац, відомий під назвою «палац княгині Ольги» (згаданий у літописі під 945 р.), відкрито археологами на Старокиївській горі. Поблизу цієї споруди археологами знайдено залишки ще чотирьох князівських палаців.

Головною окрасою міст і сіл Київської Русі були церкви. Більшість їх будувалась із дерева, а храми великих міст були кам'яними. Перший кам'яний, розкішно оздоблений мозаїками і фресками храм Богородиці збудував у Києві Володимир Святославич 989—996 рр. Його прозвали Десятинним, бо на його утримання (разом із всією церковною організацією Київської держави) князь віддав десяту частину своїх прибутків. Крім величного Софійського собору в Києві, збудованого за Ярослава Мудрого, прекрасні храми зводилися і в інших містах Південної Русі. Деякі з них (Успенські собори в Чернігові й Володимирі-Волинському, церква св. Пантелеймона в Галичі й Кирилівська в Києві та ін.) збереглися до нашого часу.

Наймонументальнішими спорудами Київської Русі були укріплення міст. Навіть порівняно невеликі міста являли собою справжні фортеці з могутніми земляними валами, на яких стояли дубові стіни з численними баштами. Відомому «місту Ярослава» в Києві мало чим поступалися фортифікаційні захисні споруди інших великих міст Південної Русі: Чернігова й Переяслава, Галича й Володимира, Кременця і Холма.

У Києві, Чернігові, Галичі та інших містах існували іконописні майстерні. Їхніми витворами прикрашалися храми. На жаль, від давньоруського часу вони майже не збереглися. Києво-Печерський патерик XIII ст. зберіг розповідь про видатного руського живописця Алімпія. Вважається, що ним написана близько 1114 р. знаменита ікона «Богоматір велика Панагія». Мабуть, Алімпій брав участь у створенні ескізів чудових мозаїк собору Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, що збереглися до наших днів.

Окрасою монументальних кам'яних церков був фресковий живопис. Найкраще зберігся він у київському Софійському соборі. Високохудожні фрески цього та інших (наприклад Кирилівської церкви в Києві, Софійського собору в Новгороді) храмів є цінним джерелом вивчення світогляду, побуту, одягу наших далеких предків. Мозаїчні картини створювалися лише в найбільших храмах Києва: Десятинній церкві й соборах святої Софії, Успенському Печерського монастиря й Михайлівському Золотоверхому Михайлівського монастиря.

Вони справляють надзвичайно сильне враження навіть сьогодні, у фрагментованому вигляді.

**Прикладне
мистецтво**

Воно досягло у Київській Русі дуже високого рівня. Його масова продукція: недорогі вироби із срібла й міді, скляні намиста й браслети набули великого поширення на Русі й за її межами. Особливо уславились у середньовічному світі вишукані срібні й золоті творіння київських, чернігівських, галицьких майстрів. Давньоруські ювеліри досконало володіли різними способами обробки дорогоцінних металів: сканню, зерню, черню, інкрустацією, чеканкою, художнім литвом. У середньовічній Європі давньоруських ювелірів вважали неперевершеними майстрами своєї справи. Дорогоцінні золоті вироби з перегородчастими емальми (діадеми, князівські барми, іконки, ковтки, хрестики тощо) та срібні карбовані браслети з черню київського виробництва належать до найвитонченіших зразків мистецтва середньовічного світу.

Вироби прикладного мистецтва з дитинства оточували руську людину. То були дерев'яні різьблені миски, відра, ложки, вирізані з кістки гудзики, гребінці, ручки для ножів, керамічний посуд з художнім орнаментом, недорогі прикраси тощо.

За всієї великої різноманітності явищ і виробів, зрозумілої з огляду на величезну територію розселення давньоруської народності, її матеріальна й духовна культура відзначалася значною цілісністю, що не виключало місцевих, часом відчутних особливостей. Так було й у добу відносно єдиної Київської монархії (кінець X — перша третина XII ст.), і в часи феодальної роздробленості, коли, незважаючи на ослаблення політичної єдності держави, культура одержала нові імпульси зростання. Піднесення суспільного, зокрема міського, життя, наростання економічних і культурних зв'язків, поглиблення етнічної свідомості народу зумовили дальший розквіт культури Київської Русі другої половини XII — першої третини XIII ст.

**Зародження передумов
складання української
народності**

Доба феодальної роздробленості настала, як мовилось, завдяки соціально-економічному поступові Давньоруської держави та її народності й пов'язаній з ним політичній відособленості різних земель і князівств. У XII ст. складаються земельні території, що стало одним з чинників виникнення української, так само як російської й білоруської, народності. Не варто перебільшувати етнокультурної єдності давньоруської народності — місцеві розбіжності в побуті, звичаях, мовних

діалектах, фольклорі в часи її існування (IX—XIII ст.) так і не були подолані. Але залишається безсумнівним науковим фактом походження українців, росіян і білорусів від народу Київської Русі, як би його не називати: давньоруською народністю чи східнослов'янською етнокультурною спільністю.

У середині — другій половині XII ст. у державних рамках Давньої Русі виділилося півтора десятка князівств і земель, які незабаром потому почали об'єднуватися в групи. Це історично об'єктивно заклало підвалини формування території трьох східнослов'янських народностей, яке почалося з XIII ст. Утворенню територій окремих земель і князівств були притаманні налагодження й еволюція соціально-економічних, політичних і культурних взаємовідносин між сусідами. У Південній Русі то були Галицька й Волинська землі, що після їх об'єднання тяжіли до землі Київської. У Північно-Східній Русі особливо тісні зв'язки встановилися між Владимиро-Суздальською та Муромо-Рязанською землями. Ці процеси розвивалися далі наприкінці XII — на початку XIII ст.

Піднесення економічного життя як в центрі, так і на окраїнах, що було основною причиною настання доби роздробленості, продовжувалось і в часи її політичного поглиблення. Ставали тіснішими економічні зв'язки між регіонами. Людність різних давньоруських земель дедалі жвавіше налагоджувала товарообмін. Пам'ятки писемності й археологічні знахідки свідчать про наростання інтенсивних економічних взаємовідносин між різними землями Київської Русі.

Красномовним свідченням мовленого є вже сам характер поширення монетних гривен, що були основним засобом купівлі-продажу у великих торгових операціях на давньоруських землях у часи роздробленості (XII-XIII ст.). Ці масивні зливки срібла вагою від 160 до 200 з чимось грамів діляться на типи за формою та вагою: київські, новгородські, північноруські. Здавалось би, київські чи новгородські гривні, виробництво яких засереджувалось відповідно у двох центрах Русі, південному й північному, мали правити за місцеві знаряддя купівлі-продажу. Однак їх знаходять практично на всій території Русі, зокрема новгородські в Києві, а київські в Новгороді, куди їх занесли ріки економічного обміну. Те ж саме можна сказати про певні види ремісничої продукції. Наприклад, необхідні при тканні (а ним на Русі займались майже в кожній родині) прясла з рожевого шиферу, виготовлення яких зосереджувалося в Києві та невеликому місті

Овручі в Древліанській землі (поблизу якого є поклади цього каменю), археологи постійно знаходять у всіх давньоруських землях. Вченими помічено, що регіон знахідок шиферних прясел загалом збігається з етнічною територією Київської Русі.

Посилення торговельних та інших зв'язків між різними регіонами Давньоруської держави логічно зумовило утворення в другій половині XII — на початку XIII ст. кількох груп земель. Між ними зав'язались особливо тісні соціально-економічні відносини. Це, як визначив академік Л. В. Черепнін, такі чотири групи земель: Новгородська, Псковська, Смоленська, Полоцька та Вітебська; Владимиро-Суздальська, Рязанська, Устюзька та Муромська; Київська, Чернігівська та Сіверська; Галицька й Волинська. Вже тут проглядається виділення територій російської, української й менш виразно білоруської народностей. Розвиток процесів соціально-економічної концентрації сприяв тому, що, починаючи з XIII ст., на основі цих груп земель (які з часом могли міняти й склад, і територіальні межі) формуються території російської, української та білоруської народностей. Крім економічних зв'язків між цими землями і князівствами пожвавлювались культурні взаємини. Вони простежуються, зокрема, в архітектурі кам'яних храмів, у прикладному мистецтві, фольклорі (поширення билин) тощо.

Складання перелічених вище груп земель само по собі не вело до послаблення, тим більше до розриву економічних і культурних взаємовідносин між ними. Як і раніше, в часи централізованої монархії Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, всі давньоруські землі були об'єднані спільними економічними, соціальними і культурними процесами та явищами. І хто знає, як би склалась дальша доля давньоруської етнокультурної спільності, якби не вторгнення на Русь полчищ кочовиків з-за Волги — монголів.

Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Волинська, Галицька, Подільська землі, а також Буковина і Закарпаття стали тією територіальною основою, на якій склалася й розвивалася українська народність. А на Середній Наддніпрянщині, в Київській землі, утворилося етнічне осердя українського етносу, навколо якого поступово згуртувалося населення інших південноруських земель. Видатною є роль Києва у цьому процесі. За середньою Наддніпрянщиною раніше, ніж за іншими землями Південної Русі, закріпилася назва «Україна», якою пізніше, з XVII ст., стали позначати етнічну територію українського народу.

Навала орд Батия
на Русь

Наприкінці XII — на початку XIII ст. у степах Монголії склалася сильна прото-державна, яка за своєю соціальною сутністю була родоплемінною. Велике й могутнє об'єднання монгольських союзів племен очолив Темучін, що 1206 р. був обраний Чингіс-ханом (великим ханом). Майже одразу монгольська верхівка розпочала завойовницькі війни проти сусідів, загарбавши країни Середньої Азії. 1223 р. у битві на р. Калці, недалеко від пониззя Дніпра, 25-тисячне монгольське військо на чолі з Джебе й Субедеєм розгромило дружини південноруських князів, що навіть перед лицем грізної небезпеки не змогли переступити через власні егоїстичні інтереси й спільно вдарити на ворога. То була лише розвідка боєм. А через півтора десятиліття онук Чингіс-хана Батий, якому дід заповів похід на Захід і «подарував» ще не завойовану монголами Європу, розпочав вторгнення за Волгу.

Наприкінці 1237 р. величезне військо під проводом Батия (від 150 до 200 тис. воїнів) вдерлося на руські землі. Князі знали, що монголи готуються до походу, але, поглинені власними чварами, нічого не вдіяли, щоб об'єднати сили. А під рукою Батия була не лише неймовірно численна, а й добре вишколена кіннота. Нечисленні дружини руських князів, навіть за підтримки погано озброєного й наспіх збраного миського ополчення, були не в змозі стримувати натиск ворога, що мав перевагу в кількя, а то й у десятки разів. Руські люди доблесно билися з страшним ворогом, завдаючи йому значних втрат.

Спочатку, протягом кінця 1237 — зими й весни 1238 рр., монголи завоювали Північно-Східну Русь. Були здобуті штурмом, розграбовані й спалені Рязань, Владимир-на-Клязьмі, Ростов, Углич, Твер та інші міста. Майже всі їх мешканці були винищені завойовниками, що не жаліли навіть жінок, стариків і дітей. Лише ремісників і частину молодих людей ворог брав у рабство і вів із собою, використовуючи при здобутті інших міст Русі.

Майже рік потому (до весни 1239 р.) монгольські полчища пробули в південноруських степах, відпочивши й підгодувавши коней. Далі вони вторглися на Південну Русь, захопили зненацька Переяслав і спалили його. Потім ворог здобув Чернігів, оборону якого очолював князь Мстислав Глібович. «Переможений був Мстислав, і безліч воїнів його побито було, і місто взяв (монгольський хан Менгу), і запалив вогнем», — з гіркою зазначив південноруський книжник. Далі Батий намірився захопити Київ. На вимогу одного з його воевод — Менгу-хана кияни відмовилися здати місто. Менгу не

наважився на штурм. Минув рік, і головні сили Батия облягли столярний град Руської землі. Це сталося восени 1240 р.

У Галицько-Волинському літописі збереглися враження очевидця облоги Києва незліченим монгольським військом. За скрипінням возів, ревінням верблюдів, іржанням коней ворога не було чути людських голосів. Єдиний раз для штурму руського міста Батиеві довелося зосередити всі свої сили. Як оповідає Псковський літопис, облога Києва тривала 10 тижнів і 4 дні. А інший північноруський літопис — Лаврентіївський — називає день здобуття монголами давньоруської столиці: 6 грудня 1240 р.

Головний удар Батий завдав з півдня, він припав на Лядські ворота міста Ярослава. Не зупиняючись ні вдень, ні вночі, монгольські тарани бухали в браму і стіни цієї фортеці, аж поки завойовники не змогли вдертися до міста Ярослава. Не менші труднощі очікували ворога при взятті міста Володимира. «Того ж року, — з сумом свідчить Лаврентіївський літопис, — здобули Київ татари* і святу Софію розграбували, і монастирі всі, й ікони, й хрести, і все узороччя церковне взяли, а людей від малого до великого всіх убили мечем». Дуже мало киян залишилося серед живих, та вони з часом зуміли відродити своє прекрасне місто.

По здобутті Києва орди Батия ринули на захід. Вони заволоділи Галицькою і Волинською землями й у середині 1241 р. вторглися до Польщі та Угорщини, спустошивши їх. Але для завоювання Європи у Батия сил вже не вистачило: надто великих втрат зазнало його військо на Русі.

1242 р. Батий припинив похід на захід і, вогнем і мечем знову пройшовши руськими землями, привів свої орди у Пониззя Волги. Там монголи заснували свою державу — Орду (в історичній літературі вона виступає звичайно під назвою Золотої Орди). Давньоруська держава перестала існувати. На Русі встановилося важке й принизливе вороже панування. Мине більше двох століть, аж поки Південна Русь звільниться від ординського панування, щоб потрапити під владу інших чужинців: польських королів і литовських князів.

Київська Русь
у світовій історії

Давньоруська держава залишила
яскравий слід у світовій історії IX—
XIII ст. Її внесок до середньовічного
політичного, економічного, суспільного й культурного життя
був надзвичайно вагомим.

* У давньоруських пам'ятках писемності монголи фігурують під пізнішим їх найменням — татар.

Вийшовши на історичну сцену з походом Аскольда на Константинополь і нажахавши середньовічний світ середини IX ст., Київська Русь поступово перейшла від воєнних сутичок з сусідніми країнами до рівноправної участі в політичному житті Європи та Близького Сходу. Руські володарі укладали мирні й союзні угоди з Візантією й Германською імперією, Польщею й Угорщиною, Литвою та ятвягами, скріплюючи їх часом, що було нормою міжнародних відносин середньовіччя, династичними шлюбами. Київська Русь відіграла вагомий роль у міждержавних відносинах, її втручання в той чи інший конфлікт бувало досить, щоб стримати його.

Великий міжнародний авторитет і військова міць Давньоруської держави поєднувалися з високим рівнем економічного розвитку. Високопродуктивними були землеробство і скотарство, ремесла і промисли, а енергійні й багаті руські купці були відомі мало не в усьому тогочасному світі. Руські люди створили багату духовну й матеріальну культуру. Билини й історичні перекази, дружинні пісні й легенди, літописи, твори агіографії й світської літератури, величні собори Києва й Чернігова, Новгород Великий й Володимира-на-Клязьмі, Смоленська і Галича, мозаїки і фрески храмів, книжкові мініатюри й ікони — цей перелік невмирущих культурних досягнень давньоруського народу можна продовжувати нескінченно.

Навала орд Батия завдала непоправної шкоди Русі. Перестала існувати держава, загинули сотні тисяч людей, у вогні пожеж були знищені міста і села, палаци і храми, книги й ікони. Та руський народ зумів вистояти й відродити життя. Традиції Київської Русі виявилися настільки живучими й міцними, що дійшли до наших днів, здобувши нове життя в матеріальній і духовній культурі українців, росіян і білорусів. Три східнослов'янських народи є нащадками народу Київської Русі, а це означає, що вона продовжує жити в наших тілах, серцях і душах.

Галицько-Волинська держжава

Об'єднання
Волинського
і Галицького князівств

У багатовіковій історії державотворчих змагань українського народу важливе місце посідали Волинь і Галичина.

На землях Волині вже в VII ст. сформувалось своєрідне квазідержавне об'єднання — Дулібський союз. Наприкінці X ст. Підкарпаття й Волинь остаточно входять до Київської держави. Адміністративним осередком цих земель тоді був Володимир — місто, що його заснував і назвав своїм ім'ям князь Володимир Святославич. Він передав управління цим краєм Всеволодові — синові від полоцької князівни Рогніди Рогволодівни. Місто Володимир стало осередком єпископства і важливим центром розвитку культури.

Після смерті Ярослава Мудрого влада на Волині часто переходила з рук одного князя в руки іншого. Окрему князівську династію у Володимирі започаткував внук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич, який князував у Володимирі протягом 1135—1142 і 1146—1154 рр. Водночас 1146—1154 рр. (з перервами) Ізяслав був великим князем київським. Він, а пізніше його син Мстислав Ізяславич спиралися на свої волинські володіння, ведучи боротьбу за утвердження на київському престолі.

Інколи утворення князівств у відносно єдиній Давньоруській державі, що посилювалося в XII ст., називають розпадом держави. Це неточно передає суть історичних подій тієї доби: визначальним був не розпад, а навпаки — більш стійке, зумовлене економічним і політичним розвитком об'єднання територіально близьких споріднених племен, входження яких до очоленої Києвом держави раніше ще не мало тривкої основи. Виділення князівств створювало умови для вдосконалення державного апарату, дальшого формування великого землеволодіння,

розвитку сільського господарства, піднесення міст — осередків ремесла й торгівлі, влади й культури.

Про розвиток рільництва в галицько-волинських землях свідчать виявлені археологами лемеші й чересла від плугів, наральники, а також мотики, окуття лопат, серпи, коси, жорна. У Галичині не пізніше середини XIII ст. — дещо раніше, ніж у інших регіонах Східної Європи, — з'явилися водяні млини. Виникає багато нових міст, що стають адміністративними та економічними центрами земель і волостей. Значно вищого рівня досягло ремісниче виробництво, у результаті вузької спеціалізації у багатьох галузях з'явилася значна кількість ремісничих професій.

Міські майстри виготовляли найрізноманітніші вироби — кольчуги, замки складної конструкції. У «Слові о полку Ігоревім» згадуються мечі харалужні, якими були озброєні воїни волинського князя Романа Мстиславича. Цю назву історики довго не могли переконливо пояснити. Лише недавно з'ясувалося, що околиці волинського села Харалуг були одним з найбільших на той час осередком чорної металургії. Очевидно, саме тут виготовлялися мечі харалужні або, принаймні, метал для них. Залізобробне виробництво на основі місцевих запасів болотяної руди розвивалося і у наддністрянських краях. Великими майстрами були галицькі й волинські ювеліри (золотарі), будівничі, гончарі, ремісники, що виготовляли високохудожні вироби з кістки й каменю.

Чи не найважливішою галуззю економіки Галицького Підкарпаття було солеваріння. Виварену з сировиці (ропи) сіль формували у топки (конічні грудки) й розвозили сухопутними й річковими шляхами далеко на схід, північ і захід. Про масштаби торгівлі сіллю можна судити з того, що під час однієї з повеней на Дністрі поблизу міста Зудча (Жидачева) потонуло більше трьохсот людей, які везли сіль на продаж.

Значно зростало, попри періоди занепаду, міське населення, особливо торговельно-ремісничий прошарок. Хоч господарство здебільшого було натуральним, господарські зв'язки в князівствах розвивалися інтенсивніше, ніж між князівствами. Зростало і значення транзитних торговельних шляхів, що перетинали територію князівств. Саме через галицько-волинські землі проходив торговий шлях з Регенсбурга до Києва, який сучасні дослідники називають частиною найбільшої суходільної торговельної магістралі Лісабон — Пекін. На території Галицько-Волинського князівства її перетинав шлях з Скандинавії й Прибалтики на Балкани, аж

до Константинополя. Саме на цьому шляху, у Дорогичині над Бугом, знайдено більш як 10 тис. свинцевих пломб. Деякі археологи вважають їх позначками вартості хутряних грошей, інші — схильні вбачати в пломбах митні знаки. Так чи інакше пломби засвідчують значення Дорогичина у внутрішній і міжнародній торгівлі. Великими ремісничими і торговельними осередками були також Галич, Володимир, Перемишль, Луцьк, Берестя та інші міста.

Негативним явищем були міжусобні війни, які вели між собою більшість князівств. Ці війни знаменували вступ Давньої Русі в добу феодальної (удільної) роздробленості (30—40-і рр. XII ст.). Часто володарі різних князівств вступали в коаліції між собою. Князі намагалися залучити на свій бік місцеву боярську верхівку, а бояри, в свою чергу, використовували міжкнязівські конфлікти для зміцнення своїх позицій. Ослаблення князівської влади сприяло зростанню в ряді князівств ролі віча, яке було формою участі міського населення в управлінні. Вічеві зібрання скликалися під дзвін дзвону. Нерідко на них приймалися ухвали про вигнання чи закликання князів, оголошення війни або укладення миру. Деякі історики вважають віче найважливішим залишком народоправства слов'янських племен, інші дослідники підкреслюють зростання впливів боярства і заможних містичів, які не раз вдавалися до підкупу або й до прямого насильства стосовно учасників віч.

Князівські міжусобиці стали особливо небезпечними перед загрозою зовнішніх ворогів, зокрема половців. Половці (кипчаки, кумани) в середині XI ст. зайняли величезні степові терени — значну частину Середньої Азії, Північний Кавказ, Причорномор'я. Їх кочові племена доходили до Підкарпаття, але особливо часто вони спустошували Південну Київщину, Переяславщину, Чернігівщину. Окремі князі входили в союзи з половцями і допомагали їм влаштовувати грабінницькі набіги на землі інших князівств. Особливо відзначалися співробітництвом із половецькими ханами князі з чернігівської династії Ольговичів.

Щоб захистити землі від половецьких набігів, потрібно було об'єднати дії князівств, зокрема Київського, Переяславського, Чернігівського. Водночас правителям великих князівств доводилося боротися проти спроб відокремлення від них деяких удільних князівств, земель і навіть волостей. Нерідко поділу прагнули найвпливовіші місцеві боярські роди (так було в Галицькому князівстві). Об'єднавча діяльність деяких князівств знаходила підтримку міських ремісників та купців, частини бояр, особливо дрібних та середніх. Певна

стійкість території князівств значною мірою зумовлювалася природними межами, давніми культурними традиціями, складом населення. Так, Волинське князівство з центром у Володимирі включало переважно територію колишніх племенних союзів дулібів — бужан — волинян. Основою території Галицького князівства, ймовірно, були терени карпатських хорватів і північно-західні окраїни землі тиверців.

Тривало започатковане раніше зближення протоукраїнських племенних груп, зокрема полян, сіверян, дулібів, хорватів, уличів, тиверців. Цьому сприяли спорідненість мови і побуту, географічне положення, економічні, політичні і культурні взаємовідносини. Згуртування споріднених племен прискіпилося після виділення князівств, територія яких формувалася в межах давніх племенних поділів.

Боротьба за зміцнення Волинського князівства була нелегкою. Воно в окремі періоди своєї історії перетворювалося на своєрідну федерацію менших удільних князівств. Князі, які нерідко намагалися вести самостійну політику, були в Луцьку, Пересопниці, Дорогичині, а в окремі періоди — також у Бузьку, Червені та інших містах. Після смерті 1170 р. Мстислава Ізяславича Волинь була поділена між його синами: Роман став князувати у Володимирі, Володимир — у Бересті, Святослав — у Червені, Всеволод — у Белзі. Лише завдяки наполегливій об'єднавчій політиці Романа Мстиславича було забезпечено єдність Волинської землі.

Дещо по-іншому склалась доля Прикарпаття. Тут уже 1084 р. утворилися три князівства, в яких панували брати Ростиславичі — правнуки Ярослава Мудрого. Найстарший брат Рюрик Ростиславич володарював у Перемишльському князівстві, до якого входили землі над Сяном і Верхнім Дністром, приблизно до річки Стрий. Василькові Ростиславичу належало Теробовльське князівство, що охоплювало Поділля, Буковину, східну частину Українських Карпат. На північ від Теробовльського князівства лежало Звенигородське. Воно припало другому братові, Володареві, який після смерті Рюрика став князем. І у Перемишлі 1099 р. він спільно з Васильком теробовельським переміг військо угорського короля в битві під Перемишлем. Після цього на деякий час припинились напади Угорського королівства на Підкарпаття.

Син Володаря Володимир (якого літопис називає Володимирком) об'єднав Перемишльську, Теробовльську, Звенигородську землі у складі одного князівства. 1144 р. він зробив своєю столицею місто Галич над Дністром. Лише

у Звенигородському князівстві деякий час правив його племінник Іван Ростиславич (Іван Берладник). 1145 р. мешканці Галича повстали і «ввели у місто» звенигородського князя. Проте в результаті кровопролитної боротьби Володимиркові вдалося не тільки витіснити Івана Ростиславича з Галича, а й приєднати до своїх володінь Звенигород.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за часів правління Володимиркового сина Ярослава Осмомисла, батька оспіваної у «Слові о полку Ігоревім» (далі «Слово») Ярославни. Його володіння сягали вздовж Дністра досить далеко на південь; навіть землі в нижній течії Пруту й Дунаю опинились, можливо, у певній залежності від Галича. Зросло значення водної магістралі Дністра у міжнародній торгівлі, а це, в свою чергу, сприяло розвитку міст князівства.

Галицький князь користувався авторитетом на міжнародній арені, підтримував дипломатичні взаємовідносини не лише з сусідами, а й із Візантією, Священною Римською імперією. Його гостем був візантійський цісаревич Андроник Комнин, який пізніше став імператором. Ось як говориться про могутність Ярослава у «Слові»:

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм златокованім престолі,
Підперши гори Угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунай рядячи.
Грози твої по землях течуть.
Одчиняєш ти браму Києву,
Стріляєш із отчого столу золотого
На султанів у далеких землях.

Досі викликає суперечки згадка про суди. Дехто з науковців вбачав тут згадку про дунайське судноплавство. Однак переважає погляд, що тут мовиться про політичний контроль і судочинство на землях вздовж Дністра, аж до нижньої течії Дунаю. Чітко підкреслено роль військової могутності Ярослава в захисті лінії оборони у Карпатах від короля Угорщини. Для охорони шляхів через Карпати і підступів до них була створена продумана система різноманітних оборонних споруд. Так, гарнізони замків в Тустані, Бубнищі та ряді інших укріплень боронили переходи, які вели до головного шляху на Верецький перевал. Вислів про «султанів за

землями» дехто пов'язує з участю галицьких воїнів у поході на єгипетського султана Салах-ад-Діна (Саладіна, засновника близькосхідної династії Айюбідів). Побутує і інша думка: галицький загін міг брати участь у III хрестовому поході. Показово, що Великопольська хроніка кінця XIII ст. державу Ярослава Осмомисла називає Галицьким королівством.

Незважаючи на міжособні війни між окремими князями, Волинська і Галицька землі здавна підтримували якнайтісніші економічні та культурні зв'язки. Вони стали передумовою об'єднання Волині й Галичини в одному князівстві. Незабаром після смерті Ярослава Осмомисла (1 жовтня 1187 р.) волинський князь Роман Мстиславич на запрошення галицьких бояр зайняв Галич, але не зміг там утвердитися. Лише 1199 р., після смерті Володимира Ярославича, останнього представника династії Ростиславичів, Романові Мстиславичу вдалося домогтися об'єднання під своєю владою Волині й Галичини в одне князівство. Незадовго до смерті Роман поставив у залежність від себе й золотоверхий Київ. Кияни охоче перейшли на бік Романа і відчинили йому Подільські ворота міста.

Утворення Галицько-Волинської держави було подією великої історичної ваги. Недаремно літописець називав Романа великим князем, «царем на Русі», «самодержцем всія Русі», причому слово «самодержець» уперше в літописі вжито саме стосовно нього. Цей титул, перекладений з грецького титулу візантійських імператорів — автократор, засвідчив зміцнення позицій великого князя, підпорядкування своїй владі непокірних боярських угруповань. Великий князь Роман, з захопленням говориться в літописі, «одолів усі поганські народи, мудрістю розуму додержуючи заповідей Божих. Адже він кидався на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись... переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як тур, бо він ревно наслідував свого предка Мономаха» (Галицько-Волинський літопис).

Роман здобув собі славу сміливими і успішними походами на половців, ятвягів та литовців. Згодом він, ймовірно, втрутився в боротьбу між гвельфами (прихильниками папи римського) та гібелінами (прибічниками імператорської династії Гогенштауфенів), виступивши на боці Філіппа Швабського Гогенштауфена, який боровся за владу в імперії з Оттоном IV саксонським, союзником папи римського. Наші літописи розповідають про боротьбу Галицько-Волинського князівства з Польщею. Роман Мстиславич загинув у випадковій сутичці з військом краківського князя Лешка Білого під Завихостом на Віслі (червень 1205 р.).

Данило Галицький Смертю Романа скористались галицькі боярські угруповання, які не допустили до влади його вдови та малолітніх синів Данила і Василька. Як тільки княжичі підросли, вони розпочали з боярством тривалу і запеклу боротьбу за престол Волині, а пізніше — і Галичини.

Великі бояри у Галицькій землі були могутніми. Вони не тільки володіли значним багатством, яке давало їм розвинуте сільське господарство, прикарпатські солеварні промисли, торгівля, а й у ході боротьби за утвердження своєї династії на Прикарпатті Ростиславичі здобули значну підтримку місцевої боярської верхівки. Для цього вони надавали їй посади і маєтки. Зростання багатства сприяло посиленню впливу боярських родів, що дало їм потім можливість протидіяти спробам зміцнення князівської влади. Проте нерідко найбагатші бояри вважали за вигідніше для себе іноземне покровительство. Адже правителям-чужинцям було важче, ніж своїм, домогтися підтримки населення, що спонукало їх давати більше привілеїв боярам як головній своїй опорі. До того ж боярам не могло не імпонувати законодавче обмеження королівської влади і гарантування прав феодалів Угорщини згідно з «Золотою буллою» короля Андрія I.

Втягнення іноземних покровителів — угорців, а пізніше — і поляків у внутрішні конфлікти боярства з князями вело до зміцнення позицій бояр і до небаченого досі в інших князівствах загострення їх боротьби з князівською владою. Ось що трапилось, скажімо, під час короткого правління в Галичині трьох синів Ігоря Святославича, внуків Ярослава Осмомисла. Бояри самі запросили їх, сподіваючись, що князі з Сіверської землі стануть слухняним знаряддям у їхніх руках. Коли ж Ігоревичі стали домагатися реальної влади, розгорілась боротьба не на життя, а на смерть. Ігоревичі влаштували розправу над великими боярами, і «вбито їх було числом 500, а решта розбіглась» (Галицько-Волинський літопис). 1211 р. бояри, запросивши на допомогу угорське військо, захопили трьох Ігоревичів і «повісили задля помсти». Через два роки провідник боярства Володислав Кормильчич насмілювався сісти на князівському престолі — це був єдиний випадок титулування князем людини з-поза династії Рюриковичів.

Ще 1214 р. з допомогою частини бояр угорці, які вступили в союз з Краківським князівством, захопили Галич і проголосили «королем королівства Галицького» п'ятирічного угорського королевича Калмана (Коломана), якого одружили з дворічною польською княжною Саломеєю. Від цієї, по суті

воєнної, окупації визволив галичан 1219 р. новгородський князь Мстислав Удатний, який разом з Данилом Романовичем (одруженим з його дочкою) успішно відбив наступ угорського і польського військ. Однак пізніше Мстислав передав князювання не Данилові, а молодшому угорському королевичеві Андрію, одруженому з другою дочкою Мстислава (1227). Нарешті, після наполегливих зусиль Данилові вдалося утвердитися на Волині, звідкіля він повів наступ на Галицьку землю. 1230 р. Данило Романович витіснив угорців із Галича, але не зміг втриматися в місті. Це повторилося 1233 р. Новий угорський король Бела IV визнав князювання в Галичі ставленика бояр чернігівського князя Ростислава Михайловича.

Оскільки політично безпринципні боярські угруповання йшли на угоди з угорськими феодалами, які прагнули захоплення земель Русі, боротьба Данила і Василька Романовичів проти бояр, за об'єднання галицько-волинських земель набиравала характеру визвольної війни за державну незалежність. Романовичі спиралися на населення і на ту частину бояр, котра розраховувала на покровительство князів. Їх підтримали містичі — міські купці і ремісники, в тому числі іноземні поселенці у деяких найбільших містах (вірмени, німці та ін.). Вони були прихильниками не боярського свавілля, а міцної князівської влади. Лише пізніше, коли держава ослабла, міські колонії католиків стали орієнтуватися на своїх одновірців — іноземних агресорів. Для перемоги Романовичів мала істотне значення позиція і селянських громад, і княжих слуг, які в разі необхідності входили до княжого війська. Нащадками дрібних бояр і князівських слуг стали українські шляхтичі Підкарпаття, які дістали прізвища за назвою сіл — роди Кульчицьких, Терлецьких, Добрянських, Дідушицьких, Вітошинських, Крушельницьких та інших.

Князь намагався створити центральний апарат управління з вірних собі бояр. У ньому найпомітнішою фігурою, своєрідним заступником князя у військових, адміністративних і судових справах став двірський. Ця посада відповідала західноєвропейському палатині. Важливу роль у державному управлінні відігравав «печатник» — охоронець державної печатки, канцлер, міністр закордонних справ. Вдосконалюючи державний апарат, прямуючи до спеціалізації його ланок, князі спирались і на досвід інших країн. Так, деяким посадам при дворі Данила Романовича є аналогії у Візантії (печатник) і у західних сусідів (стольник, сидельничий).

У результаті тривалої боротьби Данилові Галицькому вдалося подолати угруповання галицьких і перемишльських

бояр, які орієнтувалися на підтримку Угорського королівства. 1238 р. Данило укріпився в Галичі. Волинь він залишив молодшому братові Василькові, який у всіх важливих справах діяв спільно з Данилом. Навесні 1238 р. Данило не лише розгромив тевтонських лицарів Добжинського ордену, що захопили великий торговий центр на Підляшші — місто Дорогичин над Бугом, а й узяв у полон Бруно, магістра ордену. За словами літопису, Данило напередодні проголосив: «Не личить держати нашу батьківщину крижевникам (хрестоносцям)».

Незадовго до зруйнування Києва Батием Данило укріпився в Києві і доручив управління згаданому вже тисяцькому Дмитрові, досвідченому і хороброму воеводі, якому і довелося керувати обороною міста. Столицею князівства Данило Романович обрав нову резиденцію Холм, де побудував оборонні споруди, церкви, заклав великий парк. Планомірною і цілеспрямованою була містобудівнича діяльність Данила і його брата Василька Романовича. З їх наказу були споруджені міста-замки Данилів, Крем'янець, Угровеськ та ін. До міст Данило запрошував «сідлярів і лучників, і тульників, і ковалів заліза, і міді, і срібла, і життя наповнювало двори навколо замку, поля і села». Ці слова у літописі наводяться під час опису заснування Холма, але вони стосуються й інших новозбудованих міст.

Будівництво фортифікаційних споруд, яке вели Романовичі, було дуже своєчасним. Здолавши впертий опір на лінії укріплень уздовж Верхнього Тетерева, Горині й Случі, незліченні монголо-татарські війська Батия (Бату-хана) на початку 1241 р. рушили на Волинь. Хан Батий, побачивши, що не зможе взяти Крем'янець і Данилів, відступив від них. Очевидно, мешканці цих дуже укріплених фортець чинили відчайдушний опір. Орда вирішила не затримуватися біля їх мурів і рушила до головного міста Волині — Володимира. Боротьба за володимирський дитинець була кривавою. Дружинники і озброєні містичі боролись до кінця, до останнього воїна. Bastionами опору стали муровані церкви, які після відходу ворогів залишалися повні трупів. Так само самовіддано захищалися Звенигород, інші міста і феодальні замки. Данило, який тим часом повертався з Угорщини, спинився в Синьоводському монастирі (в сучасному Сколівському районі). Тут він дізнався про навалу і був змушений повернутися до Угорщини, «бо мало з ним було дружини» (Галицько-Волинський літопис).

Ймовірно, шлях орди проходив з Прикарпаття на Верещький і через Буковину на Роднянський перевали. Коли в Угорщині стало відомо про наближення орд Батия, був пос-

ланий палатин Григорій з дорученням перекрити карпатські «ворота». Але він здав їх без опору. Не затримуючись у Карпатах, війська Батия вирушили в Угорщину, де об'єдналися з іншою частиною орди, яка поверталася з Польщі і Чехії. Зруйнування міст і сіл, величезні людські втрати — все це завдало значної шкоди економіці й культурі краю.

Все ж Галицько-Волинська земля потерпіла порівняно менше, ніж східні князівства. Відразу після відходу монголотатар стали відбудовуватися зруйновані міста й споруджуватися нові. Зокрема, було зведено могутні укріплення Холма, куди Данило переніс свою столицю, збудовано Львів, який названо ім'ям Данилового старшого сина Льва. Одночасно і далі доводилось воювати з непокірними боярами, які схилилися до Ростислава Михайловича з чернігівської династії та його союзників.

1245 р. військо Данила Галицького здобуло блискучу перемогу в битві з приведеним Ростиславом військом угорського короля та його союзниками біля міста Ярослава на Сяні. Ярославська битва, в якій Данило підтвердив славу хороброго воїна і здібного полководця, надовго зупинила експансію угорського королівства на Північ від Карпат. Нарешті Данило Романович зламав опір боярської опозиції та остаточно утвердився у Галичі. Близько 1250 р. між Данилом і угорським королем Белою IV налагодилися дружні стосунки, які були закріплені шлюбом сина Данила Льва з дочкою Бели Констанцією.

Але спроба організувати сильний союз проти ординців не вдалася. Не маючи змоги виставити достатньо надійний заслін переважаючим силам Золотої Орди, Данило був змушений поїхати на переговори до хана Батия, столиця якого Сарай знаходилася поблизу гирла Волги. Хан прийняв Данила з почестями, але сучасники розуміли, що ця поїздка означала визнання залежності від Орди. «О, гірша будь-якого зла честь татарська!» — написав з цього приводу галицький літописець.

Подальша діяльність Данила засвідчує, що він тільки у критичних обставинах ішов на підпорядкування Орді, щоб тим самим отримати передишку і зібрати сили для вирішальної боротьби. Саме з цією метою було споруджено низку укріплених міст, які мали стати опорою «проти безбожних татар». Поступово, спершу дуже обережно, Данило знову починає шукати союзників для боротьби з ординцями. 1254—1255 рр. війська Данила, його брата Василька і сина Льва здобули міста, що піддалися татарам (болохівські міста в районі Случі і Тетерева). А коли загопи хана Куремси

перейшли в контрнаступ, вони були відтіснені в свої кочовища. Однак після приходу 1258 р. величезного війська Бурундая Даїло і Василько були змушені розібрати укріплення найбільших фортець на доказ того, що вони «мирники» Орди. Лише столичний Холм не скорився і зберіг свої фортифікації.

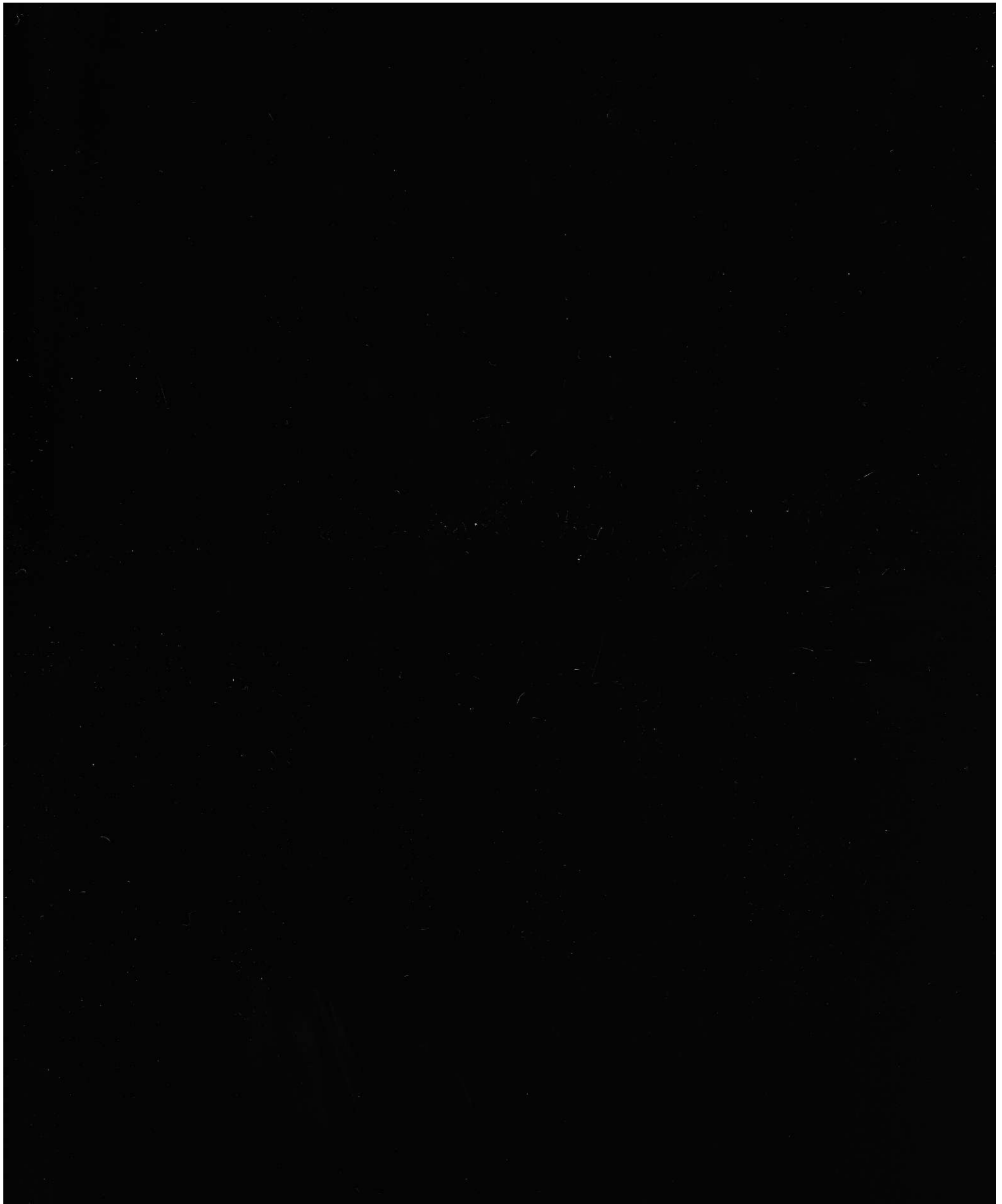
Данило проводив активну зовнішню політику. Після смерті останнього австрійського герцога з династії Бабенбергів син Данила Роман одружився з Гертрудою Бабенберг і з допомогою угорського короля спробував заволодіти герцогським престолом Австрії. Навесні 1252 р. Роман навіть став австрійським герцогом, але наприкінці 1253 р. втратив престол. У результаті тривалої боротьби з 1282 р. у Австрії укріпилася династія Габсбургів.

Міжнародному авторитетові Данила сприяло вінчання його 1253 р. отриманою від папи Інокентія IV королівською короною. Місцем коронації він обрав Дорогичин на Підляшші, щоб підкреслити свої права на це місто, де свого часу розгромив тевтонських лицарів. Західноєвропейські хроніки називали Галицько-Волинське князівство королівством ще задовго до дорогичинської коронації. Тому, надсилаючи в подарунок Данилові королівську корону, папа римський рахувався з реальними фактами. Взаємовідносини холмського двору з Римом мали переважно політичний характер. Однак папа не зміг та й не бажав надати реальну допомогу проти орди галицько-волинському князеві, що не пустив католицьких місіонерів до своєї країни й твердо дотримувався православ'я. Тому зв'язки Данила з Римом перервалися.

Галицько-Волинське
князівство
кінця XIII —
початку XIV ст.

Після смерті Данила Галицького (1264) його син Шварно Данилович короткий час володів не лише Галицьким князівством, а й Литвою. Лев Данилович (помер 1301 р.), який успадкував Львів і Перемишль, а після смерті Шварна — Холм і Галич, значно розширив свої володіння, приєднавши до них Люблінську землю і частину Закарпаття з м. Мукачевим. У Володимирі правив у цей час Володимир Василькович (1269—1288), у Луцьку — Мстислав Данилович (з 1289 р. також у Володимирі).

На початку XIV ст. Волинське і Галицьке князівства знову об'єдналися в руках одного князя — Юрія I Львовича, внука Данила Галицького. Скориставшись з внутрішніх заколотів в Золотій Орді, Галицько-Волинська держава змогла на деякий час знову пересунути південні межі своїх володінь аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу. Свідченням могут-

ності Юрія I було те, що він, як і Данило, прийняв королівський титул, іменуючи себе королем Русі (тобто Галицької землі) і князем Володимирії (Волині). Йому вдалося домогтися від константинопольського патріарха встановлення самостійної галицької митрополії, до якої входило кілька епархій — володимирська, луцька, перемишльська, турівсько-пінська. Перед тим уся Русь входила до складу однієї митрополії — київської. Утворення галицької митрополії сприяло розвитку традиційної культури, захисту політичної незалежності об'єднаного князівства. До речі, перший галицький митрополит Петро (його називали Ратенським, бо походив він з-над річки Рати, поблизу тодішньої межі Галичини і Волині) пізніше став першим московським митрополитом.

1308—1323 рр. в Галицько-Волинській державі правили сини Юрія — Лев II і Андрій. З їх іменами пов'язана важлива сторінка історії Закарпаття. 1315 р. тут почалося повстання місцевих феодалів проти короля Угорщини Карла-Роберта, основоположника нової династії — Анжуйської. Є припущення, що в повстанні взяли участь і широкі кола селян Закарпаття. На чолі повстанців стали наджупан Землинського і Ужанського комітетів Петро, син Петра Петуні, а також палатин Копас. Близько 1315 р. Петро їздив до Галицької землі, щоб запросити на угорський престол одного з галицько-волинських князів — Андрія або Льва Юрійовича. Повстання охопило значну частину Закарпаття, але не діставши достатньої підтримки, зазнало поразки. 1320 р. на заклик наджупана Петра повстання розгорілося знову, але близько 1322 р. було придушене. Мабуть, саме тоді Галицько-Волинське князівство втратило Мукачеве і прилеглу округу.

На міжнародній арені Галицько-Волинське князівство за Андрія і Льва Юрійовичів орієнтувалося на союз з Тевтонським орденом. Це було корисно як для забезпечення торгівлі з Балтикою, так і у зв'язку з тим, що дедалі відчутнішим був натиск Литви на північні окраїни князівства. Збереглася грамота Андрія і Льва 1316 р. про підтвердження союзу з Орденом, якому галицько-волинські князі обіцяли захист від Золотої Орди. Отже, хоч Галицько-Волинське князівство мусило визнавати формальну залежність від Золотої Орди, фактично воно вело самостійну зовнішню політику. Польський король Владислав Локетко називав своїх східних сусідів князів Андрія і Льва «непоборним щитом проти жорстокого племені татар». Проте перегороджуючи Золотій Орді доступ до земель західних сусідів, Галицько-Волинське

князівство більше, ніж вони, потерпіло від спустошливих походів ординців.

Виснажлива боротьба із зовнішніми ворогами, гострі внутрішні конфлікти князів з боярами і війни князів між собою ослаблювали сили Галицько-Волинського князівства. Цим скористалися сусідні держави, які значно менше потерпіли від ординського лихоліття. Після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія II 1340 р. польський король Казимир III напав на Львів, пограбував княжий палац на Високому Замку (звідки вивіз дві корони величезної вартості, оздоблені коштовним камінням і перлами, а також мантію і трон), але незабаром змушений був відступити. Правителем Галицької землі став боярин Дмитро Детько (Дядько). Натомість на Волині укріпився князь литовського походження Любарт (Дмитро) Гедимінович, який прийняв мову і звичаї місцевого населення.

В боротьбі за галицькі землі, яка йшла із перемінним успіхом, симпатії більшості галичан були на боці Любарта. Все ж сили були надто нерівними. 1349 р. Польща знову захопила Галицько-Холмське та Перемишльське князівства, а польський король Казимир проголосив себе «правителем королівства Русі», тобто Галичини. Великий князь литовський Альгірдас (Ольгерд Гедимінович), скориставшись ослабленням Золотої Орди, у 60-х рр. XIV ст. підпорядкував собі інші українські землі — Поділля, Київщину, Чернігівщину, Переяславщину. Галицьке князівство 1370 р. опинилося під владою Угорського королівства. 1372—1378 і 1385—1387 рр. тут правив як васал угорського короля онімечений князь із Сілезії Володислав Опольський. Він прагнув незалежності від Угорщини і навіть почав карбувати у Львові монету з гербом Галичини і власним ім'ям. Однак 1387 р. Галицька земля і західна частина давньої Волині (Холмщина) були надовго захоплені Польським королівством.

Належні раніше до Галицько-Волинського князівства землі між Дністром і Прутом, у тому числі територія сучасної Буковини, опинились у складі Молдавського князівства, яке сформувалося саме в цей час. Поряд з румунською більшістю значну частину населення цього князівства становили українці, а деякі волості були цілком українськими. В устрої і правовій системі Молдавського князівства було чимало рис, які сформувались у Галицько-Волинському князівстві, навіть грамоти господарів (князів) Молдавії протягом тривалого часу укладалися по-українськи, а у церквах відправляли церковнослов'янською мовою з українською вимовою («Ѣ», як «і», «г», як німецьке «h» тощо).

Культура
за княжої доби

В усіх сферах культури, особливо в побуті, звичаях і віруваннях, мешканців галицько-волинських земель залишалося дуже багато дохристиянських елементів. Однак розвиток писемності і професійного мистецтва, науки, школи, характер ідеологічного життя дедалі більше визначались діяльністю церкви. Єпископські кафедри, монастирі, парафіяльні громади були центрами культурно-освітнього руху. На напрям розвитку духовності вирішальний вплив мало входження українських земель до кола країн кирило-мефодіївської традиції, ознакою якої було поєднання місцевої слов'янської спадщини з надбанням християнської культури в її візантійському варіанті. Хоч входження до сфери візантійських культурних впливів звужувало спектр контактів з латинським Заходом і мусульманським Сходом, ці контакти залишились істотним чинником у формуванні української культури.

Літерні позначки на глиняному посуді і свинцевих пломбах, написи на речах повсякденного вжитку (прясельце, кістяна ручка ножа) засвідчують, що письменні люди були також і в середовищі ремісників, рядових дружинників. У Звенигороді та Бересті знайдено берестяні грамоти; у Звенигороді, Перемишлі, Галичі — бронзові стилуси («писала») для писання на воскових табличках, що використовувалися для навчання грамоти. Про існування шкіл на Волині можна зробити висновок з життя іконописця Петра, згодом митрополита, волинянина родом. Його, коли досяг семи років, «віддали батьки книг учитись», причому зазначено, що вчитель був сумлінним, а хлопчик спершу вчився погано і лиш згодом випередив своїх однолітків.

Освічені люди, знавці іноземних мов працювали в князівських єпископських канцеляріях. Вони готували тексти грамот, вели дипломатичне листування. Збереглися, зокрема, латиномовні грамоти галицько-волинських князів і скріпленій печаткою лист ради м. Володимира раді м. Штральзунда (Німеччина) з вимогою повернути володимирським купцям сукно з розбитого корабля. У Галицькій землі створена найдавніша східнослов'янська редакція тексту Нового завіту, яка помітно відрізняється від першої редакції, запозиченої від південних слов'ян. Ряд давніх пам'яток (Христинопольський апостол XII ст., Бучацьке Євангеліє XII—XIII ст. та ін.) зберігся у монастирі південно-волинського с. Городище (поблизу сучасного Червонограда), що був у XIII—XIV ст. великим культурним центром. У Холмі за Льва Даниловича переписано два євангелія, в яких типово народні українські мовні риси чітко проступають крізь церковнослов'янську основу тексту літургійних книг.

Чимала книгописна майстерня діяла при дворі володимирського князя Володимира Васильковича. Він, писав волинський літописець, «був книжник і філософ, якого не було у всій землі і після нього не буде». Як розповідає літопис, князь робив щедрі пожертви церквам у містах власного князівства (Володимир, Берестя, Більськ, Кам'янець, Любомль) і єпископським кафедрам інших князівств — луцькій, перемишльській, чернігівській. Серед дарів літописець описує 36 книг. Шкіряна оправа найдорожчих книг прикрашалася золототканими тканинами (оловір), металевими накладками із зображенням у техніці перегородчастої емалі (її літопис називає фініптом). Всі ці розкішні оправи виготовлялися місцевими ремісниками. Деякі книги прикрашалися чудовими мініатюрами*.

Літописання в Галицькій землі з'явилося, можливо, рано. Очевидно, дружинником був Василь, який описав осліплення тербовльського князя Василька Ростиславича 1097 р. і міжусобну війну 1098—1099 рр. «Повість про осліплення Василька», яка ввійшла до «Повісті временних літ», — надзвичайно талановитий твір. Простоту і безпосередність викладу Василь уміло доповнює реалістичними штрихами, щоб схвилювати читача, передати весь трагізм описуваних подій.

Літопис, який прийнято називати Галицько-Волинським, складається з двох частин. Першу (життєпис Данила Галицького) написано високоосвіченим книжником, ймовірно, у Холмі, переважно з метою звеличення Данила — спадкоємця і продовжувача справи давніх володарів Києва. Він — «князь добрий, хоробрий, і мудрий», його славу можна зрівняти зі славою Святослава Ігоревича та святого Володимира Великого. На повний голос звучить у літописі патріотичний заклик: «Краще на своїй землі кістками лягти, ніж на чужій славним бути».

Волинська частина літопису починається 1258 р. В основному вона писалася при дворі володимирського князя Володимира Васильковича в останні роки його життя. Можливе місце перебування літописця — містечко Любомль, де любив бувати володимирський князь. З приводу смерті князя в текст включено написану іншою особою похвалу

* Особливо докладно описано у Волинському літописі оправи двох євангелій, замовлених для любомльської церкви. Перше було оковане «все золотом, камінням дорогим з перлами і деісус на ньому викутий із золота, п'яти великі з фініптом — виглядало чудово», «а друге... обтягнене оловіром, а п'яту викладено на ньому з фініптом, а на ній с(вят)і мученики Гліб і Борис».

Володимирові, значна частина якої — переробка «Слова о законі й благодаті» митрополита київського Іларіона. Якщо холмський літописець писав з точки зору вірних князю бояр, то волинський більше враховує опору князівської влади на «простих людей» — «містичів», селян. Описуючи подвиг одного з воїнів, автор літопису підкреслює, що то був «не боярин, ані знатного роду, а простий муж». Зазначено, що Володимир Василькович «світвся правдолюбством» також і «щодо простих людей». Те саме повторено і про Мстислава Даниловича. У мові волинського літописця порівняно багато елементів, які були характерними для тодішньої народної розмовної мови.

У літописі згадані і частково переказані окремі «слави» — величальні пісні, з якими мають спільні риси обрядово-величальні колядки, що є одним з найдавніших пластів народно-поетичної творчості. Напевне, подібні пісні співав славетний перемишльський співець Митуса, покараний за непокору князю Данилові.

Яскравий вияв високого рівня культури — архітектура краю. Будували переважно з дерева, кам'яними спершу були лише храми, рідше — князівські палати. Збережений (в реконструкції) володимирський Успенський собор, будівництво якого було завершено 1160 р., повторює план Успенського собору Києво-Печерської лаври. У містах Галичини Перемишлі, Звенигороді, Василеві, Галичі започатковано будівництво церков з білого каменю, широко стали застосовуватись у будівлях різьблені орнаменти. В одному лише Галичі відомо розташування не менше 30 мурованих монументальних споруд, однак лише частина їх вивчена археологами.

Будівництво найбільшого в Галичі храму — Успенського собору пов'язане із створенням тут єпископії 1157 р. Це — яскравий зразок галицької білокам'яної архітектури. Різьблені оздоби збереглися на своєму первісному місці тільки в храмі Пантелеймона поблизу Галича. Тут портали обрамлені колонами з капітелями корінфського ордену. Західний, головний, портал — перспективний, заглиблений у стіну. Його верхня частина прикрашена стилізованим орнаментом. Про чудові храми Данила Галицького в Холмі ми знаємо з літописної розповіді.

Особливою красою відзначалася церква Івана. В ній капітелі опорних стовпів прикрашали різьблені скульптурні маски. В середині поверхня купола була із «зорями золотими на лазурі, а внутрішній поміст (церкви) був вилитий з міді і чистого золота, так, що блищав, як дзеркало» У вікнах красу-

валосся «римське скло» (вітражі), портали було оздоблено «каменем тесаним галицьким білим і зеленим холмським». Різьба на них настільки вразила галицького літописця, що він повідомив ім'я скульптора — «хитреця» Авдія. На головних дверях «був зроблений Спас, а на північних — святий Іван, так що всі, хто дивився, дивувалися...»

За часів князя Василька і його сина Володимира Васильковича працював видатний спеціаліст в галузі містобудування, «муж хитр» Олекса, який спорудив низку дерев'яних міських фортифікацій. Яскравим виявом майстерності галицьких будівничих була п'ятиповерхова дерев'яна наскельна фортеця IX—XIV ст. Тустань поблизу с. Уріч у Карпатах.

Місцевий іконопис розвивався в Галицько-Волинській землі під впливом київського. З робіт художників високого професійного рівня збереглась ікона Богоматері-Одигітрії кінця XIII—XIV ст. з Покровської церкви м. Луцька (нині у Київському державному музеї українського мистецтва). Вражає мужній смуток у погляді матері, цілісність і епічна величність її образу. Відома Ченстоховська ікона Божої матері, така популярна в Польщі, в XIV ст. була вивезена з Галичини.

Галицьке образотворче мистецтво XIV ст. гідно представляє відома ікона святого Юрія-змєборця на чорному коні (з с. Станілі поблизу м. Дрогобича, зберігається у Львівському державному музеї українського мистецтва). В ній немає нічого зайвого. Ритм ліній і чітко обмежених кольорових плям підпорядкований єдиному художньому задумові: створити образ безстрашного воїна, вірного обов'язкові. На світло-сірому фоні виділяються темний силует коня з вершником і червоний плащ воїна. Незрівнянне поєднання динамізму і гармонійної врівноваженості окремих елементів композиції засвідчує майстерність митця.

Ряд українських ікон і протягом наступного періоду залишаються в руслі художніх традицій Галицько-Волинської землі. Їм, попри індивідуальні манери окремих майстрів, властиві лаконізм і цілісність композиції, стриманість колориту і одночасно вміння користуватися контрастами барв, емоційна насиченість образу-символу. Ці особливості, органічно зливаючись у ході подальшого розвитку з новими рисами, стали в майбутньому одним із компонентів національної своєрідності українського образотворчого мистецтва. У багатьох творах народного декоративного мистецтва Західної України (килими, вишивки, писанки) також справедливо вбачають використання і

дальший розвиток мотивів, які існували ще в середньовіччі.

У культурі галицько-волинської доби ще виразніше, ніж раніше, спостерігається оригінальне поєднання слов'янської спадщини і нових рис, зумовлених зв'язками з Візантією, Західною і Центральною Європою, країнами Сходу. За рівнем культурного розвитку Галицько-Волинська держава не відставала від сусідів, а в ряді випадків стала батьківщиною нових творчих здобутків. Їй належить почесне місце у формуванні української культури, в зміцненні її зв'язків з культурами інших народів. Протягом століть, у важкі часи панування іноземних держав, українські діячі літератури, мистецтва, освіти зверталися до спадщини минулих епох, у тому числі й Галицько-Волинського князівства. Спогад про його колишню велич підтримував дух визвольної боротьби українського народу.

Українські землі у складі Литви та Польщі

Доба, що тривала від 40-х рр. XIV ст. до 40-х рр. XVII ст., — це триста років, оповитих серпанком забуття, сповнених таємниць та парадоксів — і не лише для аматорів, а й для фахівців, серед яких не вщухають дискусії з найпринциповіших, найважливіших проблем цього відтинку української історії. Він ніби випав з суспільної пам'яті: у свідомості наших сучасників між Батиєвою навалою та Хмельниччиною, як правило, зяє промовиста порожнеча, хоча подіям, що відбувались у цей період, не бракувало ані драматизму, ані історичної величі. Саме тоді, як свого часу слушно зазначив Михайло Грушевський, «пройшли переміни важні, глибокі, які відмінили тутешні обставини глибоко й сильно в порівнянні з ранішим, досить добре нам звісним, життям київських часів». І справді, маючи цілісне й повне уявлення про давньоруську добу, ми, навпаки, деколи ледь орієнтуємось у подіях пізнішого, ближчого до нас, часу — особливо в подіях загадкового XIV ст., що іноді практично не піддаються реконструкції.

Причини цього парадокса слід шукати в реаліях постмонгольської епохи — руйнації традиційних підвалин життя, припиненні літописання, порушенні політико-династичних зв'язків з тими східнослов'янськими регіонами, де ця традиція збереглася. Саме тому в наявних джерелах немає докладної інформації про життя українських земель * — більше того, навіть певних відомостей про їх приєднання до Литви.

Включення до складу Литовської держави Початок доби литовської політичної зверхності над Південною Руссю був покладений 1340 р., коли син Гедиміна Любарт за князував на Волині й Галичині. Остання після 40 років запеклої військово-політичної боротьби відійшла до Польщі. Таким чином, Волинь стала першим реальним надбанням Литви на українських землях. Потім

* Потрібно мати на увазі, що використання термінів «Україна», «україн-

впродовж одного-двох десятиліть під контроль Вільна перейшли також Київщина, Сіверщина та Поділля, в результаті чого майже вдвічі збільшилася державна територія Литовського князівства. Таке стрімке приєднання величезних земельних обширів було, безперечно, явищем парадоксальним, як, власне, і загальні темпи розвитку цієї держави.

У «Повісті временних літ» литовські племена згадуються як північні народи, котрі дають данину Русі. Збереглися й поодинокі відомості про військові виправи руських князів проти литовців. На ті часи місцеві племена не мали будь-якої політичної організації. Разючі зміни відбулись у XIII ст., коли у Поніманні склалося нове державне утворення — Литовське князівство, першим правителем якого став Міндовг, названий у Галицько-Волинському літописі «самодержцем у всій землі Литовській».

Фактором, який прискорив консолідацію місцевих племен, був потужний тиск ззовні, з боку німецьких рицарів, котрі проголошували своєю метою християнізацію язичників-литовців. Воднораз піднесення Литви було зумовлене занепадом давньоруських земель, що його спричинило монголо-татарське нашествя. З Батієвою навалою назавжди пішли у минуле часи, коли, за висловом автора «Слова про загибель Руської землі» (XIII ст.), «Литва з болота на світ не показувалася». Йому вторить літописець XVII ст., зазначаючи, що саме тоді «Литва почала ярмо руське з себе скидати і з лісів виходити». Це ж, власне, стверджують і так звані білорусько-литовські (чи західноруські) літописи XVI ст. Згідно з їх версією просування литовців на Русь почалося тоді, коли «повстав цар Батий і пішов на Руську землю, і всю землю Руську звоював, і князів руських багатьох постинав, а інших у полон повів, і столець усієї Руської землі город Київ спалив». Дізнавшись, що «Руська земля опустіла й князі руські розігнані», литовці вирушили на Русь і «в чотирьох милях від ріки Німан на горі... вчинили (заснували) город і назвали його Новгородок. І вчинив собі князь великий у ньому столець, і назвався князем великим новгородським».

ський» у контексті XIV—XVII ст. є суто умовним. Загальновідомо, що тогочасне населення нинішніх українських земель усвідомлювало себе як «руське». Тож цілком правомірними та коректними для означення цих територій є терміни «Південна Русь» і «Південно-Західна Русь», хоч і вони вповні конвенційні. Що ж до наявного у синхронних джерелах епітета «українний», то впродовж окресленого періоду він зберігав своє первинне значення — «окраїнний», не маючи етнічного забарвлення.

У цьому літописному переказі відбився, хоч і в легендарній формі, цілком реальний історичний факт: від самого початку Литовська держава не була етнічно однорідною — вже за часів Міндовга вона включала в себе так звану Чорну Русь, найзначніше місто якої Новгород-Литовський (сучасний Новогрудок) певний час було навіть столицею Литовського князівства. У другій половині XIII — на початку XV ст. ця держава зростала за рахунок східнослов'янських земель, котрі істотно переважали власне Литву як за своєю територією, так і за рівнем соціально-економічного та політичного розвитку. Наслідком цього стало «зрушення» литовської правлячої династії й усього устрою молоді держави, яка ввійшла в історію як Велике князівство Литовське, Руське та Жомойтське*.

Більшість українських земель було приєднано до Литви за часів співправління князів Ольгерда та Кейстута**. Щоправда, існує літописний переказ XVI ст. про виправу на Русь їх батька і попередника Гедиміна (князував у Литві протягом 1316—1341 рр.), під час якої він нібито завоював Волинську та Київську землі. Ця оповідь, досить докладна та сповнена багатьох цікавих подробиць, тривалий час не викликала сумнівів у істориків і мандрувала сторінками наукових праць та підручників. Нині ж цілком очевидно, що вона не відбиває реальних обставин переходу під владу Литви Волині та Київщини. Щодо першої, то її включення до сфери політичних впливів Вільна було забезпечено родинними зв'язками Любарта Гедиміновича, а не воєнною активністю Литви. Легендарною є й київська частина літописного оповідання: жодне з джерел XIV—XV ст. не містить відомостей про контроль Гедиміна над Києвом, який у той час, попри руйнацію та політичний занепад, вважався «головним містом усієї Русі» (1380 р., послання патріарха Нила), «матір'ю і главою усім градам руським» (1419 р., «Ходіння» до Царгорода диякона Троїце-Сергієвого монастиря Зосими), «главою усіх руських земель» (1427 р., лист великого князя литовського Вітовта), «славним великим градом, матір'ю градам» (1483 р., Волинський короткий літопис).

Реальною у цьому переказі є лише більшість персоналій. Це не дивно, бо майже всі вони запозичені невідомим нам ав-

* Жомойт (Жемайтія, Жмудь) — етнографічна область, відмінна від власне Литви (Аукштайтій).

** Особливістю цього діархічного режиму було те, що брати, котрі резидували відповідно у Вільно і Троках, поділили між собою зовнішньополітичну сферу: Ольгерд діяв на Русі, а Кейстут зосереджував свої зусилля на боротьбі з Тевтонським орденом.

тором із Галицько-Волинського літопису (XIII ст.). Таким чином, це оповідання було створено шляхом штучної комбінації осіб, що не були ані противниками, ані навіть сучасниками Гедиміна. Його автор мав на меті не відтворити справжні події, а підкріпити традицією права на порядкування у Києві князів Гольшанських. Тож, як підмітив Михайло Грушевський, сіль цього оповідання полягає у звістці, що Гедимін посадив своїм намісником у Києві Ольгимонта Гольшанського.

Втім у пам'ятках білорусько-литовського літописання містяться і більш вартісні історичні відомості щодо приєднання до Литви південноруських земель. Це стосується літописів короткої редакції, складеної у середині XV ст. Серед інших переказів вони містять так звану «Повість про Поділля», де йдеться про справжні події — битву на Синій Воді (нині річка Синюха, ліва притока Південного Бугу) та утвердження на Подільській землі синів литовського князя Михайла-Коріата Гедиміновича. У пізньому, XVII ст., Густинському літописі з Синьоводською битвою хронологічно ув'язується й підкорення литовцям Київщини. Під 1362 р. тут зазначено: «У цей рік Ольгерд перемиг трьох царків татарських з ордами їх... і відтоді з Поділля вигнав владу татарську. Цей Ольгерд й інші руські держави під владу свою прийняв, і Київ під Феодором-князем узяв, і посадив у ньому Володимира, сина свого». Синхронні писемні джерела дають підстави віднести утвердження Ольгерда у цьому регіоні до 1356—1357 рр. Тоді ж почалося просування литовців на сіверські землі, котрі у 70—80-х рр. перетворилися на конгломерат удільних князівств на чолі з Гедиміновичами.

Вважається, що успіху литовської експансії сприяли феодальні усобиці в Орді, відомі як «велика зам'ятня» 60—70-х рр., початок яким поклала загибель хана Бірдібека (1359). Відомо, що протягом 1359—1361 рр. у Сараї, столиці Золотої Орди, змінилося сім ханів, а 1362 р. внаслідок дій беклярбека Мамає монгольська держава розкололася на дві ворогуючі частини, кордоном між якими стала Волга. Наступні два десятиріччя — аж до приходу до влади Тохтамиша (1380) — були сповнені напруженої боротьби між сарайськими правителями й маріонетковими ханами Волзького Правобережжя.

Однак не варто перебільшувати масштабів ослаблення Орди. Мамай, фактичний правитель її правобережної частини, протягом 60—70-х рр. XIV ст. зумів утримати під контролем землі на захід від Волги, придушивши сепаратистські виступи феодалів свого улусу. Тож, очевидно, й

взаємовідносини між правобережною Ордою та Литвою ґрунтувались у цей період не на засадах воєнного протиборства, а на принципово іншій, договірній, основі, що дало змогу литовським володарям, попри постійні, чи не щорічні напади німецьких рицарів, поширити свій політичний контроль на всю Південно-Західну Русь.

Необхідно зазначити, що дані джерел про воєнно-політичну взаємодію татар і литовців сягають 40—50-х рр. XIV ст. — періоду напруженої боротьби Литви та Польщі за галицько-волинську спадщину. Однак у той час ішлося лише про спільні акції литовських князів і окремих татарських угруповань (можливо, тільки подільських татар). Що ж до спроби налагодження політичних контактів з правлячими колами Золотої Орди, здійсненої Ольгердом 1349 р., то вона не тільки не мала позитивних наслідків, а й закінчилась ув'язненням литовських послів.

Однак ця спроба не була останньою, і саме за Ольгердового князювання було досягнуто політичного компромісу між Литвою й Ордою. Певне свідчення цього маємо у словах великого князя литовського та польського короля Сигізмунда I, котрий на початку XVI ст., нагадуючи кримському хану Менглі-Гірею про традиційну литовсько-татарську «приязнь», посилався на історичну традицію часів Ольгерда та Вітовта. Останнім часом було висловлено гіпотезу про можливість укладання якоїсь компромісної угоди у середині 60-х рр. XIV ст. Не заперечуючи цієї точки зору, треба, однак, зауважити, що немає підстав розцінювати попередню зовнішньополітичну діяльність литовських князів як антиординську, ігноруючи протиріччя, котрі існували в Орді*.

Очевидно, просування литовців на землі Південно-Західної Русі у 50-х рр. XIV ст. було узгоджене з Сараєм, і, таким чином, їх інкорпорацію здійснено на договірних засадах — у формі кондомініуму, що передбачав збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від татар. Про наявність такої залежності з певністю свідчить ярлик хана Тохтамиша 1393 р., де він вимагає від литовсько-польського володаря: «З підвладних нам волостей зібравши виходи (данину), віддай послам, що їдуть, для передачі до нашого скарбу».

Ця залежність тривала до кінця 90-х рр. XIV ст., коли той

* Важко, наприклад, судити, якими були відносини між Мамаєм і татарськими князями, розбитими Ольгердом у Синьоводській битві, оскільки відомості про неї вкрай скупі.

самий Тохтамиш своїм ярликом відступив українські землі великому князю литовському (про що йтиметься далі). Однак і після цього правлячі кола Литви змушені були відкуповуватися від татар регулярними «упоминками». Навіть через 100 років, на межі XV—XVI ст., великий князь литовський Олександр, намагаючись відновити союз із Кримським ханством, погоджувався на фактичне відновлення щорічного «виходу», обіцяючи Менглі-Гірею «зі своїх людей, і з князівських, і з панських, і з боярських у землі Київській, і Волинській, і Подільській з кожної голови... по три гроші давати щороку». Це є яскравим свідченням того, якою живою була в тогочасній свідомості пам'ять про залежність даного регіону від татарських ханів.

Саме визнання цієї залежності дало можливість Ольгерду дуже швидко досягти вражаючого успіху — підпорядкувати собі Київщину, Сіверщину та Поділля. Цей успіх є тим більш показовим, що на інших напрямках його зовнішньополітичної активності реальні здобутки були менш ніж скромними: тільки смоленські князі знову визнали зверхність Литви. Боротьба ж за політичні впливи в Новгороді, Пскові та Твері була кінець кінцем програна.

Тож не випадково один з руських літописців, відзначивши, що Ольгерд «багато земель і країв звоював, і гради, і княжіння узяв собі... і збільшилось княжіння його більше всіх», вбачав розгадку цього історичного феномена у тому, що володар Литви «не стільки силою, скільки мудрістю воював».

Кревська унія Попри збереження ординської зверхності над південноруськими землями, їх приєднання до Великого князівства Литовського було важливим успіхом Ольгерда у боротьбі за загальноруський політичний пріоритет, на який у цей період претендувало й Московське князівство. Однак Ольгерду не вдалося істотно послабити впливи Москви. Більше того, наприкінці 70-х рр. XIV ст. намітилося її зближення з окремими литовськими князями.

Причиною цього стали події, що розгорнулися у Литві після смерті Ольгерда (1377), коли великокнязівський віленський стіл успадкував, всупереч принципам родового старшинства, його молодший син Ягайло (від другого шлюбу з тверською княжною Уляною). Це викликало обурення старших Ольгердовичів. Деякі з них навіть відмовилися визнавати Ягайла своїм сюзереном і перейшли на службу до короля Людовика Угорського та московського князя Дмитра Івановича (відомого як Донський). Не було миру й у взаєминах між Ягайлом та Кейстутом. Режим їх співправління, успадко-

ваний від попередніх часів, тривав лише кілька років. Невдовзі між ними спалахнула відкрита боротьба, що закінчилася загибеллю Кейстута, таємно задушеного за наказом племінника (1382). Месником за батька виступив князь Вітовт Кейстutowич, котрий вдався до допомоги Тевтонського ордену.

У цій ситуації Ягайло змушений був шукати союзників як у державі, так і поза її межами. Щоб зміцнити своє становище, він, додержуючи традиції співправління, наблизив до себе брата Скиргайла, котрий, отримавши Троцьке княжіння, зайняв при ньому те ж місце, що мав при Ольгерді Кейстут. Незабаром сприятливо склалися й зовнішньополітичні обставини: малопольські політики висунули ідею одруження Ягайла з королевою Польщі Ядвігою. Цей союз мав посилити позиції обох держав у боротьбі з спільним ворогом — Орденем.

Ягайло прийняв дану пропозицію. Наслідком цього стало укладення Кревської унії (1385), якою передбачалась інкорпорація Великого князівства Литовського до складу Польської держави й перехід у католицизм Ягайла та всіх мешканців Литви. У лютому 1386 р. Ягайло охрестився, взявши ім'я Владислав, одружився з Ядвігою і став польським королем. Було охрещено й Литву — останню язичницьку країну в Європі (за винятком Жемайтії, яку окатоличено лише 1430 р.). Однак Ягайлу так і не вдалося провести до кінця укладену в Крево угоду й згідно з нею «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської», бо в особі Вітовта владно заявила про себе тенденція до збереження політичної самостійності Великого князівства Литовського. Початок державному відродженню Литви був покладений Острівською угодою, за якою Ягайло мав повернути Вітовту всі батьківські землі (передусім Троцьке князівство) й зробити його своїм намісником у Литві (1392). А вже за кілька років потому, зібравшись на острові Салин, литовсько-руські князі та бояри проголосили Вітовта королем (1398).

Українські землі
за князювання Вітовта
(1392—1430)

Зростання могутності Вітовта було тісно пов'язане з тими змінами, які відбулися протягом останнього десятиліття XIV ст. у внутрішньому устрої держави. В цей період найвизначніші з-поміж литовських князів, які мали уділи в Південній Русі, були позбавлені Вітовтом своїх володінь, де вони досі почувалися як самостійні правителі: їх залежність від великого князя литовського обмежувалася сплатою щорічної данини та «послушством».

Саме в цьому «послушстві» 1393 р. відмовив Вітовту (як раніше його батькові Кейстуту) новгород-сіверський князь Дмитро-Корибут Ольгердович, що й призвело до воєнної

конфронтації. Зазнавши поразки від Вітовтових військ під Докудовом, Дмитро-Корибут марно шукав порятунку на Сіверщині й врешті-решт був змушений капітулювати. Його землі були конфісковані та передані князю Федору Любартовичу, у якого відібрали Волинь.

Того ж року втратив Поділля Федір Коріатович, котрий, за літописним переказом, володів ним після смерті своїх трьох братів. Згідно з тим же переказом, за його князювання «Подільська земля не хотіла слухняною бути (владі) князя великого Вітовта і Литовської землі, як і до того слухняною не була. І князь великий пішов з усіма силами литовськими до Поділля... і в усіх містах засів». Федір Коріатович знайшов притулок в Угорщині. Поділля ж опинилося під контролем Ягайла, котрий передав його західну частину в держання «на повному княжому праві» Спиткові з Мельштина.

Дійшла черга й до Київської землі, яку Вітовт пообіцяв передати Скиргайлу як компенсацію за втрачене ним Троцьке князівство. Усунення з уділу Володимира Ольгердовича сталося 1394 р. Київський стіл зайняв Скиргайло Ольгердович, та ненадовго. За літописним оповіданням, цей «чудовий і добрий князь» був невдовзі отруєний намісником митрополита Фомою. З його загибеллю у Києві утвердився князь Іван Гольшанський, що передав свою владу у спадок синам.

Хоча в результаті цих подій удільний устрій південноруських земель так і не був ліквідований, місцевим можновладцям було завдано нищівного удару, а позиції Вітовта значно зміцніли.

Катастрофа спіткала його несподівано — у серпні 1399 р., коли в битві на Ворсклі полягли кращі сили Литви та Русі. Масштаби цієї трагедії мимоволі викликають у пам'яті битву на Калці, в якій загинули тисячі руських воїнів (1223). Ця аналогія не є цілком довільною: в обох випадках татари безпосередньо не загрожували Південній Русі. На Калці руські князі обстоювали інтереси половецького хана Котяна. На Ворсклі ж війська під проводом Вітовта стали на захист золотоординського хана Тохтамиша, позбавленого влади внаслідок конфлікту з Тимуром (Тамерланом) і змушеного шукати собі притулку в Південній Русі.

Втім це, безперечно, не означає, що Вітовт не опікувався власними політичними інтересами. Користуючись ситуацією, він спромігся отримати від колишнього правителя Орди ярлик на підвладні Литві українські землі, на вагу котрого у татарсько-литовських взаємовідносинах указують його численні підтвердження у XV—XVI ст. Очевидно, плани Вітовта сягали ще далі. Принаймні, так стверджує один з літописців, оповідаючи, що перед битвою «радився Вітовт з Тохтамишем,

кажучи: «Я посаджу тебе в Орді на царство, а ти мене посади на Москві, на великому княжінні на всій Руській землі». Тож поразка на Ворсклі була не просто військовою катастрофою. Тут, за словами відомого польського історика Л. Колянковського, «у потоках крові потонули мрії Ягайла та Вітовта про об'єднання в межах Литовської держави всієї Русі, всієї Східної Європи».

Не випадково невдовзі було відновлено унію з Коронаю Польською. Угодою, укладеною у Вільно на початку 1401 р., Вітовт був визнаний довічним правителем Литви. Після смерті ж усі підвладні йому землі, за винятком тих, що залишалися його вдові та братові Сигізмунду, поверталися до складу Польщі, й саме тоді мала відбутися повна інкорпорація Великого князівства Литовського, передбачена Кревською унією.

Та з бігом часу Вітовт зумів повернути собі втрачені політичні позиції. Особливо помітно зріс його авторитет після битви при Грюнвальді (1410), де були вщент розбиті рицарі-тевтони. Наслідком цього стало укладення Городельської унії (1413), якою було фактично визнано право на існування політично самостійного Великого князівства Литовського: після смерті Вітовта мали відбутися вибори нового великого князя литовського, кандидатура якого погоджувалася з Ягайлом чи його наступником на польському троні.

Фінальним кроком на шляху суверенізації Великого князівства Литовського мала стати коронація Вітовта, яка планувалася на вересень 1430 р. На коронаційний з'їзд до великого князя литовського прибули король Ягайло, лівонський та пруський магистри, великі князі московський, тверський і рязанський, новгородці та псковичі, а також візантійський, ординський, волоський послы. Однак внаслідок протидії з боку Ягайла Вітовт так і не був коронований. Він помер у жовтні 1430 р. «у великій честі та славі», залишивши по собі довгу пам'ять. На Вітовта у своїй політичній практиці орієнтувалися інші литовські володарі, а порядки, що існували за його часів, розглядалися у Литовській державі як нормативні.

Політичне життя українських земель у другій третині — наприкінці XV ст.

Наступником Вітовта став молодший Ольгердович — Свидригайло. Людина примхливої та неспокійної вдачі, він протягом кількох десятиліть завдавав чимало клопоту як великому князю литовському, так і своєму братові Ягайлу. Той тільки під тиском обставин погодився на його кандидатуру, що користувалася особливою популярністю серед руських князів та бояр.

Князювання Свидригайла почалося військовими діями на

пограниччі Польщі та Литви. Яблуком розбрату стало західне Поділля, яке з 1395 р. належало Спиткові з Мельштина. Після загибелі Спитка у битві на Ворсклі воно повернулося до Ягайла, котрий 1411 р. передав його Вітовту в довічне володіння. Втім польські шляхтичі, яких було чимало на Поділлі, неохоче присягали на вірність новому володарю і продовжували вважати свої землі коронними, що цілком відповідало намірам краківського двору приєднати Поділля до Польщі по смерті Вітовта. Тож не дивно, що на звістку про неї поляками було захоплено кілька замків на західному Поділлі. Це викликало обурення Свидригайла, який у відповідь затримав у Литві Ягайла. Останній пообіцяв повернути Поділля, та не додержав свого слова, і на польсько-литовському прикордонні спалахнула справжня війна, котра, що-правда, спиралася не на ініціативу Свидригайла, а на рух місцевих сил.

Поштовхом до початку воєнних дій між королем і великим князем литовським стала образа, завдана Свидригайлом Ягайловому послу. Роздратований поведінкою брата король у червні 1431 р. вирушив на Волинь, де 31 липня зіткнувся із Свидригайловим військом. По битві, яка відбулася під Луцьком, литовський володар був змушений відступити. Місто ж опинилося в облозі, що затяглося на кілька тижнів. Пасивність, яку виявив Свидригайло у ході цієї кампанії, певною мірою компенсувалася його зусиллями щодо мобілізації своїх союзників — німців, волохів і татар. Це й змусило польського короля у серпні 1431 р. піти на дворічне перемир'я із Свидригайлом на умовах збереження статус-кво. Та справу так і не було доведено до кінця. Через рік, у серпні 1432 р., Свидригайло втратив великокнязівський стіл, який узурпував молодший брат Вітовта — Сигізмунд Кейстутович.

Ця узурпація була незабаром визнана Польщею, правлячі кола якої сподівалися на поступки Сигізmunда у спірних питаннях, зокрема щодо Поділля. Сподівання ці не виявились марними — того ж 1432 р. Сигізмунд своїм актом відступив Польській Короні Поділля і території на волинському пограниччі. Одночасно він визнав зверхність Ягайла як польського короля. До нього чи до його наступника повинно було відійти Литовське князівство по смерті Сигізmunда. Подальша доля Литви вирішувалася обома сторонами, які мали спільно обрати нового великого князя литовського.

Свидригайло, скинутий Сигізmunдом, не склав зброї. Протистояння цих двох князів стало стрижнем, навколо якого оберталися історичні події у Литовській державі до кінця 30-х рр. Їх боротьба мала національне забарвлення, бо Свидригайло

тримався силою руських земель, що відмовилися визнати своїм зверхником Сигізмунда і, за висловом літописця, «посадили князя Швитригайла на велике княжіння Руське». Водночас серед його прихильників було чимало литовських князів та панів, тобто представників суспільної еліти, яка була його основною опорою і на Русі. На противагу Свидригайлу, котрий обстоював, головню, інтереси аристократії, Сигізмунд намагався заручитися підтримкою дрібної шляхти. Реакцією на це були чутки, що він прагнув «усіх князів, і панів, і весь рожай (рід) шляхетський викоринити і кров їх пролити, а псячу кров холопську піднести».

Можливо, чутки ці виникли в колах, які готували замах на Сигізмунда. Його організаторами джерела називають віленського й троцького воевод та князів Чорторийських, а вбивцею — «дворянина, родом киянина на ім'я Скобейко». Змовники сподівалися на те, що після загибелі Сигізмунда Литовську державу знов очолить Свидригайло. Та наступником Сигізмунда, вбитого у березні 1440 р., став 13-річний син Ягайла Казимир.

Невдовзі, 1444 р., у битві під Варною безвісти пропав його брат, король Владислав, і Казимир отримав польську корону (1447). Після його смерті (1492) персональну унію Польщі з Литвою було розірвано. Великим князем литовським став Олександр Казимирович, а польським королем — його брат Ян-Альбрехт. Та вже 1501 р., по смерті останнього, обидві держави знов об'єдналися у руках Олександра. Ця ситуація повторилася і за його наступників — Сигізмунда I (1506—1548) та Сигізмунда-Августа (1548—1572). Однак і за єдиного володаря аж до самої Люблінської унії (1569) зберігалася державна окремішність Литви та Корони Польської, які залишалися двома самостійними політичними організаціями.

Повертаючись до часів Казимира Ягайловича (Ягеллончика), потрібно зазначити, що на початку його князювання було зроблено кроки, спрямовані на стабілізацію політичної ситуації у країні: «замирено» непокірливі Жмудь і Смоленськ; визнано Свидригайла князем волинським, що ним він залишався до самої смерті (1452).

Казимир відновив удільність Київського князівства, яке протягом 20—30-х рр. XV ст. перебувало під владою воеводи Михайла Гольшанського. Сюди, у своє родове гніздо, повернулися нащадки Володимира Ольгердовича. 1440 р. у Києві утвердився його син — Олександр (Олелько) Володимирович. Згодом його заступив Семен Олелькович (1455—1470), що залишив по собі добру пам'ять, відновивши Успенську церкву Києво-Печерського монастиря, «розорену і в запустінні сущу

від нашествия злочестивого Батия». Він обдарував її «златом, і сріблом, і сосудами церковними» та «в ній же й сам був похований у гробниці, яку сам створив». Власне, як зазначено в його епітафії, сама церква Успіння стала величним надгробком князю Семену, після якого «на Києві князі перестали бути, а замість князів воєводи настали».

Такою була воля Казимира, котрий на звістку про смерть Семена Олельковича прислав до Києва свого намісника — Мартіна Гаштольда, брата дружини покійного князя. Однак Семен мав прямих спадкоємців — сина Василя та брата Михайла, який у той час перебував у Новгороді. Саме його кандидатура найбільше імпонувала киянам, котрі рішуче відмовилися прийняти Гаштольда як людину не князівського походження. За свідченням польського історіографа XV ст. Яна Длугоша, вони двічі не пускали Гаштольда до міста, заявляючи, що або всі накладуть головами, або, якщо Казимир не поставить їм князем Михайла Олельковича, добудуть собі іншого — як не православного, то хоч католика. Це виразно засвідчує відданість киян традиції князівського правління. Та 1471 р. їй, однак, був покладений край — Київ під загрозою сили визнав владу Гаштольда. Так Казимир домогся свого і «царственний град Київ і княжіння його у воєводство перемінив».

Однак намагання правлячих кіл Литви твердо стати на місцевому ґрунті спровокувало бурхливу реакцію не тільки киян, а й Олельковичів, фактично відтиснутих від політичної влади, незважаючи на високий родинний авторитет. Відомо, що як Олелько Володимирович, так і Семен Олелькович неодноразово висувалися кандидатами на великокнязівський стіл — адже вони походили зі старшої лінії Ольгердовичів і формально мали на нього більші права, ніж Казимир та інші нащадки Ягайла. Про болочість цього питання для київських князів свідчить лист одного з далеких нащадків Володимира Ольгердовича Сигізмунду-Августу. У ньому він майже через 200 років після приходу до влади Ягайла дорікав його правнуку: «Нашою батьківщиною було Велике князівство Литовське, заньже (оскільки) прапрадід наш, князь Володимир — син великого князя Ольгерда, і як князь великий Ольгерд узяв другу дружину, тверянку (Уляну, дочку князя Олександра Тверського), і задля тієї другої своєї дружини прадіда нашого відставив, а дав той столець, Велике князівство Литовське, другої своєї дружини дітям, сину Ягайлу».

Так писав князь Бельський з Москви до Литви 1567 р. А майже за сто років до цього, на початку 80-х рр. XV ст., втрата обох князівських «отчин» — Києва й Вільна — спонукала

нащадків Володимира Ольгердовича до активної боротьби. Йдеться про так звану «змову князів» 1481 р. Її організаторами були Михайло Олелькович і Федір Іванович Бельський (обидва — онуки Володимира Ольгердовича), а також Іван Юрійович Гольшанський (правнук Володимира Ольгердовича по матері, Уляні Олельківні). Змову було викрито (ймовірно, не без допомоги київського воєводи Івана Ходкевича). Бельському пощастило втекти до Москви, а Михайло Олелькович та Іван Гольшанський наклали головами. Їх наміри, очевидно, залишилися таємницею для сучасників. Принаймні на таке припущення нашттовує літописна згадка про події 1481 р.: «Місяця серпня 30 король польський і литовський Казимир звелів стягти (стратити) князя Михайла Олельковича і князя Івана Юрійовича, вина яких Богу одному відома».

За свідченнями деяких джерел, змовники мали за мету детронізацію (а можливо, й убивство) Казимира Ягайловича і возведення на великокнязівський стіл Михайла Олельковича. Це передбачалося вчинити чи то під час королівського полювання, чи то на весіллі Федора Бельського, на яке був запрошений Казимир. У будь-якому разі лише щасливий збіг обставин нібито врятував його від смерті.

Неясно, наскільки вірогідною є й літописна версія, за якою організатори змови хотіли відірвати від Великого князівства Литовського землі до р. Березини та піддатися з ними Москві. Однак не виключено, що вони сподівалися на підтримку московського князя, з яким їх зв'язувала родова традиція: Олелько був одружений з дочкою Василя I Анастасією, а сам Володимир Ольгердович зажив слави тим, що «бігав на Москву й тим пробігав отчину свою Київ». Як би там не було, всім цим планам не судилося збутися. Відгомонам тієї далекої трагедії дійшов до нас запис у Києво-Печерському пом'янику: «Пом'яни, Господи, убієнних: князя Михайла Олександровича, князя Іоанна Юрійовича».

Та хоч традиція князівського правління у Києві назавжди перервалася, у свідомості тогочасної людності він залишався «столицею славетного колись князівства Київського» (так характеризував його наприкінці XVI ст. київський біскуп Йосиф Верещинський), «першим з-поміж усіх інших міст» (близько 1550 р., Михалон Литвин). Водночас мандрівники із сумом зазначали, що Київ, «одне з найгарніших і найбагатших міст», «пограбований і спустошений до краю жорстокістю й несамовітністю татар» (1524 р., Альберто Кампензе). Сусідство з ними завжди таїло в собі небезпеку. Але якщо 1399 р. Темір-Кутлуй після поразки литовсько-руського війська на Ворсклі

обмежився лише значним грошовим викупом, а 1416 р. татари пограбували і спалили Печерський монастир, то 1482 р. місто було майже знищене.

Річ у тому, що у Східній Європі відбулася зовнішньополітична переорієнтація, сутність якої полягала в оформленні на початку 70-х рр. XV ст. московсько-кримського союзу, спрямованого проти Польщі, Литви і Великої (Заволзької) Орди. Напад на Київ був здійснений за прямою вказівкою Івана III, посол якого ще навесні 1482 р. вимагав від хана Менглі-Гірея напасти на Поділля або на Київщину. Татари з'явилися біля Києва 1 вересня 1482 р., у Семенів день, з якого в ті часи починався відлік нового року. Київський воєвода Іван Ходкевич надто пізно одержав звістку про наближення ворога і не зумів належним чином організувати оборону міста. Воно було спалене. На знак своєї перемоги кримський хан відправив у дар Івану III золоті потир і дискос зі сплюндрованої татарами Святої Софії.

Московські змагання
за українські землі

Розграбування Києва було проявом агресивної щодо навколишніх східнослов'янських земель політики

Московського князівства, яке протягом другої половини XV ст. перетворилося на могутню державу. 1478 р. до її складу ввійшла Новгородська земля, а 1485 р. — Тверське князівство, один з найголовніших суперників Москви. В результаті під владою Івана III був об'єднаний основний масив великоруських земель.

Успіхи зовнішньополітичної діяльності великого князя московського відбилися на його титулатурі. Від середини 80-х рр. XV ст. він почав називати себе «государем і великим князем усієї Русі», що не тільки підбивало підсумки об'єднавчим змаганням, а й містило у собі виразні претензії на зверхність над усіма східнослов'янськими землями, значна частина яких перебувала у складі Литовської та Польської держав. Це цілком усвідомлювали їх правлячі кола, про що свідчать дипломатичні документи початку 90-х рр. XV ст.

Саме тоді у переговорах між великим князем литовським і послами Івана III останній уперше у практиці московсько-литовських відносин був названий «государем усієї Русі» (січень 1493 р.). Це, зрозуміло, викликало у Вільні рішучий протест. Роз'яснення надійшли лише через півроку: «Государ наш у своєму листі до вашого государя... нового нічого не вставив: чим його Бог подарував, з діда-прадіда, від початку є вродженим государем усієї Русі». Таким чином, претензії московського князя на всі руські землі були підкріплені посиленням на історичну традицію. Спираючись на безпе-

первний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими князями, Іван III став на шлях відтворення своєї загальноруської «отчини».

Важливу роль у формуванні зовнішньополітичного курсу Московської держави наприкінці XV ст. відігравали суто економічні мотиви, й передусім інтереси торгівлі. З переходом під владу Москви Новгород та Твері було частково вирішено історичне завдання виходу до північних і західних торгових шляхів. Що ж до південного напрямку, то тут принципове значення мав дніпровський шлях, який вів у Крим і далі, у країни Сходу.

Однак умови для торгівлі тут були досить несприятливими. Дипломатичне листування 80—90-х рр. XV ст. рясніе численними скаргами московських купців на утиски з боку представників литовської адміністрації. Російські послы активно обстоювали у Литві економічні інтереси Московської держави, вимагаючи гарантій безперешкодної торгівлі. Однак існували й інші, суто воєнні, засоби вирішення цих проблем, які вперше були застосовані наприкінці 80-х рр. XV ст. Точніше датувати початок війни між Московщиною та Литвою неможливо: формально її так і не було оголошено, а конфлікти на московсько-литовському порубіжжі не вщухали протягом усього передостаннього десятиріччя XV ст., що й дало підстави відомому історику О.О. Зиміну назвати ці події «дивною війною». Особливо погіршилася ситуація на прикордонні після смерті Казимира (7 червня 1492 р.), з якою істотно зросла воєнна активність Москви.

Новий литовський князь Олександр Казимирович, не маючи необхідного політичного і воєнного досвіду для відкритої боротьби, намагався уникнути конфронтації з Московщиною. Він сподівався на мирне поладження спірних питань через шлюб з дочкою Івана III — 18-річною княжною Оленою.

Ідея династичного союзу не була новиною для московсько-литовських взаємовідносин. Свого часу розроблялися плани шлюбу Ягайла з дочкою Дмитра Івановича Донського; двоюрідний брат останнього Володимир Андрійович був одружений з Оленою Ольгердівною, син Василій — з донькою Вітовта Софією. Що ж до шлюбу Олени Іванівни та Олександра, то, укладаючи його, литовський князь, безсумнівно, помилився у своїх політичних розрахунках: він не лише не усунув напруження у міждержавних відносинах, а й зав'язав новий вузол протиріч між Москвою та Вільно.

Іван III звинуватив зятя у тому, що він всупереч передшлюбним обіцянкам «неволить» Олену до католицтва. Під

тим же приводом — утисків православних — перейшли на службу до Івана III нащадки московських князів, які за півстоліття до цього знайшли притулок на території Литовської держави, де їм було пожалувано величезні володіння на Сіверщині. Це й спровокувало московсько-литовську війну, яка тривала протягом 1500—1503 рр.

Олена вважала себе винуватницею усіх цих подій. Однак, зрозуміло, причини війни полягали не в обставинах її життя у Литві. Укладаючи мир з Олександром 1494 р., Іван III не збирався відмовлятися від своїх претензій на всі руські землі. Про це свідчить, зокрема, його наполегливість у боротьбі за визнання Литвою титулу «государ усієї Русі». Що ж до поголосок про насильне окупування руських земель, то їх фальшивість цілком очевидна, як і спроби копіювання ситуації 1500 р. через вісім років, під час повстання Михайла Глинського, котрий також поширював аналогічні чутки.

Католик за віросповіданням, європейськи освічена людина, Михайло Львович Глинський, представник незначного князівського роду (який дістав своє прізвище від Глинська на території сучасної Полтавщини), зробив блискучу кар'єру при дворі Олександра, обійнявши уряд маршалка двору і отримавши численні земельні пожалування. Після смерті Олександра (19 серпня 1506 р.), якого заступив брат Сигізмунд, становище Глинського помітно похитнулося. Поразка ж ініційованих ним у лютому 1508 р. авантюр змусила його шукати підтримки московського князя, котрий обіцяв передати йому всі волості та міста, які він «придобуде» у Литві. Де б не з'являлися загони Глинського, вони, за його власними словами, «вогонь пускали й шкоди чинили», беручи численний полон. Певну військову підтримку надав йому московський володар, який ще раніше, порушивши укладене 1503 р. на шість років перемир'я, розгорнув воєнні дії проти Литви. Та ця підтримка виявилася явно недостатньою, що за умов, коли повстання не мало глибоких соціальних коренів, приречло його на поразку.

У пізнішій традиції Глинський змальовується як оборонець національних інтересів руських земель Литовської держави, виразник настроїв місцевої православної аристократії. Насправді ж, на думку сучасних дослідників, він був лише талановитим авантюристом, який зумів перетворити епізод придворної боротьби на подію східноєвропейського масштабу.

У жовтні 1508 р. скінчилася московсько-литовська війна, Литва змушена була формально визнати втрату на користь Москви сіверських земель, яка фактично відбулась 1500 р. Глинський, емігрувавши до Московщини, не полишав спроб

налагодити стосунки із Сигізмундом. Красномовним свідченням цього є його лист громаді м. Гданська, де він, бідкаючись на своє життя, висловлював бажання повернутися до Литви за умов отримання колишніх урядів та маєтностей (1509). Однак ці його плани не були реалізовані, й надалі Глинський мав обстоювати московські інтереси. Зокрема, з його іменем літописці пов'язують втрату Литвою Смоленська (1514), мешканці якого піддалися Василю III нібито за намовою цього бунтівливого князя.

У контексті смоленських подій згадується й інший український князь (який, до речі, після втечі Глинського отримав його резиденцію Турів) — гетьман Костянтин Іванович Острозький. Він завдав нищівної поразки московському війську в битві під Оршею (8 вересня 1514 р.). Літописне оповідання про цю подію є справжнім гімном «славному й великоумному» князеві, котрого анонімний автор порівнює із славетними полководцями минулих часів — Тиграном, Антіохом, Пором, Александром Македонським; наприкінці ж міститься побажання, «щоб так же бив сильну рать татарську, проливаючи кров їх бусурманську». Це й не випадково — адже на той час напади кримчаків перетворилися на постійний чинник життя українських земель, який істотно впливав на демографічні, економічні та соціальні процеси у регіоні.

Демографічні та
етнокультурні процеси
XIV — першої половини
XVI ст.

«Татарський фактор» активно формував демографічну ситуацію в Україні, особливо у Середньому Подніпров'ї, яке, за висловом М. Грушевського, «в перших віках

історичного життя українських земель було огнищем політичного, економічного, культурного життя для цілої Східної Європи», а в середині XIII — середині XVI ст. «стало глибоким перелогом, на якому буйно віджила дівича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка».

Ще у XIII ст. частину населення тут було винищено, частина ж (хай і незначна — верхівка духовенства, дрібні князі та бояри з їх почтами) мігрувала, тяжіючи до міцної князівської влади й, як зазначено в одному з документів XIV ст., до «постійних і надійних джерел прибутків». У Києві на кілька століть осередком міського життя став Поділ. Верхнє ж місто було лише німим свідком колишньої величі «матері руських міст». Поступово вилупділи Південна Київщина та Переяславщина, створивши так звану «буферну зону» між Золотою Ордою і володіннями руських князів, яка, за висловом італійського мандрівника XIII ст. Плано Карпіні, перебувала

«під безпосередньою владою татар». Аналогічні зони виникли у Галицькому Пониззі (Бакота) та у верхів'ях Південного Бугу (Болохівська земля). Сам факт існування певних груп населення, «сидячих за татарами» зі своєї волі, вказує на те, що русько-татарські відносини тих часів не можна осмислювати лише в категоріях протистояння, непримиренного антагонізму. Очевидно, протягом другої половини XIII—XIV ст. вироблялися й певні форми співіснування двох етносів. Тривалий час цілком толерантним було й ставлення правлячої верхівки Литви до тюркського населення Південної Русі, що виразно засвідчує значна кількість татарських родин серед місцевої шляхти в XV—XVI ст.

Зі зміною традиційного щодо Криму зовнішньополітичного курсу великих литовських князів наприкінці XV ст. і їх переорієнтацією на Заволзьку Орду ситуація в регіоні різко погіршилася. Вище вже йшлося про погром Києва 1482 р. Відбудова міських укріплень після цього Менглі-Гіреєвого походу стала загальнодержавною справою, в якій взяли участь близько 60 тис. чоловік, однак київський замок так і не був належно «зароблений і поставлений». Власне, у Вільні та Кракові покладалися не стільки на обороздатність «українних» замків, скільки на можливість полагодження стосунків із Кримом. Досить лише пригадати широко відомий лист Казимира до хана, в якому він розцінює розорення Києва як Божий гнів і зазначає з цього приводу: «Хоча б і ти, царю, тому помічником не був, однак (все одно) було тому городу горіти і тим людям загинути, коли на них Божий гнів прийшов; а з Божої ласки у нас є градів і волостей досить».

Така позиція не могла не стимулювати подальших татарських набігів, внаслідок яких запустили обширні території на півдні України. На них практично не поширювався державний контроль Литви. Тож не дивно, що у XVI ст. московські «сторожі» вільно почувалися на теренах Переяславщини, а вихідці з Сіверщини (яка залишалась у складі Московщини до Деулінської угоди 1618 р.) становили значну частку місцевої промислової людності — так званих «уходників». Крім цих промисловиків, які жили тут «на м'ясі, на рибі, на меду», в ревізіях середини XVI ст. згадуються хіба що «копачі», котрі в пошуках скарбів розкопували кургани.

Значно відчутнішим демографічним наслідком татарських нападів на Україну були величезні втрати населення. Сучасник задавав риторичне запитання: «Хто з істориків підрахував, скільки десятків тисяч наших братів взяли татари у той чи інший час, хто склав до купи цілу суму і при цьому підрахував приплід, який могли дати ті схоплені, мешкаючи

у нас і збільшуючи кількість нашого народу?.. Хоча, кажуть, ця кількість безконечна, а я не знаю, чи вистане цифр, щоб вирахувати таку велетенську кількість людей, яку втратив наш народ через татар і все ще втрачає». І справді, визначити цю цифру досить непросто; за попередніми підрахунками, вона дорівнює як мінімум 2—2,5 млн. убитих і полонених.

Татарські напади впливали й на темпи урбанізаційних процесів, значно уповільнюючи їх розвиток на Наддніпрянщині та Поділлі. Так, на Брацлавщині (Східному Поділлі) у середині XVI ст. було лише два міста й чотири містечка, тоді як на Волині ці показники становили відповідно 32 та 89.

Безперечно, багатомісячні контакти з татарами, безвідносно до їх характеру, не могли не позначитися на ментальності, побуті й звичаях населення українських земель. Та попри ці та інші іноетнічні впливи, зберігалось усвідомлення його національної ідентичності — «руськості», що сприймалась як категорія не тільки етнічна, а й конфесійна*.

Щоправда, досить відчутним був і тогочасний регіональний партикуляризм, адміністративно-правове відчуження поодиноких земель. Джерела XV—XVI ст. вирізняють окремі територіальні групи місцевого населення: киян, волинян, подолян тощо. Згадуються і так звані сіврюки — нащадки літописних сіверян, що зберегли свою етнографічну самобутність до XVI ст., коли почалась інтенсивна колонізація Сіверської землі Московщиною. Інша хвиля міграційних рухів була пов'язана з енергійним просуванням велинських князів на Київщину та Брацлавщину в другій половині XVI ст. Спричинене цим змішування населення, підтримуючи основи регіоналізму, разом із іншими чинниками сприяло формуванню нового типу етнічної самосвідомості. Його ознакою стало використання в літературній традиції початку XVII ст. терміна «Мала Русь», який вирізняв Україну з-поміж інших руських земель.

* Зокрема, охрещення за православним обрядом розцінювалося як перетворення на «русина». Це добре ілюструє легендарне оповідання XVI ст. про литовського князя Гинвіла, котрий одружився з дочкою тверського князя Бориса, задля чого «охрестився в руську (православну) віру, і дали йому ім'я тестя його, князя тверського, Борис. І той Гинвіл, наречений Борисом, вчинив град на ім'я своє на ріці Березині й назвав його Борисов. І будучи русином, був вельми набожним». Аналогічна метаморфоза зафіксована в «Генераліі» Афанасія Кальнофойського (1638): після переходу в православ'я уродженець Помор'я кальвініст Мартін став «східної церкви слухняним русином».

Економічне життя XIV —
першої половини XVI ст.

Основою економіки України у
XIV—XVI ст. були землеробство
і традиційні промисли: мислив-

ство, бортництво, рибальство, причому останні переважали у господарській діяльності значної частини населення.

Це й не дивно: далися взнаки монгольська навала і небезпечне сусідство з «Татарією» (на кордоні з якою наприкінці XV ст. розміщував Київ італієць Амброджіо Контаріні). Занепадала аграрна культура. Величезні обшири східноукраїнських земель, що їх родючість і напрочуд багатий рослинний та тваринний світ дивували сучасників-іноземців, збезпліднівши, перетворилися на суцільні мисливські й бортні «уходи» (угіддя). Вони стали тереном особливої форми експлуатації природних багатств — сезонного «уходництва». Ним займалися приходні — і серед них не тільки промисловики-професіонали, а й міщани та селяни. Характерно, що у XIV—XV ст. значна частина останніх, як і за давніх-давен, платила данину «медом і скорою (шкурками хутрових звірів — куниць, білок, бобрів, лисиць тощо)». Бортні землі становили самостійні господарські об'єкти — предмет пожалувань литовських князів. Аналогічна картина спостерігалася й на землях, які у XVI ст. опинились у складі Московської держави: військово-служилому люду при розміщенні на території Сіверщини найчастіше роздавали «за пашню» бортні угіддя.

Промислова діяльність, яку живив стабільний попит на продукти мисливства, бортництва та рибальства, перетворюючись на постійне заняття, значно обмежувала господарську ініціативу населення. Це породжувало залежність Полісся й Середнього Подніпров'я від довозу зерна, зокрема із західноукраїнських земель, де аграрні відносини набули більш зрілих форм і звідки, починаючи з середини XVI ст., хліб став експортуватися у Західну Європу.

Впродовж XIV—XVI ст. українські землі, попри економічну стагнацію, були одним з важливих складників системи європейської торгівлі. Активно функціонував дніпровський шлях, обслуговуючи, головню, транзитну «московсько-ординську» торгівлю, тобто з'єднуючи Крим і Північне Причорномор'я з Північно-Східною Руссю. Від Таванського перевозу в пониззі Дніпра торгові каравани йшли «землею або водою», тобто сухоходом чи Дніпром, повз Черкаси й Канів до Києва. Тут відкривалися річковий та сухопутний шляхи на Чернігів і далі, вверх Десною, на Новгород-Сіверський та Брянськ, звідки через Воротинськ, Калугу, Серпухів і Лопасню купці діставалися до Москви.

Окрім цієї «стародавньої й загальновідомої в усіх своїх

звивинах дороги» з Криму в Московщину вів ще один шлях — «полем», повз державні митниці. Починаючись біля Перекопу, він ішов степом до витоків р. Коломак, де повертав на Путивль. Звідси купецькі каравани прямували на Москву через Новгород-Сіверський або Новосиль.

Цими торговими шляхами через Подніпров'я курсували різноманітні східні товари: тканини, одяг, килими, сап'ян, шовк-сирець, прянощі (шафран, перець, імбир), фарби, коштовності, ладан, мускус, мило, зброя. Назустріч їм з півночі йшли предмети московського експорту: хутра, шуби, шкіра і шкіряні вироби тощо. Частина цих товарів реалізовувалася на українських ринках, зокрема у Києві, який, за описом середини XVI ст., що належить Михалону Литвину, був «наповнений чужоземними товарами». Він же твердив, що за рахунок цієї торгівлі «київські намісники, відкупники, купці, мінняйли, власники човнів, візничі, провідники, корчмарі постійно збагачуються, і досі ще ні москвитин, ні турок, ні татарин на це не скаржились. Каравани приносять вигоду киянам і тоді, коли, простуючи через непрохідні степи, гинуть у зимову неgodу під сніговими заметами. Тому трапляється, що в непоказних київських хижах (втім переповнених плодами, овочами, медом, м'ясом і рибою) з'являються дорогоцінні шовки, коштовності, соболіні та інші хутра і прянощі у такій кількості, що я й сам, бувало, бачив там шовк, дешевший за полотно у Вільні, а перець, дешевший за сіль».

Чимало торгових шляхів пролягало через територію Галичини, Волині та Поділля. Ними у Західну Європу рухалися як східні й московські товари, так і продукти місцевого господарства: віск, мед, зерно, шкіра, худоба, солоня риба, сіль, деревина тощо. Натомість ввозилися західноєвропейські тканини (сукно, атлас, оксамит, полотно), одяг, ремісничі вироби, залізо, вина. Протягом XV—XVI ст. економіка цих земель поступово переорієнтовувалася на потреби зовнішнього ринку, який з плином часу потребував дедалі більше деревини й продукції місцевого промислового та сільського господарства. Інтенсифікація останнього досягалася за рахунок організації фільварків, зростання панщини й обезземелення селянства, що безпосередньо впливало на соціальні відносини у регіоні.

Особливістю середньовічних соціумів було переважання селянства в структурі населення. У XIV—XVI ст. частина селян відбувала повинності безпосередньо на користь великих литовських князів та польських королів, частина ж (яка

Суспільна
стратифікація

постійно зменшувалася за рахунок роздачі доменіальних маєтностей) сиділа на приватновласницьких землях, перебуваючи під юрисдикцією своїх володарів.

За характером повинностей ця категорія населення поділялася на три групи. Найчисленнішу становили данники, що їх основна повинність полягала у сплаті данини, характер якої визначався об'єктом обкладання. Ним, крім орних земель, були й мисливські та бортні угіддя, з котрих, як уже зазначалося вище, йшла архаїчна данина продуктами цих промислів. Від кінця XV ст., з поживленням грошового обігу та поступовою уніфікацією відбуткових відносин, натуральна данина дедалі частіше переводилася на гроші. З часом вона поступилася місцем іншим формам повинностей, хоча навіть у XVI ст. українське Полісся залишалось, за висловом визначного російського вченого М. К. Любавського, «справжнім царством селян-данників».

Частина селян була зобов'язана працювати у господарстві свого володаря, тобто відбувати «тяглу» службу, чи то панщину. Масштаби її були порівняно незначними. Лише на Волині та Галичині вона помітно зросла у XVI ст. під впливом попиту на сільськогосподарську продукцію на зовнішньому ринку. Особистою службою були зобов'язані своєму володарю й так звані слуги, які разом з ним виступали в похід, виконували різноманітні доручення, їздили в Орду тощо.

Межа між названими групами селянства була досить умовною. Зокрема, слуги, крім несення військової, «путної» чи «ординської» служби, платили різноманітні натуральні й грошові податки, косили сіно, ходили на толоку, гатили греблю тощо. До категорії слуг могли перевести тяглового селянина і т. д.

Таким же відносним був і поділ селян на «похожих» (особисто вільних) і «непохожих» (прикріплених до свого наділу). «Непохожий» міг покинути свого володаря, маючи когось, хто б заступив його й ніс відповідну службу, або ж продавши свій ґрунт. У свою чергу, «похожий» селянин, відсидівши десять років на чий-небудь землі й не застерігши собі право виходу, міг бути його позбавлений.

За рахунок селянських виходів і втеч значною мірою формувалося населення середньовічних міст. Та й за характером занять міщани, особливо у невеликих містах та містечках, мало чим відрізнялися від селян. Однак у міру розвитку міст на перший план висувалася ремісничя й торгова діяльність їх мешканців. У середині XVI ст. налічувалося вже понад 130 спеціальностей міського населення, серед них безпосередньо ремісничих — близько 80.

На коронних українських землях від кінця XIV ст.

ремісники, за західноєвропейським зразком, об'єднувались у цехи. У регіонах, що входили до складу Литви, цехова організація не набула значного поширення. До того ж тут не існувало жорсткої регламентації, пригаманної ремісничим корпораціям Західної Європи. Самобутніми рисами на теренах України відзначалася і така запозичена з Заходу інституція, як магдебургія — самоуправління міст на взірць Магдебурга в Німеччині.

Конкурентом міщанства у сфері торгівлі виступала шляхта, котра, втягуючись у товарно-грошові відносини, здобула право безмитного провозу продуктів власного господарства. Таке виразне протегування шляхти лише частково характеризувало її суспільний статус, який був юридично оформлений законодавством кінця XIV — другої третини XVI ст. Ним їй було надано значні політичні права, особисті свободи та майнові гарантії, що у сукупності й визначило особливості шляхти як привілейованої, пануючої верстви.

Щоправда, за її єдиним юридичним фасадом крилися різні прошарки. Найближчою до суспільних низів, як за походженням, так і за способом життя, була дрібна шляхта, чи то зем'яни. Вони здебільшого були нащадками тих слуг, які несли військову (болярську) службу, являючи собою проміжну ланку між селянством і військово-служилою верствою. Цю ланку було розірвано у XVI ст., коли ті з слуг, які спадково, з діда-прадіда, відбували дану службу, отримали чи «вивели» собі шляхетство, а решта поступово злилася з селянством.

Вищим за зем'ян прошарком, за шляхетською ієрархією, вважалися так звані пани; верхній щабель займала титулована знать — князі, що їх цариною до середини XVI ст. була Волинь і які в останній третині цього століття посунули на Київщину та Брацлавщину, створивши тут величезні латифундії.

У XV—XVI ст. паралельно з кристалізацією шляхти відбувалося формування принципово нової соціальної групи — козацтва, яке пізніше, у XVII—XVIII ст., перетворилося на визначальний чинник суспільного життя. Колискою козацтва стала Південна Україна, що відігравала роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських правителів. Власне, це були землі, котрі перебували поза будь-яким політичним контролем і не мали постійного населення.

Природні багатства цього краю вабили до себе людиність. Для тих, хто прийшов сюди на промисел, ухощування часто ставало способом існування. «Життя по уходах, — писав О. Грушевський, — захоплювало їх своїми відмінними прикметами та відводило від повсякчасної селянської чи

міщанської праці. Таким нудно було в звичайних умовах життя села чи міста. І знову й знову тягнуло... на степові простори». Однак тут на випадок татарських «наїздів» потрібно було завжди бути напоготові. Тож з плином часу члени промислових «ватаг» набували необхідного досвіду і, при звичайних місцевих обставинах, не лише могли дати відсіч раптовому нападу, а й самі починали громити татарські улуси, не гребували нападами на послів, купців тощо. Багата здобич, вільне життя мали особливу привабливість для тих, хто, за висловом королівського секретаря Р. Гейденштейна, «терпів тяжкі злидні чи був засуджений за карні злочини», кого гнали з насиджених місць «обставини або закони». «Козакування» перетворювалося на їхнє основне заняття, стаючи для них соціальною нішею.

Так, на окраїні суспільного життя з рухливих, неконформних елементів поступово сформувався цей маргінальний прошарок населення — козацтво, що починає згадуватися у документах з кінця XV ст. (1489, 1491 та інші роки). Завдячуючи своєю появою сусідству з «Татарією», воно органічно увібрало у себе чимало тюркських елементів — у назвах*, побуті, звичаях. Як соціальне явище воно не було унікальним і мало прямі аналогії на російських землях у вигляді донського, терського, гребенського козацтва.

Правлячі кола Польщі й Литви розглядали козацьке свавілля як дестабілізуючий фактор внутрішньо- й зовнішньополітичних відносин. Прагнучи приборкати козацтво, вони водночас вважали за можливе спрямовувати його енергію у рідше загальнодержавних інтересів, тобто, за висловом Сигізмунда I, використати прикордонних відчайдушів для «послуги й оборони». Саме цей литовсько-польський володар першим висловив ідею організації козацького війська, яке могло б успішно охороняти від татар дніпровські переправи. Однак за його життя цей проект залишився нереалізованим. Лише в останній третині XVI ст. козацтво набрало певних організаційних форм і водночас було інкорпоровано до тогочасної станової структури. Остання, згідно з традиційними уявленнями, була трискладовою. Поряд з тими, хто працює та воює, вона включала тих, хто молиться, — духовенство. Особливістю цієї станової групи була її незамкненість — адже ряди духовенства постійно поповнювалися за рахунок представників усіх інших суспільних прошарків.

* Зокрема, тюркськими за походженням є такі слова, як «козак», «отаман», «кіш», «курінь» тощо.

Церковні та міжконфесійні відносини

Українські землі під литовською зверхністю не знали суспільної боротьби на релігійному ґрунті, передусім через толерантність, яку виявляли володарі Литви щодо різних конфесій. Вона сформувалась усією історією цієї держави, що виступала своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом. Уже її засновник князь Міндовг, не маючи достатніх сил для боротьби з Тевтонським орденом, котрий вів наступ на Литву під гаслом боротьби з язичництвом, був змушений хреститися за католицьким обрядом і заснувати єпископію (1251). Та це хрещення, хоч і принесло йому королівську корону, за висловом літописця, «льстиво було»: 1260 р. Міндовг розірвав угоду з Орденом і папою та зрікся християнства, керуючись власними політичними розрахунками. З суто прагматичних міркувань виходив згодом і Гедимін, котрий, намагаючись зав'язати торговельні контакти з містами Ганзи, у своїх посланнях давав згоду хреститись і будувати церкви, а потім, зі зміною обставин, рішуче відхилив пропозицію папських легатів перейти в католицтво.

Уже в XIV ст. виразно проявились «руські» впливи у Литві: православ'я прийняли сини Гедиміна Любарт, Коріат, Наримунт, Явнут, Ольгерд і майже всі діти останнього. Досить поширеними були й родинні зв'язки литовських князів із православними династіями Північно-Східної Русі. Важко судити, наскільки далекосяжними могли б бути наслідки шлюбу Ягайла з дочкою Дмитра Донського (адже за попередньою угодою литовський князь мав стати православним). Проте історія, котра, як відомо, не знає умовного способу, розпорядилась інакше. Саме Ягайло, одружившись на королеві Ядвізі, рішуче зв'язав долю своєї країни з католицькою Польщею. За умовами Кревської унії язичників-литовців було охрещено за католицьким обрядом, а бояр-католиків зрівняно у правах з польською шляхтою. Крім того, за Городельським привілеєм 1413 р. вони отримали виключне право займати посади каштелянів і воєвод та брати участь у роботі державної ради.

Згодом, з ускладненням внутрішньополітичної ситуації у Великому князівстві Литовському, привілеями 1432 і 1434 рр. ці права були поширені на руських князів та бояр, щоб стабілізувати становище в країні та «уникнути на майбутнє розколу між народами» Литовської держави. Однак майже сторіччя потому, 1529 р., чинність Городельського привілею було підтверджено, чому передував протест литовських панів проти призначення троцьким воєводою православного князя Костянтина Острозького (1522).

Характерною рисою політики правлячих кіл Литви щодо православної церкви було їх намагання позбутися залежності від Москви (куди у 20-х рр. XIV ст. переїхав митрополит) — адже з політичним відчуженням східнослов'янських земель існування єдиної митрополії, цього релікта давньоруської доби, перестало відповідати реаліям часу. Литовські володарі прагнули мати у межах своєї країни самостійну церковну організацію. Паралельно докладалося чимало зусиль для відновлення єдності католицької та православної церков.

Відомо, що для переговорів про їх унію на Констанцький собор (1414—1418) Вітовт направив литовського митрополита та Григорія Цамблака. Проте укладення унії відбулося пізніше, 1439 р., на Флорентійському соборі, де були остаточно з'ясовані всі догматичні питання. Вищі ієрархи православної церкви визнали католицькі догмати про супрематію римського папи, чистилище тощо. Митрополит Ісидор, що представляв на соборі на той час митрополію Київську та всієї Русі, був висвячений папою на кардинала. Повертаючись з Італії до Москви, він розіслав по підвладних йому єпархіях папську буллу, де повідомлялося про укладення унії.

Брак відповідних джерел не дає можливості судити про те, як саме реагувало на ці події православне населення Литовського князівства. Навряд чи заслуговує на довіру пізня літописна традиція, згідно з якою кияни «ізгнаша» Ісидора, коли він у кардинальській мантії прибув до Києва. Принаймні київський князь Олелько підтвердив його права на митрополічу отчину*. Однак володар Московщини Василій II рішуче виступив проти укладеної у Флоренції унії, й Ісидор змушений був шукати порятунку в Римі. З його втечею Казимир Ягеллончик передав «митрополіч столець» московському митрополиту Іоні**, хоч і ненадовго: після призначення в Римі на Київську митрополію учня Ісидора, Григорія Болгарина, йому, всупереч опору з боку Іони й великого князя московського, були підпорядковані всі православні литовські єпархії (1458). Власне, після цього і ліквідовано єдність загальноруської митрополії. За словами сучасника, «відтоді стало два митрополити на Русі — один у Москві, а другий у Києві».

* Показово, що наприкінці XV — на початку XVI ст. ім'я Ісидора фігурувало у пом'янику Києво-Печерського монастиря, проте пізніше цей запис було знищено.

** Іона був висвячений у митрополити собором єпископів 1448 р. без санкції Константинополя і, таким чином, став першим виборним митрополитом в історії Московської Русі, церква якої фактично перетворилася на автокефальну.

Новостворена митрополія, спочатку перебуваючи під зверхністю римського папи, згодом знов опинилася під контролем Константинополя, де унія була соборно засуджена 1451 р. Царгородський патріарх затвердив на митрополичій кафедрі Григорія Болгарина (1470). З благословіння Константинополя ставали митрополитами і його наступники, що їх обирали на сан у Литві.

Таким чином, на території Великого князівства Литовського церковну унію так і не було проведено у життя. Як писав наприкінці XVI ст. єпископ Іпатій Потій, «з'єднання грецької церкви з римською... мало не півтора ста літ... по соборі Флорентійському отлогом лежало», причину чого він убачав у недбалості церковних ієрархів. Втім пояснення цього слід скоріше шукати у тогочасній боротьбі за давньоруську політичну спадщину, в якій володарі Московщини охоче використовували лозунг захисту православних від наступу католицизму. Тож не дарма Сигізмунд I, на правління котрого припало три литовсько-московські війни, «Русь любительсько милував».

Дещо інша ситуація склалася на руських землях Корони, де позиції католицизму були значно міцнішими, ніж у Литовській державі. І хоч і тут православні користувалися свободою віросповідання, їхня конфесія розглядалася як нижча за католицьку, ознакою чого було оподаткування православного духовенства, обмеження окремих культових відправ, церковного будівництва та ін.

Релігійна політика останнього Ягеллона — польського короля і великого князя литовського Сигізмунда II Августа — не відзначалася послідовністю. Двічі (1547 і 1551) підтвердивши чинність Городельського привілею, він 1563 р. скасував його, зрівнявши у правах шляхту католицького і православного віросповідань, чим zarazом задовольнялися станові інтереси останньої та закладалися підвалини унії 1569 р.

Люблінська унія | Об'єднання Польщі та Литви у «єдину спільну Річ Посполиту», здійснене на сеймі в Любліні, що тривав з 10 січня до 12 серпня 1569 р., увінчало собою унійні змагання, започатковані у Крево 1385 р. Відтоді було укладено чимало державних угод, але обидві сторони, маючи вдосталь «шкір і печаток (скріплених печатками пергаментних документів), усе-таки не мали унії», — точніше, на середину XVI ст. вона була лише персональною.

Така ситуація не влаштувала польську шляхту, яку вабили безкраї обшири руських земель, що здавались їй тим ціннішими, чим вищим був попит на сільськогосподарські та лісові товари на зовнішньому ринку. Однак литовці ревно

обстоювали свою державну самостійність. Змінити ставлення до об'єднаних проектів їх змусила так звана Лівонська війна з Московщиною (1558—1583), яка виснажила матеріальні ресурси країни та помітно позначилася на позиціях шляхти, котра стала вбачати вихід із скрутного становища в унії з Польщею. До того ж їй імпонували широкі права, якими користувалася шляхта Корони. Аналогічними були й настрої на литовсько-польському порубіжжі, — хоч і з інших причин: населення Волині та Підляшшя сподівалося, що унія покладе край постійним прикордонним конфліктам. Неприхильно ставилася до унії верхівка Литви, яку відлякувала перспектива втрати свого політичного всевладдя. Її настрої виразно засвідчила поведінка литовської депутації, котра після місячних переговорів з поляками в ніч на 1 березня потайки покинула Люблін.

Цей вчинок не спантеличив польську сторону, яка вжила рішучих заходів, реалізуючи свою програму-мінімум — привласнення Волині та Підляшшя. Сейм зажадав від короля «повернення» останніх Польщі, заочного, з огляду на відсутність литовців, вирішення питання про унію, а в разі необхідності — розгортання воєнних дій. Тож, як зауважив М. Грушевський, «супроти рішучого відпору литовських сенаторів (було) кинуте в кут всі фрази про обопільний інтерес, про стародавню приязнь і братерство: Польща звернулася до насильства й ладилася війною змусити литовських панів, аби піддалися добродійствам унії».

5 березня королівською грамотою Підляшшя й Волинь були приєднані до Корони. Представники цих земель мали прибути до Любліна і, присягнувши Польщі, взяти участь у засіданнях сейму. А оскільки вони не поспішали цього робити, то поляки вдалися до погроз конфіскувати їх маєтки, чим і було залагоджено справу.

Цікаво, що на сеймових засіданнях волиняни енергійно підтримали ідею приєднання до Польщі Київської землі — певно, прагнучи зберегти традиційну систему зв'язків із своїми сусідами. Легкість, з якою було вирішено долю Волині й Підляшшя, спонукала поляків до дій. Незабарно було знайдено «докази» того, що Київ належить Короні, а заразом — і Брацлавщина. Так було побудовано цілу теорію, згідно з якою вся Русь здавна підлягала польським королям — внаслідок добровільного визнання їхньої влади, завоювання або успадкування. Ці твердження перегукувались із загальноруськими претензіями московських володарів, які продовжували простягати руки до українських земель — передусім до Києва. На цьому і наго-

дошували польські політики *, обстоюючи необхідність їх інкорпорації до Корони. Брацлавщину та Київщину було «возз'єднано» з Польщею на початку червня. Тож коли на сейм прибула литовська депутація, всі українські землі опинилися поза державними межами Литви **.

У такому «урізаному» вигляді Литовська держава й уклала угоду про унію з Польщею. Згідно з актом від 1 липня 1569 р. вони злилися воєдино й надалі мали управлятися одним загальнообраним володарем, котрий коронувався у Кракові як польський король і великий князь литовський. Литва втратила право на власні сейми та зовнішні зносини, водночас втративши й будь-яке політичне значення, хоча й не припинила свого державного існування (ознакою чого були окремі адміністративна та фінансова системи, армія, законодавство, уряди).

На подальших засіданнях сейму литовці намагалися протестувати проти захоплення українських земель. Однак наслідком цього було лише внесення пункту про їх «повернення» Польщі у додатковий, потвердний, акт унії від 11 серпня 1569 р. Таким чином, Волинь, Брацлавщина та Київщина, чия доля було вирішено «в антракті» унійних переговорів, остаточно злилися з Корonoю. Анемічні спроби литовців повернутися до цього питання після смерті Сигізмунда-Августа (червень 1572) не увінчалися успіхом — не в останню чергу через байдужість української еліти, котра дбала передусім про свої станові інтереси, не дуже замислюючись над тим, з яких саме «певних причин» її «прилучено до Коруни».

Вимоги, висунуті шляхтою на Люблінському сеймі, були мінімальними (збереження станових привілеїв, свободи віросповідання, руської мови в офіційному діловодстві), а їх реалізація вичерпала політичний потенціал української еліти. До того ж, як слушно зазначив американський дослідник Я. Пеленський, у 60—70-х рр. XVI ст. вона практично не мала можливостей для маневрування: «Це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, що й ставило шляхту українських земель перед необхідністю вибору між ягеллонською Польщею та Московською Руссю. Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженою

* «Московський (цар) наполегливо прагне оволодіти Києвом як колишньою столицею Русі», — занотовано у щоденнику сейму.

** Нагадаємо, що в цей період Сіверщина залишалась у складі Московської держави. Втім вона також вважалась «істинно польською» і як така була приєднана до Корони після Деулінської угоди.

королівською владою, гарантованими політичними свободами та становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати суспільну еліту... Оцінюючи цей вибір з сучасної точки зору, варто визнати його продуманим, реалістичним і навіть мудрим. Здавалося, польська політична система з її відкритим і гнучким характером мала майбутнє. Однак відхилення від цієї моделі та відмова від релігійної толерантності наприкінці XVI — на початку XVII ст. призвели до глибокої кризи Польсько-Литовської держави».

**Берестейська
церковна унія**

Принцип свободи віросповідання мав особливе значення для Речі Посполитої — і не лише з огляду на приєднання насе-

лених «схизматиками» українських земель, а й через бурхливе поширення тут протестантизму. Цей принцип прокламували наступники Сигізмунда-Августа — Генріх Валуа, Стефан Баторій, Сигізмунд III. Проте водночас у країні розгорталася діяльність єзуїтів, що спрямовували зусилля на боротьбу з Реформацією. Паралельно вони активно обстоювали ідею церковної унії. Їй, зокрема, було присвячено працю єзуїтського проповідника Петра Скарги «Про єдність церкви Божої» (1577), адресовану князю Василю-Костянтину Острозькому*. На нього, як і на інших сучасників, вона справила помітне враження.

Успіху католицької пропаганди сприяло безладдя, яке на той час панувало в житті православної церкви. За умов існування практики «подання»** церковні уряди нерідко розглядалися лише як джерело прибутків. Ті ж, хто обіймав їх у гонитві за «достатком мирським» та «власительством», часто не тільки не являли собою взірць християнських чеснот, а й не додержували найелементарніших моральних норм — були, за висловом сучасника, не святителями, а «сквернителями».

За цих обставин на захист авторитету православ'я виступили міщанські організації — братства, які створювалися при парафіяльних церквах. Пріоритет у цій справі належав львівському Успенському братству, що за уставом, затвердженим 1586 р. антиохійським патріархом Йоакимом, узяло на

* Острозький Василь (1526—1608) — молодший син князя Костянтина Івановича Острозького (на честь якого його також звано Костянтином), найвпливовіший з-поміж тогочасних українських магнатів, загально визнаний «начальник у православ'ї», меценат, засновник слов'яно-греко-латинської школи вищого типу в Острозі.

** Тобто роздачі церковних урядів світськими особами, у віданні яких вони знаходилися.

себе функції контролю за діяльністю духовенства (до єпископа включно). Це призвело до конфлікту між братством і місцевою єпархіальною владою в особі владика Гедеона Балабана. В боротьбі з ним братчики сперлися на підтримку константинопольського патріарха Ієремії. Останній під час свого перебування у Речі Посполитій зробив низку рішучих і не досить продуманих кроків, то суворо додержуючи канонічної практики, то йдучи за існуючою традицією — передусім позбавив сану митрополита Онисифора, поставивши на його місце Михайла Рогозу, і запровадив уряд патріаршого намісника з титулом екзарха, надавши його луцькому єпископу Кирилові Терлецькому (1589).

Енергійне втручання патріархії у справи місцевої церкви та виразне протегування Константинополем братського руху викликали невдоволення верхівки духовенства, яка стала замислюватися «над способом утечі від того всього галасу й неспокою, який підняли домашні реформатори й грецькі ієрархи» (М. Грушевський). Унія гарантувала їм повне визволення з «неволі константинопольських патріархів», і саме тому ідея переходу під супрематію римського папи почала поступово оволодівати умами православних владик.

Ініціатива в цій справі належала Гедеонові Балабану, якого на з'їзді у Белзі підтримали луцький, турово-пінський і холмський єпископи, письмово засвідчивши свою прихильність до унії (1590). Їх наміри були схвалені Сигізмундом III. До змовників приєдналися нововисвячені єпископи перемишльський (Михайло Копистенський) та володимирський (Іпатій Потій), а згодом — і митрополит Михайло Рогоза. У середині 1595 р. умови, на яких укладалася унія, були погоджені з папським нунцієм і королем. Водночас позначилася протидія об'єднавчим задумам у вигляді протестів української шляхти й віленського духовенства. Унійна авантюра була різко засуджена у посланні Василя-Костянтина Острозького, в якому він закликав до рішучого опору діям владик, котрі ігнорували волю православного загалу. Серйозність власних намірів він підтвердив готовністю виставити в разі необхідності 15—20 тис. людей на захист «благочестя». За таких обставин навіть Гедеоон Балабан став заперечувати свою причетність до унійного заміру.

Однак події вже набрали необоротного характеру: король своїм універсалом підтримав справу унії, а Потій і Терлецький відбули до Рима, де 23 грудня 1595 р. були прийняті папою й склали йому присягу. Заключний акт укладення унії мав відбутися на соборі в Бересті (нині м. Брест), призначеному на 6 жовтня 1596 р. Та прибулі на собор одразу розділилися на два

ворожих табори. Перший, офіційний, репрезентували митрополит, п'ять владик-уніатів і католицьке духовенство. Їм протистояли захисники ортодоксії — представники патріархату, єпископи Балабан і Копистенський, більшість православного кліру, князь Острозький із сином, шляхта, міщанські депутації. Після невдалих спроб порозумітися обидві сторони прокляли одна одну. Так унія глибоко розколола тогочасне суспільство замість того, щоб, за словами Сигізмундового універсалу, «зберегти й укріпити» єдність Речі Посполитої.

Суспільні рухи
кінця XVI — 30-х рр.
XVII ст.

У літературі XV і XVI ст. нерідко розглядаються як часи занепаду чи, власне, як «переходові до того культурного і суспільного національного

українського руху, що розпочався при кінці XVI віку» (М. Грушевський). Ця точка зору хибує на недооцінку тих процесів, котрі відбувались упродовж двох століть, сповнених напруженої історичної роботи. Хоч, безперечно, неквапливий рух тогочасного життя різко контрастує з тим вибухом суспільної енергії, який відбувся на межі XVI—XVII ст.

Передусім значний громадський резонанс дістала Берестейська унія. Спалахнула бурхлива літературна полеміка між православними та уніатами, в якій обидві сторони гаряче обстоювали власне бачення подій 1596 р. Ця полеміка, що тривала кілька десятиліть, не тільки не пом'якшила гостроти міжконфесійних суперечностей, а й поглибила спричинену ними суспільну конфронтацію.

Офіційні кола Речі Посполитої рішуче відмовляли православній церкві у праві на існування, що за умов тотожності православ'я та «руськості» сприймалося широким загалом як політика, спрямована на те, «аби русі не було в Русі». Зусилля шляхти поліпшити ситуацію шляхом висунення відповідних вимог на сеймових засіданнях не мали помітного успіху. З часом опозиційність шляхти стала слабшати. На захист православ'я виступило козацтво, що вже наприкінці XVI ст. заявило про себе як про помітну соціальну силу.

Це було наслідком як кількісного збільшення рядів козацтва, що поповнювались за рахунок масових селянських втеч, так і набуття ним певних організаційних форм. Передусім, поза межами Речі Посполитої, у пониззі Дніпра, за порогами, сформувався укріплений центр козацтва — Січ, життя якої будувалося на засадах військової демократії. Паралельно козацтво здобуло правове визнання у польських офіційних колах, котрі з початку 70-х рр. XVI ст. почали використовувати його для несення пограничної служби. Для козаків було вста-

новлено власний «присуд», тобто виведено з-під юрисдикції місцевої адміністрації та підпорядковано «старшому і судді над усіма низовими козаками». Цей судовий імунітет поширювався не тільки на тих козаків, які перебували на королівській службі, одержуючи відповідну платню (їх кількість у 70-х рр. коливалась у межах 300—500 чоловік) *, а й на тих, що виходили з Низу «на волость» (державну територію Речі Посполитої). Так, абстрактна ідея козацької «вільності» набула конкретного змісту і дістала офіційну санкцію, а козацтво в адміністративно-правовому відношенні було відділене від решти населення Речі Посполитої та почало оформлятися в окрему стану групу, яка інтенсивно зростала в результаті «покозачення» селянства й міщан.

У свою чергу козацтво прагнуло поширити свій вплив на якомога більші території. Це виявилось вже під час першого значного козацького повстання, очоленого Криштофом Косинським (1591—1593). Його учасники примушували населення присягати їм у «послушенстві». Щоправда, наміри повсталих ще й досі не зовсім з'ясовані. Безпосереднім приводом до козацького виступу стала земельна тяжба між гетьманом реєстровців Косинським і білоцерківським старостою князем Янушем Острозьким. Козаки захопили Білу Церкву, Трипілля, Переяслав. З Київщини повстання перекинулося на Волинь та Брацлавщину і не припинилося навіть після смерті Косинського (який, до речі, визнав себе підданим царя Федора Іоанновича). А 1594—1596 рр. увесь цей регіон став ареною дій козацьких загонів під проводом Лободи, Шаули та Наливайка. Масштаб повстання викликав серйозне занепокоєння правлячих кіл Речі Посполитої. Після його придушення вони взяли курс на ліквідацію козацького імунітету. Тільки гостра потреба у козацтві як військовій силі змусила уряд частково задовольнити його вимоги щодо повернення втрачених привілеїв (1601). І хоча право на власну юрисдикцію було визнане лише за реєстровцями, під козацьким «присудом» опинялися дедалі нові групи населення, а то й цілі міста.

Зміцнювалися зв'язки козацтва з православним духовенством. Завдяки цьому 1620 р., за гетьманування Петра Сагайдачного, який задекларував свою позицію включенням усього Запорозького Війська до складу Київського братства, було повністю відновлено вищу церковну ієрархію, фактично

* Пізніше їх було названо реєстровими, оскільки вони фіксувались у спеціальному списку — реєстрі.

втрачену 1596 р. Козаки взяли під свою охорону ерусалимського патріарха Феофана, котрий, маючи відповідні повноваження від константинопольського патріарха, таємно висвятив на сан київського митрополита (ним став Іов Борецький), п'ятьох єпископів і архієпископа полоцького. Це дало новий привід для літературної полеміки й посилило напруження у міжконфесійних відносинах. Щоправда, протягом 20-х рр. уніати не раз намагалися дійти згоди з православними та, попри коливання частини вищого духовенства, не дістали підтримки з їх боку.

Найбільшого напруження боротьба за визнання прав православної церкви досягла на початку 30-х рр. XVII ст., коли смерть ревного католика Сигізмунда III пробудила сподівання на відродження свободи віросповідання у Речі Посполитій. За цих умов чи не найрішучіше висловилося козацтво, натякаючи в своїх петиціях на можливість повстання, якщо сеймом і майбутнім королем будуть проігноровані інтереси православних.

Широкий суспільний рух змусив сина Сигізмунда III королевича Владислава, схильного до віротерпимості, створити незалежну комісію, яка виробила «Статті для заспокоєння руського народу», затвержені на коронаційному сеймі 1633 р. Цим актом було легалізовано існування православної церкви та повернено їй частину маєтностей. Оновилися ієрархія. Митрополитом на сеймі був обраний визначний церковно-культурний діяч Петро Могила. І хоч не всі суперечності відійшли у минуле, а полеміка між православними та уніатами так і не вщухала, релігійне питання втратило після цього свою гостроту.

Однак неухильно поглиблювався антагонізм між польсько-шляхетським режимом і козацтвом. Зростання сили останнього та його суспільних і політичних амбіцій викликало занепокоєння в офіційних колах Речі Посполитої. Охоче використовуючи козаків у численних військових кампаніях, у мирний час вони прагнули зменшити їх кількість до кількох тисяч чоловік, занесених до реєстру, та максимально обмежити політичну ініціативу прикордонних «свавільників».

Особливе занепокоєння польського уряду викликало втручання козаків у внутрішні справи Кримського ханства, де вони підтримали антитурецьку партію, та кілька зухвалих походів на Константинополь. Тож 1625 р. на Україну було виряджено війська під проводом гетьмана Конєцпольського. Гетьману реєстровців Жмайлу не вдалося швидко мобілізувати необхідні сили. Та й за цих умов поляки не змогли завдати козакам рішучої поразки. На Куруковому озері було укладено угоду, за якою кількість реєстровців обмежувалася 6 тис.

чоловік (тобто подвоювалась порівняно з 1619 р.). Крім того, козакам було заборонено провадити самостійну політику щодо Криму й Туреччини та втручатись у релігійну боротьбу.

Після цього на Україні кілька років панував відносний спокій. Та вже на початку 1630 р. Подніпров'я охопило повстання, очолене Тарасом Федоровичем (Трясилом), якого запорожці обрали своїм старшим, відмовившись коритися реєстровому гетьману Григорію Чорному, котрий займав угодовську стосовно поляків позицію. Повстанці вирушили із Запорожжя «на волость», стратили Чорного, оволоділи низкою населених пунктів і зупинились у Переяславі, куди невдовзі підійшли польські війська під проводом Конєцпольського. Тут поляки зазнали таких втрат, що коронний гетьман був змушений піти на переговори з козаками. За укладеною між ними угодою реєстр зростав до 8 тис. чоловік; водночас вдвічі, до 2 тис. чоловік, збільшувалася залога з реєстровців, яка мала постійно перебувати на Запорожжі.

Та поляки не дуже покладалися на цю залого, і саме тому 1635 р. було прийняте сеймове рішення про будівництво фортеці на нижньому Дніпрі. Розташований тут гарнізон мав узяти під свій контроль шляхи на Запорожжя. Замок було споруджено біля першого, Кодацького, порога. Та тільки-но закінчилося будівництво, як його захопив і знищив козацький загін на чолі з гетьманом запорожців Іваном Сулимою. Ця подія могла стати сигналом до нового козацького повстання. Однак Сулима був підступно виданий реєстровцями та невдовзі страчений.

Із ще більшою силою виявилися суперечності між запорозьким і реєстровим козацтвом 1637 р., під час повстання Павла Бута (Павлюка), коли було страчено гетьмана реєстровців та частину старшини. Повстанці діяли під гаслами боротьби з «ляхами», закликаючи до неї всіх, хто сповідує православ'я. Їх універсали спричинили масове «покозачення» селянства Наддніпрянщини. І хоч після поразки у битві під Кумейками (6 грудня 1637 р.) козацько-селянське військо було змушене капітулювати, вже навесні наступного року боротьба спалахнула з новою силою, очолювана Яковом Острянином (Остряницею), а потім — Дмитром Гунею. Та перевага була не на боці повсталих, і в липні 1638 р. вони склали зброю.

На скликаній 30 серпня козацькій раді у Києві було оголошено ухвалено сеймом «Ординацію Запорозького реєстрового війська», спрямовану на скасування його привілеїв. Ліквідовувалося козацьке судочинство і виборність старшини. Гетьмана мав заступити обраний сеймом комісар, який зосе-

реджував у своїх руках усю повноту влади щодо реєстровців, кількість яких обмежувалася 6 тис. чоловік. 24 листопада на раді в урочищі Маслів Став козаки прийняли ці продиктовані їм умови разом із новопризначеною старшиною. Під жорстким військово-адміністративним контролем опинилася не тільки «волесть», а й Запорожжя, де дислокувався постійний гарнізон. Запобігати втечам на Низ (що розглядалися на рівні карного злочину) мала відбудована 1639 р. Кодацька фортеця. Усі ці заходи на певний час поклали край козацькому «свавіллю», і наступне десятиріччя ввійшло в історіографію як період «золотого спокою».

Україна
у переддень
Хмельниччини

Цей спокій, однак, був відносним, і не тільки через спорадичні (хай і незначні за своїми масштабами) селянські та міщанські виступи: він, ніби шар попелу, покривав жевріючі вуглини — ті суперечності, що, врешті-решт, обернулися вибухом грандіозної Визвольної війни. Саме на зламі 30—40-х рр. XVII ст. уповні виразними стали наслідки політики правлячих кіл Корони, в межах якої було об'єднано практично увесь масив українських земель.

За 70 з лишком років, на очах двох-трьох поколінь, відбулися глибокі зрушення у соціальному, економічному, духовному житті, яке енергійно перебудовувалося на польський взірць. Провідником цих змін була рухлива польська шляхта, котра активно просувалася на Східну Україну. За даними подимних тарифів, наприкінці 20-х — на початку 40-х рр. XVII ст. в її руках було зосереджено вже близько 30 % приватновласницького земельного фонду Волині, Київщини та Брацлавщини, причому це були здебільшого великі латифундії, що формувалися в результаті королівських роздач, купівлі, шлюбів з місцевою знаттю. Дещо іншою була ситуація на «рекуперованій» («поверненій» Польщі) Сіверщині. Спустошена численними війнами, вона являла собою невичерпне джерело земельних пожалувань для дрібної й середньої шляхти.

Залучення даних обширів (як і земель Південної України) до господарського обігу було, безперечно, явищем позитивним. Однак водночас поширювалися характерні для Польщі форми аграрних відносин, що значно посилювало відбутковий тягар. Сучасник зазначав: «Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кінями три дні на тиждень на користь свого пана... та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають... Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що

ті захочуть... Але і це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни ніби перебувають у чистилищі)».

Ця влучна характеристика, що нині вже стала хрестоматійною, належить перу розумної та спостережливої людини — французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана, який упродовж 17 років ніс службу в коронному війську на Україні, покинувши її перед самою Визвольною війною. У своєму «Описі України», створеному на основі власних вражень і вперше опублікованому 1651 р., Боплан лише побіжно згадує про закладення ним Кодацького замку, невдовзі зруйнованого «якимсь Сулимою», участь у битві під Кумейками, осадження слобід на півдні України, «що стали начебто колоніями, з яких за короткий час утворилося понад тисячу сіл». Пером Боплана водило не сподівання на отримання винагороди від польського короля, посланням якому відкривається «Опис України», а жвавий інтерес до «цієї гарної й рідкісної країни», її народу, звичаїв, історії. Це й обумовлює цінність «Опису» як історичного джерела, примушує прислухатися до свідчень французького дворянина, що вів суворе трудове життя, «перекопуючи землю, відливаючи гармати і палячи порох».

Щоправда, щиро співчуваючи українським селянам, Боплан утримався від різкої критики на адресу знаті, розглядаючи її вади скоріш як зразок місцевого колориту. Втім він зауважив, що «польська шляхта досить покірна і послужлива перед вищими... люб'язна і привітна з рівними собі співвітчизниками, але дуже зверхня і нетерпима по відношенню до нижчих до себе». Ще дошкульнішою є характеристика української («руської») шляхти, яка «наслідує польській і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри, щоденно переходячи до неї, хоча вся знать і всі ті, що титулюються князями, вийшли з грецької віри» («яку по-своєму називають руською»).

За цими словами — розкол «українного» суспільства, спричинений появою культурно-релігійної альтернативи, нестримний потяг знаті до нового, західноєвропейського, стилю життя, відмова від «руської» віри, а відтак — і від «руськості», розщеплення етнічної свідомості за формулою: «русин за походженням, поляк за національністю»*.

* Вислів належить відомому латиномовному письменнику XVI ст., уродженцю Перемишльщини Станіславу Оріховському (1513—1566).

Чимало сучасників сприймало це як національну трагедію. Згадаймо хоча б Мелетія Смотрицького, котрий 1610 р. у своєму «Треносі» гірко оплакав відступництво від православ'я української аристократії, передусім славетного роду Острозьких, що був, за словами автора, безцінним каменем у короні православної церкви, перевершуючи всі інші блиском своєї старожитної віри. І справді, є щось символічне в долі «острозької спадщини»: онука Василя-Костянтина Острозького Анна-Алоїза Ходкевич заснувала на місці Острозької школи єзуїтський колегіум (1624) і перехрестила кістки батька, Олександра Острозького, перетворивши цю процедуру на своєрідне театралізоване дійство. За свідченням місцевого літописця, «загробний» голос князя просив, щоб його було обернено на католика, бо «віра ліпша римська». Однак не менш символічно й те, що сам «Тренос» написано польською мовою (втім, як і багато інших антиуніатських творів), а його автор, син ректора Острозької школи Герасима Смотрицького, здобув освіту в єзуїтському колегіумі та кількох західноєвропейських університетах.

Нова українська культура, що формувалася в опозиції наступу католицизму, була відкритою Заходу. Проповідь національної ізоляції, «культурного старовіства», з якою виступив наприкінці XVI ст. пристрасний полеміст, афонський чернець Іван Вишенський, практично не знайшла підтримки. Традиційному церковно-схоластичному вихованню, яке обстоював Вишенський, було протиставлене викладання «семи вільних мистецтв»*, запроваджене, за європейським взірцем, спочатку в Острозі, а потім — у братських школах.

Наступним кроком стало створення Петром Могилою 1632 р. на основі школи Київського Богоявленського братства колегіуму (зананого як Києво-Могилянський), де традиційна для братських шкіл грецька мова значно поступилася місцем латині, котра у Речі Посполитій мала не лише освітнє, а, передусім, практичне значення — як мова судочинства, діловодства тощо. З виникненням колегіуму (який сучасники, за свідченням Боглана, вважали «університетом або академією») за Києвом остаточно закріпилася роль провідного осередку національної культури, де групувалися найкращі інтелектуальні сили суспільства. Піднесенню престижу міста сприяло й відновлення Могилою занедбаних і напівзруйнованих

* Тобто граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики, астрономії (що їх Вишенський розглядав як «поганські хитрощі»).

київських храмів (Софійського, Михайлівського, Кирилівського тощо).

Наступ католицизму на «руську» віру активізував національну свідомість тогочасної людності, викликавши своєрідну «захисну реакцію» — пошуки своїх етнічних коренів, інтерес до минулого. Водночас саме тут виразно далася взнаки духовна стагнація попередніх століть — коли той же Боплан захотів «дослідити історію русів, щоб дещо довідатися про давні часи цих місцевостей», то, «розпитавши кількох найученіших з-поміж них», почув лише нарікання на «великі й тривалі війни, які спустошували їхню землю з краю до краю» та призвели до загибелі бібліотек. Не дивно, що пошук свого історичного «я» врешті-решт привів українську духовну еліту до активного використання здобутків польської та частково московської історичної думки, які й були покладені в основу національної історіографії.

Найбільш сприятливі умови для сприйняття московських ідеологем склалися у 20-х рр. XVII ст., коли окремі церковні ієрархи (до митрополита включно), монастирі та братства через нестатки були змушені звертатися до царя і патріарха за допомогою («милостинею»), наголошуючи на спільності віри й походження. Як серед вищого духовенства, так і серед козацтва дедалі популярнішою ставала ідея переходу «під государеву руку». Та з прийняттям «Статей для заспокоєння руського народу» і опануванням митрополичої кафедри Петром Могилою ситуація докорінно змінилася: контакти з царським урядом перервалися, а політичний альянс православної ієрархії та козацтва розпався. Духовенство втратило свій войовничий запал, і місію виразника національних інтересів узяло на себе козацтво, виступивши фундатором нової України.

У боротьбі за створення незалежної держави

**Початок повстання.
Перші перемоги**

Політичне становище України середини XVII ст. зумовлювалося вкрай сумними реаліями: упродовж віків тут не було практики національного державного будівництва; українські землі були поневолені сусідніми державами; панівна верства, полонізувавшись і покатоличившись, повністю втратила роль політичного провідника народу, носія державності. Ця позиція еліти (бо лише вона могла успішно здійснювати політичне керівництво, займатися розбудовою національного життя, розвиваючи етнополітичну самобутність суспільства) обернулася великою національною трагедією. За колоніальної політики Польщі ситуація стала критичною: була втрачена еліта; стався розкол серед духовенства, що призводило до міжконфесійної боротьби; міщанство витіснялося з ключових позицій економічного життя й самоуправління; зростали перешкоди для розвитку української мови, культури, самосвідомості тощо.

За цих обставин наприкінці XVI ст. у південному регіоні Київського воєводства розпочався інтенсивний політичний процес, в якому провідну роль відігравало козацтво. Формувалися козацьке самоуправління, судочинство, військова організація, адміністративно-територіальний устрій. Поступово влада польського уряду набирала формального характеру. Водночас відбувалося неухильне розширення території козацького регіону, бо населення прилеглих районів Київського, а згодом і Брацлавського воєводств запроваджувало у себе козацькі порядки.

Різке посилення економічного визиску, швидкі темпи закріпачення, наростання національно-релігійного гноблення, а також зіткнення інтересів козацької України й Речі Посполитої привели 1648 р. до вибуху — Національно-визвольної війни. Вона розпочалася у першій половині лютого 1648 р. з захоплення повстанцями Запорозької Січі й

обрання гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницького й тривала аж до 1676 р. Зміст цієї війни полягав у вирішенні таких основних завдань: створення незалежної соборної держави в етнічних межах України й утвердження у ній нового соціально-економічного ладу з дрібною (фермерського типу) козацькою власністю на землю. З огляду на останню війну, по суті, являла собою національну революцію.

На початковому етапі війни (лютий — травень 1648 р.) у процесі державотворення провідну роль відіграло Запорозжя, оскільки саме тут виник невеликий визволений район, почалися формування національної армії, розробка програми автономії для козацької України. Цьому сприяла також багатогранна діяльність Б. Хмельницького: підготовка повстання на «волості», залучення на свій бік 6 тис. реєстрових козаків, уникнення передчасних воєнних дій з польською армією, укладення військово-політичного союзу з Кримським ханством.

У південні райони України було направлено досвідчених козаків з листами гетьмана до їх мешканців готувати зброю, боєприпаси й продовольство, прибувати до його табору й підніматися на боротьбу. Цей заклик знайшов повну підтримку місцевого населення, яке у березні прийшло у рух. Почалося масове скуповування зброї. Лише український князь І. Вишневецький вилучив у підданих своїх маєтків кілька десятків тисяч самопалів. За визнанням польського магната коронного гетьмана М. Потоцького, «не було жодного села, жодного міста, в яких би не лунали заклики до свавілля і де б не замишляли на життя й майно своїх панів і орендарів». Зрозуміло, що, не придушивши виступів на «волості», коронний гетьман не міг виступити у похід проти Запорозжя. Це дало можливість Б. Хмельницькому виграти час для формування боєздатної армії й завершити переговори з кримським ханом Іслам-Гіреєм.

Серед реєстрових козаків проводилася організаційна робота з метою залучення їх на бік повстанців. Нею, очевидно, займалися Ф. Джеджалій, Б. Топига та Кривуля, котрі через Півторакожуха підтримували таємні стосунки з гетьманом.

У другій половині лютого Б. Хмельницький, одержавши відомості про наміри польського командування організувати каральну експедицію проти повстанців, вирішив будь-що уникнути воєнних дій. Літопис С. Величка свідчить: щоб «якось завести й одурити поляків і стримати та відволікти їхні військові приготування для відсічі собі», Б. Хмельницький звернувся з листами до М. Потоцького. В них він пояснював причини

виступу козаків й засвідчував готовність мирним шляхом урегулювати конфліктну ситуацію. Одночасно він звільнив захоплених у полон жовнірів. Цей захід теж відіграв свою роль у затримці походу поляків на Січ.

До середини березня Б. Хмельницькому вдалося завершити переговори з Кримським ханством. Згідно з досягнутою домовленістю воно зобов'язувалося надати допомогу проти поляків, причому татари не повинні були шкодити жодному з українців, не палити міст і сіл. Із свого боку козаки обіцяли платити упоминки і не допускати морських виправ. На допомогу повстанцям хан направив 3—4 тис. війська на чолі з комендантом Ферал-Керману Тугай-беєм.

На цьому етапі війни гетьман та його прибічники висували лише ідею політичної автономії для козацького регіону. Під час переговорів з послами М. Потоцького (близько середини березня) вони висунули вимоги, що передбачали виведення польського війська з цих земель, ліквідацію тут «управління Речі Посполитої», надання права укладати договори з іноземцями й зарубіжними монархами тощо.

Вважаючи їх неприйнятними, М. Потоцький з кінця березня прискорив військові приготування, щоб «якнайшвидше приборкати козацьке свавілля». Маючи у своєму розпорядженні близько 15 тис. жовнірів, він вирішив завдати комбінованого удару по табору повстанців силами двох угруповань. З цією метою 26 квітня Дніпром він направив 4 полки реєстрових козаків і частину драгунів (4,5 тис.), а суходолом 21 квітня — 2 полки реєстрових і жовнірів (5—5,5 тис.) під проводом сина Стефана. Вони мали об'єднатися у районі Січі й спільними силами знищити центр повстання з його опорними пунктами на островах.

Одержавши від розвідників інформацію про час і напрямок виступу С. Потоцького, Б. Хмельницький, очевидно, у ніч з 26 на 27 квітня на чолі 4—5 тис. українців і татар Тугай-бея вирушив Микитинським шляхом назустріч полякам. Застосувавши тактику використання передового загону татарської кінноти для зупинки ворога і прикриття головних сил при їх виході у район битви, він оточив 29 квітня противника біля р. Жовті Води. Під час боїв, що набрали затяжного характеру, гетьман, по-перше, зумів заручитися підтримкою реєстрових козаків (12 травня на його бік перейшли полки, що пливли Дніпром, а наступного дня — ті, які перебували при С. Потоцькому), а, по-друге, дезінформувавши М. Потоцького щодо кількості татарського війська, змусив його відмовитися від наміру прибути на допомогу сину. У вирішальному бою 15 травня (за іншими даними, 16 травня) польське військо

при виході з урочища Княжі Байраки було повністю розгромлене.

Не гаючи часу, Б. Хмельницький виступив проти головних сил противника, щоб не дати йому можливості відступити у центральні райони України й об'єднатися з 6-тисячним військом І. Вишневецького. 26 травня полки М. Потоцького в результаті майстерно розробленого козаками плану потрапили у заздалегідь підготовлену пастку в урочищі Горохова Діброва й зазнали нищівної поразки. А коронний і польний гетьмани були взяті у полон.

Добившись блискучих перемог, Б. Хмельницький був сповнений рішучості продовжити наступ у центральні й західні райони України, тому, рухаючись до Білої Церкви, розсилав універсали до населення з закликами підніматися на боротьбу. Через Тугай-бея він передав М. Потоцькому програму вимог Війська Запорозького, що передбачала створення по Білу Церкву й Умань удільної, з визначеними кордонами, держави. Так було вперше сформульовано ідею створення (хоч і на обмеженій території, залежній від Польщі) національної держави. Під впливом цієї ідеї серед панства почали поширюватися чутки про намір Б. Хмельницького відновити Українську державу й проголосити себе її монархом.

Гетьман Б. Хмельницький, як і більшість старшин і козаків, продовжував вважати Річ Посполиту своєю батьківщиною, а короля — її єдиним законним володарем. Ця ідея державності не передбачала ні відновлення держави як спадкоємниці княжої Русі в етнічних межах України, ні відродження ідеї українського монархізму. Можна лише говорити, що протягом березня — травня розпочався процес становлення автономістської ідеї, закладення основ політики, що дістала назву, за висловом історика В. Липинського, козацького автономізму. Національно-політична свідомість старшини й козацтва в цілому не піднялася до сприйняття навіть ідеї автономізму. Вони прагнули домогтися відновлення прав і вільностей Війська Запорозького, що ґрунтувалися на козацькому традиціоналізмі.

Через відмову Іслам-Гірея (прибув до українського табору під Білою Церквою 2 червня) взяти участь у подальшому наступі, прагнення більшості козацтва замиритися з Річчю Посполитою, а також загрозу можливого вторгнення московського війська як союзника поляків у боротьбі з татарами Б. Хмельницький змушений був припинити похід. Скликана козацька рада вирішила направити посольство до Варшави. Вручена йому інструкція не передбачала й натяку домагатися

автономії для козацької України. Вона торкалася задоволення соціально-економічних вимог козацтва та повернення православним у ряді міст захоплених уніатами церков.

Визвольна боротьба
влітку — восени
1648 р.

Разом з тим гетьман уживав заходів для розгортання визвольної боротьби й формування на місцях національних органів влади. З цією метою, як свідчить Львівський літопис, він «розіслав полковників у всі сторони: на Білу Русь, на Сіверщину, на Полісся, на руське Поділля, на Волинь з козаками, до яких навенцією хлопство в'язалося...». Особливо швидко розгоралося повстання у Лівобережній Україні. Тому І. Вишневецький поспішно залишив Переяслав, подався на північ і в районі Любеча переправився на Правобережжя. Протягом червня загони козаків і повстанців зайняли Лубни, Переяслав, Ічнію, Кременчук, Веприк, Прилуки, Глухів, Борзну, Мену, Сосницю й інші міста і приступили до облоги Чернігова. До середини липня, за винятком Чернігова й Стародуба, вся територія Лівобережжя була звільнена від польської шляхти. Очевидно, наприкінці липня впав Стародуб, а на початку серпня після двотижневих запеклих боїв повстанці оволоділи Чернігівським замком, який захищало близько 2 тис. жовнірів і шляхтичів. Проти шляхти і місцевих панів на Чернігівщині взялося за зброю понад 15 тис. селян.

У значно складніших умовах розгорталася боротьба на Правобережній Україні та західноукраїнських землях, де знаходилося чимало міст-фортець з сильними залогами, перебували підрозділи коронної армії та загони магнатів. Похід козаків під проводом О. Тяпушкіна у першій половині червня до Києва та його захоплення сприяли розвитку повстанського руху у центральній частині Київського і в Житомирському повітах, які до середини липня звільнилися від польського гноблення.

Розвиток боротьби на терені Поділля й півдня Волині пов'язаний з діяльністю черкаського полковника наказного гетьмана М. Кривоноса. Вступивши на початку червня на чолі 400 козаків у межі Брацлавщини, він до середини липня створив щонайменше 20-тисячне військо. Під час походу було не лише звільнено десятки міст (серед них такі великі, як Погребище, Немирів, Брацлав, Тульчин, Вінниця, Махнівка, Полонне, Заслав, Острог, Межиріччя), а й у боях 26—28 липня під Старокостянтиновом завдано поразки 10—12-тисячному війську українських і польських магнатів під проводом І. Вишневецького. Ця блискуча перемога створила сприятливі умови для розгортання повстання

на території Волинського, Подільського і Руського воєводств. І хоча М. Кривоноса було відкликано до табору українського війська, повстання продовжувало швидко поширюватися.

Великим успіхом подолан стало взяття ними 10 серпня резиденції коронних гетьманів у м. Барі. У Подільському Подністров'ї розгорнувся могутній рух опришків (левенців), загонами яких керували Коломеда, Вовк, Чуйко, І. Александренко, С. Мрозовицький та ін. ватажки. З другої половини серпня вони взяли в облогу Кам'янець-Подільський. Вона тривала аж до початку грудня 1648 р. Масового характеру визвольна й соціальна боротьба набрала у Луцькому повіті Волинського воєводства та Овруцькому повіті Київського воєводства. Спалахують виступи у Теребовельщині й Галицькій землі Руського воєводства. На середину вересня від польського гніту були звільнені Брацлавське, Київське, Чернігівське, Подільське воєводства, південна й центральна частина Волинського.

Які ж суть і найістотніші особливості боротьби влітку 1648 р.? Насамперед вона мала яскраво виражений національно-визвольний характер. Вже у середині червня шляхтич Журовський відзначав той факт, що «поляків, братів наших, стинають, жоден не живе, а також жидів, ксьондзів». У другій половині серпня теребовельський підстароста підкреслював: на Поділлі «ні шляхтича, ні ксьондза, ані жида не знайдете». Захоплені у цей час під Кам'янцем у полон опришки під час тортур стверджували, що не мають жодного зв'язку з козаками, а самі добровільно, з огидою ставлячись до рабства, не стерпівши польського панування, підняли зброю. На початку вересня представник львівського патриціату С. Кушевич писав з міста: «Вже стало небезпечно по селах і шляхах через бунти всієї Русі, яка з непримиренною ненавистю до католиків убиває і жадливо мордує піших і кінних». Звертає на себе увагу визнання анонімного автора трактату «Дискус про сучасну війну козацьку чи хлопську» (осінь 1648 р.): «Здавна народ Руський мав віковічну ненависть проти ляхів, чи поляків, і в ній аж до цього часу вперто перебуває... Такої розлюченості проти нас, ляхів, і тепер зазнаємо».

Саме у ході боротьби визріває ідея необхідності розгрому Речі Посполитої й створення власної держави на території, що явно виходила за межі козацького регіону. У середині липня один з полонених козаків заявив кам'янецькому старості П. Потоцькому, що вже «держави від вас, ляхів, перейшла до нас, козаків», і кордон має проходити по р. Горинь. С. Кушевич не приховував занепокоєння тим, що козаки підкоряють «Руську землю, власність Речі Посполитої»,

прагнучи «зробити її своєю». Згадуваний автор «Дискусу» застерігав правлячі кола Речі Посполитої, що боротьба українців може привести до того, що ті «повністю виб'ються з-під підданства Корони Польської і створять собі нову козацьку Річ Посполиту чи Руське князівство».

Б. Хмельницький покладав певні надії на те, що бурхливий розвиток національно-визвольної боротьби викличе патріотичні почуття в українського панства, стане поштовхом до пробудження національної самосвідомості у сполонізованих князів і вони очолять боротьбу народу за незалежність. Проте дарма, бо більшість шляхтичів і всі князі вкрай негативно сприйняли ідею створення Української держави, реалізація якої вела до розпаду Речі Посполитої, яку вони вважали своєю батьківщиною. Тому більшість української шляхти із зброєю в руках виступила на боці Польщі у її боротьбі проти України.

За таких умов провідну роль у надзвичайно інтенсивному процесі руйнування польських і становлення українських державних інституцій — центральних і місцевих органів влади, території, судових установ, армії, нової соціальної структури, адміністративно-територіального устрою — відіграло козацтво. Саме у цей час почалося формування державної еліти. Виразно простежується прагнення повсталих до створення єдиного державно-адміністративного устрою. Й до кінця 1648 р. на більшій частині території України закладаються підвалини унітарної, республіканської за формою правління, національної держави. В її політичному розвитку окреслилася боротьба двох тенденцій — демократично-охлократичної та гетьманської (монархічної).

Однією з найважливіших особливостей національно-визвольної боротьби був її тісний взаємозв'язок з соціальною боротьбою, що відіграла винятково важливу роль у становленні соціально-економічного ладу Української держави. Сотні загонів селян і міщан громили маєтки, знищували шляхту (незалежно від її етнічного походження), орендарів, корчмарів, урядників, католицьке духовенство. Пани відразу ж звернули увагу на те, що повстанці «вогню і мечу» піддавали «лише шляхетський стан», намагаючись «повністю його знищити». Тому не без підстав брацлавський воєвода А. Кисіль одним з перших побачив у ній «жахливу війну».

Генератором соціальної активності селянських мас виступав козацький ідеал. У їх самосвідомості зафіксувалося стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (за винятком

військового) і котра користується особливим імунітетом (особиста воля, право володіння землею, своя юрисдикція тощо). Саме тому що боротьба за здобуття козацького імунітету стала загальноукраїнським явищем, селяни і міщани масово покозачувалися («хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло»), запроваджували «козацький присуд» і «козацькі порядки». Вони, по суті, означали не що інше, як створення органів самоуправління, що у майбутньому стало основою адміністративних структур Української держави.

На початок серпня соціальна боротьба вийшла за межі звичайного повстання. Вперше в історії України вона охопила більшу частину її території. Незважаючи на грабежі, розбої та жорстокість, основним змістом боротьби була ліквідація наявної системи соціально-економічних відносин, виборення особистої свободи, права власності на землю й сільсько-господарські угіддя. З огляду на це можна стверджувати, що протягом липня соціальна боротьба переросла у Селянську війну, яка являла собою надзвичайно важливий аспект розвитку національної революції протягом 1648—1652 рр.

Яку ж позицію зайняла польська еліта щодо розв'язання українського питання? Вона була на диво одностайною у своєму несприйнятті навіть у зародковому стані ідеї української державної автономії й намаганні зобразити боротьбу виключно як «домашню війну». Не випадково 24 липня, під час обговорення на сеймі питання про переговори з повстанцями, литовський канцлер А. С. Радзивілл звернув увагу присутніх на необхідність ретельно дбати про збереження територіальної цілісності Речі Посполитої, пам'ятаючи приклади Голландії та Неаполітанського повстання 1647 р. Його повністю підтримав канцлер Є. Оссолінський. Під час розробки інструкції щодо переговорів промовці наголошували на неприпустимості поступок, якщо козаки захочуть «відірвати від королівства якусь частину землі». Тому до її змісту вноситься суворе застереження комісарам — ні в якому разі не дозволяти створення «особливого уділу з володінь Речі Посполитої».

За обставин, коли, з одного боку, проти мирних переговорів виступали маси повсталих селян і міщан, підтримувані радикальним угрупованням козацької старшини, а з другого — більшість шляхти, очолюваної магнатським угрупованням І. Вишневецького, переговори заходять у безвихідь. Стає реальною загроза відновлення воєнних дій. Тому Б. Хмельницький проводить майстерне маневрування силами 100—110-тисячної армії між Старокостянтиновом і Пилявцями, створює умови для ізоляції польського війська й обирає місцевість майбутнього бою, де неможливо було б використати кінноту.

На початку вересня повстанці розташувалися неподалік Пилявець: на правому березі р. Ікви (Пилявки) головні сили армії, а на лівому — полки М. Кривоноса. Їх об'єднувала вузька гребля, яку зміцнили шанцями та гарматами. Зумівши за допомогою розвідки дезінформувати польське командування, гетьман заманив сюди 80—90-тисячне (включаючи озброєних слуг) вороже військо, котре 19 вересня розташувалося табором на пагорбах і в заболочених долинах. Реально оцінивши співвідношення сил, він вдався до тактики активної оборони табору з наступним завданням потужного контрудару. Битва розпочалася 21 вересня. Незважаючи на втрату у цей день переправи, Б. Хмельницький, скориставшись підходом 22 вересня близько 5 тис. татар, наступного дня провів добре скоординовану широкомасштабну наступальну операцію з обох таборів і переміг.

Головною причиною панічного відступу поляків була, проте, не морально-психологічна нестійкість командування та жовнірів, як прийнято вважати, особливо в польській історіографії, а перевага українців на полі бою. У листах і щоденниках учасників битви зустрічаємо чесні визнання того, що вона тривала майже весь день 23 вересня і була «великою», що «не могла витримати сили ворожої», «наступала велика козацька сила на гармати, які ледь не захопили», «всі корогви розбіглися, бо козацтво з чола, а татари з флангів і тилу оточували», «регіментарі через такий наступ ворога звели військо з поля» тощо.

Добившись успіху, Б. Хмельницький здійснив похід на захід, узявши спочатку в облогу Львів (8—26 жовтня), а згодом Замостя (6—21 листопада). Для організації боротьби населення Белзького, Волинського і Руського воеводств він розіслав у різні райони свої полки. До середини листопада вони разом з загонами місцевих повстанців звільнили весь західноукраїнський регіон. Тут розпочалося формування державних інституцій, зокрема полково-сотенного територіально-адміністративного устрою. Вперше з часів княжої Русі реальною стала можливість об'єднання усіх українських земель у межах національної держави.

Чи усвідомлювало важливість цього історичного моменту українське керівництво? У гетьманській програмі вперше з'являються думки про необхідність звільнення усіх українських земель («відібрати польські володіння до Вісли»). Хмельницький вважав підвладною собі Галичину, заявляв про готовність у разі потреби продовжити наступ у центральні райони Польщі. Проте все ж національна державна ідея ще не сформувалася і не стала наріжним каменем політичної програми молоді української еліти.

Б. Хмельницький, як і більшість старшин, продовжував залишатися у полоні ідей автономізму. Осіння кампанія про-водилася не стільки з метою включення західного регіону до складу козацької держави, скільки для реформування державного устрою Речі Посполитої: запровадження абсолютизму й визнання за Україною (Руссю) таких же прав, які мала Литва. Причому ці сподівання пов'язувалися з обранням на трон короля (Владислав IV помер у травні) спочатку московського царя, пізніше — трансільванського князя, а коли ці надії стали примарними — королевича Яна Казимира. Саме тому Б. Хмельницький та його прибічники припустилися політичної помилки, якої згодом так і не вдалося виправити: замість того щоб укріпитися на західних кордонах (як це радили М. Кривоніс і П. Головацький), вони пішли 21 листопада на укладення перемир'я з Яном Казимиром, за яким передбачалося повернення армії на Україну. Молода держава відмовлялася принаймні від західного регіону, що вело до істотного послаблення її військово-економічного потенціалу.

Однак уже під час відходу гетьмана від західних рубежів почали виявлятися серйозні розходження між його планами та можливими поступками з боку новообраного короля. Б. Хмельницький наполягав, щоб польське військо не просувалося далі Старокостянтинова, і вимагав, щоб магнати не з'являлися у своїх маєтках східніше і південніше Білої Церкви та залишили за козаками всю Лівобережну Україну. В універсалі від 22 грудня до шляхти він засвідчив особисту відповідальність за майбутню долю населення західного регіону і зберіг за собою право у разі необхідності виступити на його захист. Водночас він розпорядився залишати залоги у містах на схід від лінії р. Горинь — м. Кам'янець-Подільський.

Тим часом Ян Казимир настирливо домагався від гетьмана розпуску по домівках повстанців. До мешканців Волині, Галичини й Поділля почали розсилатися королівські універсали з наказами під страхом покарання негайно «припинити бунти», повернутися додому й виконувати «звичне послушенство» панам. Сюди ж направляються підрозділи коронної армії. Як свідчать матеріали коронаційного сейму, правляча верхівка Речі Посполитої не була готовою піти на визнання політичної автономії козацької України, хоча висловлювалися побоювання її можливої втрати, як свого часу Іспанія втратила Голландію.

Наступ польських корогв на терені західного регіону, повернення до маєтків панів з озброєними загонами слуг супроводжувалися жорстокою боротьбою, бо селяни і міщани

стали на захист своїх завоювань. Все ж, незважаючи на їхній опір, до лютого 1649 р. жовнірам і шляхті «вогнем і мечем» удалося окупувати територію по лінії м. Бар — м. Меджибіж — межиріччя Горині й Случі. Їх спроби проникнути далі від неї на схід і південь зазнали невдачі. Казимирський райця (в околицях Кракова) М. Голінський занотував у лютому новину: «Хлопи... не хочуть згоди, і їх священники не дозволяють йти на неї, бо хлопи не бажають бути підданими панів, а (прагнуть) бути собі вільними». Враховуючи силу опору козачених мас, Б. Хмельницький відмовився (крім окремих випадків) від надання будь-якої допомоги шляхтичам, котрі наважувалися повернутися до своїх володінь. Водночас він визнав козацькі права за тими селянами і міщанами, які продовжували перебувати у складі його армії.

Політична програма
Б. Хмельницького

За таких обставин 20 лютого у Переяславі розпочалися українсько-польські переговори. Їх перебіг показав, що на цей час гетьман, переосмисливши уроки минулорічної боротьби, вперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював основні принципи національної державної ідеї. Надалі вони були розвинені під час його квітневих переговорів з московським посольством Г. Унковського.

По-перше, у розмовах з королівськими комісарами було чітко засвідчене право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання. В реалізації цього Б. Хмельницький відтепер убачав основну мету своєї діяльності («виб'ю з лядської неволі народ весь руський... тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу далі ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи»).

По-друге, було висловлено ідею незалежності утвореної держави від влади польського короля («лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде», «мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським»). Як підкреслював Б. Хмельницький у розмові з Г. Унковським, «а нас Бог від них (Польщі і Литви) увільнив — короля ми не обирали і не коронували, і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою цим від них стали вільні».

По-третє, було сформульовано положення про соборність Української держави. Як свідчив учасник польського посольства В. М'ясковський, Б. Хмельницький неодноразово наголошував на своєму намірі «відірвати від ляхів всю Русь і Україну», звільнити «з лядської неволі... народ всієї Русі».

По-четверте, утворена Українська держава розглядалась як

спадкоємниця Київської Русі. Під час переговорів з Г. Унковським Б. Хмельницький відзначав можливість замирення з Річчю Посполитою лише за умови визнання її урядом незалежності козацької України в тих кордонах, що «володіли благочестиві великі князі», а ми у «підданстві і в неволі бути у них не хочемо».

Нова політична програма висувала як першорядне завдання включення до складу Української держави західного регіону. З огляду на це насамперед потрібно було закріпити за собою контрольовану територію. І, згідно з умовами укладеного 25 лютого з польським посольством перемир'я, гетьман добився визнання де-факто автономії козацької України. Кордон між нею і Річчю Посполитою мав проходити по ріках Горинь, Прип'ять та м. Кам'янець-Подільський, через який заборонялося переходити польським підрозділам, урядовцям і шляхті. У політичному житті відбувається заміна функціонування «генеральної» (чорної) ради старшинською, зміцнення гетьманської влади, яку Б. Хмельницький починає розглядати як дану Богом, що засвідчувало появу в нього монархічних прагнень.

Весною 1649 р. почала стрімко наростати хвиля національно-визвольної і соціальної боротьби на терені Подільського воєводства, межиріччя Случі й Стиру, Овруччині. В околицях Бара точилися запеклі бої подолян з полками підчасного коронного М. Остророга та кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського. Кількість покозачених мешканців Поділля сягала кількох десятків тисяч. До початку травня майже вся територія Летичівського повіту (крім Меджибожа) була звільнена від польсько-шляхетського панування. У другій половині травня масового характеру набула боротьба на Волині. За визнанням А. Кисіля (тепер уже київського воєводи), «тут, від Дніпра до Стиру, все повністю покозачилося».

Воєнні дії 1649 р.
Зборівська угода

З початку травня за умов небажання польського уряду йти на серйозні поступки сподівання на продовження українсько-польського політичного діалогу стають примарними. Б. Хмельницький почав мобілізацію армії, що дістало повну підтримку народних мас. За словами українського літописця Самовидця, «так усе, що живо, піднялося в козацтво». Тим часом Польща також завершує підготовку до початку воєнних дій. І 31 травня 10—12-тисячне військо вторглося у південно-східну Волинь. Українські полки Г. Яцкевича, І. Донця, А. Романенка, Кривоносенка й Таборенка разом з селянами і міщанами намагалися стримати во-

рога. Відбулися бої в околицях Заслава, у Сульжинцях, Зв'ягелі, Острополі та в ін. містах. Десятки поселень були повністю знищені жовнірами. Вся південно-східна Волинь сплила кров'ю. Основні сили польської армії на чолі з польним гетьманом А. Фірлеєм спинилися табором під м. Старокостянтинів.

Дізнавшись про відновлення воєнних дій, Б. Хмельницький негайно вирушив у похід, маючи на меті звільнити українські землі від Перемишля до московського кордону. Його раптова поява під Пилявцями викликала паніку серед жовнірів. За визнанням одного з польських офіцерів, вона нагадувала страшну торішню втечу, коли, все покинувши, війська почали відходити. Відвівши полки до Збаража, польське командування почало підготовку до відбиття можливого наступу козаків. До початку липня кількість жовнірів зросла до 15 тис.

Наприкінці червня Б. Хмельницький одержав від розвідників вкрай важливі відомості про наміри Яна Казимира силами литовської армії Я. Радзивілла завдати удару у напрямку Києва з її подальшим виходом у тил українському війську. Тому, не гаючи часу, він направив до Білорусії київського полковника С. М. Кричевського з наказом будь-що зірвати плани ворога. Відчайдушна атака литовських підрозділів 31 липня під Лоївом, незважаючи на завдану ними поразку українській армії і смерть полковника, настільки знекровила їх, що литовський гетьман змушений був відмовитися від виконання королівського наказу. За цих сприятливих умов Б. Хмельницький успішно завершив воєнну кампанію.

Маючи у розпорядженні до 100 тис. вояків, гетьман, об'єднавшись, ймовірно, 8—9 липня з військом Іслам-Гірея (близько 30—40 тис.), вирішив наступати на противника. Ранком 10 липня українсько-кримська кіннота з'явилася під Збаражем. Так розпочалася відома в історії Збараська облога. Протягом липня — початку серпня Б. Хмельницький провів 7 великих приступів: 13, 17, 19, 20, 21, 31 липня, 6 серпня.

Українці під час штурмів використовували як прикриття від ворожого вогню наповнені землею вози, а також худобу. З метою збереження досвідчених вояків у перших лавах атакуючих найчастіше рухалися вчорашні селяни й міщани. Для повної блокади поляків з 20 липня розпочалися активні роботи щодо зведення навколо ворожих позицій високих валів і копання глибоких ровів. За визнанням одного із шляхтичів, їх не можна було врятувати, бо «Хмель на три милі навколо так валами уфортифікував, що ані конем, ані возом не можна було проїхати». На початку серпня становище жовнірів стає безнадійним: лютував страшний голод, гостро

відчувалася нестача води. Облога польського війська, як писав М. Грушевський, стала свідченням «незвичайних талантів Хмельницького як стратега і правителя».

Дізнавшись 7 серпня про наближення королівської армії, гетьман вирішив атакувати її на марші. Взявши із собою близько 40 тис. українських кіннотників і 20—30 тис. татар, Б. Хмельницький та Іслам-Гірей, очевидно, вночі з 13 на 14 серпня зняли з позицій і вирушили назустріч Яну Казимиру. За допомогою місцевого населення основні сили вдалося заховати в лісах біля Озерної та Зборова, інше угруповання (мало вийти у тил полякам) — неподалік Млинівців. Тим часом 20-тисячне польське військо, прибувши 13 серпня в околиці Зборова, готувалося до переправи через болотисту Стрипу. Посланий 14 серпня королем розвідувальний під'їзд протягом дня не зміг виявити присутності противника, хоча, за даними одного з шляхтичів, той перебував від них «лише в одній милі».

Наступного туманного й дощового ранку польська армія, розтягнувшись на 8—10 км, розпочала переправу. І в цей час Б. Хмельницький завдає їй одночасного удару з фронту і з тилу, де події розгорталися особливо успішно. Захопивши переправи, повстанці розгромили жовнірів і погнали їх до обозу під Зборів. За свідченням одного з учасників цієї битви, трупи встелили дорогу «на велику милю». Дуже сильним був удар і з фронту. Зім'явши корогви князя С. Корецького, атакуючі зробили вигляд, що наступатимуть на праве крило, але потім блискавично змінили напрям просування й обрушилися на ліве крило. Жовніри не витримали й почали відступати, намагаючись заховатися серед конопель, не дбаючи «ні про вітчизну, ні про короля».

Настав критичний момент бою. Ян Казимир, помітивши втечу жовнірів, кинувся до них, почав халпати ротмістрів за стремена, за корогви, волаючи, аби не залишали його і вітчизни. Проте дарма. Тоді спинився, зімкнув навколо себе підрозділи німецьких піхотинців і рейтар, намагаючись перетнути шлях атакуючим. Ця мужність короля й стійкість німців дала можливість жовнірам оговтатися й повернутися на поле бою. Цікаво, що татари, увірвавшись на польські позиції у місці перебування Яна Казимира, відмовилися від нападу на вояків, котрі охороняли його. За визнанням одного з учасників бою, коли б «татари пішли на них, вони б, напевно, загинули, але обмежилися невеликими герцями». Увечері бій затих.

Становище польської армії було катастрофічним. Вона зазнала тяжких втрат — близько 7 тис., у т. ч. понад 3 тис.

убитими. Командування розуміло, що не має ніяких підстав сподіватися на перемогу «у відкритому полі» й на те, щоб витримати облогу, в якій «в обох таборах були закриті король і самі старші начальники». Вночі у таборі почали поширюватися панічні настрої, і, за свідченням очевидця, «ледве не прийшло до Пилявецької (втечі)».

У пошуках виходу із критичного становища король звернувся з листом до хана, пропонуючи розпочати переговори. Останній спішно погодився, оскільки був принциповим противником розгрому Речі Посполитої й утворення незалежної Української держави. Він добре усвідомлював, що її поява на північних кордонах ханства покладе край найбільшому джерелу наживи — постійному пограбуванню українських земель і торгівлі ясиrom. З огляду на це Іслам-Гірей у боротьбі України з Польщею вирішив проводити політику «рівноваги сил», що вела до їх взаємного виснаження й давала можливість Криму відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі. Ця позиція кримської верхівки таїла у собі смертельну небезпеку для справи виборення Україною незалежності.

Тож наступного дня битва відновилася. Якщо татари «легко наступали» на польський табір, то українці розпочали відчайдушний штурм Зборова, де перебувала сильна залога. Опівдні українці посилили натиск на табір і двічі проривалися у нього. Лише з великими труднощами жовніри разом з обозною прислугою змушували їх одступати. Вночі в обозі почалася паніка, оскільки поширилася чутка про його таємне залишення королем. Тоді Ян Казимир сів на коня і в супроводі факельщиків об'їхав табір, запевняючи жовнірів, що з ними «житиме і вмере».

17 серпня воєнні дії припинилися. Переговори хана з королем завершилися укладенням договору, що передбачав установа «вічної приязні» й надання взаємної допомоги проти ворогів. Польща згодилась також на передачу Криму щорічних упоминок, виплату 200 тис. талерів, визнання 40 тис. козацького реєстру. Після гострих дискусій Ян Казимир погодився на таємну 6 статтю, в якій татарам дозволялося «вільно спустошувати край, повертаючись назад».

За цих умов Б. Хмельницький намагався зберегти якомога більшу автономію для Української держави. До її складу мали ввійти Брацлавське, Київське, Чернігівське воєводства, східні райони Волинського і Подільського воєводств. Однак довелося піти на територіальні й інші поступки. Згідно з укладеним 18 серпня договором територію козацької України складала Брацлавське, Київське і Чернігівське воєводства. Втрачалася територія Барського, Зв'ягельського, Любартівського,

Миропільського, Остропільського й Подністровського полків. Кількість козацького реєстру обмежувалася 40 тис. Шляхта одержала право повернутися до маєтків, селяни і міщани повинні були виконувати довоєнні повинності. А питання унії відкладалося до рішення сейму. 24 серпня було знято облогу польського війська під Збаражем. Воєнна кампанія завершилася. Таким чином спроба створення соборної незалежної держави зазнала невдачі. Потрапивши до влаштованої ханом пастки, гетьман змушений був задовольнитися одержанням козацькою Україною автономії у межах Речі Посполитої.

Одним з перших трагічних наслідків цього договору стало жадливе пограбування татарами земель Волині, Галичини й особливо Поділля. За визнанням анонімного автора однієї з «новин», татари пішли, «вогнем і шаблею все в ніщо обертаючи, беручи самих лише дітей і жінок». Було спустошено Острог, Заслав, Сатанів, Бар, Меджибіж, Ямпіль й багато інших міст (всього близько 70). Згідно зі свідченням автора «Рифмованої хроніки», Поділля настільки збезлюділо, що не було кому не лише рятувати дітей-сиріт, а й мертвих ховати.

Умови договору висунули перед українським урядом комплекс питань політичного й соціально-економічного характеру, від вирішення яких залежала доля держави. Серед них чи не найскладнішим було — запобігти соціальному вибухові селян і міщан, оскільки передбачалося відновлення старої моделі соціально-економічних відносин і вилучення з козацького стану десятків тисяч осіб з їх наступним поверненням до «підданства». Вже у вересні розпочався сильний соціальний рух трудящих, котрі хотіли бути «собі вільними» й не мати «над собою дідичних панів». Особливої сили він набирає з початку 1650 р., коли після затвердження сеймом Зборівського договору розпочалося масове повернення панів до своїх маєтків.

За таких обставин Б. Хмельницький проводив виважену, гнучку соціальну політику. З одного боку, він розсилав універсали для «втихомирення» населення, з другого — домагався від А. Кисіля «скромного» поведження шляхти з підданими, відмовився залучати панів до складання реєстру, дозволив залишатися у війську багатьом виписаним з реєстру, хто мав виконувати обозну службу. Наприкінці лютого — на початку березня у Києві зібралася старшинська рада, рішення якої засвідчили прагнення Б. Хмельницького не допустити відновлення найгрубіших форм експлуатації трудящих, національно-релігійних утисків.

Рішення ради зафіксували також намагання старшини

перетворити козацтво на привілейований стан українського суспільства, змусити селян визнати своє підлегле шляхті й гетьманській владі становище. З цього часу помітно зростає кількість виданих «захисних» універсалів шляхті; місцеві органи влади одержують розпорядження «жорстоко страчувати» учасників соціальних виступів тощо.

І все ж з березня 1650 р. стрімко наростає хвиля антифеодальної боротьби. Намагаючись «скинути з себе ярмо підданства», селяни і міщани йшли до «козаків джурами» або переселялися за Дніпро. Посилюються виступи населення окупованих поляками регіонів. За свідченням одного з подільських магнатів, «хлопи від Львова, від Стрию, від Устя йдуть таборами між Прутом і Дністром через Волоську землю до Могильова, в Україну... ідуть щодня... Не думають нам хлопи біля Бара, а тим паче за Баром і в Подністров'ї жодних маєткових повинностей відбувати і панів своїх слухати чи у послушенстві панів залишатися».

Влітку соціальна боротьба набрала особливо гострого характеру на Брацлавщині та Лівобережній Україні. Наприкінці листопада, коли стала реальною загроза наступу польського війська, Б. Хмельницький відмовляється від підтримки панів. Не без сприяння української адміністрації на початку 1651 р. у Брацлавщині спалахує антишляхетське повстання, яке набуло значного розмаху. Одночасно на території Подільського воєводства розпочалося створення українських органів влади і масове покозачення населення. С. Лянцкоронський підкреслював в одному із своїх листів прагнення подолян «знищити ляцьке ім'я».

Формування органів державної влади

Важливе місце у політиці гетьмана посідала проблема реорганізації адміністративно-територіального устрою України та зміцнення державних інституцій. На початок 1650 р. було сформовано 16 полків, які становили територіальне ядро (180—200 тис. кв. км) держави, де проживало у цей час 1,4—1,6 млн. населення. У цілому завершується також процес творення інституцій Української держави як спадкоємниці княжої Русі, що було, за словами О. Оглобліна, «найбільшим політичним досягненням українського народу по довгих століттях бездержавності й національного поневолення». Старшинська рада перетворилася на головний орган влади.

Державний апарат очолив гетьман, котрий скликав ради, відав фінансами, керував військом, тримав у своїх руках зносини з іншими країнами. Продовжувалося зміцнення його влади, зростав авторитет серед населення. «Війни жодної зі

своїми не мав і мати не буде, — повідомляв наприкінці 1649 р. ротмістр С. Чарнецький анонівному адресату, — бо всі (його) шанують як Бога; у воеводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському і Сіверському так управляє, як і в Чигирині». Подібну оцінку політичної ролі гетьмана давав і М. Потоцький, котрий у березні 1650 р. повернувся з кримського полону: «Панує собі той Хмельницький, як володар і союзний монарх».

Керівні військово-адміністративні посади займала генеральна старшина. На території полків влада перебувала у руках полковників, сотників, отаманів. На місці станово-шляхетської системи земських, городських і підкоморських судів виросла мережа нових козацьких судів. Замість ліквідованого доменіального (за винятком монастирського) судівництва виникли сільські суди. Незмінним залишалося міське судівництво. Побутувала практика поєднання судової й адміністративної влади, що заборонялася Литовськими статутами. Налагоджується функціонування державних органів у сфері стягнення податків з населення. За свідченням М. Потоцького (жовтень 1650 р.), Б. Хмельницький одержав понад 5 млн. злотих прибутку. Отже, вся повнота влади перебувала у руках не польського, а українського уряду. Як слушно дорікав у листі до севського воеводи Т. Щербатова глухівський сотник (квітень 1651 р.), чому, пишучи до «нас, у нашу землю», все ж «не до нас пишеш, до старост та до підстаростих, котрі уже третій рік як за Віслу повтікали. А до господаря нашого не пишеш, пана Богдана Хмельницького, гетьмана всього Війська Запорозького, і пана Мартина Небаби, полковника чернігівського, також Війська Запорозького. Тоді живіть з нами по-дружньому і знайте, як писати».

Вдалося домогтися зміцнення міжнародного становища Української держави, зростання її ролі як суб'єкта відносин у Східній і Південно-Східній Європі. Гадаємо, що саме у другій половині 1650 р. укладається угода з Портою про надання українським купцям права вільно плавати Чорним морем, безмитної торгівлі у портах імперії й перебування у Стамбулі українського резидента. Влітку 1650 р. Б. Хмельницький погодився на прийняття турецької протекції, і наприкінці року султан взяв його «під крила і протекцію неосяжної Порти». Справа тепер залишалася за відповідною ухвалою старшинської ради. І все ж проблема нейтралізації негативних наслідків кримсько-польського договору залишалася нерозв'язаною.

Кримська верхівка домогалася створення антимосковської коаліції (із залученням до неї України) з метою проведення

війни, щоб прилучити землі Астраханського і Казанського ханств. А загострення українсько-польських відносин наприкінці 1650 р. загрожувало зірвати ці наміри й утягти ханство у воєнні дії. Кримський уряд намагався не допустити воєнних дій між Україною і Річчю Посполитою, а в разі їх виникнення — уникнути активної участі в них. Тому Іслам-Гірей тривалий час відмовляв Б. Хмельницькому у допомозі і лише під тиском султана направив наприкінці лютого 5—6 тис. татар з нурадин-султаном Кази-Гіреєм з наказом уникати боїв з польськими підрозділами.

Продовження війни
у 1651 р.
Білоцерківський
мирний договір

Тим часом 19 лютого 1651 р. 14—15-тисячна польська армія на чолі з польним гетьманом М. Калиновським перейшла у наступ. Наступного дня вона атакувала м. Красне, де з основними силами брацлавського полку перебував полковник Д. Нечай. У запеклому бою майже всі козаки полягли (в т. ч. і Д. Нечай), хоча й ворог втратив до 1 тис. жовнірів. Продовжуючи наступ, поляки захопили Мурафу, Шаргород, Чернівці, Ямпіль. Завдяки добре організованій кальницьким полковником І. Богуном обороні вінницького монастиря (11—20 березня) наступ М. Калиновського загальмувався. З підходом сюди 20 березня українських полків, надісланих Б. Хмельницьким, польська армія розпочала відступ спочатку до Бара, а згодом до Кам'янця-Подільського. За місяць боїв у Брацлавщині вона втратила близько 6 тис. вояків.

Український гетьман переходить у наступ. Однак вичікувальна тактика володаря Криму та його протидія проведенню українцями самостійних наступальних операцій позбавили Б. Хмельницького ініціативи й прирекли на пасивність (близько місяця 100—110-тисячна армія тупцювала на місці у районі Тернополя — Збаража). Це дало можливість Яну Казимиру успішно завершити мобілізацію величезної армії (десь 200 тис. жовнірів і озброєних слуг) і привести її 19 червня під Берестечко. В цей час Кази-Гірей робить спроби схилити гетьмана до замирення з королем, а також проводить переговори з правлячими колами Польщі щодо можливості порозуміння з ханом.

Після зустрічі приблизно 20—21 червня з 30—40-тисячною ордою Б. Хмельницький подався до Берестечка, де 28 червня розпочалися бої. Їх перший день скінчився невдачею для кримсько-української кінноти (до речі, українців було небагато), яка змушена була відступити. 29 червня вона атакувала противника вже значно більшими силами. Тепер половина кінноти була українською. В жорстокому бою

польська кіннота зазнала серйозної поразки (лише шляхтичів загинуло близько 200) й відступила до табору. Проте хан хотів домовитися про мир і тому відмовляв гетьмана від проведення генеральної битви.

29 червня Іслам-Гірей, за свідченням окремих джерел, вступив у таємні зносини з Яном Казимиром, пропонуючи посередництво у переговорах з українською стороною, а в разі її відмови — прийняти «справедливі пункти», обіцяв також видати Б. Хмельницького. Чим завершилися вони, нам невідомо, але є підстави гадати, що хан вирішив не брати участі у майбутній битві. Джерела зафіксували пасивність дій орди 30 червня, котра лише опівдні зайняла позиції на схилах пагорба, звідки Іслам-Гірей приглядався, «готуючись до втечі». І чи не тому основні сили війська хан відвів із уже зайнятої позиції знову за пагорб? Сам він з кількома сотнями вершників спостерігав за розвитком битви, що розпочалася приблизно о 16-й годині.

Бездіяльність володаря Криму дала можливість королю перехопити ініціативу й розпочати наступ силами центру й правого флангу. Від гарматного пострілу по його ставці Іслам-Гірей стрімко кинувся за пагорб, і, наче за сигналом, вся орда почала швидко відступати у напрямку м. Лешнева. Українська армія одразу ж потрапила у катастрофічне становище. Татари залишали поле бою, навіть не зіткнувшись з противником, крім того, одночасно всією ордою, що засвідчує її готовність до цього маневру. Вражає також демонстративна поспішність втечі і відмова короля й М. Потоцького від активного переслідування татар значними силами. Хан затримав при собі Б. Хмельницького (котрий прибув до нього, щоб переконати у необхідності повернутися назад) до кінця першої декади липня, що вкрай негативно позначилося на боєздатності українського війська. Проте 10 липня воно все ж зуміло, хоча й з великими втратами, вирватися з оточення. Отже, можна сказати, що трагедія під Берестечком стала закономірним результатом зовнішньополітичного курсу Криму.

Польська і литовська армії до початку вересня окупували північні, центральні й західні райони козацької України. Впав Київ. Народні маси розгорнули партизанську боротьбу, що набрала особливо великого розмаху у Поділлі й Чернігівщині. Завдяки організаторській діяльності Б. Хмельницького вдалося відновити боєздатність армії, зупинити під Білою Церквою просування противника й змусити М. Потоцького погодитися на переговори. Все ж укладений 28 вересня договір зводив нанівець автономію держави. Її територія

обмежувалася Київським воєводством, кількість козаків зменшувалася до 20 тис., пани одержали право повертатися до маєтків, гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана тощо.

Тому проти договору одразу ж виступили широкі кола народних мас, підтримувані радикальними угрупованнями старшини. Незважаючи на заходи гетьманської влади, вкрай напруженою була ситуація на теренах Чернігівського і Брацлавського воєводств. Під час складання нового реєстру спалахнуло повстання козаків Корсунського полку на чолі з колишнім полковником Л. Мозирею. Хоча воно наприкінці 1651 р. було придушене, а Л. Мозирю страчено, у Лівобережній Україні з'явилися самозвані гетьмани: Вдовиченко, Бугай, Боданко, Дедоля. Внутрішньополітичну ситуацію ускладнювала також серйозна опозиція гетьманові з боку полковників І. Богуна, С. Пободайла, М. Гладкого.

Намагання Б. Хмельницького стабілізувати становище (виключення з реєстру 8 тис. козаків, надіслання таємних універсалів мешканцям Брацлавщини з проханням терпляче «зносити підданство панам» й обіцянкою «зняти з них це ярмо» та ін.) успіху не мали. Поява на початку березня 1652 р. на Лівобережжі підрозділів польської армії викликала тут новий спалах боротьби. Розпочалося масове переселення мешканців Чернігівського воєводства на територію Миргородщини, Полтавщини, Гадяччини та Московії. Серед радикального угруповання старшини визріває задум зміщення Б. Хмельницького. Хоча він був викритий і за рішенням ради у середині травня було страчено групу полковників і сотників, розвиток подій виходив з-під контролю уряду. Виникла загроза вибуху громадянської війни, за словами Б. Хмельницького, «Русі з Руссю».

Битва під Батогом та її наслідки

Гетьман вчасно зрозумів цю страшну небезпеку. Тому з кінця квітня 1652 р. він розпочав мобілізацію козацьких полків для наступу проти 16—20-тисячного ворожого війська, яке стояло табором під Батогом. На початку другої декади травня Б. Хмельницький вирушив у похід, заручившись при цьому підтримкою Криму, невдоволеною політикою Варшави. 1 червня авангард українсько-татарського війська під проводом гетьманського сина Тимофія розпочав бої з противником. Наступного дня підійшов Б. Хмельницький. Оглянувши величезний табір поляків, він зрозумів, що у польного гетьмана М. Калиновського замало сил для його одночасного захисту по всьому периметру. Тому вирішив завдати удару з усіх боків. У другій половині дня розпоча-

лася стрімка атака. Не минуло й години бою, як польська кіннота заметушилася й розпочала підготовку до втечі. Помітивши це, М. Калиновський наказав німецьким піхотинцям відкрити вогонь по утікачах. У цей критичний момент українські розвідники запалили у ворожому таборі солому й сіно. Жовнірів охопила паніка, яка полегшила українсько-татарським загонам прорив у середину табору. Оволодівши ним, козаки пішли на приступ редутів, де закрилися німці, й до заходу сонця захопили їх. Перемога була повною. За всю свою середньовічну історію Польща не зазнавала такого страшного розгрому. Загинуло щонайменше 8 тис. жовнірів, у т. ч. половина всіх гусар Речі Посполитої.

Ця перемога викликала масове повстання козацької України проти шляхти, і до початку липня на всій території повністю відновлюється функціонування національних органів влади. Українська держава виборола фактичну незалежність. У джерелах знаходимо згадку про карбування восени 1652 р. власної української монети. Гетьман почав міркувати над створенням 50-тисячної регулярної армії. Зміцнювалася його влада.

Б. Хмельницький визнав соціально-економічні завоювання Селянської війни, що знаменувало її завершення. Нова модель соціально-економічних відносин мала свої особливості. Були ліквідовані, за невеликим винятком, велике й середнє землеволодіння, фільварково-панщинна система господарювання й кріпацтво. Більшість земельного фонду прогнаних феодалів, королівщин і католицької церкви перейшла у власність державного скарбу. Зросло землеволодіння православних монастирів. Започатковується складання гетьманського й старшинського землеволодіння, завершується процес утвердження козацької земельної власності. Значна частина земель переходить до рук селян, котрі виступали її співвласниками нарівні з державою.

Відбулися істотні зміни у соціальній структурі суспільства. Було ліквідовано стан великих і середніх світських землевласників, різко зменшилася кількість дрібної шляхти, але зросла її роль у політичному житті. Провідна роль у суспільстві перейшла до козацького стану. Істотно поліпшилося становище селянства, котре здобуло особисту свободу, власницькі (хоч і обмежені) права на землю, право вступу до козацького стану. Змінивсь статус православного духовенства. Провідна роль у житті міст перейшла до рук українських мешканців. Пришвидшився процес формування нової еліти суспільства.

Щоб уникнути продовження воєнних дій, Б. Хмельницький намагався схилити уряд Речі Посполитої до визнання самостійності козацької України. Однак під час переговорів восени 1652 р. король наполягав на визнанні умов Білоцерківського договору, розриві відносин з Кримом і надісланні заложником гетьмана свого сина Юрія. За таких обставин Б. Хмельницький почав добиватися відновлення чинності Зборівського договору. Цей крок був не відмовою від незалежності, а дипломатичним маневром для затримки наступу польсько-литовських армій. Це розуміли окремі польські політики й тому підозрювали його у нещирості мирних пропозицій. Польський агент ксьондз С. Щитницький у листі до канцлера чітко визначив мету діяльності керівника українського уряду: «Задум є у Хмельницького абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати, і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра й далі до московських кордонів...»

Воєнна кампанія 1653 р.
Українсько-російські
відносини

Наприкінці 1652 р. Річ Посполита пришвидшує підготовку до нового наступу. У лютому 1653 р. польські підрозділи атакували Погребище, Прилуки й інші міста Брацлавщини. Через місяць почалося вторгнення 8-тисячної армії, яка, прямуючи до Умані, знищила десятки міст і сіл. Однак після невдачі під Монастирищем вона відступила з території Української держави. Відбувалися бої короля полковника Я. Кондрацького з опришками у Подільському Подністров'ї.

З весни 1653 р. почало ускладнюватися міжнародне становище України. Справа в тому, що Б. Хмельницький, намагаючись прилучити Молдавію до антипольського союзу, домігся одруження (серпень 1652) сина Тимофія з донькою молдавського воеводи В. Лупу Розандою, не передбачивши при цьому негативних наслідків цієї акції. Тоді Молдавія перебувала в складі Османської імперії, яка протидіяла включенню її у сферу політичних інтересів України. Крім того, українсько-молдавський союз насторожив володарів Валахії й Трансільванії, що зумовило їх зближення з Річчю Посполитою. І внаслідок нерозважливих дій Т. Хмельницького у Молдавії у травні 1653 р. на початку червня розпочалося оформлення антиукраїнської коаліції у складі Польщі, Валахії й Трансільванії, до якої згодом приєдналася (після державного перевороту) і Молдавія.

Погіршення геополітичного становища козацької України збіглося з посиленням негативних тенденцій внутрішнього розвитку. Вкрай несприятливо на становищі економіки позна-

чалися спустошення Правобережжя внаслідок воєнних дій (було знищено понад 100 міст і містечок) й обезлюднення (через епідемії чуми й холери 1650—1652 рр.) Брацлавщини й Київщини. Розорення козацтва унеможливило значній його частині виконувати військову повинність, що підірвало боєздатність армії. Не можна ігнорувати й того факту, що довготривалість і виснажливість боротьби породжували у населення зневіру й розчарування у можливості здобуття перемоги, посилювали серед нього промосковські настрої.

Саме ці фактори у поєднанні з невдоволенням, грабіжницькими діями татар і невдачами Тимофія у Молдавії викликали приблизно 20 червня масовий виступ вояків у таборі під Городком (Поділля) проти політики Б. Хмельницького. Йому довелося відмовитися від продовження походу у Галичину й повернутися до Білої Церкви. Влітку гетьман припускається нової помилки у молдавській політиці, внаслідок якої близько 18—19 серпня 6—8-тисячне українське військо під проводом Тимофія було оточене у Сочаві молдавсько-валасько-трансільвансько-польськими підрозділами. Ця помилка призвела також до погіршення відносин з Кримом і Портою.

Цією сприятливою для себе ситуацією вирішив скористатись польський уряд. 22 серпня армія, очолювана Яном Казимиром, вирушила з-під Глинян у похід. Дізнавшись про це, гетьман намагався якомога швидше завершити мобілізацію козацьких полків і заручитися допомогою Криму. Лише на початку жовтня він, не знаючи про смерть сина (помер від рани у середині вересня), виступив у похід. Об'єднавшись у дорозі з татарами, поперед себе направив до Сочави авангард, який незабаром повернувся назад, оскільки обложені українські загони добилися почесної капітуляції й вирушили в Україну.

Діставши звістку про смерть Тимофія, наприкінці другої декади жовтня Б. Хмельницький подався до Кам'янця, щоб перехопити на марші польське військо. Тим часом останнє (налічуючи до 40 тис. жовнірів) після двотижневого перепочинку під Кам'янцем 29 вересня виступило до Бара, плануючи подальший наступ до Білої Церкви. Однак дізнавшись біля с. Зеленче про об'єднання українсько-кримського війська, король вирішив повернутися й спинитися біля м. Жванець, сподіваючись на підхід союзників. 8 жовтня жовніри зайняли позиції під містечком між ріками Дністер і Жванчик. 21 жовтня розпочалися воєнні дії.

Б. Хмельницький спочатку стояв табором під Шаргородом, а потім підійшов до Бара. Маючи дані про важке ста-

новище противника (голод, епідемія, дезертирство), він вирішив відмовитися від проведення вирішальної битви й досягти капітуляції поляків шляхом їх облоги. І вже на початку листопада вони опиняються майже у повному оточенні. Для активізації воєнних дій і посилення блокади ворожого табору гетьман переніс свою ставку до Гусятина. До середини грудня становище жовнірів стає катастрофічним: від голоду й холоду померло близько 10 тис. вояків і слуг.

За таких обставин король пішов на переговори з ханом (в яких українській стороні відводилася роль статистів), і 15 грудня вони завершуються укладенням (в усній формі) Кам'янецької угоди. Щодо України вона передбачала відновлення не умов Зборівського договору, а лише прав і вільностей козацтва. Всі ж інші аспекти договору відкидалися. Тому не випадково Крим погодився на негайну окупацію козацької України польським військом, повернення туди панів, відновлення повинностей селян і міщан. Таким чином, політичні наслідки Жванецької кампанії виявилися катастрофічними: не передбачалося навіть автономії Української держави в складі Речі Посполитої. Воєнно-політичний союз з ханством ставав фатальним.

Гостро постає проблема пошуку міцної, концентрованої військово-політичної допомоги ззовні. В світлі цього особливого значення набула справа українсько-московського союзу. В результаті тривалих переговорів 11 жовтня Земський собор вирішив прийняти Військо Запорозьке «під свою государеву високу руку» й розпочати війну проти Речі Посполитої. 29 жовтня посольство В. Бутурліна виїхало в Україну для юридичного оформлення цього акту з боку гетьмана й старшини. У такий спосіб Московія прагнула запобігти небезпечному для себе зближенню України з Портою і небажаному зміцненню Польщі у разі поразки України.

Після рішення Переяславської ради від 18 січня 1654 р. переговори продовжуються і завершуються укладенням наприкінці березня договору. Він передбачав збереження за Українською державою витворених форми правління (республіканської) й устрою інституцій політичної влади (унітарного); території, суду й судочинства; армії (у 60 тис. козаків); фінансової системи; територіально-адміністративного устрою; нової моделі соціально-економічних відносин; повної незалежності у проведенні внутрішньої політики. Її суверенітет частково обмежувався: у сфері зовнішньополітичної діяльності (відносинах із Річчю Посполитою і Портою), а також зобов'язанням сплачувати певну суму данини до мос-

ковської скарбниці. За своїми формально-правовими ознаками договір скоріше нагадував акт про встановлення відносин номінального васалітету чи протекції, а за змістом передбачав створення під верховенством корони Романових конфедерації, спрямованої проти зовнішнього ворога.

Після Переяслава.
Розвиток подій
в Україні
у 1654—1657 рр.

Тепер на чільне місце висувуються завдання, спрямовані на відрив від Речі Посполитої придунайських країн, запобігання вкрай небезпечному для України її зближенню з Кримом і Портою та координацію дій української і московської армій проти ворога. Однак, незважаючи на зусилля української дипломатії, розвиток міжнародних відносин складався досить-таки несприятливо. Володарі придунайських держав воліли залишатися у сфері інтересів Польщі. Порта вирішила займати нейтралітет, дозволивши хану підтримати ту з сторін, яку вважатиме за потрібне. Зрозуміло, кримську верхівку налякала військово-політична сила створеної конфедерації, і вона після певних вагань пішла на зближення з Варшавою. Спроби гетьмана не допустити укладення оборонно-наступального польсько-кримського договору зазнали невдачі. Влітку 1654 р. між Кримом і Річчю Посполитою укладається «Вічний договір» про взаємну допомогу. Намагання Б. Хмельницького скористатися смертю хана для відновлення українсько-кримського союзу успіху не мали, і новий хан Магомет-Гірей 22 листопада ратифікував договір з Польщею.

Усвідомлюючи страшну небезпеку удару 30—40-тисячного польського війська із заходу і 30—40-тисячної орди з півдня, гетьман прагне добитися від Москви допомоги і перегляду нею плану дій, що відводив основну роль боротьбі за оволодіння Смоленськом і територією Білорусії. Але він у цьому також зазнав невдачі, оскільки бюрократичний апарат Московії виявився неспроможним реально оцінити військово-політичну ситуацію й вчасно переорієнтуватися та надіслати військові сили. Тому Б. Хмельницький втратив кілька місяців часу, сприятливого для наступу проти ворога. Цим скористалося польське командування, і в листопаді 1654 р. 30-тисячна армія вторглася у Брацлавщину. До кінця лютого 1655 р. 50 міст Подільського краю були повністю зруйновані, десятки тисяч подолян загинули у боротьбі, інші — масово переселялися у Молдавію та Лівобережну Україну.

Після об'єднання на початку 1655 р. з татарською ордою польське командування продовжило наступ до Умані. Лише дочекавшись нарешті 23 січня підходу 10—12 тис. московських вояків, Б. Хмельницький виступив проти ворога.

Увечері 29 січня неподалік Охматова несподівано для себе він зіткнувся з поляками, але не розгубився й почав розгортати табір для відбиття атаки. Однак жовнірам удалося розірвати його й захопити 16 гармат. Гетьман негайно перекинув сюди свіжі полки, й битва набрала зтяжнього характеру. За свідченням Самовидця, «так стрільбою, як оглоблями з саней, били й многих побили...». Українці і росіяни виявили особливу стійкість. Поляки були витиснуті з табору. До ранку під проводом Б. Хмельницького було зведено неприступні укріплення, здебільшого з возів і саней, які ставили один на одного, снігу й трупів. Оглянувши його, польське командування відмовилося від штурму, сподіваючись, що оточені у лютий мороз у полі без палива й води українці й росіяни складуть зброю.

Однак гетьман не втрачав надії вирватися із страшної пастки. З одного боку, він готував армію до прориву під захистом табору, з другого — вступив у переговори з кримськими мурзами, щоб нейтралізувати їх під час виходу з оточення. 30 січня значних боїв не велось. Відбувалася гарматна дуель, а українська піхота вела влучний вогонь по жовнірах, котрих заганяли до обозу. За визнанням анонімного польського автора, німецька піхота виявилася «слабкою тінню козацької піхоти, бо лише наша з'являлася, її відразу ж вистрілювали, бо наші голі й босі. Одні під вози, другі з криком втікали від козацького вогню до лісу». Лише за перші два дні боїв поляки втратили близько 6 тис. жовнірів. Дійшовши згоди з татарами, ранком 1 лютого український табір почав просуватися до Охматова. Всі спроби польської армії розірвати його чи спинити не мали успіху. Українці й росіяни, відбивши всі приступи, пройшли через околиці Охматова й подалися до Букова. Отже, кровопролитна битва не виявила переможця, жодна з сторін не могла проводити наступальних операцій.

Польсько-кримське військо відійшло на терени Брацлавщини, де С. Потоцький дозволив союзникам як винагороду брати ясир. До кінця березня край перетворився на руїну. За допомогою жовнірів татарами було зруйновано 270 поселень, убито не менше 10 тис. немовлят і взято у неволю близько 200 тис. подолян. Такий жахливий фінал кампанії став важким ударом для гетьмана, котрий почав втрачати надії на можливість одержання з боку Московії ефективної допомоги. Довідавшись про відхід на початку квітня татар до Криму, він послав у Брацлавщину полки І. Богуна та М. Зеленського, які до середини травня звільнили її від поляків.

Дочекавшись підходу московського війська І. Бутурліна, 11 липня Б. Хмельницький виступив у похід, прямуючи до Галичини. У середині серпня українсько-московське військо взяло в облогу Кам'янець-Подільський, під стінами якого Б. Хмельницький прийняв шведського посла й під час переговорів погодився на спільні дії із шведами проти поляків. Не гаючи часу, він вирушив до Львова і після розгрому ворога під Городком розпочав облогу міста. На початку жовтня Б. Хмельницький направив до західних кордонів Галичини корпус Д. Виговського і П. Потьомкіна, щоб таким чином поширити свою владу на весь західноукраїнський регіон. Не випадково під час переговорів з посольством львівського магістрату 10 жовтня він підкреслив, що став володарем всієї Руської землі.

Здавалося, плани Б. Хмельницького про возз'єднання українських земель сповнилися. Однак розвиток подій пішов іншим шляхом. Шведський король Карл X і його радник колишній польський підканцлер Г. Родзейовський вирішили не допустити (кожен із своїх інтересів) входження західного регіону до складу козацької України й висунули гетьманові вимогу залишити Галичину. Крім того, Магомет-Гірей, побоюючись повного розгрому Речі Посполитої, у середині жовтня вторгся в українські землі. За таких умов Б. Хмельницький змушений був відмовитися від реалізації намірів й на початку листопада залишив околиці Львова. Перед відходом він прийняв королівського посла С. Любовицького, якому повідомив про можливість свого замирення з Річчю Посполитою лише за умови відмови її уряду від претензій «до всього Руського князівства» і визнання його за козаками по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль. По дорозі українсько-московське військо двічі — під Заложцями (14—15 листопада) і Озерною (20—21 листопада) — було атаковане татарами. Проте, зазнавши невдачі, хан пішов 22 листопада на укладення договору, що передбачав нейтралітет Криму у війні України і Московії проти Речі Посполитої.

З кінця 1655 р. визначився ще один згубний для реалізації української державної ідеї фактор: Московія, налякана успіхами Швеції у Прибалтиці, вирішила піти на зближення з Річчю Посполитою. І наприкінці травня наступного року цар оголосив війну Швеції. Дізнавшись про зміну зовнішньополітичного курсу Олексія Михайловича, гетьман зрозумів, що московсько-польське замирення можливе лише за рахунок українських інтересів. Тому у листах до володаря Московії він намагався переконати його у помилковості цього кроку, а для захисту позиції України направив на переговори,

що розпочалися у Вільно, посольство, яке, однак, не було допущене до участі в них. А укладене на початку листопада московсько-польське Віленське перемир'я обходило мовчанкою питання визнання польським урядом незалежності козацької України. Зрозуміло, що воно не могло не викликати невдоволення у Чигирині.

Виходячи із ситуації, гетьман розпочав пошук шляхів до створення з Швецією і Трансільванією антипольської коаліції. При цьому він уважно пильнував, щоб їх володарі у текстах відповідних договорів зафіксували визнання західноукраїнського регіону складовою частиною Української держави. Тому дізнавшись на початку 1657 р. від шведського посла Г. Веллінга про визнання Карлом X незалежності України лише в складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, старшинська рада відхилила пропозицію укласти угоду. Козаки вирішили «не вступати з королем ні в які переговори, поки він не визнає за ними права на всю Україну, або Роксоланію, де є грецька віра та існує їх мова, аж до Вісли». Під час переговорів з послами Трансільванії та Швеції влітку 1657 р. Б. Хмельницький знову засвідчив твердий намір «отримати всю Україну між Віслою і тутешніми місцями», яку нікому не віддасть.

Особливі надії український уряд покладав на успіх походу у Польщу трансільванського князя Дердя II Ракоці, котрому на допомогу було послано наприкінці 1656 р. корпус А. Ждановича. На перших порах союзники діяли досить успішно: пройшли від Перемишля до Кракова, а звідти до Берестя, яке зайняли 17 травня. Але після залишення Карлом X Польщі справи стали погіршуватися, бо князь виявився поганим політиком і ще гіршим полководцем. Хоча було взято Варшаву, Дердь II Ракоці, дізнавшись про вторгнення поляків у Трансільванію, запанікував, почав шукати порозуміння з Яном Казимиром. Врешті-решт він вирішив відступати в Україну.

Джерела не підтверджують поширеної в історіографії думки про вину українського командування у трагедії трансільванської армії. Відповідальність за неї несе князь, котрий довірився польському командуванню й підписав 22 липня акт про капітуляцію, а через кілька днів кинув напризволяще вояків і втік до Трансільванії. Провал трансільвансько-українського походу означав крах планів Б. Хмельницького добитися перемоги у боротьбі з Річчю Посполитою в коаліції з Швецією й Трансільванією. Потрібен був пошук нових політичних комбінацій.

Якими ж були напрями політичного розвитку України, соціально-економічної політики її уряду 1654—1657 рр.? Найсамперед відзначимо боротьбу двох тенденцій: перетворення держави у монархію у формі спадкоємного гетьманату чи в олігархічну (старшинську) республіку. Б. Хмельницький добився серйозних успіхів в утвердженні гетьманської влади. Не без підстав польський посол М. Станіславський мав застерегти 1656 р. Дердя II Ракоці у тому, «чи зможе Хмельницький, який щасливо зміцнювався протягом дев'яти років і став володарем русинських країв, повернутися до природного стану і з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100-тисячне військо, перетворитися на слугу й підданого великокнязівської милості?» Усвідомлюючи небезпеку для держави міжусобиць старшинських угруповань й окремих осіб, він спочатку добився фіксації у договорі з Московією статті про пожиттєвість гетьманської влади, а в останній рік життя реалізував ідею її спадкоємності (квітнева 1657 р. Корсунська рада обрала гетьманом його сина Юрія), що відкривало шлях утвердження володарювання династії Хмельницьких.

Водночас відбувалося зростання ролі старшини у житті України. Хоча, побоюючись залізної руки гетьмана, її верхівка відкрито не виступала з претензіями на встановлення олігархічної форми правління, але таємно прагнула цього. Помітно зміцнилися позиції старшин, котрі походили з шляхетського стану і мріяли про встановлення суспільно-економічних відносин за польським зразком. Їх лідером був генеральний писар І. Виговський, котрий виступав противником династичних планів Б. Хмельницького.

Соціально-економічна політика уряду не зазнала істотних змін. У договорі з Московією гетьман юридично закріпив усі права реєстрового козацтва, шляхти й православного духовенства, а також статус міщан і селян. У практичній діяльності він не поспішав провести правове розмежування козацтва від селянства, котре намагався не переобтяжувати податками.

Суперечливі процеси відбувалися у становленні еліти. З одного боку, можливість прилучення західного регіону, цілеспрямована централізаторська політика Б. Хмельницького сприяли її консолідації, розвитку національно-політичної самосвідомості й утвердження у ній державної ідеї. З другого — ці позитивні тенденції ще не набрали необоротного характеру, бо їм протистояли фактори сильного руйнівного спрямування: наявність угруповань, що займали діаметрально протилежні позиції у підході до форм правління й соціально-економічної політики, перева-

га у ментальності старшини приватних інтересів над державними, розвиток старшинського самовладдя.

Смерть
Б. Хмельницького.
Прихід до влади
І. Виговського

Непомірне збагачення старшини, зростання її соціального егоїзму, ігнорування на місцях інтересів трудящих вели до загострення соціальних суперечностей у суспільстві. Свідченням цього стали

виступи козацьких низів у Запорозжжі (квітень 1657 р.) та у війську (липень 1657 р.). У державі зав'язувався складний вузол соціально-політичних проблем, котрі вимагали свого вирішення. Ситуація ускладнювалася різким зниженням наприкінці 1656 р. політичної активності прикутого хворобою до ліжка Б. Хмельницького. А його смерть 6 серпня 1657 р. виявилася важким ударом для молоді держави. Вона знаменувала собою завершення першого періоду Національно-визвольної війни, основним завоюванням якого стали утвердження Української держави, встановлення у ній нової моделі соціально-економічних відносин і запровадження спадкоємності гетьманської влади.

Після смерті Б. Хмельницького загострилася боротьба за владу. Першим зробив спробу відібрати булаву у Юрія наказний гетьман Г. Лесницький, але зазнав невдачі й змушений був відступити. Успішніше діяв І. Виговський, котрий домігся на скликаній 2 вересня старшинській раді обрання себе гетьманом до часу повноліття Юрія. Так було зроблено перший крок до здійснення державного перевороту, оскільки від влади усувався легітимний володар. У другій половині жовтня ця акція завершується: Корсунська старшинська рада обрала І. Виговського повноправним гетьманом, й наприкінці місяця єпископ Л. Баранович освятив булаву, бунчук і шаблю, що раніше належали Б. Хмельницькому.

Прихід до влади нового гетьмана зумовив загострення політичної і соціальної боротьби, яка переросла у громадянську війну. Так, він припустився серйозної помилки, відмовившись від скликання генеральної (чорної) ради для обрання себе гетьманом, що викликало глибоке обурення значної частини рядового козацтва. Недооцінивши гостроти соціальних суперечностей, І. Виговський став на шлях ігнорування інтересів незалежного козацтва, запорожців, селян і міщан. Так, на Запорозжжі зміщується кошовий, робляться обмеження вільностей запорожців, набирає поширення збір різноманітних поборів, оренда, що викликало обурення і в козаків на волості. У листопаді рух невдоволення охопив уже чималу кількість запорожців і незалежних козаків. За свідченням московського посланця стряпчого Д. Рогозіна, «багато голяків повстали, і худорідні

людці полковників і сотників, і осавулів не слухають і говорять, мовляв, ми їх переб'ємо і пожитки їх заберемо».

Визначилося два центри опозиції: Запорожжя й Полтавський полк, котрий, як відомо, традиційно мав тісні зв'язки із Запорожжям. Адже саме на терені останнього одержав маєтки один з найближчих порадників І. Виговського Ю. Немирич, в яких почали запроваджувати старі порядки. Намісник гетьмана Тимофій у Полтавському і Миргородському полках став забирати у козаків і міщан «маєтності», окремих з них страчував, «і в усіх містах від себе було понаставляв панів». Цим соціальним рухом вирішили скористатися для реалізації своїх політичних амбіцій кошовий Я. Барабаш та полтавський полковник М. Пушкар, котрі, до речі, не належали до «промосковського» угруповання старшини.

І. Виговський діяв вкрай необачно. Заходи щодо організації економічної блокади Запорожжя та переговори з його старшиною провалилися. До кінця року вже чітко окреслився збройний конфлікт. І замість того щоб рішучими діями чи шляхом поступок погасити «іскру громадянської війни», він обрав найгірший варіант — всупереч договору 1654 р. почав схилити московський уряд до втручання у внутрішні справи України. Гетьман намагався залучити його до розв'язання конфлікту і скликання «великої ради» для обрання гетьмана. Характерно, що до такої ж тактики вдався і його політичний противник Я. Барабаш. Зрозуміло, що Москва не могла упустити чудової нагоди, щоб, зігравши на внутрішньополітичних суперечностях, зміцнити свою присутність в Україні та обмежити її суверенітет.

За таких обставин послаблюється зовнішньополітична діяльність українського уряду у справі прилучення західного регіону. Укладений восени 1657 р. договір із Швецією, що передбачав його визнання складовою частиною Української держави, мав формальний характер, бо Карл X шукав шляхів до порозуміння з Річчю Посполитою. У зносинах з останньою шляхом переговорів з С. К. Беншовським досягається згода не вдаватися до ворожих дій і притримуватися кордону, що проходив по р. Горинь. Однак наприкінці 1657 р. литовські підрозділи зайняли Пінськ, який з повітом входив до козацької України, що призвело до ускладнення українсько-польських відносин.

У зовнішній політиці гетьманського уряду також з'явилися нові акценти, подальший розвиток яких міг істотно вплинути на зовнішньополітичний статус держави, еволюцію національної ідеї, державний устрій та характер соціально-економічних відносин. Передусім маються на увазі пошуки

замирення з Річчю Посполитою на основі повернення України до її складу. Аналіз листування І. Виговського з королем, С. К. Бенъовським, познанським воєводою Я. Лещинським (з котрим підтримував контакти і Ю. Немирич), змісту переговорів з Яном Казимиром дає підстави стверджувати, що вже в листопаді 1657 р. гетьман засвідчував готовність піти на настільки серйозні поступки, що С. К. Бенъовський у середині грудня запідозрив його у нещирості й попередив про це короля.

Дослідники уже звертали увагу на той факт, що направлений І. Виговським у січні 1658 р. посол Т. Томкевич мав усне доручення засвідчити Яну Казимиру «покору» (у розумінні визнання сюзеренітету володаря Речі Посполитої) й готовність укласти відповідну угоду. Водночас не можна сказати, що цей курс був реалізацією наперед задуманого плану на об'єднання з Польщею, як і не потрібно перебільшувати (хоч вони й були) його пропольських симпатій. Мав рацію С. К. Бенъовський, коли наприкінці лютого повідомляв королю, що український гетьман не знає, куди повернути — і нам повністю не довіряє, і втратив надію на московську приязнь; відчуваючи «віроломство» запорожців і городових козаків, тулиться під орду й оглядається на турків.

Крім того намітилося важкозрозуміле (хіба що з метою одержання негайної допомоги й приховання своїх відносин з Варшавою) запобігання І. Виговського перед Московією. Так, на скликаній у другій половині лютого 1658 р. розширеній старшинській раді у Корсуні він під час зустрічі з воєводою Б. Хитровим погодився на прибуття воєвод до Переяслава, Ніжина й Чернігова й передачу їм адміністративної влади, включення до складу Московської держави Бихова, Чаусу та ін. Після березневої старшинської ради вони з І. Виговським направили посольство Г. Лесницького до Москви з проханням вплинути на М. Пушкаря, щоб той «від свавілля відступив»; направити «доброго дворянина» на Запорожжя з грамотою, щоб тих «бунтівників і свавільників приборкати»: прислати воєвод і комісарів з військовими підрозділами для складання козацького реєстру та перепису міщан, млинів, оренд тощо. А це означало не що інше, як перегляд укладеного договору у напрямі обмеження суверенних прав України.

Більше того, не маючи підтримки основної маси козацтва й не довіряючи старшині (за визнанням С. К. Бенъовського, І. Виговський був «у всіх у ненависті»), гетьман уклав у лютому договір з Кримом. Він передбачав не лише відновлення дружніх відносин, а й згоду хана надавати військову допомогу

проти внутрішньополітичних противників. Це відкривало шлях до втручання ханства у внутрішні справи України.

Початок
збройного конфлікту.
Гадяцька угода
з Польщею

Тим часом намагання російського уряду примирити супротивні сторони зазнали невдачі, бо М. Пушкар і його прибічники відмовлялися визнавати владу гетьмана й збільшували «свавільне» військо. У Миргородському полку козаки обрали полковником одноступця полтавського полковника С. Довгала. Починаючи з березня в соціальний рух втяглися десятки тисяч селян, котрі громили маєтки шляхти й старшин, розправлялися з їх власниками, орендарями, збирачами податків. Боротьба набрала рис громадянської війни. Серед повстанців починає визрівати задум походу на Чигирин. У ролі політичного керівника виступало Запорозжя, яке під знаменом захисту козацьких прав і вільностей від «ляха»-гетьмана домагалася скликання Чорної ради. Вперше з літа 1648 р. Січ знову перетворилася на серйозну політичну силу.

Яких же заходів вживав І. Виговський? Після невдалої спроби на початку лютого розгромити М. Пушкаря він не йшов ні на компроміси, ні на рішучі дії. Лише діждавшись у першій половині квітня підходу татар, гетьман вирішив розпочати активні операції проти повстанців. Він проводить мобілізацію армії. Водночас направив посла до С. К. Беньовського з повідомленням, що тепер найліпший час для переговорів про повернення козацької України до складу королівства. У першій половині травня українсько-татарська армія розпочала переправу через Дніпро, а в середині місяця І. Виговський залишив Чигирин.

Наприкінці травня до М. Пушкаря приїхав московський гонець І. Алфімов з суворим наказом царя припинити заколот і визнати владу гетьмана. Скликана рада полку прийняла відповідне рішення. Полтавський полковник відмежувався від дій «лиходіїв» і «свавільників» заgonу І. Донця. Надсилається розпорядження не чинити бунтів до С. Довгала й попередження Я. Барабашу. Виникала можливість урегулювання міжособної боротьби мирним шляхом. За визнанням самого І. Виговського, М. Пушкар із старшиною і козаками прислав до нього посланців з листами, «прохаючи милосердя». Але гетьман горів жадобою помсти, тому заявив російському послу П. Скуратову: «Приборкаю його вогнем і мечем».

Гетьманське військо, безжалісно спустошуючи околиці, оточило Полтаву. На початку червня І. Виговський через посольство Ф. Лободи надіслав ультиматум: визнати його владу і взяти участь у воєнній кампанії проти Московії. М. Пушкар

засвідчив готовність скласти зброю, але за умови відіслання назад до Криму орди і відмови гетьмана від московського походу. Тоді І. Виговський пригрозив узяти Полтаву штурмом і всіх знищити. У запеклому бою 10 червня в околицях міста повстанці зазнали поразки (полягло, за одними даними, 15 тис., за іншими — 30 тис.). М. Пушкар потрапив до полону і був страчений (за даними інших джерел, його було вбито у бою, а голову принесено гетьману).

Частину захоплених до полону повстанців було знищено, інших — віддано татарам. Наступного дня І. Виговський увійшов до Полтави і «козаків велів усіх вирубати, а жінок і дітей і міщан і мужиків всіх віддав татарам», а саме місто вщент зруйнував. Він дозволив союзникам грабувати міста й села аж до м. Лубни і р. Сули. Щоб довершити розгром опозиції, гетьман наказав стратити кількох полковників і 12 сотників. Цей терор, за словами овруцького полковника В. Виговського, «в людей учинив страх великий». Усього ж внаслідок цієї каральної експедиції загинуло щонайменше 50 тис. осіб.

Повернувшись до Чигирина, І. Виговський очікував вістей про хід переговорів з Польщею П. Тетері, котрого відправив, ймовірно, наприкінці травня з табору під Полтавою. Вони завершилися схваленням десь у середині липня проекту угоди, статті якої пізніше стали основою Гадяцького договору. На початку серпня у листі до короля гетьман підкреслював, що він як вірний підданий старатиметься «всю Русь під ноги великокнязівській милості привернути...» Польський сейм висловився за переговори з Україною і направив комісію на чолі з С. К. Беншовським, котра 22 серпня виїхала зі Львова.

Дізнавшись про досягнення попередньої домовленості з Польщею і наближення татар на чолі з Карач-беєм, І. Виговський вирішив виступити проти московської армії Г. Ромодановського. Частина поляків під проводом Д. Виговського мала атакувати московську заложу в Києві. 21 серпня гетьман вирушив у похід і наприкінці місяця зупинився неподалік Гадяча у Липовій Долині. 9 вересня сюди прибула польська комісія, а наступного дня з'явилося російське посольство В. Кикіна. Розпочався вкрай складний процес переговорів, бо значна частина старшини (І. Ковалевський, Ф. Вовк, Ф. Лобода, Ф. Коробка й ін.) не бажала розривати договору з Росією. Лише за активного сприяння Карач-бея С. К. Беншовському вдалося врешті-решт схилити І. Виговського зробити вирішальний крок на користь Речі Посполитої.

16 вересня скликається козацька рада для вироблення умов договору. Українська сторона домагалася створення удільного Руського князівства в складі Белзького, Брацлавського,

Волинського, Київського, Подільського, Руського і Чернігівського воєводств, Пінського і Мстиславського повітів Литовського князівства, ліквідації унії, повернення православної церкви відібраних храмів, монастирів і володінь. Польська комісія погоджувалася на визнання Руського князівства на терені Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Нарешті рада прийняла польську пропозицію — й угода була укладена. Щодо правового оформлення, то вона не мала чіткої фіксації волевиявлення обох сторін (існує кілька автентичних примірників трактату, що мають відмінності у змісті статей, з підписом лише І. Виговського).

Що передбачав договір? У політичному відношенні козацька Україна в особі Руського князівства поверталася на правах автономії до Речі Посполитої. Його очолював гетьман, який був також київським воєводою і першим сенатором. Влада гетьмана була пожиттєвою, а після його смерті українські стани мали право обрати 4 претендентів, з-поміж яких король призначав руського гетьмана. На польський зразок утворювалися органи влади, відновлювався старий адміністративно-територіальний поділ. В одному з примірників договору зазначалося, що в Київському воєводстві сенаторські посади могла обіймати лише православна шляхта, а в двох інших воєводствах поперемінно православна й католицька; в іншому — в усіх трьох воєводствах їх мала займати лише православна шляхта. Руське князівство повністю позбавлялося такої важливої ознаки державного суверенітету, як права на міжнародні відносини з іншими країнами. Збройні сили складалися з 60 тис. козаків і 10 тис. найманців.

У соціально-економічному аспекті договір передбачав відновлення наявних до Національно-визвольної війни форм феодального землеволодіння, визиску трудящих, повернення до маєтків панів. Козакам підтверджувалися всі права й вільності. За клопотанням гетьмана по 100 козаків з кожного полку могли одержати шляхетство. У релігійно-культурній сфері його статті визнавали свободу віросповідання (католицького чи православного), відновлювали права православної церкви на терені українських земель (куди сягає «мова народу руського»). Щодо унії, то в одному примірнику передбачалося її збереження, в іншому — вона підлягала ліквідації не лише в Україні, а й у Польщі та Литві. Дозволялося відкриття двох академій (з такими ж правами, як і краківська) і без обмежень середніх шкіл і друкарень.

Таким чином, укладений договір, по-перше, узаконював поділ українських земель на дві частини (менша була, власне, Руське князівство, а більша залишалася складовою частиною

Польщі) й унеможлилював возз'єднання у межах національної держави. По-друге, він докорінно змінював існуючий політичний устрій козацької України і зводив нанівець її державний суверенітет. Адже її уряд втрачав самостійність у проведенні внутрішньої політики і позбавлявся права на зовнішньополітичну діяльність. Відновлення польської форми адміністративно-територіального поділу вело до ліквідації витвореного в ході війни полково-сотенного. По-третє, договір передбачав скасування нової моделі соціально-економічних відносин й відновлення довоєнних порядків. По-четверте, реалізація його умов вела до вибуху народного повстання, бо основна маса населення держави не могла б примиритися із втратою своїх завоювань.

Ще не встигло висохти чорнило тексту договору, а польська сторона вже стала на шлях обмеження прерогатив козацької України. Очевидно, вже наступного дня І. Виговський погодився на скорочення козацького реєстру у мирний час до 30 тис. і негайне виведення українських підрозділів з межиріччя Случі й Горині.

Відіславши 18 вересня комісарів і своїх послів до Варшави, гетьман продовжив похід до московського кордону. Але козаки й значна частина старшини виступали проти війни з Росією, через що він змушений був припинити наступ і розпустити військо. Цим скористався Г. Ромодановський, котрий на початку листопада вступив з армією в Україну. До нього почали прибувати невдоволені гетьманом козаки й старшини. Після невдалої спроби українських полків захопити Київ І. Виговський, зважаючи на рішення старшинської ради, змушений був надіслати посольства до київського воеводи й царя, засвідчуючи свою доброзичливість.

Лише після прибуття 4—5 тис. жовнірів на чолі з обозним коронним А. Потоцьким й одержання звістки про наближення татар наприкінці грудня він вирушив на Лівобережжя, щоб відновити свою владу. У другій половині січня 1659 р. під час переговорів з російським посольством піддячого Ф. Байбакова гетьман рішуче відхилив розпорядження царя скликати генеральну раду для обрання гетьмана, заявивши: «Ліпше бути у підданстві чи у полоні в турка, аніж у москалів». Після цього він подався спочатку до Миргорода, а звідти до Зінькова. По дорозі вдавався до репресивних заходів: дозволив татарам брати у ясір населення міст і сіл, вороже настроєних до нього, розпорядився також розпочати переселення на Правобережжя мешканців Полтавського і Миргородського полків.

Ймовірно, у середині березня І. Виговський проводить старшинську раду для обрання посольства на сейм для затвердження укладеної угоди. Вона висловилася за розширення прав козацької України у складі Речі Посполитої. З цією метою до Варшави направляється посольство з новими пунктами. Вони передбачали прилучення до Великого князівства Руського, Волинського, Київського і Чернігівського воєводств, де всі посади мала займати православна шляхта, а у Волинському, Подільському і Руському воєводствах — поперемінно православна й католицька. Передбачалося також скасування наданих без згоди гетьмана володінь і урядів; обмеження прав князів; встановлення козацького реєстру у 60 тис.; негайне скасування унії на території Речі Посполитої й повернення православним відібраних кафедр, ігуменств, монастирів, церков тощо; заборону діяльності єзуїтів у Брацлавському, Київському і Чернігівському воєводствах; запровадження спадкоємності гетьманської влади.

Після ради І. Виговський відправив на чолі 4 полків Г. Гуляницького до Конотопа, а сам повернувся до Чигирина. Не виключено, що саме у цей час він, страхуючи себе на випадок невдалого завершення переговорів з Польщею, направив посольство до Стамбула, повідомляючи про готовність прийняти підданство Порту.

Як і треба було сподіватись, польський уряд рішуче відхилив ці «пункти». Гетьман пішов на поступки, і 22 травня уточнений текст договору у найневигіднішому для України варіанті був ратифікований сеймом. Територія князівства обмежувалася лише Брацлавським, Київським і Чернігівським воєводствами, кількість козаків становила 30 тис., унія залишалася. Православні могли обіймати посади лише у Київському воєводстві, а в Брацлавському і Чернігівському — поперемінно з католиками. Щоб якось згладити неприємне враження від змісту договору, було зроблено подарунки старшині. І. Виговський отримав Любомльське і Барське староства, група старшин — різні маєтки, а понад 30 осіб було нобілітовано (надано шляхетство). Оцінюючи цей договір, І. Крип'якевич писав, що польська сторона не погодилася на державну рівноправність України й він являв собою виправлене видання Зборівського договору 1649 р. Тому не випадково Гадяцький трактат, за влучним висловом відомого польського дослідника З. Вуйціка, залишився «мертвим паперовим документом».

Тим часом політична ситуація в Україні продовжувала загострюватися. На початку квітня російське військо, очолюване князем О. Трубецьким, перейшло у наступ. Заручившись

підтримкою наказного гетьмана І. Безпалого й інших старшин, князь 20 квітня вирушив до Конотопа і 30 квітня взяв його в облогу. Козаки Г. Гуляницького та міщани захищалися з великою хоробрістю й відбивали всі приступи ворогів. У середині червня на допомогу обложеним виступив І. Виговський. Під Говтвою він розгромив полк Сілки і кілька московських підрозділів. Дочекавшись підходу кримської орди на чолі з ханом, він подався до Конотопа. 7 червня біля с. Соснівки відбулися сутички авангарду українсько-кримської армії з росіянами. Щоб зупинити просування противника, О. Трубецької перекинув у район Соснівської переправи основні сили армії (15 тис. вояків). 9 червня тут спалахнув жорстокий бій.

І. Виговський, скориставшись тим, що росіяни не зміцнили другої переправи у районі боліт, наказав захопити її і вийти у тил ворога. Цей маневр було проведено блискуче. Атака козаків і татар з боку с. Попівки стала повною несподіванкою для московського командування. Не в змозі стримати атакуючих, росіяни почали втікати до Конотопа. Їх переслідували 12 км. Загинула майже вся армія. До полону потрапили князі С. Пожарський, С. Львов, Бутурліни, багато офіцерів. Ввечері українські і татарські загони з'явилися під Конотопом і розпочали наступ на табір О. Трубецького. Водночас Г. Гуляницький зробив вдалу вилазку. Росіяни почали відходити до переправи. У нічному бою козаки прорвалися до табору, але закріпити успіх (через нестачу піхоти) не зуміли. О. Трубецької спромігся організувати переправу залишків війська й відірватися від переслідувачів. До 20 липня росіяни дісталися Путивля.

Здавалося б, блискуча перемога зміцнить становище гетьмана, але цього не сталося. Більшість старшин, невдоволена відмовою Польщі прийняти «додаткові пункти», не хотіла продовження воєнних дій з Московією й розпочала пошук шляхів до взаєморозуміння. Гостре невдоволення козаків викликали репресії І. Виговського: були спалені всі села між Гадячем і Лохвицею, а їх мешканці перевезені на Правобережжя. Така ж доля спіткала мешканців Ромнів, Костянтинова, Глинська і Лохвиці. Зростання опозиції в армії і відхід хана до Криму спонукали гетьмана зняти облогу Гадяча й повернутися до Чигирина.

Після цього на Лівобережжі розпочався масовий антигетьманський рух. Повстанці розгромили урядові залоги, вбили Ю. Немирича, С. Сулименка та інших однодумців І. Виговського. Ненависть до нього зумовлювала поширення промосковських настроїв серед населення, і до кінця вересня на

вірність царю присягнула більшість лівобережних полковників. Скориставшись сприятливою обстановкою, О. Трубецької переходить у наступ. На початку жовтня він увійшов до Переяслава.

Водночас різко погіршується становище гетьмана і на Правобережній Україні, де опозиційні сили зосереджувалися навколо Ю. Хмельницького. За свідченням деяких джерел, провідну роль в їх організації відіграли І. Богун, І. Ковалевський, П. Дорошенко та І. Сірко. На середину вересня у таборі Ю. Хмельницького під Германівкою уже перебувало до 10 тис. козаків.

Щоб урятувати ситуацію, гетьман прибув до табору під Германівкою і 21 вересня скликав Чорну раду. За його дорученням П. Верещака й Сулима зробили спробу ознайомити присутніх із змістом Гадяцького договору. Але козаки не захотіли їх вислухати до кінця й почали звинувачувати І. Виговського в ігноруванні інтересів України. Рятуючи життя, він поспішно залишив табір і вирушив до А. Потоцького. Козаки поставили вимогу зректися влади, й після тривалих переговорів гетьман змушений був повернути клейноди. Близько 24 вересня недалеко від Фастова Чорна рада гетьманом України обрала Ю. Хмельницького.

Отже, дворічне гетьманування І. Виговського позначилося різким загостренням соціально-політичної боротьби, що переросла у громадянську війну. Її спалах був зумовлений новим політичним курсом гетьмана, який зазнав повної невдачі. Трагедія І. Виговського як державного діяча полягала у тому, що він, по-перше, не усвідомлював того факту, що на території козацької України утворилася національна держава, яка за політичним устроєм і характером соціально-економічних відносин істотно відрізнялася від сусідніх країн, і, по-друге, не бачив перспектив розвитку України як суверенної держави. У своїй політиці гетьман, як зауважував І. Крип'якевич, знехтував здобутками «національної революції, що знайшли свій вияв у козацькому устрої, він намагався змінити його і створити шляхетську Україну на зразок шляхетської Польщі».

Юрій Хмельницький Перед новим гетьманом стояли надзвичайно складні завдання: припинити громадянську війну, пом'якшити соціальне напруження, покласти край як охлократичним поривам «черні», так і олігархічній сваволі старшин. І, що найголовніше, — запобігти загрозі територіального розпаду України на Лівобережжя, Правобережжя та Запорожжя, поліпшити функціонування центральних і місцевих органів влади, домогтися повного

суверенітету та об'єднання етнічно-українських земель у межах держави. Окрім цього йому доводилося діяти у дуже складній ситуації. З одного боку, на Лівобережжі перебували московські війська, які користувалися підтримкою значної частини населення. За таких обставин ведення війни з Московією означало продовження громадянської війни. Тому потрібно було шукати порозуміння. З другого — розрив договору з Річчю Посполитою ставив Україну перед загрозою відновлення воєнних дій з нею та Кримським ханством, у чому шансів на перемогу не було. Тому уряд прийняв таке рішення: діяти обережно, граючи на суперечностях між Московією і Річчю Посполитою. Як зазначав восени 1659 р. А. Потоцький у листі до короля, козацька старшина вважала за найрозумніше «не бути ні під королем, ні під царем, сподіваючись цього досягти, обманюючи і лякаючи короля царем, а царя — королем».

Ю. Хмельницький насамперед вирішив укласти новий договір з Московією. На скликаній у Жердовій Долині раді було вироблено його статті, спрямовані на збереження суверенітету України в її конфедеративному зв'язку з Росією. Вони передбачали включення до складу Української держави північної Чернігівщини й частини Білорусії; заборону перебування на її території московського війська і воєвод (за винятком Києва); вільного обрання козаками єдиного гетьмана; права на зовнішньополітичну діяльність; відкриття шкіл; присяги царя й бояр на умовах договору тощо.

Однак О. Трубецької, удавшись до військового шантажу, відхилив ці статті і домігся на скликаній 27 жовтня раді ухвалення нового Переяславського договору. Він складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. (українська сторона їх на цей час втратила) та додаткових статей. Його зміст істотно міняв характер українсько-московських взаємовідносин, переносячи їх із сфери конфедеративного зв'язку у площину обмеженої автономії України в складі Московії.

Відповідно до змісту договору Україна позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана. На обох берегах Дніпра мали перебувати по одному судді, осавулу й писарю. Гетьман втрачав право призначати й звільняти полковників, карати без суду смертю старшин, виступати у похід без царського дозволу. Заборонялися зносини з іншими країнами. Російські воєводи одержали право прибути разом з залозами до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава й Умані. Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху та ін.

Зрозуміло, що такий характер стосунків з Московією не міг не викликати глибокого розчарування й обурення серед козаків і старшин, особливо Правобережжя. Тим більше, що в роботі ради не брали участі 7 правобережних полковників, за яких «руку приклав» Ю. Хмельницький. Звичайно, це не було простою випадковістю, а засвідчувало певну політичну позицію правобережної старшини, а саме: недовіру до Московії. Укладений договір відбивав промосковську орієнтацію лівобережної старшини і був великою політичною помилкою гетьманського уряду. Щоб пом'якшити її негативні наслідки, Чигиринська старшинська рада у листопаді направила до Москви посольство під проводом полковників П. Дорошенка та А. Одинця домагатися скасування неприйнятних для України статей. Проте ця місія на початку 1660 р. зазнала невдачі.

Ситуація вимагала внесення серйозних змін до політичного курсу. Однак це виявилось далеко не простою справою. 18-річний Ю. Хмельницький прагнув блага своїй Вітчизні, хотів вибороти для неї незалежність. Він не був такою жалюгідною постаттю, як традиційно його зображує історіографія. На початку лютого 1660 р. у листі до С. К. Беньовського він підкреслював, що не має наміру шукати підтвердження свого гетьманства ні царськими грамотами, ні королівськими привілеями, бо «Війську Запорозькому звично, за своїм уподобанням, й одного дня мати трьох гетьманів». Підкреслював неприпустимість розподілу козацької України по Дніпру, бо «ми без того боку Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона — без нас».

Гетьман вживав заходів, щоб повернути до складу держави втрачені землі у Поділлі та Волині. Тому українські загони восени 1659 р. перейшли у наступ і наприкінці листопада розгромили під Хмельником А. Потоцького та І. Виговського. Було взято в облогу Бар і Меджибіж. Ю. Хмельницький наполягав, щоб московський уряд у переговорах з Річчю Посполитою у Борисові (куди хотів направити посольство) домагався: проходження кордону України по ріках Прип'яті й Горині, містах Острог, Заслав, Гоща, Меджибіж, Вінниця, Бар, Зіньків, Студениця; вільного сповідання православної віри на території Речі Посполитої; підпорядкування київському митрополиту львівського, володимирського, перемишльського і холмського єпископів; дозволу польським і литовським купцям торгувати з Україною тощо.

Однак добре освічений і не позбавлений гострого розуму гетьман не мав здібностей ні політика, ні полководця. Емоційно неврівноважений, слабкої волі, він не користувався

авторитетом серед старшини, не міг твердо тримати кермо влади у своїх руках, швидко став іграшкою в руках лідерів політичних угруповань. Усвідомлюючи свою слабкість володаря, він уже в лютому 1660 р. почав висловлювати міркування про небажання обіймати гетьманську посаду. Проте він не був заміненений, що призвело до вкрай негативних політичних наслідків.

Тим часом становище України почало погіршуватися. У середині лютого 10-тисячне військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким вторглося у Брацлавщину, намагаючись захопити Могилів. Зазнавши невдачі, воно зробило спроби оволодіти Брацлавом, Ладижином та Уманню, але теж безуспішно. Зазнавши значних втрат, С. Потоцький змушений був відступити. Уклавши мирний договір з Швецією (перша половина травня) і заручившись підтримкою хана Мухамед-Гірея, польський уряд пішов на зрив переговорів з Московією й почав підготовку до наступу.

Призначений російським урядом командуючим військами в Україні київський воєвода В. Шереметев скликав 17 липня раду з участю гетьмана й старшини, яка ухвалила вкрай ризикований план дій. Ним передбачалося виступити з московським військом і лівобережними полками наказного гетьмана Т. Цицори проти польської армії, Ю. Хмельницького з правобережними полками залишити для боротьби з татарами, аби не допустити їх об'єднання з поляками. Київський воєвода, неприпустимо зтягнувши час виступу (аж до початку вересня), на чолі 40-тисячного московсько-українського війська вирушив назустріч 70-тисячній польсько-татарській армії, що зайняла позиції під Старо-костянтинівом.

Рішучими діями польська армія 14 вересня оточила московсько-українське військо неподалік Любара, а після відходу до Чуднова заблокувала його. Тим часом Ю. Хмельницький (на чолі 20 тис. вояків) діяв повільно й нерішуче, що зумовлювалося настроями значної частини старшини розпочати переговори з поляками. Лише на початку жовтня українське військо прибуло до Слободищ, що в 20 км східніше Чуднова. Щоб не допустити об'єднання Ю. Хмельницького з В. Шереметевим, проти нього 7 жовтня вирушив на чолі 24 — 29-тисячного польсько-татарського війська талановитий полководець маршалок коронний Є. Любомирський. У другій половині дня відбулася кровопролитна битва, яка не принесла успіху жодній з сторін.

Проте група старшини (Г. Лесницький, Т. Носач, П. Тетеря та ін.) всупереч настроям основної маси вояків домоглася від

гетьмана згоди на переговори з Є. Любомирським. Чим вони скінчилися, з'ясувати важко, але відомо, що маршалок коронний з частиною армії повернувся під Чуднів, залишивши для облоги українців решту полків. Старшина вирішила зачекати тут на підхід армії В. Шереметева, хоча, ймовірно, мала досить сил, щоб пробитися тому на допомогу.

Відчайдушна спроба московсько-українського війська 14 жовтня вирватися з оточення зазнала невдачі. Дізнавшись про це, старшина змусила Ю. Хмельницького пришвидшити переговори з поляками. 15 жовтня до С. Потоцького прибуло українське посольство. Після дискусій 17 жовтня було укладено Чуднівський договір, який передбачав відновлення умов Гадяцького договору (шоправда, без статті про створення Руського князівства). За таких обставин становище В. Шереметева стало катастрофічним. 21 жовтня його табір залишила частина українських полків. В результаті переговорів він змушений був капітулювати. Однак поляки порушили умови домовленості й дозволили татарам учинити 4 листопада погром беззброєному московському війську.

Нова політична ситуація тайла серйозну небезпеку загострення в Україні соціально-політичної боротьби. По-перше, більшість лівобережного козацтва й старшини одразу ж виступила проти укладеного договору й почала відмовлятися визнавати владу Ю. Хмельницького. По-друге, розташування у Правобережній Україні на постій жовнірів, які безжалісно грабували населення, а також повернення до маєтків вигнаних панів викликали тут масове невдоволення політикою гетьманського уряду. Усвідомлюючи свою безпорадність, Ю. Хмельницький зробив спробу покласти булаву на Корсунській раді (21 листопада), але безуспішно. Тоді у переговорах з Польщею гетьман намагався обстоювати права козацької України та релігійні інтереси всього українського народу.

На початку травня 1661 р. до Варшави виїхало посольство домагатися гарантій свобод і вільностей «народу руському»; свобод і непорушності прав православної віри і церкви; ліквідації унії; збільшення козацького реєстру до 70 тис.; права козакам обирати короля; дозволу займати посади у козацькій Україні лише православній шляхті та ін. При цьому послі мали попередити, що коли сейм не затвердить умов Гадяцького договору (крім статті про Руське князівство), то Військо Запорозьке вважатиме себе вільним від «послушенства» королю. Реакція поляків на цю інструкцію була досить гострою. Однак дізнавшись про укладення угоди між Московією і Швецією, сейм у середині

липня затвердив Гадяцький та Чуднівський договори, відхиливши водночас вимоги щодо ліквідації унії та права участі козаків у виборах короля.

Боротьба старшини за владу. Тим часом точиться міжусобна боротьба на Лівобережній Україні, де окреслилася край небезпечна сепаратистська тенденція до її відриву від Правобережжя й створення свого Гетьманату. У квітні 1661 р. наказний гетьман Я. Сомко зробив першу, щоправда невдалу, спробу домогтися на скликаній неподалік Ніжина раді обрання гетьманом. Восени І. Брюховецький домігся проголошення себе запорозьким гетьманом й також активно включився у боротьбу за булаву. Особливої гостроти вона набрала після чергової невдачі Ю. Хмельницького наприкінці 1661 р. відновити на Лівобережжі свою владу. Основними претендентами виступали Я. Сомко, І. Брюховецький і ніжинський полковник В. Золотаренко. Далеко не конструктивну роль у цих подіях відігравали представники вищого православного духовенства, котрі часто розпалювали міжусобну боротьбу.

Водночас загострювалися соціальні конфлікти. Старшина займалась величезними зловживаннями, внаслідок чого становище селянства й незаможного козацтва помітно погіршувалося. Київський полковник В. Дворецький визнавав, що Я. Сомко, В. Золотаренко та інші «дерли по містах і селах з убогих людей нестерпні податки». Нестримну жадобу старшини до наживи та її корумпованість осуджував С. Величко, котрий писав, що «зادля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилував би...».

Невдоволення широких кіл незаможного козацтва вміло використовував у політичній боротьбі І. Брюховецький. Він створював собі на Запорожжі авторитет найрішучішого борця за козацькі права й вільності, проти зловживань городової старшини. Принагідно зазначимо, що на відміну від Я. Сомка, котрий плекав надію звільнитися від московської залежності («з холопства визволитися і жити за своїми звичаями»), запорозький гетьман був палким прихильником московської орієнтації, часто висловлюючись навіть за ліквідацію гетьманату й створення князівства на чолі з царевичем Федором.

У квітні 1662 р. Я. Сомко на скликаній у Козельці старшинській раді домігся проголошення себе «ловним гетьманом». Проте побув він ним лише місяць, бо Москва не визнала законності цієї акції, шукаючи собі надійнішого васала. Характерно, що московський уряд, намагаючись якомо-

га швидше замиритися з Річчю Посполитою, починає у цей час, з одного боку, висловлювати готовність уступити їй не лише Правобережну, а й Лівобережну Україну, а з другого — намагався зміцнити свої позиції на Лівобережжі. У зв'язку з цим Москва дала згоду на скликання Чорної ради й відправила для організації її проведення князя Д. Велико-Гагіна з 7—8 тис. ратних людей. І на раді 27—28 червня під Ніжином більшість козацтва виступила проти старшини й обрала гетьманом І. Брюховецького. Його суперники були ув'язнені, а згодом страчені.

Так завершилася в Україні громадянська війна 1658—1663 рр. Її наслідки були трагічними. По-перше, було породжено проблему територіальної цілісності Української держави. По-друге, витворено причину перманентної політичної боротьби. По-третє, створено умови для реалізації планів Московії і Речі Посполитої поділити між собою козацьку Україну.

**Визвольні повстання
на Правобережжі
1663—1665 рр.**

У Правобережній Україні наростало невдоволення населення реставрацією польсько-шляхетських порядків, свавіллям жовнірів, ігноруванням Варшавою умов Гадяцького договору. Тому, ймовірно, наприкінці 1661 — на початку 1662 р. Ю. Хмельницький розпорядився вигнати з маєтків державців, старост і підстарост. Однак у лютому 1662 р. сейм ліквідував одержані раніше права козаків на шляхетські володіння й повертав їх шляхті. У середині квітня гетьман змушений був на вимогу короля дозволити урядовцям і панам повертатися до маєтків. Ю. Хмельницький, зазнавши влітку 1662 р. серйозної поразки під час нового походу у Лівобережну Україну, остаточно вирішив зректися влади.

В першій половині січня 1663 р. старшинська рада прийняла його відставку й обрала гетьманом П. Тетерю. Щоб зняти напруження, він наприкінці січня направив до Варшави посольство домагатися збереження «усіх вільностей» Війська Запорозького, у т. ч. права козаків проживати у шляхетських і церковних маєтках; повернення православним захоплених уніатами церков і монастирів; припинення знущань над православним духовенством; права на відносини з Молдавією і Валахією; визнання укладеної угоди з Кримом; звільнення з ув'язнення І. Богуна та ін. Проте головні з них Варшавою не були враховані. У травні 1663 р. спалахнуло велике повстання проти відновлення шляхетського панування у Паволочі та її околицях, яке очолив колишній полковник І. Попенко. Його придушення не привело до очікуваної П. Тетерею соціально-політичної стабілізації на Правобережжі.

За таких обставин правобережний гетьман підтримав наміри Яна Казимира розпочати військові дії проти Московії, сподіваючись поширити владу Польщі на Лівобережжя. У жовтні 22-тисячне польське військо прибуло у козацьку Україну. Виявилося, що значна частина козаків під різним приводом почала відмовлятися від участі у поході на Лівобережжя. Окрім цього окремі полки (Київський, Чигиринський, Канівський, Брацлавський) теж не могли через певні обставини взяти у ньому участь. Лише 15-тисячний український загін приєднався до королівського війська. На початку листопада почалася його переправа через Дніпро. Ян Казимир з головними силами пішов на північ, а на південний схід відіслав полки на чолі з Я. Собеським, а також кілька українських полків під проводом наказного гетьмана І. Богуня та частину татар. До кінця грудня друге угруповання захопило понад 50 міст, а 12 «непокірних» знищило.

У другій половині листопада королівські підрозділи зайняли Остер, Козелець, Кобижчу та ін. міста. Майже після місячного перебування в Острі наприкінці грудня Ян Казимир вирушив на з'єднання з литовським військом під Новгород-Сіверський. Мужній опір жовнірам учинили мешканці Салтикової Дівиці й Мени. Три дні захищався Короп. Оскільки литовці рухалися до Севська, то король вирішив податися туди. 23 січня авангард польського війська з'явився під Глуховом (до річч, на цей час обидва угруповання об'єдналися), залогую якого очолювали В. Дворецький і російський офіцер О. Лопухін. Почалася двотижнева героїчна оборона міста. Велику допомогу його захисникам надав І. Богун, котрий повідомляв про плани польського командування.

Ян Казимир, втративши близько 4 тис. жовнірів, у т. ч. 350 офіцерів, 8 лютого зняв облогу і вирушив до Севська, де 17 лютого об'єднався з литовцями. Звідси польсько-литовське військо виступило до Новгорода-Сіверського, де 27 лютого зайняло позиції. Цього ж дня королю стала відома антипольська діяльність І. Богуня. Ймовірно, при спробі заарештувати його на раді він вчинив опір і був убитий. На початку березня в околицях міста відбулися бої з підрозділами московського війська Г. Ромодановського та українських полків І. Брюховецького. Переконавшись у неможливості добитися перемоги, Ян Казимир відмовився від своїх намірів, відправив частину підрозділів на Правобережжя, де розпочалося повстання, а сам вирішив повернутися до Варшави.

Ще пізньої осені 1663 р. група старшини розпочала підготовку до виступу проти П. Тетері, а відтак і Польщі. Очевидно, до її керівного ядра входили І. Богун, І. Виговський,

Ю. Хмельницький, І. Сірко. Підтримував їх київський митрополит Й. Тукальський. Король дізнався про «визрівання бунту» і 7 січня 1664 р. видав універсал про створення комісії під проводом полковника С. Маховського для розслідування справи. Відомо, що на початку лютого було заарештовано Ю. Хмельницького.

У другій половині лютого спалахнуло повстання у районі Торговиці під проводом Сулимки, С. Височана й інших ватажків, яке почало швидко поширюватися на інші райони Правобережжя. Загони повстанців захопили Лисянку й взяли в облогу Білу Церкву. 12 березня підрозділи С. Маховського та П. Тетері розгромили повстанців під Білою Церквою, а пізніше оволоділи Лисянкою. Полонені засвідчували бажання мати гетьманом І. Виговського. Тому П. Тетеря, щоб усунути серйозного конкурента, розпорядився заарештувати колишнього гетьмана, і 26 березня за вироком суду він був розстріляний під Вільховцем, який жовніри тримали в облозі.

Тим часом повстання охопило всю Брацлавщину. Цьому сприяв похід сюди загону запорожців на чолі з І. Сірком. Значними силами повстанців керували В. Варениця і Мельник, котрий наприкінці квітня зробив спробу взяти Бар. На їх сторону перейшов також брацлавський полковник О. Гоголь. До рук повстанців потрапили Умань, Вінниця, Меджибіж, Могилів та ін. великі міста. І. Сірко вирішив зайняти Чигирин і пішов назустріч загонам запорожців наказного кошового С. Турівця та росіян Г. Косагова, з якими об'єднався в середині квітня у Крилові. Однак наприкінці березня на Правобережжі з'явилося 15-тисячне польське військо, очолюване київським воеводою С. Чарнецьким. Він негайно перейшов у наступ й обложив у другій половині квітня І. Сірка та Г. Косагова у Бужині. Лише після розгрому двома козацькими полками, направленими на Правобережжя І. Брюховецьким, корогв Пясочинського біля Суботова 23 квітня С. Чарнецький відступив до Чигирина, а І. Сірко та Г. Косагов подалися до Сміли.

Діждавшись підходу орди Селім-Гірея та Ширин-бея, С. Чарнецький вирушив до Сміли і взяв її в облогу. Почалися бої. Тим часом І. Брюховецький під Сокирною переправив основні сили (до 10 тис.) на Правобережжя й розпочав активні дії. Його першим серйозним успіхом було захоплення Черкас. Отримавши відомості про появу лівобережних полків, С. Чарнецький на початку червня відійшов до Городища. Однак І. Брюховецький діє невдало під Чигирином і з великими труднощами пробивається до Канева. 1 червня сюди підходить польсько-татарське військо, і відбуваються

жорстокі бої. Зазнавши у них великих втрат, С. Чарнецький після відходу татар відмовляється від блокади Канева й відводить полки до Стеблева. Оскільки лівобережний гетьман не скористався сприятливою ситуацією для контрнаступу, київський воєвода зміцнив залоги у Павлоччі, Білій Церкві, Корсуні, Чигирині, Ставищі. Одночасно він удався до політики масових репресій — повністю вирізалися непокірні міста й села, були ув'язнені Й. Тукальський та Г. Гуляницький.

Розправи жовнірів викликали нове піднесення національно-визвольної боротьби. У першій декаді червня полковник С. Височан зайняв Капустяну Долину, полковники П. Стріла та М. Шульга — Лисянку, в околицях якої наприкінці місяця розгорілися бої. Міщани Стеблева зробили спробу заручитися допомогою І. Брюховецького. Про це стало відомо татарам. Вони раптово напали на місто, забрали в неволю чоловіків і жінок, а дітей і старих людей знищили («немовлята копитами кінськими стерті»), місто повністю зруйнували.

Наприкінці квітня розгорілося полум'я боротьби у Поліссі, де повстанців очолив овруцький полковник В. Децик. Лише у другій половині червня полякам удалося завдати їм поразки. На початку липня спалахнуло повстання міщан Ставища, і вони знищили ворожу залогу. С. Чарнецький вирішив будь-що захопити місто. 7 липня він зосередив тут основні сили польської армії. З цього часу почалася героїчна оборона міста, що тривала до початку жовтня. Лише через гостру нестачу продовольства, боєприпасів та епідемії козаки й міщани погодилися скласти зброю. Під час боїв за Ставище втрати поляків становили кілька тисяч осіб.

Відмовившись від наступальних дій, І. Брюховецький направив 30 червня до Умані підрозділи під проводом І. Сірка та Г. Косагова. Вони розгромили чамбули татар у Капустяній Долині та під Уманню. Однак з невідомих причин (ймовірно, через владу) І. Сірко та О. Гоголь не порозумілися, і кошовий з 2500 запорожцями й 300 калмиками залишив Брацлавщину й вирушив за здобиччю до улусів білгородських і ногайських татар. Повертаючись назад, вони зіткнулися наприкінці липня з 3—4 тис. жовнірів і татар В. Лещинського, С. Маховського та Каммехмета-мурзи.

В бою у Сараджинському лісі (неподалік Чечельника) українські й калмицькі загони були розбиті. До полону потрапили брат і син І. Сірка, а сам він зумів прорватися до Торговиці. З другої половини липня знову розгортає свою діяльність у Поліссі В. Децик, котрому довелося вести боротьбу з підрозділами племінника київського воєводи — С. С. Чар-

нецьким. Наприкінці липня — у першій половині серпня лівобережний гетьман посилав полки для захоплення Корсуня, але вони зазнали невдач.

С. Чарнецький з підходом з Криму нових татарських чамбулів удався до проведення диверсійних акцій на Лівобережжі, що остаточно позбавили І. Брюховецького ініціативи. Без підтримки населення Брацлавщини знекровлювалося у боротьбі. Внаслідок цього повстання восени 1664 р. переживає глибоку кризу. На початку вересня О. Гоголь з полком перейшов на бік поляків. Здалися жовнірам Ладижин, Немирів, Бершадь і Тростянець. Погіршилося становище В. Варениці у Кальнику. Після капітуляції Ставища склали зброю захисники Боярки, Маньківки, Іваньків, Шавулихи, Романівки, Торговиці. Наприкінці жовтня — початку листопада полки С. Чарнецького розпочали облогу Лисянки. Оскільки українська залога й міщани чинили запеклий опір, у першій декаді грудня київський воєвода змушений був одступити. Не спромоглися поляки захопити також Медвин. До кінця року чинили опір повстанці Полісся.

Отже, внаслідок бездарності й безініціативності І. Брюховецького повстання у Правобережній Україні, в основному, було придушене. Населення Брацлавщини та Київщини зазнало величезних втрат. За підрахунками польського дослідника В. Маєвського, загинуло й було взято татарами у неволю щонайменше 70 — 120 тис. людей. Є й визнання самого С. Чарнецького, зроблене у листі від 23 серпня: «100 000 уже тут загинуло цього хлопства у цьому році».

І все ж з початку 1665 р. піднімається нова хвиля національно-визвольної боротьби. Одними з перших повстали мешканці непокірного Ставища. Спроба С. Маховського придушити його успіху не мала. Тоді під місто вирушив сам С. Чарнецький, котрий раптовим ударом захопив Ставище, наказав усіх його мешканців вирізати, а саме місто спалити. В лютому активізував свої дії полковник І. Сербин, який укріпився в Умані. На терені Полісся знову з'явився В. Децик, котрий розгромив корогви Павлюковського. Наприкінці лютого — у березні на Брацлавщині успішно діяли загони повстанців, очолювані полковниками О. Гоголем, В. Дрозденком, І. Кияшком та Овдієнком. Їм вдалося захопити основні міста-фортеці Східного Поділля.

Польські підрозділи, втративши талановитого воєначальника (С. Чарнецький помер у середині лютого), виявилися неспроможними виправити ситуацію. 30 березня було розгромлено жовнірів під Торговицею. Їх корогви зазнали поразки під Гумельцями, Вільшанкою та Лисянкою.

13 квітня послані лівобережним гетьманом полковники Г. Гамалія та Ф. Протасєв зайняли Корсунь. Наступного дня В. Дрозденко розгромив у Брацлавщині вірні П. Тетері козацькі сотні, в результаті чого вся її територія перейшла під контроль повстанців. Запеклі бої відбувалися в околицях Умані, під час яких загинув І. Сербин. Наприкінці травня під Білою Церквою українські загони завдали поразки корограм С. Яблоновського. 9 червня сюди виступив з основними силами І. Брюховецький, однак його спроби взяти місто не увінчалися успіхом. Дізнавшись про наближення орди, він 24 червня відступив. У цей час П. Тетеря, прихопивши військовий скарб, клейноди, архів і корогви, утік до Польщі. Правобережжя залишилося без гетьмана.

Аналізуючи події визвольної боротьби 1664 — першої половини 1665 р., можна стверджувати, що її сильні сторони полягали у масовому характері, самовідданості й героїзмі повстанців, прагненні домогтися єдності козацької України. Водночас було чимало й негативного: згасання ідеї державної самостійності; неспроможність створити керівний центр та єдину армію; неучасть у боротьбі значної частини заможного козацтва й старшини; міжусобиці та свавілля ватажків, їх отаманська ідеологія; сильні прояви анархії та охлократії. Весною 1665 р. Правобережна Україна, за висловом Д. Дорошенка, перебувала у «стані загальної анархії». У червні, спираючись на татар, зробив спробу захопити гетьманську владу енергійний полковник (сотник) С. Опара.

Обрання гетьманом
П. Дорошенка.

Перші політичні акції

Незважаючи на глибокі суспільно-політичні суперечності в середовищі державної еліти з її орієнтацією на різні зовнішні сили й постійне втручання останніх у внутрішнє життя України, обидва її регіони зв'язували в один державний організм політичні, етнокультурні, конфесійні та економічні фактори. Ще не була втрачена перспектива об'єднання. Яскравим представником ідеї сильної, самостійної, соборної України виступив обраний у серпні 1665 р. гетьманом П. Дорошенко. Його діяльність розпочиналася у дуже несприятливій внутрішній і зовнішній обстановці. Крім того що держава була розчленована на два гетьманства із своїми урядами, вона виявилась також надзвичайно спустошеною. За приблизними підрахунками, на середину 60-х рр. XVII ст. Правобережна Україна втратила 65—70 % свого населення.

Складалася сприятлива ситуація для поділу Української держави між Московією і Річчю Посполитою. Російський уряд висловлював готовність встановити кордон по р. Дніпро.

Тому він відмовився від надання серйозної допомоги повстанцям Правобережжя і повів курс на зміцнення впливу у Лівобережжі.

І. Брюховецький, прибувши восени 1665 р. до Москви, погодився на укладання нового договору — «Московських статей». Вони передбачали перебування воєвод і московських залог майже в усіх великих містах; збір податків передавався до рук воєвод; вибори гетьмана могли відбуватися лише в присутності царського представника; гетьманський уряд позбавлявся права на зовнішньополітичну діяльність і т. д. За ці поступки лівобережний гетьман одержав титул боярина, обширні маєтки, одружився на доньці князя Д. Довгорукого. Старшини, його однодумці, здобули дворянство та маєтки.

П. Дорошенко, реально оцінюючи ситуацію, вважав першочерговим завданням домогтися зміцнення своєї влади на Правобережжі, щоб згодом приступити до об'єднання козацької України. Тому він став на шлях обмеження впливу Польщі, зокрема, відмовився впустити її залоги до Брацлава, Корсуня й Могилева, почав вимагати залишення жовнірами Білої Церкви. У лютому 1666 р. старшинська рада схвалила рішення, «щоб в їх містах польських людей ніде не було, а які нині є, і тих би геть відіслати». Весною гетьман послав посольство до короля домагатися: ліквідації унії; відновлення й захисту прав православної церкви; надання у сенаті місць представникам вищого православного духовенства; дозволу козакам проживати окремими хуторами в шляхетських маєтках; визнання легітимності своєї влади; відкриття українських шкіл і семінарій у Києві та ін. Як і можна було сподіватися, найважливіші з них Ян Казимир відхилив.

Незважаючи на заміну султаном у березні 1666 р. хана Мухамед-Гірея Ааділь-Гіреем, П. Дорошенко зумів зберегти дружні відносини з Кримом і в середині червня одержав звідти військову допомогу. Спираючись на неї, він почав домагатися від польського уряду відмови від збору податків з населення Брацлавщини. Проте йому не вдалося порозумітися з подільським полковником Костянтином, котрий на чолі 5 тис. козаків перейшов у Лівобережну Україну. Продовжувалися також суперечності із Запорожжям. Тим часом внаслідок соціально-економічної політики І. Брюховецького, зловживань московських воєвод, перепису ними населення загострилася обстановка у Лівобережжі.

Наприкінці липня тут спалахнуло велике повстання на терені Переяславського полку. Було вбито полковника Д. Ермоленка й інших старшин. Повстанці запросили допомоги у П. Дорошенка, і той негайно направив туди частину

серденят (підрозділи найманої армії), а сам подався до Сокирної. На початку серпня правобережний гетьман розіслав універсали до мешканців Лівобережжя й окремих полковників, закликаючи їх підтримати переяславців. Однак проти повстанців І. Брюховецький кинув вірні йому підрозділи та російських вояків, і після кількох запеклих боїв повстанці були розгромлені.

П. Дорошенко починає усвідомлювати, що гасло об'єднання України під верховенством польської корони не знаходить підтримки у більшості населення. Не виключено, що він отримав також правдиву інформацію про хід московсько-польських переговорів в Андрусові і зрозумів, що розраховувати у майбутній боротьбі на допомогу Польщі — справа безперспективна. Виходячи з цього, гетьман вирішив не допустити розташування на Брацлавщині 6-тисячного війська С. Маховського. 19 грудня в бою під Браїловим він наголову розгромив їх, після чого повернувся до Чигириня й розпочав облогу польської залоги, що засіла в замку. Ці кроки гетьмана засвідчили факт його розриву з Річчю Посполитою.

На початку 1667 р. зазнало історичних змін міжнародне становище України. Наприкінці січня укладається московсько-польський Андрусівський договір. Він передбачав встановлення на 13,5 року перемир'я, закріплення за Росією Сіверщини й Лівобережної України і на два роки Києва, а за Річчю Посполитою — земель Білорусії та Правобережної України. Запорожжя потрапляло у спільне володіння двох держав. Отже, договір відображав компроміс між двома монархіями, що полягав у поділі Української держави і мав надзвичайно трагічні наслідки для історичної долі українського народу. Виникли незборимі труднощі на шляху консолідації українських земель у межах незалежної національної держави. На тривалий час загальмувався й деформувався процес розвитку української нації, її етнічної й політичної самосвідомості, мови, культури тощо.

Цей договір знаменував собою завершення другого періоду Національно-визвольної війни, що характеризувався різким загостренням соціально-політичної боротьби, яка вилилася в громадянську війну (започаткувавши, таким чином, процес Руїни Української держави) й призвела до поділу козацької України на два гетьманства. Почався останній, третій період Національно-визвольної війни. Основним його змістом була відчайдушна боротьба уряду П. Дорошенка за возз'єднання Української держави та зміцнення її суверенітету.

Дізнавшись про укладення Андрусівського договору, П. Дорошенко 11 березня звернувся з універсалом до усіх козаків

України, повідомляючи про його зміст й загрозу наступу польських військ. Він закликав різні верстви населення готувати зброю, щоб за його наказом вирушити в похід. Чимало зусиль докладав він для досягнення взаєморозуміння із Запорожжям. Наприкінці квітня гетьман направив на Січ свого посла, пропонуючи бути заодно і не чинити шкоди кримським татарам. На зібраній раді одна частина козаків підтримала П. Дорошенка, а друга виступила проти, орієнтуючись на царя. Все ж схвалюється рішення присягти гетьману. Однак в умовах загострення відносин з Росією (внаслідок вбивства запорожцями її посла Ю. Лоджинського) та прагнення порозумітися з нею запорозька старшина не виконала цього рішення ради. Ускладнювала ситуацію й протидія П. Дорошенку впливового серед запорожців полковника І. Сірка.

Значну увагу правобережний гетьман приділяв розв'язанню проблеми возз'єднання України легітимним шляхом. З цією метою він запропонував скликати на Росаві чорну раду для обрання єдиного гетьмана, обіцяючи покласти на ній булаву, бунчук і корогву; а вже кого оберуть гетьманом, той ним і буде, «лише б військо з'єднати разом». Він пропонував узяти у ній участь і лівобережному гетьманові. Ця ініціатива П. Дорошенка знайшла підтримку більшості козаків, у тому числі запорожців. Помітно починає зростати його авторитет і серед населення Лівобережної України. Однак рада через відмову І. Брюховецького та лівобережної старшини прибути на неї не відбулася.

У травні на допомогу П. Дорошенку підійшли татари, яких він відіслав у західні райони Поділля та на Волинь. Правобережний гетьман припускається серйозного прорахунку, відмовившись від походу у західноукраїнські землі, який міг підняти на визвольну боротьбу населення цього регіону. Водночас грабежі татар відштовхнули від нього різні верстви населення, що дало можливість Я. Собеському схилити частину селян і міщан на свій бік. Влітку П. Дорошенко посилює облогу Білої Церкви та Чигирини. Нарешті в середині серпня столиця козацької України переходить до його рук.

З підходом орди калги-султана Крим-Гірея П. Дорошенко вирішив завдати удару польській армії і включити західний регіон до складу держави. На початку вересня він вирушив у похід. Основні сили українців прямували на Старокостянтинів, а допоміжний удар з боку Подністров'я наносив О. Гоголь. Я. Собеський поспішно залишив Кам'янець-Подільський і відступив до Підгайців. 6 жовтня тут з'явився П. Дорошенко. Хоча в нього була перевага (20—30 тис. проти 10 тис.), враховуючи дуже вдале розташування противника,

вирішив вдатися до облоги, слухно вважаючи, що її тривалий час жовніри не витримають.

Безсумнівно, ця тактика в підсумку принесла б успіх, але фортуна усміхнулась Я. Собеському. Справа в тому, що в серпні запорожці атакували Очаків, а в середині вересня їх великий загін (близько 8 тис.) на чолі з І. Сірком (на той час харківським полковником) і кошовим І. Рогом прорвався через Перекоп і дуже спустошив Крим. Дізнавшись про це, у середині жовтня Крим-Тірей пішов на укладення угоди з польним гетьманом. П. Дорошенко, поставлений у скрутне становище, змушений був також підписати 19 жовтня договір, що передбачав визнання підданства королю, дозвіл шляхті повертатися до маєтків та ін. Отже, близорука політика козацьких старшин зірвала реалізацію програми П. Дорошенка. Можна лише собі уявити, яким ударом для нього був такий фінал кампанії, до якої він старанно готувався цілий рік.

Між Польщею, Московією і Туреччиною

Шукаючи засобів досягнення поставленої мети, гетьман звертає увагу на Московію. Наприкінці 1667 р. він розпочав переговори з представниками царського уряду. Вони цікаві

тим, що відбивають його прагнення позбутися присутності на українській території царських воевод і відновити у повному обсязі права і вільності Війська Запорозького, вказують на сподівання гетьмана возз'єднати в межах Української держави всі етнічні землі, включаючи Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир. Однак ці переговори успіху не мали.

Продовжуючи балансувати між Московією і Річчю Посполитою, П. Дорошенко намагався заручитися надійною підтримкою Криму й Порти. Водночас він проводить курс на порозуміння з І. Брюховецьким. Чигиринська старшинська рада (початок 1668 р.) висловила за об'єднання Лівобережної і Правобережної України під протекцією Порти. І. Брюховецький також скликає раду, що прийняла подібне рішення. До султана й хана відправляються посольства. На початку лютого в Лівобережжі спалахнуло антимосковське повстання, і до середини березня більшість її території звільнилася з-під влади царату. У цей же час окреслюється поворот і в політиці турецького уряду щодо України, який у березні повідомив Польщу, що султан бере під свою опіку козаків.

П. Дорошенко, дочекавшись підходу татар і заручившись підтримкою значної частини лівобережної старшини і козаків, на початку червня переправився через Дніпро. Через Говтву, Решетилівку він прямував назустріч І. Брюховецькому, котрий стояв на Сербовому полі. Є дані, що 17 червня правобережний правитель послав до лівобережного гетьма-

на 10 сотників з вимогою віддати клейноди, але той відмовився, наказавши їх заарештувати й відіслати до Гадяча.

Коли наступного дня військо П. Дорошенка наблизилось до табору супротивника, то козаки, які ненавиділи свого гетьмана, схопили його і привели до П. Дорошенка. Останній почав докоряти йому, пощо не хотів здати булаву. Вражений перебігом подій, І. Брюховецький мовчав. Після цього не без мовчазної згоди правобережного гетьмана козаки кинулися на І. Брюховецького і забили на смерть. Скликана козацька рада обрала П. Дорошенка гетьманом возз'єднаної козацької України. Як сповіщав він 20 червня Я. Собеському, «всі тамтешні полки і люд посполитий, відхиливши московську протекцію і регімент Брюховецького, повністю під стародавній регімент з належним до мене послушенством схилилися».

Здавалося, заповітна мрія цього визначного політичного діяча сповнилася. Практично всі стани й соціальні групи українського суспільства підтримували його програму. Митрополит Й. Тукальський розпорядився в церквах Лівобережної України поминати не царя, а «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра». Однак розвиток подій пішов іншим шляхом. Довідавшись про вторгнення польських корогов у Брацлавщину, гетьман 18 липня залишив Лівобережжя й повернувся на Правобережжя. В цей же час на гетьманську булаву претензії заявив честолюбивий запорозький писар П. Суховій, підтриманий Запорожжям та Кримським ханством. Негативну роль відіграв ще один фактор: наступ московського війська, внаслідок якого у другій половині жовтня на бік Росії перейшли залишений тут наказний гетьман Д. Многогрішний і більшість лівобережної старшини. Наприкінці грудня старшинська рада Чернігівського, Ніжинського і Стародубського полків обрала його гетьманом.

П. Дорошенко, перебуваючи у складній ситуації, у серпні відправив до Стамбула посольство, засвідчуючи згоду прийняти протекцію Порти. Після його повернення й прибуття турецьких послів 22 березня 1669 р. він скликає у Корсуні генеральну старшинську раду, у роботі якої взяли участь представники Лівобережжя та Запорожжя. Вона підтвердила довічний характер гетьманства П. Дорошенка, схвалила прийняття турецької протекції, але відмовила в принесенні присяги султану.

На яких умовах українська сторона погодилася на протекцію? З джерел московського походження можна зробити висновок, що гетьманський уряд намагався добитися возз'єднання українських земель від р. Вісли й міст Перемишля

та Самбора до Севська і Путивля у кордонах удільної держави («всі суть козаки»). Також ставилися умови, щоб гетьман обирався довічно; населення України звільнялося від сплати податків і данини; православна церква отримувала автономію під зверхністю царгородського патріарха; турки й татари, прибуваючи на Україну, не мали права будувати тут мечетей, брати ясир, руйнувати поселення; султан і хан не могли без відома українського уряду укладати договори з Московією і Річчю Посполитою; татари, котрі прибували на допомогу, підлягали владі гетьмана тощо. Сьогодні важко з'ясувати, які з цих умов України турецький уряд прийняв, а які відхилив.

П. Дорошенко намагався порозумітися з Д. Многогрішним, щоб уникнути нового спалаху політичної боротьби. В лютому 1669 р. він звертався з листами до лівобережного гетьмана, переконуючи у необхідності стояти заодно проти ворогів, і зокрема Московії, звертав увагу на трагічні наслідки поділу України, прагнув схилити до згоди на проведення спільної ради у Корсуні для вирішення питання про владу. З листами подібного змісту він звертався і до лівобережних старшин. Апелював також до представників московської адміністрації, зокрема київського воєводи В. Шереметева, вмовляючи не йти на відрив Лівобережної України, не робити Д. Многогрішного її гетьманом, бо через таких «закругних гетьманчиків», як він, відбувається розорення України.

Проте дарма! Московія послідовно й неухильно проводила курс на утворення окремого лівобережного гетьманства. 13 березня у Глухові у присутності царських уповноважених почала роботу рада, яка підтвердила обрання гетьманом Д. Многогрішного і схвалила «Глухівські статті». Вони, дещо нагадуючи «Березневі статті» 1654 р., були кроком уперед порівняно з «Московськими статтями» І. Брюховецького, але все ж істотно обмежували суверенні права Української держави (у кордонах Лівобережжя). Умови статей передбачали залишення воєвод лише у 5 містах, котрі не мали права втручатися у місцеве управління й очолювали лише залоги; закріплювали збір податків до царського скарбу українською адміністрацією; встановлювали кількість козацького реєстру у 30 тис. осіб, забороняли гетьманському урядові проводити самостійну зовнішню політику тощо.

Гетьман не відхилив можливості порозуміння з Московією чи Річчю Посполитою, але за умови визнання ними цілісності Української держави та її широкої політично-територіальної автономії. Так, на початку 1669 р. у розмові з полоненими російськими воєводами він засвідчив готовність «служити царю», якщо той прийме «під свою руку» «мешканців обох боків

Дніпра» і на терені України не буде ні московських воєвод, ні залог. У квітні — травні гетьман провів переговори з польськими послами й погодився надіслати посольство на сейм.

Влітку 1669 р. різко загострилася політична боротьба. На бік П. Суховія переходять Ю. Хмельницький і значна частина козаків Корсунського, Уманського, Білоцерківського, Кальницького і Паволоцького полків. На початку липня біля с. Конончі гетьман був оточений татарською ордою і козаками П. Суховія. Облога тривала 5 тижнів, і лише після прибуття турецького чауша, який привіз гетьманські клейноди П. Дорошенку, татари відійшли до Криму. П. Суховій одступив до Умані, де відмовляється від булави. Гетьманом у першій половині серпня обирається уманський полковник М. Ханенко, котрий зробив спробу заручитися підтримкою Д. Многогрішного. П. Дорошенко заблокував М. Ханенка в Умані, і той під час переговорів пообіцяв разом із своєю старшиною прибути до Чигирина.

Однак М. Ханенко і Ю. Хмельницький боротьби за владу не припинили. Вони з'явилися на Запорожжя, де об'єдналися з П. Суховієм. З підходом на допомогу 6 тис. татар вони виступили у новий похід проти П. Дорошенка. Останній послав по допомогу до Білгородської орди, а сам близько 20 жовтня вирушив до Лисянки (Ольхівця?), де стояв з полками Я. Лизогуб. По дорозі його оточили противники. Дві доби козаки П. Дорошенка відбивали ворожі приступи. У ніч на 29 жовтня їм на допомогу з'явився Я. Лизогуб, і вони разом розгромили нападників. М. Ханенку і П. Суховію вдалося втекти, а Ю. Хмельницький потрапив у полон до союзників П. Дорошенка — білгородських татар і згодом був відісланий до Стамбула. Зайнявши Умань, гетьман залишив там залогу, а сам повернувся до Чигирина.

Добившись перемоги у жорстокій міжусобній боротьбі, він намагався уникнути воєнних дій з Річчю Посполитою і Московією, а також порозумітися з Д. Многогрішним. У листах до лівобережного гетьмана й старшини він схиляв їх бути «в дружбі і в єдності». Відправлений на Лівобережжя Я. Лизогуб теж звертався з листами до мешканців краю, підкреслюючи намір П. Дорошенка домогтися того, щоб «ніколи роздвоєною і розрізною не була Україна», звертав їх увагу на підступність політики Москви, спрямованої на розкол українського народу, розпалювання міжусобної боротьби, щоб «одні інших різали». Однак ці заходи успіху не мали.

Пожвавлюються переговори з польським урядом. На початку жовтня 1669 р. гетьман відправив посольство І. Демиденка та І. Ковальського (І. Ковалевського?) на сейм

добиватися: скасування унії; підтвердження прав православної церкви й утворення окремого трибуналу в Короні і в Литовському князівстві для розгляду церковних справ; затвердження особливих привілеїв Київській академії; підтвердження статей «правдивої Гадяцької комісії»; відновлення функціонування «письма нашого руського» в усіх канцеляріях Польщі й Литви, а також прийому документів посольств від Війська Запорозького, писаних українською мовою, й зобов'язання давати відповідь цією ж мовою; визнання удільності козацької України, до складу якої повинні відійти Подільське воєводство по Меджибіж, Брацлавське і Київське воєводства до Горині з Пінським, Могилівським і Річицьким повітами.

Було вирішено провести зустріч комісій для обговорення умов майбутнього договору в Острозі. Українська сторона розробила наказ своїм делегатам, який рельєфно відбиває державницькі прагнення гетьмана та його оточення. Сформульовані пункти програми передбачали: розширення території козацької України за рахунок частини Подільського воєводства, Волині й Полісся; знищення унії і підтвердження прав православної церкви; збереження за козаками усіх прав і вільностей, у т. ч. права проживання у маєтках шляхти, заборону польському війську перебувати на території України; відкриття академій, шкіл, друкарень тощо.

Оскільки польський уряд не хотів визнавати автономії України, а П. Дорошенко виявляв непоступливість і жадав гарантій для безпечної роботи комісій, то Варшава зробила ставку на значно поступливішого М. Ханенка. І на початку вересня в Острозі укладається угода з його представниками, яка не містила й натяку на українську автономію, оскільки фактично відновлювала становище, що існувало напередодні Національно-визвольної війни.

Стосовно П. Дорошенка, то його позиція щодо захисту інтересів Української держави залишалася незмінною. На початку жовтня він направив нове посольство до короля М. Вишневецького з інструкцією, що містила вимоги: збереження усіх прав і свобод «віри руської»; ліквідації унії; забезпечення місць для митрополита і чотирьох єпископів у сенаті; надання посад у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах лише православній шляхті; зрівняння у правах православних міщан з католиками; відкриття двох академій, гімназій, шкіл, щоб «вільно було науки відправляти і книги великі друкувати»; амністії учасникам визвольної війни; визнання кордонів козацької України на Поділлі по м. Меджибіж, на Волині по р. Горинь; збереження усіх козацьких вільностей і

свобод; заборони приїзду до маєтків панів і урядовців та ін. Але польський уряд, як і раніше, не погодився на визнання найважливіших з них.

Зміцнення
гетьманської влади.
Війна з Польщею
й Портою

П. Дорошенку вдалося значно зміцнити свою владу. За визнанням львівського єпископа Й. Шумлянського, який побував у Чигирині взимку 1671 р., гетьман «абсолютно (у них) панує і користується у всього народу любов'ю... не чув про нього жодного поганого слова». Безперечно, така підтримка з боку селян і міщан зумовлювалася тим, що гетьман не допустив до маєтків панів і урядовців.

Анонімний представник польської урядової верхівки у трактаті «Думка певної особи» (близько 1669—1670 рр.) зауважував: «А чого б це до тих козацьких міст мали (люди) тиснутися?» Відповідь: «Тому що там жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає, і так кажуть: «Раз її нам, вважай, господар наш великий, Хмельницький, батько наш, так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів». Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був Пророк і тепер по (його) смерті він завжди сідає біля одного столу з Г(осподом) Богом від обіду і до вечері. Поборів, подимних і подібних податків і не згадує! А якщо й випаде податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільш — два (податки) на тих, котрі не ходять на війну... і то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягаря на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, бо кожен є вільним вояком». Король у відповіді козакам М. Ханенка (серпень 1671 р.) не приховував обурення тим фактом, що П. Дорошенко «не хоче, щоб пани свої посесії власні, дідичні маєтки свої в Україні відібрали і тримали, сам хоче бути удільним паном і володарем всієї України...».

Гетьман підтримував також заходи Й. Тукальського щодо створення окремого Українського патріархату. Особливо турбував Варшаву його курс на здобуття державної незалежності. Один з сенаторів на початку квітня 1670 р. відзначав той факт, що прийняття турецької протекції П. Дорошенко розглядав лише як прикриття для здобуття повної незалежності від Польщі й витворення удільної держави на зразок молдавської, валаської чи трансільванської.

У середині квітня підканцлер А. Ольшевський у листі до лоблінського воєводи підкреслював прагнення гетьмана та

його сподвижників зробити «народ руський удільним і незалежним край». У написаній після укладення Острозької угоди «реляції» польських комісарів зверталася увага на наміри П. Дорошенка володіти Україною від «Кракова, як річка Віслок впадає до Вісли, тобто цим боком од Вісли просто на Казимеж; від Казимежа, взявши через Литву аж на Білу Русь до Жмуди, взявши до Смоленська цим боком Дніпра...».

Тому правлячі кола Речі Посполитої прагнули будь-що послабити позиції П. Дорошенка, запобігти консолідації національно-патріотичних сил. Один з високоповажних сановників зазначав, що було б «непоправною втратою для Р(ечі) П(осполитої), коли б Ханенко з Дорошенком порозумілися», оскільки «ця незгода між ними є порятунком для республіки». Гетьман рішуче протидіяв заходам Варшави, спрямованим на розкол козацтва, протиставлення запорожців городовому козацтву, незаможних козаків — заможним тощо. У листі до Я. Собеського від 24 червня 1670 р. він дорікав за спроби підбурювання «свавільників низових» грошима, привілеями, гетьманськими клейнодами проти городових козаків, скликання ними чорних рад, бо у такий спосіб хочуть «не лише Україну, а й увесь народ наш вигубити».

Протягом першої половини 1671 р. гетьман намагався зміцнити міжнародне становище України, зокрема встановити політичні контакти з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, поліпшити відносини з Московією. Не залишав він спроб порозумітися також з Д. Многогрішним. Зокрема, пропонував йому укласти братерську приязнь, щоб разом захищати «суспільне добро і цілісність». Цілком можливо, що їм вдалося досягти певного взаєморозуміння. Московський купець Бородкін у червні дізнався, що «дружба у гетьмана Дем'яна Гнатовича з Дорошенком вчинилася велика і листуються між собою часто». Принагідно зазначимо, що лівобережний гетьман зробив чимало для зміцнення своєї влади; рішуче придушував прояви свавілля й непослуху з боку старшини й козацтва; домігся прилучення до Лівобережжя Києва з округою; хотів приєднати до України Мстиславське воєводство; домагався проходження кордону з Литвою по р. Сож.

Польський уряд, стурбований зміцненням влади П. Дорошенка, вирішив розпочати військові дії. У середині серпня 1671 р. польська армія (близько 12 тис. жовнірів) перейшла у наступ проти Української держави. Незважаючи на серйозний опір козаків і міщан Брацлава, Вінниці, Могилева, Райгорода, Дзялова, Кальника й інших міст, до кінця жовтня Я. Собеському вдалося відновити панування Польщі майже над всією Брацлавщиною. Цьому сприяв перехід на бік коронного гетьмана

М. Ханенка, І. Сірка, М. Зеленського, П. Лисиці та інших старшин з частиною козаків. Десь 30 жовтня козацька рада (взяло участь близько 1 тис. осіб) обрала М. Ханенка гетьманом, для охорони якого Я. Собеський змушений був виділити 8 корогов жовнірів. Розмістивши на постій залоги в містах і містечках Брацлавщини, коронний гетьман повернувся до Львова.

На початку грудня до П. Дорошенка прибули татари, і незабаром розпочалися бої з польськими корогвами під Ладихином, Уманню, Тростянцем. Ворожі залоги залишають південні й центральні райони Брацлавщини. Стала реальною загроза вступу у війну Порти. Реально оцінюючи грізну небезпеку, Я. Собеський у першій половині 1672 р. радив сейму й королю піти на поступки П. Дорошенку, бо при ньому Україна «вперто стоїть і відступатися від нього жодним чином не хоче»; відзначав корисність союзу з українцями у майбутній боротьбі з турками. Однак ці застереження були проігноровані. Одночасно польський уряд відхилив ультиматум султана відмовитися від претензій на Україну.

На початку червня 100—120-тисячна турецька армія, очолювана султаном Мухамедом IV, вирушила у похід. Вона рухалася повільно, бо турецький уряд все ще не втрачав надії на мирне врегулювання конфлікту. Проте цього не сталося, і розпочалася турецько-польська війна. П. Дорошенко, дочекавшись підходу частини кримської орди, також переходить у наступ. 18 липня неподалік Четвертинівки він розгромив польське військо К. Лужецького й козаків М. Ханенка. Після прибуття хана Селім-Гірея гетьман вирушив до Кам'янця-Подільського. В його околицях, ймовірно, 15 серпня він був прийнятий Мухамедом IV, від якого одержав булаву. Після штурму Кам'янця через боягузтво керівників його оборони 28 серпня місто капітулювало. Звідси султан направив П. Дорошенка та Селім-Гірея з частиною війська до Львова. Під час облоги міста гетьман потурбувався про те, щоб воно не було захоплене та пограбоване турками.

Поразки Речі Посполитої змусили М. Вишневецького розпочати переговори з турками у Бучачі. Представники П. Дорошенка переконували керівника турецької делегації домогатися від Польщі встановлення кордонів України по ріках Горинь і Лабунь, знищення унії, визнання митрополитом Й. Тукальського. Однак це їм не вдалося. За укладеним 18 жовтня договором Подільське воєводство відходило до Туреччини; передбачалося визнання Польщею Української держави (до речі, така назва козацької України в офіційних документах зустрічається вперше) у давніх кордонах. З її території мали

його сподвижників зробити «народ руський удільним і незалежним край». У написаній після укладення Острозької угоди «реляції» польських комісарів зверталася увага на наміри П. Дорошенка володіти Україною від «Кракова, як річка Віслок впадає до Вісли, тобто цим боком од Вісли просто на Казимеж; від Казимежа, взявши через Литву аж на Білу Русь до Жмуди, взявши до Смоленська цим боком Дніпра...».

Тому правлячі кола Речі Посполитої прагнули будь-що послабити позиції П. Дорошенка, запобігти консолідації національно-патріотичних сил. Один з високоповажних савновників зазначав, що було б «непоправною втратою для Р(ечі) П(осполитої), коли б Ханенко з Дорошенком порозумілися», оскільки «ця незгода між ними є порятунком для республіки». Гетьман рішуче протидіяв заходам Варшави, спрямованим на розкол козацтва, протиставлення запорожців городовому козацтву, незаможних козаків — заможним тощо. У листі до Я. Собеського від 24 червня 1670 р. він дорікав за спроби підбурювання «свавільників низових» грошима, привілеями, гетьманськими клейнодами проти городових козаків, скликання ними чорних рад, бо у такий спосіб хочуть «не лише Україну, а й увесь народ наш вигубити».

Протягом першої половини 1671 р. гетьман намагався зміцнити міжнародне становище України, зокрема встановити політичні контакти з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, поліпшити відносини з Московією. Не залишав він спроб порозумітися також з Д. Многогрішним. Зокрема, пропонував йому укласти братерську приязнь, щоб разом захищати «суспільне добро і цілісність». Цілком можливо, що їм вдалося досягти певного взаєморозуміння. Московський купець Бородкін у червні дізнався, що «дружба у гетьмана Дем'яна Гнатовича з Дорошенком вчинилася велика і листуються між собою часто». Принагідно зазначимо, що лівобережний гетьман зробив чимало для зміцнення своєї влади; рішуче придушував прояви свавілля й непослуху з боку старшини й козацтва; домігся прилучення до Лівобережжя Києва з округою; хотів приєднати до України Мстиславське воеводство; домагався проходження кордону з Литвою по р. Сож.

Польський уряд, стурбований зміцненням влади П. Дорошенка, вирішив розпочати військові дії. У середині серпня 1671 р. польська армія (близько 12 тис. жовнірів) перейшла у наступ проти Української держави. Незважаючи на серйозний опір козаків і міщан Брацлава, Вінниці, Могилева, Райгорода, Дзядьова, Кальника й інших міст, до кінця жовтня Я. Собеському вдалося відновити панування Польщі майже над всією Брацлавщиною. Цьому сприяв перехід на бік коронного гетьмана

М. Ханенка, І. Сірка, М. Зеленського, П. Лисиці та інших старшин з частиною козаків. Десь 30 жовтня козацька рада (взяло участь близько 1 тис. осіб) обрала М. Ханенка гетьманом, для охорони якого Я. Собеський змушений був виділити 8 корогов жовнірів. Розмістивши на постій залоги в містах і містечках Брацлавщини, коронний гетьман повернувся до Львова.

На початку грудня до П. Дорошенка прибули татари, і незабаром розпочалися бої з польськими короговами під Ладжином, Уманню, Тростянцем. Ворожі залоги залишають південні й центральні райони Брацлавщини. Стала реальною загроза вступу у війну Порти. Реально оцінюючи грізну небезпеку, Я. Собеський у першій половині 1672 р. радив сейму й королю піти на поступки П. Дорошенку, бо при ньому Україна «вперто стоїть і відступатися від нього жодним чином не хоче»; відзначав корисність союзу з українцями у майбутній боротьбі з турками. Однак ці застереження були проігноровані. Одночасно польський уряд відхилив ультиматум султана відмовитися від претензій на Україну.

На початку червня 100—120-тисячна турецька армія, очолювана султаном Мухамедом IV, вирушила у похід. Вона рухалася повільно, бо турецький уряд все ще не втрачав надії на мирне врегулювання конфлікту. Проте цього не сталося, і розпочалася турецько-польська війна. П. Дорошенко, дочекавшись підходу частини кримської орди, також переходить у наступ. 18 липня неподалік Четвертинівки він розгромив польське військо К. Лужецького й козаків М. Ханенка. Після прибуття хана Селім-Гірея гетьман вирушив до Кам'янця-Подільського. В його околицях, ймовірно, 15 серпня він був прийнятий Мухамедом IV, від якого одержав булаву. Після штурму Кам'янця через боягузтво керівників його оборони 28 серпня місто капітулоувало. Звідси султан направив П. Дорошенка та Селім-Гірея з частиною війська до Львова. Під час облоги міста гетьман потурбувався про те, щоб воно не було захоплене та пограбоване турками.

Поразки Речі Посполитої змусили М. Вишневецького розпочати переговори з турками у Бучачі. Представники П. Дорошенка переконували керівника турецької делегації домогатися від Польщі встановлення кордонів України по ріках Горинь і Лабунь, знищення унії, визнання митрополитом Й. Тукальського. Однак це їм не вдалося. За укладеним 18 жовтня договором Подільське воєводство відходило до Туреччини; передбачалося визнання Польщею Української держави (до речі, така назва козацької України в офіційних документах зустрічається вперше) у давніх кордонах. З її території мали

бути виведені всі польські залоги. Козаки М. Ханенка одержали право або виїхати з її території, або залишитися за умови «статечної поведінки».

Підписання Бучацького договору істотно міняло міжнародну ситуацію у Східній Європі. Оскільки польський уряд відмовився від Правобережної України, то Московія могла тепер вважати, що можна, не порушуючи угоди з Варшавою, розпочати дії щодо її повернення до складу Гетьманщини (зрозуміло, під своєю протекцією). Російський уряд на початку 1673 р. доручив новому гетьманові І. Самойловичу (Д. Многогрішний був зміщений старшиною у березні 1672 р.) розпочати відповідні переговори з П. Дорошенком. Але побоюючись втратити гетьманську булаву, він зробив усе можливе, щоб їх зірвати (згодом одержав за це від царя сувору догану). В свою чергу П. Дорошенко дедалі більше розчаровувався у політиці Порти, що грубо проігнорувала умови українсько-турецького договору 1669 р. й намагалася перетворити Україну у безправного васала. Вже наприкінці 1672 р. гетьману були поставлені вимоги ліквідувати всі фортеці, за винятком Чигирин, роззброїти населення, виплачувати данину. На початку 1673 р. кам'янецький паша домігся передачі туркам Кальника (Торговиці?).

Останні роки
гетьманування
П. Дорошенка

З початку липня 1673 р. знову почалися переговори з Московією. П. Дорошенко погоджувався прийняти протекцію Росії лише за певних умов: на Україні мав бути лише один-єдиний гетьман; збереження всіх прав і вільностей Війська Запорозького, на яких цар повинен присягнути; встановити кордон між Україною і Річчю Посполитою; вивести з Києва залог; надіслати для боротьби з турками велику армію й дозволити створення 40 тис. найманого війська з козаків тощо. Вони не були прийняті. На початку грудня цар наказав Г. Ромодановському та І. Самойловичу розпочати наступ проти гетьмана.

Варто зауважити, що козацьку Україну як єдину політичну структуру розглядав не тільки П. Дорошенко, а й лівобережний гетьман І. Самойлович. Маючи на відміну від Д. Многогрішного добру освіту, він проводив курс на створення аристократичної з міцною гетьманською владою держави. Тому І. Самойлович рішуче протидіяв спробам Запорожжя здобути політичну самостійність, намагався прилучити під свою булаву Правобережну Україну, не спускав очей також з західноукраїнського регіону.

Пізніше (у 80-х рр.) він неодноразово звертав увагу урядовців Московії та Польщі на той факт, що Правобережжя

та західноукраїнські землі разом з Лівобережною Україною мають бути єдиним державним організмом. У листі до короля Я. Собеського (червень 1686 р.) І. Самойлович домагався, щоб Правобережна Україна, «та пуста земля як наша власна при нас була вічною ухвалою підтверджена». На початку вересня цього ж року він повідомляв білоцерківському коменданту, що оскільки землями до Дністра й Случі володів П. Дорошенко, то вони мають належати Війську Запорозькому, а не Польщі.

У листуванні з царем гетьман радив йому порушити перед Польщею проблему західного регіону, бо «вся тогочасна сторона Дніпра, Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші, від початку існування тутешніх народів належали до російських монархів (тобто українських — у тогочасній термінології), і тільки сто років тому, з невеликим лишком, польське королівство ними завлоділо».

На початку 1674 р. І. Самойлович вирішив реалізувати свої наміри. У П. Дорошенка не було сил протистояти наступу Г. Ромодановського та І. Самойловича, й до початку березня їх війська оволоділи основними містами Правобережжя. 25 березня до Переяслава прибула старшина правобережних полків, і на раді 27 березня гетьманом козацької України «обох сторін Дніпра» обирається І. Самойлович. Тут же М. Ханенко, котрий з приватних причин порвав з Річчю Посполитою, склав свої гетьманські клейноди. Населення Правобережної України з надією приймало підданство Московії, сподіваючись, що її уряд захистить його від спустошливих нападів турок, татар і поляків.

Що являв собою цей політичний акт Москви та лівобережного гетьмана? Можливо, він був би виправданим лише у разі серйозної підготовки сил до неминучої війни з Портою, яку вони розпочали проти неї вторгненням військ на Правобережжя. А так він був безвідповідальною політичною авантюрою з усіма трагічними наслідками для місцевого населення, про що неодноразово попереджав П. Дорошенко царя Олексія Михайловича. Справді, турецький уряд, урахувавши, що через суперечності Московія і Річ Посполита не зможуть об'єднати своїх армій, вирішив завдати поразки Росії. У середині липня татарська орда перейшла Дністер і стала жахливо спустошувати край між Дністром і Південним Бугом. Штурмом були захоплені Вінниця, Стіна, Косниця, М'ясківка та інші міста. Г. Ромодановський і І. Самойлович, дізнавшись про вступ на територію Брацлавщини турецького

війська на чолі з Мухамедом IV, замість того щоб виступити проти ворога, вмить утекли на Лівобережжя. Населення Правобережжя залишилось на поталу ворогові.

Героїчний опір татарам учинили залоги й мешканці Ладижина та Умані. На чолі захисників Ладижина були полковники А. Мурашко, Анастас і наказний полковник В. Сербин. Кількість спроможних битися з ворогом становила близько 5 тис. осіб. Очевидно, 12—13 серпня турецькі підрозділи підійшли до міста. Десятки гармат відкрили вогонь по його укріпленнях. Опісля розпочався їх штурм. Через день В. Сербин таємно залишив Ладижин. Решта мужньо захищалася, хоча згодом А. Мурашко з протопопом і кількома сотниками здалися ворогу. Протягом тижня обложені відбили 9 великих приступів. Коли ситуація стала безнадійною, міщани вирішили скласти зброю. Це сталося 21—22 серпня. Усіх дорослих турки забрали в неволю, дітей вирізали, а саме місто зруйнували дощенту. А. Мурашко, котрий відмовився повідомити великому візирю про кількість московського війська, був страчений.

Звідси султан відправив на чолі 20-тисячного війська з 30 гарматами каймакана з наказом захопити Умань, оскільки перша спроба штурму виявилася невдалою. Прибувши під стіни міста, турки одразу ж розпочали наступ. Проте наповнивши яничарським «трупом всі рови», каймакан змушений був сповістити Мухамеда IV про невиконання його наказу. Оскільки султан захотів будь-що оволодіти Уманню, то її штурм відновився. Сильний гарматний вогонь руйнував укріплення, а внаслідок вибухів мін у них утворилися проломи.

Тоді захисники міста вирішили прориватися. У запеклому бою незначній їх частині все ж удалося пробитися через турецькі лави й дістатися до Торговиці, інші захищали кожен будинок. За словами Самовидця, «юже по улицах з дворов билися так, же кров текла ріками, аж усі полегли, а інших по льохах, соломи понаволікавши, турки подушили...» Одне з найбільших міст України перестало існувати. Втрати турків, за даними джерел, становили близько 10 тис.

Розлучені опором населення й значними втратами, підрозділи турецько-татарських військ знищували все на своєму шляху. П. Дорошенко виявився неспроможним запобігти страшній катастрофі Правобережжя. Лише у середині вересня ворог розпочав відхід. Вцілілі мешканці краю, проклинаючи гетьмана, вдалися до масового переселення на Лівобережжя. Скориставшись цим, обраний польським королем Я. Собеський наприкінці жовтня перейшов у наступ на Брац-

лавщину. До середини листопада жовніри зайняли Печери, Немирів, Жорнище, Іллінці й інші міста. Добровільно здалися залоги добре укріплених Кальника та Могилева. Наприкінці грудня король вислав посольство Й. Шумлянського та С. Морштина до П. Дорошенка, обіцяючи визнати права Війська Запорозького.

Та правобережний гетьман навіть у катастрофічному становищі продовжував боротися за збереження широкої автономії за козацькою Україною. Від імені «всього народу руського» він поставив вимоги: її обов'язкового відокремлення з укріпленими кордонами в удільну державно-політичну одиницю; взаємну військову допомогу України і Речі Посполитої проти ворогів; підтвердження усіх прав і вільностей Війську Запорозькому; заборони державцям і старостам прибувати до українських міст; ліквідації унії; відновлення прав православної церкви; надання місць у сенаті київському митрополиту та єпископам; вільної торгівлі козакам на терені всієї Речі Посполитої; допуску православних до участі в роботі магістратів; відновлення використання української мови у Польщі й Литві; виведення усіх залог з козацької України та ін. Оскільки Я. Собеський відмовився схвалити головні вимоги, переговори зірвалися.

Влітку 1675 р. політичне становище П. Дорошенка стає безнадійним. Не припинявся потік біженців на Лівобережжя, військові підрозділи почали залишати раніше вірні йому селення, прибічники, найближчі родичі. Великою втратою для нього стала смерть Й. Тукальського. Залишалися напруженими відносини з Кримом. У такій обстановці гетьман вирішив зректися протурецької протекції і присягти цареві, але не перед Г. Ромодановським та І. Самойловичем, а перед представником Запорожжя — І. Сірком. Сталося це 20 жовтня.

Гадаємо, що під час зустрічі вони домовилися скликати весною 1676 р. козацьку раду для обрання гетьмана України, бо запорожці не брали участі у виборах І. Самойловича. Це була остання надія П. Дорошенка змінити перебіг подій на свою користь. Однак їй не судилося збутися. Московський уряд відмовився визнати законність мигиринського акту присяги й вимагав для її принесення приїзду до Г. Ромодановського та І. Самойловича, а також зречення гетьманських повноважень.

За таких обставин П. Дорошенко змушений був капітулювати. Коли у другій половині вересня 1676 р. під стінами Чигирини з'явився авангард армії Г. Ромодановського та І. Самойловича, він заявив про готовність скласти зброю і прийхати до них для принесення присяги царю. Близько

26—28 вересня гетьман прибув до їх табору, здав клейноди й склав присягу. Через два дні він повернувся до Чигирина, ввів до нього московську залогу, віддавши ключі від міста підполковнику І. Захарову та наказному гетьману В. Бурковському. Так завершилася політична кар'єра одного з найвизначніших державних діячів України, невтомного борця за її незалежність і територіальну цілісність.

Таким чином, незважаючи на те що протягом другої половини 60 — першої половини 70-х рр. для суспільно-політичного розвитку козацької України були характерні поліцентризм політичної влади і розчленованість її території, все ж продовжувала існувати єдина державна структура (гетьманат). Вона припинила своє існування лише з ліквідацією державних інституцій у Правобережній Україні, що у часі збіглося з падінням гетьманства П. Дорошенка. Ця подія була останнім актом Національно-визвольної війни. Українському народу не судилося добитися створення в етнічних межах свого проживання незалежної соборної держави. Вдалося лише зберегти державні інституції на терені Лівобережжя, яке на правах автономії входило до складу Росії.

Здобутки і втрати союзу з царями

Україна
за правління
Петра I

Після завершення Визвольної війни Україна потрапила у скрутне соціально-економічне і політичне становище. Лівобережжя та Слобожанщина перебували у складі Російської держави, Правобережжя — Речі Посполитої й частково під протекторатом Туреччини. Південь, що тільки-но почав освоюватися, відчував близькість володінь і влади кримського хана. Пошматована на окремі частини, вона зазнала значних матеріальних і людських втрат. Десятки великих міст і містечок, сотні сіл були зруйновані, а їх мешканці загинули чи змушені були залишити їх під тиском ворога. Сучасник тих подій арабський мандрівник П. Алепський (Халебський, близько 1627—1669 рр.) так записав про Україну в своєму нотатнику: «Що нам сказати про цей благословенний народ? З них убиті за ці роки під час походів сотні тисяч, і татари забрали їх у полон тисячі; пощесті вони не знали, але в ці роки вона з'явилась у них, забравши з них сотні тисяч у сади блаженства».

Проте дух козацький, волелюбність українців залишились нездоланими. Поступово в них дедалі яскравіше проявлялось національне самоусвідомлення. Найчисленніша група населення (розкріпачене селянство Гетьманщини порівняно з кріпаками Росії, з її консервативним монархічним правлінням) мала більше можливостей для суспільного розвитку та визрівання самобутніх етнічних рис у галузі художнього життя, побуту та звичаїв. Порівнюючи свої враження від перебування в Москві, а потім у Києві, П. Алепський зазначав: «Цілі два роки в Москві колода висіла на наших серцях, а розум був геть чисто стиснений і придушений, бо в тій країні (Росії) ніхто не може почувати себе хоч трохи вільним і задоволеним, хіба лише ті люди, що там вирости... Зате Козацька країна була для нас начебто рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, наче ми самі». Цар Петро I 1698 р. зазначав у розмові з патріархом:

«Священники у нас грамоти мало знають... Якби їх... у науку послати до Києва у школи...» Зрозуміло, що загальний рівень освіти простого люду Росії був ще нижчим.

Що ж являли собою наприкінці XVII ст. українські землі, котрі відійшли до Російської держави? Згідно з Андрусівською угодою 1667 р. між урядами Росії й Польщі, за якою повністю ігнорувалися інтереси власне України, територія на правому березі Дніпра опинилася під владою польської корони. Тільки Київ з навколишньою місцевістю (декілька верст навкруги) передавалися на два роки під московський скіпетр. Польща повертала також Сіверську землю та офіційно визнавала входження Лівобережжя до складу Російської держави.

Запорозька Січ законодавчо підпорядковувалась адміністрації обох країн (воля гетьмана тимчасово бралася до уваги). Певною мірою визначався західний кордон між Річчю Посполитою і Російською державою по Дніпру, починаючи від порогів до нижньої течії р. Сож. Від неї по межі Річицького повіту (охоплював «кут» південно-східного району пізніше Мінської губернії на берегах Дніпра, Прип'яті та Березані) й частково Мстиславського воєводства демаркаційна лінія Української держави повертала на схід за Сож і дуже ламано окреслювала східний кордон, встановлений ще Поляновським трактатом від 1634 р.

Отже, фактично більшість здобутків українського народу, завойованих протягом майже двадцятилітньої кривавої війни за національне визволення, розчерком пера було принесено в жертву дипломатичним міркуванням Росії та Польщі. Оцінюючи цей факт, літописець Самійло Величко зазначив, що «всім козакам не корисний Андрусівський торг». «Страшним ударом» для Української держави назвав його відомий історик Омелян Терлецький. Одразу після підписання Андрусівської угоди шляхта почала «вогнем і мечем» приводити населення Правобережжя до покори.

Договір про «Вічний мир» від 26 квітня (6 травня) 1686 р. між Росією і Польщею знову підтвердив попереднє рішення про поділ України, але в категоричнішій формі. Він остаточно не тільки юридично, а й фактично закріпив за Москвою право на володіння Гетьманщиною. За ним по р. Орель окреслено південну межу краю, а Польща відмовилася від протекторату над Запорозькою Січчю. Північно-західний рубіж володінь Війська Запорозького і Речі Посполитої пройшов від Січі вгору по Дніпру та гирлу р. Тясмин, а звідти до Чигирини і далі до Чорного лісу.

Нейтральною незаселеною зоною проголошувалися Південна Київщина і Брацлавщина, спустошені польсько-

шляхетськими військами та турецько-татарськими нападниками. Західноукраїнські землі, Волинь і Північна Київщина поверталися Речі Посполитій, а Поділля залишалося під владою Туреччини.

Росія продовжувала чинити диктат на українських землях. Петро I (1672—1725) з самого початку свого правління (1682) розгорнув активну (то приховану, то явну) боротьбу за підпорядкування гетьманської влади російському урядові. Він насторожено стежив за всіма міжнародними контактами Запорожжя, представників старшинської адміністрації Гетьманщини та Слобожанщини, суворо забороняв їм вести будь-які самостійні переговори з іноземними послами. Законодавчо це ще раз затверджували «Коломацькі статті» — договірні умови між старшинами і урядом Росії, прийняті на козацькій раді в Коломаку 25 липня 1687 р. під час скинення з гетьманства Івана Самойловича й обрання на цей ранг (посаду) одного з найвпливовіших діячів Лівобережжя генерально-го осавула Івана Мазепи (1687—1708).

Ці статті порівняно з попередніми містили кілька принципів нових пунктів, згідно з якими посилювалась влада царату на українських землях, що входили до складу єдиної Російської держави. Наприклад, гетьманові Лівобережної України заборонялось позбавляти старшину керівних посад без прямої згоди на це царя, а старшинам не дозволялось обирати гетьмана. Завдяки політичному хисту І. Мазепи низка шкідливих для України ухвал Коломацької угоди залишилася нечинною.

З початком нового століття після проголошення війни Швеції 1700 р. Петро I перетворює Україну (в першу чергу її прикордонні землі з Польщею) фактично на свою заложницю при вирішенні великодержавницьких проблем. Так, укладаючи угоду з польським королем Августом II Сильним (1697—1706, 1709—1723) про спільні дії проти шведського короля Карла XII (1697—1718), він, нехтуючи інтересами Української держави, обіцяє уступити Речі Посполитій кілька міст на Правобережжі й деякі села Стародубського полку. А вже після цього відправляє до Мазепи (з метою розвідати, як той поставиться до такого рішення) дяка Бориса Михайлова з «таємними» статтями. В них, зокрема, йшлося про можливість відриву від України та повернення у володіння Речі Посполитої задніпровських містечок Трахтемирова, Стайок і Трипілля; заселення Чигирини та деяких прикордонних районів, що за «Вічним миром» мали залишатись без осілої людності; передачі найближчих до Польщі сіл на Стародубщині.

Гетьман добре розумів тактику і загальну політику щодо України царського двору. В цій справі для нього майже не існувало секретів. Тому Мазепа як досвідчений дипломат, щоб не йти на конфронтацію з Петром I, вирішив повністю не відмовляти посланцю і після дворазової зустрічі з ним таємно наодинці погодився Трахтемирів, Стайки і Трипідля віддати полякам. Але зажадав, враховуючи попередній досвід і непостійність поляків, зафіксувати цю угоду в конституції на сеймі, а зміст її офіційно опублікувати. Очевидно, так він хотів уберегти Українську державу від подальших зазіхань і королівської, і царської влади.

На всі інші пропозиції гетьман не пристав. Він тактовно, але принципово заявив: «... Польській стороні уступати ніяк не можна з таких причин: якщо ті міста уступати, то на тому боці залишиться у державі його царської величності один Київ, і буде велика небезпека, оскільки у ті Чигиринські місця й інші міста* переселяться з того боку Дніпра... і оволодіють берегом того боку річки Дніпро й стануть називати його своїм... а тому, гетьману, якщо послушенство, яке і вчинять, то хіба що невільно, й від того будуть як від мешканців з того боку Дніпра, так і від запорожців труднощі й непорозуміння значні, і все піде на сторону царської величності неспокійно і до втрати великої». І далі конкретно про Стародубщину І. Мазепа наголосив: «Стародубський полк від поляків відділила ріка Сож, і за тією рікою, на польському боці його, гетьманського володіння ніякого немає, а за річку в Стародубський полк полякам вселятися непристойно ж...».

Отже, цілком очевидним є, по-перше, гостре небажання гетьмана ще більшого «звуження» його влади на правому березі Дніпра** та обмеження впливу на Запорозьку Січ; по-друге, застосування ним у формі політичного «аргументу» чи тиску (до певної міри, звичайно) на російську сторону можливого вибуху протесту запорожців і частини мешканців Лівобережжя проти пропольської орієнтації царя; по-третє, визнання Мазепою того незаперечного факту, що Гетьманщина, в тому числі й Київ, перебувають у складі «дер-

* Попередньо мова йшла також про Канів, Черкаси, Крилов.

** Іван Мазепа протягом свого правління не полишав надії знову возз'єднати під своєю булавою Правобережжя й Лівобережжя. Цікаво, що навіть в іменних указах і грамотах його нерідко називали гетьманом «Війська Запорозького обох боків Дніпра». Зокрема, таке титулування міститься в царському указі й «ізволенні» 1688 р. чернігівським полковнику Я. Лизогубу та старшині, котрі були відсутні під час обрання нового гетьмана. Мазепа ж, як правило, підписувався так: «Гетьман Війська його царської пресвітлої величності Запорозького».

жави його царської величності», а також є «гетьманським володінням».

Через різні політичні чинники, а також народногосподарські умови регіони України були населені нерівномірно. Так, на середину XVII ст. тільки на Київщині мешкало близько 1 млн. 400 тис. чоловік, а в межах Слобожанщини — 50 тис. На території Київського і Чернігівського воєводств на 1 кв. км у середньому припадало 10—12 чоловік. У межах країни проживали тоді представники 21 народності. Найчисленнішими серед них (крім українців) були росіяни, білоруси, поляки, серби, болгари і чехи. Більшість з них осіла на родючих землях Наддніпрянщини. Значно менше тут проживало вихідців з Молдови і Волощини, Литви, Угорщини та Німеччини. Протягом другої половини століття кількість населення зростала порівняно швидко. Зокрема, 1657 р. на Слобожанщині було 64 міста й села, в яких мешкало до 100 тис. чоловік, а лише через неповних 30 років налічувалося вже 232 населених пункти з 250 тис. жителів. Тобто кількість міст і сіл збільшилася в 3,6, а людність — в 2,5 раза. Власне українці становили близько 98%.

В цей час у Російській державі проводилися значні реформи, що не могло не вплинути на суспільно-політичне, економічне та культурне життя українців. Цар Петро I особисто кілька разів відвідав Україну, зустрічався з гетьманами І. Мазепою і І. Скоропадським, представниками місцевої еліти. Реформи Росії об'єктивно певною мірою сприяли і розвиткові господарства та виробничих відносин «окраїнних областей». Зокрема, деякі царські укази та заходи передбачали в сільському господарстві України значне поширення окремих технічних культур, культивування нових овочів і фруктів, збільшення виробництва полотна і канатів, розвиток скотарства і т. д.

Іменний указ від 31 грудня 1719 р. про рудокопні «заводи», згідно з яким майстрових рудокопних підприємств звільняли від державних повинностей і податків, виконання військової служби, викликав значне переселення працездатних людей з Правобережжя на Лівобережжя, а також зумовив прибуття з Польщі фахівців цієї галузі. Указ 18 січня 1721 р. деякою мірою сприяв збільшенню кількості місцевих заводів. На початку 20-х рр. утворюється спеціальна контора для нагляду за хліборобством і забезпеченням корінних мешканців хлібом під час неврожаїв і стихійних лих. Імператор особисто вимагав надсилати відомості про кількість зібраного хліба, поліпшення обробітку землі й збільшення освоєних земель.

У вересні 1723 р. Петро I видав указ про посилення «на-

рочних» на р. Дніпро для пошуку руди й кам'яного вугілля, яким започатковувались пошук і розробка родовищ корисних копалин на українських землях. Цій справі надавалося загальнодержавного значення. Ще на початку XVIII ст., під час підготовки до Північної війни, Петро I підтвердив своєю жалуваною грамотою колишні права і привілеї на вільну торгівлю населення Харківського, Охтирського, Сумського, Ізюмського і Острозького полків.

Водночас величезним тягарем реформаторські державницькі дії Петра I лягали на Україну, котру він цілком намагався підпорядкувати Російській державі. Відвертий деспот і кріпосник, прибічник абсолютистської влади, він писав закони, за висловом О. Пушкіна, батою, жорстокі й примхливі, що ніби вирвались у нетерпеливого, самовладного поміщика.

Зміцнення позицій царату в Україні і ще більше послаблення гетьманської влади стало після подій, пов'язаних з Північною війною 1700—1721 рр., а конкретно — з переходом до табору Карла XII частини козаків на чолі з гетьманом І. Мазепою. Взимку 1708—1709 рр. армія Росії активізувала свої дії на кордонах Північної України. Карл XII вторгся в межі Слобожанщини, де під Красним Кутом дав великий бій спільним російсько-українським військам. Після його завершення перемогу приписали собі обидві сторони. Проте шведи незабаром відступили і отаборилися на території від р. Десна до Полтави, яка перекривала їм прямиий шлях на Москву.

Розраховуючи на підтримку іноземців та неминучу поразку Петра I у війні, І. Мазепа спробував підняти повстання проти засилля московського уряду й відірвати Україну від Росії. Але в цьому гетьмана мало хто підтримав — головним чином «низовики» під керівництвом кошового отамана Костя Гордієнка та порівняно невелика кількість старшини і козаків Гетьманщини. Цар проголосив І. Мазепу та його прибічників зрадниками, наказав ганьбити їх всілякими способами в церквах і перед народом усю Російську державу. Ранком 27 червня (8 липня) 1709 р. під Полтавою стався вирішальний кривавий бій між військами Петра I і Карла XII (козацькі полки через недовіру сюзерена не відігравали більш-менш важливої ролі), внаслідок якого шведський король і гетьман з рештками розгромленої армії втекли в межі володінь турецького султана.

З 1708 р. практично призначений царем (хоча формально й обраний на старшинській раді в Глухові) новий гетьман Іван Скоропадський одразу підпав під особливий нагляд довіреної особи Петра I — боярина Андрія Ізмайлова, котрому таємно

наказувалось при будь-якому «народному невдоволенні» або «чий-небудь зраді» застосовувати «великоросійські полки». 1722 р. сюзерен видав особливий указ про створення на Україні так званої Першої малоросійської колегії. Її безпосередні функції (нагляд за всією діяльністю гетьмана, генеральних, полкових і сотенних старшин, дозвіл на видачу ними розпоряджень по управлінню краєм тощо) як вищої апеляційної інстанції на території регіону ще більше зміцнили позиції російських сановників.

Такого політичного удару престарілий гетьман І. Скоропадський не зміг пережити і незабаром після виходу царського указу від хвилювання занедужав і помер. Проте й ця смерть не стала на заваді Петру I в здійсненні його великодержавницьких планів. Навпаки — він взагалі заборонив вибори наступного гетьмана. Наказним (у сучасному розумінні слова: виконуючим обов'язки) гетьманом призначили Павла Полуботка (1722—1723), котрий дуже швидко за свої порівняно незалежні погляди потрапив до Петропавлівської фортеці, де після тяжких моральних і фізичних страждань помер (1724). Імператор фактично придушив спробу угруповання козацької старшини обстояти свої політичні й соціальні права.

Взагалі репресії й нехтування людським життям були характерними для російського самодержця, що весь час відчували на собі особливо ті, хто пробував вести самостійну незалежну політику. Так, після переходу І. Мазепи на бік Карла XII цар наказав покарати багато людей, причому постраждали не тільки прихильники гетьмана, а й зовсім невинні. Значну кількість старшини він позбавив маєтків і урядових посад. Їх місця позаймали «вірні» чиновники з росіян, а також іноземці або ж космополіти. У жорстокості стосовно українців не відставали від сюзерена і його «васали», такі, наприклад, як Олександр Меншиков. Саме він наказав жорстоко винищити не тільки залогу, а й все населення Батурина — від малого до старого — за те, що мешканці міста виступили на боці І. Мазепи. Гетьманська столиця була варварськи спалена.

Неймовірно тяжким випробуванням стали примусові канальні роботи, спорудження фортифікаційних споруд, військові «низові» походи тощо. Козаків і посполитих нерідко «ганяли» до Петербурга, Астрахані, на Кавказ. Українців змушували воювати в Білорусії, Литві, Лівонії й Фінляндії за чужі їм інтереси. До цього, як правило, залучались найбільш фізично здорові й економічно забезпечені рядові козаки, селяни та міщани. З них додому поверталось усього від 30 до 60%, а інші вмирали від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв і т. д.

Така внутрішня політика царату фактично вела до поступового знищення українського генотипу (адже мова йшла про смерть десятків тисяч людей). Правда, до нижчих верств власне російського населення він ставився нічим не краще. В одному з документів того часу — описі полковником Іваном Черняком праці козаків на Ладозькому каналі 1722 р. — так йдеться про це: «... Велика кількість козаків хворих і померлих перебуває, і дедалі множаться тяжкі хвороби — найбільше вкорінилася гарячка і набряк ніг, і мруть з того. Однак приставні офіцери, незважаючи на таку нужду бідних козаків, за наказом пана бригадира Леонтєва... б'ють їх при роботі палками, — хоч і так вони її не тільки вдень і в ночі, а навіть і в дні недільні й святкові відправляють* — без спочинку...» Далі полковник зазначив: «Боюся я, отже, щоб козаків тут не погубити, як торік — що їх хіба третя частина в минулім році додому повернулася...»

Нетерпимість царя до українського народу наочно виявилась у ліквідації в травні 1709 р. Запорозької (Старої) Січі. Але й перед цим запорожці неодноразово скаржилися, що при Петрі I потерпають у вільностях, здобичі й промислах.

Наприкінці XVII — першій чверті XVIII ст. поширилися деякі обмеження царського уряду в сфері економіки України. Зокрема, дедалі частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялось займатися торгівлею з закордоном. Вводилась державна монополія на багато товарів. Широко практикувалось перекуповування різноманітних товарів лише у російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральною владою наперед визначались торги, ярмарки, а особливо порти в Росії, де саме могли торгувати українці.

В зв'язку з цим особливої гостроти на той час набуло питання торгівлі з Запорожжям. Спеціальні розпорядження царату взагалі забороняли її. За порушення такого роду указів жорстоко карали і засилали до Сибіру. Так, 9 червня 1721 р. гетьману І. Скоропадському царський уряд надіслав «грамоту» про покарання «кнутом» і заслання до Сибіру полтавців С. Кирильченка та А. Пархоменка за недозволену торгівлю на Запорожжі. Крім того, незважаючи на те що імператор, як правило, позитивно ставився до будь-якої промислової діяльності, він значно обмежив українців, які їздили на південь країни за сіллю, рибою та звіром. Отже, російський царат в особі Петра I фактично скасував вільну українську

* Праця в неділю та святкові дні для християн є великим гріхом.

торгівлю. Однією з негативних економічних санкцій російського уряду було збування на території українських земель «лихих» мідних грошей, щоб срібні й золоті залишалися по можливості в обігу в Росії і зосереджувались у державній казні.

Українську економіку дуже підривали постійне перебування в Україні великої кількості російських військ (часом понад 10 тис. чоловік), які утримувались здебільшого за рахунок простого лоду, а також швидке зростання податків. Так, тільки з Лівобережжя в царську скарбницю 1722 р. надійшло 45,5 тис. крб., 1723 р. — 85,9 тис., а вже 1724 р. — 241,3 тис. крб.

З 1690 р. значна частина книг, видрукованих чи написаних у «Малоросії», була визнана єретичною, а місцеві вчені викликали в Москві дедалі більшу недовіру. Наприкінці XVII — першій чверті XVIII ст. цілеспрямовано звужувалося вживання національної мови (особливо в офіційних установах, великих містах і т. д.), скоротився видрук українських книг, здобуття освіти було взято під нагляд дуже підозрілої й неприязної до «інородців» державної цензури. Українська церква підпала під значний вплив московської патріархії, що не раз викликало невдоволення і протест не тільки серед українського духовенства, а й широких кіл простих християн. 1721 р. навіть Святе письмо заборонялося передруковувати з давніх книжок, виданих в Україні. Це дозволялося робити тільки з «московських».

Антиукраїнській політиці Петра I фактично постійно то приховано, то явно протистояла опозиція представників різних суспільних кіл. Одним з найбільш відомих серед них був прибічник І. Мазепи, генеральний писар у 1702—1708 рр. Пилип Орлик (1672—1742), якого 1710 р. в еміграції група козаків і старшин обрала гетьманом. У його оточенні 16 квітня того ж року були складені так звані Пакти та Конституція прав і вільностей Війська Запорозького. За ними українська православна церква мала перейти у підпорядкування від московської патріархії до візантійської; відновлювався попередній кордон Української козацької держави по р. Случ; Запорожжю поверталися Трахтемирів, Кодак, Келеберда, Переволочна і землі біля р. Ворскли; неабияк зростала влада і самостійність гетьмана, генеральної старшини, полковників і значущість козацьких рад; обмежувались податки і повинності козаків та посполитих тощо. І хоча ці плани не набули реального втілення в життя, вони відіграли тоді важливе значення, бо у свідомості багатьох українців формували ідею, яким саме шляхом за інших обставин міг би піти державотворчий процес в Україні.

Розвиткові національної суспільної думки сприяло функціонування першої вищої школи у Російській державі — Києво-Могилянської академії (з 1701 р.). Виникнувши 1632 р. в результаті об'єднання школи Києво-Печерської лаври з Київською братською школою, вона аж до 1755 р. (до відкриття Московського університету) відіграла провідну роль у справі освіти. В ній у різний час навчалися згодом відомі в усьому цивілізованому світі українські діячі: Феофан Прокопович (1681—1736), Григорій Кониський (1717—1795), Григорій Сковорода (1722—1794), Яків Козельський (1729 — близько 1795 рр.) та багато інших, а також вихідці з Росії, Білорусії й т. д.

Народні маси обох країн не завжди безоглядно слідували політиці своїх правителів. Повсякденне життя часто-густо саме визначало характер взаємин між представниками російського та українського етносів. Та і Петро I, як відомо, нерідко віддавав перевагу суспільним діячам, ученим, духовним особам з України, а всіх, хто стояв в опозиції до його реформ в Росії, — не любив і переслідував. Тоді, як писав професор Іван Огієнко у книзі «Українська культура», український вплив, хотіли того в Москві чи ні, позначився в Росії «на всьому житті», конкретно «одбився на будівництві, на малюванні, на одязі, на співах, на музиці, на звичаях, на праві, на літературі і навіть на самій московській мові».

В свою чергу, тісне всебічне спілкування українців з росіянами збагачувало перших виробничим досвідом іншого народу, сприяло перейманню кращих здобутків сусідньої культури. Економіка Росії безпосередньо впливала на зростання промислових і торгових центрів України, певною мірою визначала напрями формування національних кадрів в усіх галузях народного господарства. Закономірності розвитку всеросійського ринку зумовлювали характер функціонування місцевих ринків, поступове злиття їх в один спільний. Врешті-решт все це і визначило суть життя країни на зламі двох століть.

Під скіпетром
спадкоємців Великого
реформатора

На нове обрання гетьмана пішов
1727 р. уряд російського імперато-
ра Петра II (1727—1730) — онука
Петра I, сина царевича Олексія

Петровича і принцеси Софії Шарлотти Вольфенбюттельської. Онук після падіння і заслання Олександра Меншикова проголосив себе руйнівником дідових перетворень. Гетьманом став миргородський полковник Данило Апостол. Укладені «традиційні» статті-угоди (гетьманські «Нужди малоросійські» й царські «Рішучі резолюції» на них) між обома державами

юридично вже не визнавали Гетьманщини як самостійної сторони, а національні органи влади фактично позбавлялись номінальних функцій, бо майже повністю підмінялися російськими установами чи окремими сановниками.

Надалі процес інкорпорації Української держави Росією пішов прискореними темпами. При цьому російські чиновники дедалі частіше брали на себе повноваження старшинської адміністрації під час вирішення прикордонних суперечок, що виникали між населенням Гетьманщини і Речі Посполитої. Нерідко їх розглядали за прямими вказівками сюзеренів. Як один з характерних прикладів можна навести справу про землю «пограничного» шляхтича Михайловського з мешканцями с. Засусе Стародубського полку. Хоча в ній і визнається, що польський шляхтич, назвавши «себе комісаром, порушив державну межу, що здавна існує між Великим князівством Литовським і Малою Росією», вирішувалась вона відповідно до іменного указу, надісланого в Топольську канцелярію. Запорожці ж для торгівлі на Лівобережжі мали проходити кордон через митниці часто-густо з спеціального письмового листа-дозволу кошового отамана і прикордонних урядників. Скасувавши гетьманське правління, до охорони кордону «з Польщею» місцеві козаки залучалися безпосередньо з розпорядження представників царського уряду.

У середині століття російський уряд зробив кілька спроб чітко визначити й виміряти кордон між двома державами. Зокрема, зберігся опис його в районі Дніпра з правою притокою Тясмин і лівою Ірклій, а також лівих приток Південного Бугу — Великого Інгулу та Синюхи, зроблений 1741 р. і «засвідчений» інженер-капітаном Федором Молкановим, київським полковником Антоном Танським і «прочими старожилами». За ним кордон традиційно пролягав Дніпром до гирла Тясмину, по ньому вгору до гирла Ірклія 33 версти 380 сажень*, далі — між Мотронинським і Чорним лісами (18 верст 250 сажень): по правому боці «держави Польської», а по лівому — Російської імперії. Звідти межа доходила до Круглого ліса 2 версти 450 сажень, далі до верхнього кінця Чорного лісу (12 верст 390 сажень), а потім ще 5 верст до «двох курганів». Від них до «провороту» між лісами Нерубаї й Плоським (2 версти 300 сажень) й далі в тому ж напрямку 2 версти 390 сажень. Причому ліс Нерубаї мав залишатися весь час праворуч, а Плоський — ліворуч.

* У XVIII ст. у Росії й Україні одна верста дорівнювала 500 сажням (або 1066,8 м); сажень — це 3 аршини (або 2,133 м).

Кордон доходив до лісу під назвою Балтиш і верхів'я Великого Інгулу (18 верст 400 сажнів), далі до р. Вись, балки Дідової, Прилуцької могили (8 верст 300 сажнів), спускався по Висі до її гирла й сягав гирла Тикача Гірського і витоків Синюхи (69 верст 375 сажнів). Від верхів'я останньої він тягся до Південного Бугу (76 верст 125 сажнів): з лівого боку — Російська імперія, з правого — Річ Посполита. Загальна довжина цієї «демаркаційної лінії» від Дніпра до гирл Тясьмину і Синюхи, а звідти до Бугу становила 251 версту 320 сажнів. У цьому документі Україну як одну з юридичних сторін навіть не згадано. Замість неї виступає «Всеросійська» держава.

Приблизно на той час припадають спроби «окреслити» й межі земель запорозьких козаків «по річці Дніпро з Кримсько-го боку». Наприклад, «Опис хуторів і зимівників» низовиків, складений капітаном ландміліцького Путивльського полку Семеном Шиповим 1742 р., називає такі крайні точки: урочище Кам'яний Затон, де 1736 р. було збудовано редут; урочище «Агису», чи «Адису», турецькою мовою, або ж Білозерка (25 верст від Кам'яного Затону); перехід через затоку Кам'яний Затон на р. Дніпро (мала у довжину 2 версти і знаходилась у районі Великого Лугу); далі вниз Дніпром, Великим кримським шляхом (від Білозерки 35—40 верст) до урочища Рогачин; потім йшла лінія від Кам'яного Затону до р. Кінські Води, «від'їхавши» верст 5; урочище під Кучугурами на березі Кінських Вод (ще 15 верст); урочище під Лисою Горою, де р. Кінські Води впадала в Дніпро; звідти р. Кінські Води вгору 22 версти.

Уряди Російської імперії, Польщі й Кримського ханства прагнуть зберегти недоторканність кордонів своїх держав. Тому питанням, пов'язаним з прикордонними землями, ними завжди приділялась пильна увага. Так, Колегія закордонних справ Росії 1745 р., посилаючись на те, що державні кордони з Річчю Посполитою ще остаточно не визначені, спеціальним указом заборонила видавати польським шляхтичам документи на право володіння маєтками в прикордонній смузі. Того ж року кримський хан Селім-Гірей скаржився київському генерал-губернатору М. І. Леонт'єву на недоречність сутичок на кордоні між запорозькими козаками і ногайськими татарами. Одночасно розглядались питання про бажання мешканців Правобережної України перейти в межі Російської держави. Урядовці Речі Посполитої, в свою чергу, уточнювали відстані від сіл і містечок до польсько-українського кордону.

Для 1749 р. є детальний опис важливої ділянки польсько-

українського кордону по р. Стугна і прилеглих до неї районів, зроблений на підставі карти 1748 р. Олександра Івановича Рігельмана (1720—1789) — відомого російського історика, військового інженера, топографа, генерал-майора, який 1741—1743 рр. у зв'язку з встановленням російсько-турецької демаркаційної лінії побував на Запорозжжі. Згідно з цим описом кордон від Василькова проходив через форпост Острицький, далі річками Стугна й Оршинка, Глибоким Яром, по «Білоцерківському шляху» до «польського» с. Альшанка, від того до «польського» містечка Германівка, через річки Крива Руда та Краснянка в «російські межі» до річок Берестова та Альшанка, що знову впадала в Стугну, річками Луковиця та Кобарин (верхів'я), біля с. Обухів, форпосту Совщина, через долину Гаврилова Пасіка, по р. Трежерелівка до с. Нещурів.

Козацька старшина була постійно невдоволена політикою царського уряду щодо України, і щодо Січі зокрема. Наприкінці 40 — на початку 50-х рр. ускладнення міжнародного становища спонукало імператрицю Єлизавету Петрівну (1741—1762), дочку Петра I і Катерини I, задовольнити деякі домагання козацької старшини, зокрема щодо «обрання» (фактично призначення) нового гетьмана. Іменним указом від 16 жовтня 1749 р., виданим Колегією іноземних справ, це доручалось здійснити графові Гендрикову. Можливо, стався збіг обставин, але через кілька днів після виходу цього указу на ім'я імператриці було подано «донесення» військового писаря Запорозької Січі Петра Чернявського. У ньому висловлювалось прохання від «усієї» низової старшини змінити порядок «виборів» кошового отамана і надалі призначати його царицею, щоб позбавити «чернь» можливості обирати «їй потрібного отамана» (оригінал документа датовано 22 жовтня 1749 р.).

При доборі кандидатури гетьмана вибір упав на К. Г. Розумовського (1728—1803). Цікаво, що в дитинстві він випасав батьківську худобу, а після «випадку» з старшим братом О. Г. Розумовським, некоронованим чоловіком цариці, став графом (з 1744 р.). Після затвердження указом 5 червня 1750 р. гетьманом України Кирило Григорович переселився в Глухів, де, оточивши себе «двором» і охоронцями, зажив, мов «царьок». Спочатку Єлизавета Петрівна пішла на значні поступки новообраному гетьманові. Нею особисто чи з її відома були повернуті всі рангові маєтності «на булаву», відновлено право самостійного фінансового управління в регіоні, відкликані російські сановники з старшинської адміністрації, генерального суду, комісії економії тощо, а також скасована канцелярія міністерського правління.

24 липня 1751 р. Сенат видав указ про підпорядкування Коша Запорозької Січі гетьманові й надіслав його до Канцелярії К. Г. Розумовського. Цими заходами практично скасовувалася більшість адміністративних «реформувань» Петра I, Петра II та Анни Іванівни, а Гетьманщині повертався політичний статус, який вона мала на період обрання гетьманом І. Скоропадського.

Сам гетьман, незважаючи на те що між ним і урядом власне Росії не було укладено ніяких «статей» — угод чи договору, почав на свій розсуд розширювати автономне управління Української держави: відновив склад генеральної старшини і суду, функціонування суспільно-політичних установ, дещо реформував торгівлю й судочинство (наприклад, скасував російський «суд по формі» тощо). К. Г. Розумовський одразу взявся за реальне підпорядкування Запорозької Січі гетьманській владі. Конкретно це стосувалось також питання розмежування земель низовиків і мешканців Лівобережжя. Так, 1752 р. він видав «ордер» Кошу про необхідність присилати з Січі «депутатів» з приводу суперечки за так звані старосамарські землі. У 50-х рр. гетьман розгорнув боротьбу за підпорядкування собі Києва, який і на той час багато в чому продовжував зберігати середньовічне самоврядування.

1753—1754 рр. уряди України, Росії й Польщі продовжували уточнювати кордон. Зокрема, тоді було зроблено «Опис на карті Російської імперії з Польською областю кордонів...», а також виготовлена «Карта спеціальна Російської імперії з Польською областю Стародубського полку спірних ґрунтів різних власників...» На них маємо дуже детальну демаркаційну лінію між одним з найбільших лівобережних полків — Стародубським і Річчю Посполитою з нанесеними понад 40 «внутрішніми» форпостами. Вона проходила по таких основних ріках: Журавка, Лешня, Десенка, Схолопна, «яка впадає з Польської області в цю річку Десенку», Палуж, Свиниця, Драговша, Лосинка, Дубреш, Колпида, Михалка, Тесновець, Челихівка, Бесед, Яменець, Перелівка, Сталбунка, Араса, Сталпенка, Іпать, Єленка, Ракитова, Нетеж, Грезливка, Цата (назви подано за документом). Кордон місцями не відзначався стабільністю. Наприклад, окремі форпости взимку чи повесні могли переноситись (через повінь, кригу тощо).

Коли встановлювався кордон, від тих, хто його проводив, вимагалось передусім, щоб «межі... державної за засікою не залишилося, так і польської захоплено не було». Використовувати ж у цій справі мали «знаючих людей, на яких би... без сумніву покластися можна було». При цьому великого значення надавалось свідченням старожилів. Для того ж часу маємо

дані про встановлення прикордонної митниці в м. Кременчуці.

Проте саме тоді, 1754 р., дуже підозрілий до дій К. Г. Розумовського царський уряд завдає кілька «ударів» по розбудові Української держави. В липні Сенат законодавчо ліквідує і до того досить прозорий кордон між Україною й Московією, припиняє функціонування державних митниць у цьому районі, запроваджує на українських землях загальноімперську митну систему. В радянській історіографії ці заходи царизму розглядались, головним чином, як позитивні: в контексті поліпшення економічних зв'язків між Україною та Росією, сприяння їх спільному народногосподарському розвитку. Проте цим скасовувалась одна із важливих ознак української автономії.

Однак митниці на кордонах, підпорядковані вже чиновникам з Росії, продовжували існувати. Складений 1756 р. «Реєстр портовим і прикордонним митницям» називає, зокрема в Київській губернії, такі з них: при Васильківському форпості, «у верхів'ї і внизу річки Дніпра в тих місцях, де ця ріка Дніпро російський кордон до Польської сторони перетинає, дві малі митниці Межигірська і Стайківська», вгору по Дніпру до Смоленської губернії в розкольнічих «государевих слободах» — Добрянці, Злинці (Білянський форпост); униз по Дніпру — в Переяславі й Кременчуці, а між ними «одна мала» митниця при Секеринському форпості, Переволочні. У Воронезькій губернії — в Царичанці й Бахмуті. Другій також підпорядковувалися дві «малі» митниці в Ізюмі та Луганську. В тому ж році Київська полкова канцелярія відповідно до постанов вищих установ видала «ордер» про закриття на території полку Злинської митниці й відкриття Вишківської (с. Вишків належало Києво-Печерській лаврі). Уточнювалися також прикордонні межі володінь Троїцького Іллінського Чернігівського монастиря.

З початком 60-х рр. загострюється питання про Запорозьку Січ, про землі, які належали мизовикам. У цьому бере участь як царський уряд, так і гетьманське правління. Так, 1760 р. К. Г. Розумовський надсилає до Сенату, а той приймає до розгляду «рішення» гетьмана щодо перенесення Січі на нове місце. 8 грудня 1761 р. кошовий отаман Григорій Федорів своїм «рапортом» сповіщає гетьмана про отримання ним «ордера» про прийняття у «відомство» Війська Запорозького старосамарських земель з поселенцями, за які точилися суперечки з адміністрацією Полтавського полку не один рік.

Того ж року К. Розумовський знову порушує перед Сенатом і Кошем питання щодо перенесення Січі в урочище

Микитне. Не байдужими залишались до запорозьких володінь прусський король і, зрозуміло, кримський хан. Так, в одному з документів 1762 р. згадується про те, що «земля вся, якою запорожці володіють, уже обіцяна (Росією) була через прусського короля хану кримському для приєднання до Криму». Але вступ на престол Катерини II (1762—1796) завадив здійсненню цих намірів.

В цей період відбувається також поступова ліквідація більшості соціальних здобутків Визвольної війни і перетворення значної кількості в недалекому минулому порівняно незалежних в економічному та правовому відношенні груп населення фактично на кріпаків. Все це супроводжувалося поглибленням соціальної диференціації посполитих і козаків, зростанням майнової нерівності серед них. На той час помітно звузились функціональна діяльність та вплив сільських громад, відчутно змінився характер заселення слобід, що зумовлювалось здебільшого згортанням довільної заїмки землі. Як самостійна господарська одиниця набирала господарської сили хутір. Поволі, але невпинно змінювалася сама соціальна свідомість простого люду: на зміну дідам і батькам, які брали безпосередню участь у Визвольній війні, приходили покоління посполитих, в умах яких старі традиції та наслідки боротьби за економічну та юридичну незалежність трансформувались під обтяжливим впливом нових умов життя.

Деякі верстви населення дедалі активніше втягувалися в буржуазні відносини, які визрівали в надрах старої натуральної системи господарства й які, природно, формувались у територіальних межах усіх українських регіонів, що входили до складу імперії. В соціальному аспекті про це може свідчити конкретно перехід окремих посполитих у статус таких груп населення, які кинули займатися сільським господарством, власними ремеслами чи промислами, а «бавилися купецьким промислом», наймитували або поповнили ряди робітних людей. Цей процес не могли зупинити навіть рішучі заходи старшинської адміністрації щодо встановлення вже на середину XVIII ст. суворих станових меж. Часто порушувались і законодавчі акти царського уряду, котрі також обмежували соціальні права трудового люду.

В другій половині 20 — на початку 60-х рр. XVIII ст. особливо наполегливо панівна верхівка суспільства Лівобережної й Слобідської України виступала проти переселення селян з місця на місце, з маєтності одного землевласника до іншого, з губернії в губернію. В питанні про селянські переходи Генеральна військова канцелярія, обстоюючи інтереси можновладців, 1727 р. постановила: після «ушедших»

підданих у власності державців мали залишатися тих «грунти, двори, куплені і некуплені». Цей законодавчий акт значною мірою сприяв обмеженню селянських переходів.

29 травня 1738 р. Сенат видав указ про заборону землевласникам у межах російських губерній приховувати в своїх маєтках посполитих і козаків, які переходили з Слобідської України. Генеральна військова канцелярія постановою від 20 липня 1739 р. самочинно поширила дію цього указу і на територію Лівобережжя, надавши йому сили загального розпорядження про заборону переходів. Тим самим можновладці одержали юридичне обґрунтування й «законні» підстави для повернення своїх селян-втікачів на старі місця. Незважаючи на те що царський уряд, побоюючись посилення соціальних заворушень, указом від 18 січня 1742 р. скасував постанову Генеральної військової канцелярії, старшини, українські шляхтичі, православне духовенство продовжували вести боротьбу за остаточне припинення переходів особисто чи поземельно залежних посполитих.

В документах того часу власники та їх піддані дедалі частіше протиставлялись у соціальному відношенні. Так, чітка станова межа між першими і другими проводиться у «відомості» Переяславського полку 1740 р. Посполиті виступають у ній як повністю залежні від своїх землевласників, з обов'язковим виконанням усіляких повинностей. Селян відмежовували не лише від рядових козаків, а й від загальної маси посполитих, наприклад міщан. Хоча на той час податне населення міста і села урядовці продовжували називати посполитим, все ж офіційно міщани від селян та решти «тягло» посполитства мали «немалу рознь».

В матеріалах ревізій, переписів тощо Слобожанщини вже досить широко великі «дідичі» називаються не лише «власниками», а й «поміщиками», які були пожалувані помісною землею. Про це, зокрема, йдеться в переписі населення Харківського полку 1732 р., постановах, відомостях і донесеннях харківської полкової канцелярії 40-х рр. В цьому простежувалася спроба ототожнити на практиці місцеву старшину з російськими сановниками-дворянами. Це пояснювалося кількома обставинами. По-перше, Слобідська Україна раніше і сильніше, ніж Лівобережжя, підпала під вплив російських суспільних процесів. По-друге, наявність на території Слобідського регіону певної кількості російських кріпосних селян і дворян позначилась (а можливо, стала навіть прикладом для наслідування) і на ставленні тамтешніх державців до власних посполитих. По-третє, тут слабкіше відчувались соціальні наслідки Визвольної війни українського народу.

Остаточне скасування української державності

З середини 60-х рр. XVIII ст. процес суцільного знищення царатом усіх автономних чин-

ників України пішов особливо швидкими темпами. У часі він збігся з завершальним етапом феодалізації суспільних відносин і юридичним закріпаченням великої маси відносно вільних посполитих. Змінювалося співвідношення між підневільною та найманою працею, поглиблювалося станове розшарування і майнова нерівність, активізувалась товарищизація народного господарства.

В січні 1764 р. Катерина II наказала К. Розумовському прибути до Петербурга й під загрозою кари за «зраду» примусила його зректися гетьманства. 10 листопада того ж року вона видала указ про утворення замість старшинського управління Малоросійської колегії на чолі з графом Петром Румянцевим. А указом від 17 листопада призначила «головним малоросійським командиром» генерал-губернатора. Маніфестом від 28 липня 1765 р. Катерина II ліквідувала козацьке самоврядування на Слобожанщині, позбавивши місцевих козаків їх прав і привілеїв (їх перевели на статус звичайних «військових обивателів»).

З серпня 1775 р. набув чинності «Маніфест про знищення Запорозької Січі й про причислення оної до Новоросійської губернії». На початку 80-х рр. на Лівобережжі також скасовувався полковий устрій, а замість нього створювались Новгород-Сіверське, Чернігівське та Київське намісництва. 1782 р. відповідно до указів цариці й Сенату виходить розпорядження Намісницького правління, в якому ще раз проголошувалась необхідність остаточного скасування внутрішніх «малоросійських митниць і «застав» на кордонах білоруських, Псковської та Смоленської губерній, перенесення їх «по кордоні імперії...». Указом 1783 р. розформовувалось українське козацьке військо й зливалось з російською армією. 1796 р. на території колишньої Гетьманщини утворено Малоросійську губернію.

Фактично і законодавчо ліквідувавши автономію, царський уряд у другій половині XVIII ст., правда, ще не раз порушував питання про уточнення кордонів між «Великоросією», «Малоросією» та Слобожанщиною; Україною, Річчю Посполитою і Туреччиною, окремими українськими і російськими губерніями. Але мова вже йшла про Україну (чи її регіони) не як державу, а, головним чином, як одну з «областей», що входили до складу єдиної імперії. Досить характерною в цьому аспекті є доповідь членів Сенату імператриці 1775 р. про Новоросійську і Азовську губернії, де всі землі між Бугом і Дніпром вже розглядались здебільшого як російські. В ній

також зазначалось, що кордон Новоросійської губернії, а отже, і Російської імперії з Польщею на ділянці від гирла Тясмину до гирла Синюхи тоді збігався з межею Єлизаветградської провінції. Далі він пролягав униз Бугом до його гирла і Дністра, за ним до фортеці Кінбурн «з її округом» (таку офіційну думку від імені Сенату висловив граф Григорій Потьомкін).

Досить детальний опис цієї демаркаційної лінії знаходимо в «Акті розмежування Новоросійської губернії і Польської України, укладеному уповноваженими її імператорської величності і короля Республіки польськими комісарами в 5-й день січня 1781 року». При цьому мета з обох боків була така: «Назавжди запобігти й відвернути колишні між жителями донині суперечки й чвари». Ще раз уточнюється вона в «Описі кордону між Новоросійською губернією і Польською Україною» від 16 січня того ж року. Кордон в обох випадках визначався по річках Тясмин, Ірклій, Вись, Синюха (або Синя Вода), Буг (Бог), Турія, Дніпро, а також суходолом між ними.

1783 р. досить активно проходила «справа розмежування Малої Росії і Польщі в Київській губернії».

І хоча всі ці заходи і передбачали встановлення кордонів між Російською імперією й Річчю Посполитою «віднині на майбутні часи», проте справа була вирішена тільки 1793 р., унаслідок так званого другого поділу Польщі. За ним Правобережну Україну і частину Західної Білорусії було приєднано до Польщі. В результаті цього акту до складу Росії увійшло 4533 кв. милі території, 410 міст і містечок, понад 10 тис. сіл з близько 3 млн. жителів.

Що ж конкретно до кількості населення, так 1782 р. у Київському, Новгород-Сіверському та Чернігівському намісництвах налічувалось усього 8217 населених пунктів, серед яких — 33 міста, 89 містечок, 8149 сіл, слобід і хуторів з 1 144 015 душ чоловічої статі (крім дворян). На Слобідській Україні наприкінці XVIII ст. налічувалося 19 міст, понад 1 тис. сіл і слобід, 2,1 тис. хуторів, де мешкало близько 1 млн. чоловік. Коли порівняємо наведену кількість жителів Слобожанщини з кількістю її мешканців наприкінці XVII ст. (232 міста і села з 250 тис. чол.), то побачимо: фактично за 100 років людність кількісно зросла в 4 рази. На Лівобережжі лише з 30-х рр. * по 1782 р. кількість мешканців зросла приблизно в 1,5 рази.

* Тоді в Гетьманщині мешкало трохи більше 700 тис. душ чоловічої статі.

Більшість населення, зрозуміло, становили селяни. Так, за матеріалами ревізії 1763—1764 рр. на Лівобережній Україні вони становили 58% від усього населення, козаки — близько 31, інші — 11%. Порівняно з даними перепису 1782 р. співвідношення помітно не змінилося (селяни — 59%, козаки — 33, інші — 8%). Відсоток «малоросійського» міщанства та купецтва сягав 3%. Причому тут тільки 2% населення звільнялося від сплати податків. Потрібно зазначити, що загалом по Росії на той час (IV ревізія) приватні й державні селяни (без «вільних поселенців» — 6%) становили 88%, а міщани і купці — 3%.

Про етнічний склад чоловічого населення Південної України (конкретно Новоросії) 1763—1764 рр. маємо такі дані: серед загальної кількості 67 730 (100%) душ українці становили 50 672 (74,8%), росіяни — 8164 (12%), волохи — 6227 (9,2%), серби — 1410 (2%), поляки — 564 (1%) тощо. Варто наголосити на тому, що загалом у 60-х рр. XVIII ст. на території Російської імперії українці становили близько 15% від усього її населення. Збільшення питомої ваги українців щодо всього населення держави помітно зумовлювалось активною колонізацією Новоросії та зростанням їх природного приросту. За матеріалами четвертої ревізії (1782 р.), українців тут (тобто без Правобережної і Західної України) налічувалось понад 2 млн. 150 тис. душ чоловічої статі, або 16,5% від усього населення. А вже 1795 р. ця цифра зросла до 2 389 890 душ чоловічої статі, або 17% населення.

1774—1783 рр. заселення та освоєння нових земель півдня України відбувалося в умовах напруженої боротьби за Крим, який, згідно з умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. між Росією і Туреччиною, вважався незалежним, але фактично перебував під впливом то російської, то турецької зовнішньої політики. Це позначалося не лише на темпах колонізації, розвитку сільського господарства та промислів краю, а й на торгівлі у чорноморській зоні, яка в зв'язку з цим була дуже обмежена. Напередодні приєднання півострова до Російської держави 1783 р. там налічувалося близько 1400 населених пунктів, більшість з яких були невеликими за розмірами (5 — 7 дворів у кожному). Загальна ж кількість населення Криму на початку 80-х рр. становила до 130 тис. чоловік, з них 15 тис. — мешканці міст.

Приєднання до складу імперії Кримського ханства, що фактично означало ліквідацію цілої держави, обумовило не тільки включення нових районів з багатими природними ресурсами. Безпосереднім наслідком цієї політичної акції

стало те, що землі створеного згодом Катеринославського намісництва перестали бути окраїною країни, зникла загроза спустошливих ординських нападів. А це відкрило широкі можливості для інтенсивного заселення краю.

Загроза перебуванню Півдня в складі Російської держави знову нависла у 1787—1791 рр. в зв'язку з російсько-турецькою війною. На боротьбу з ворогом було мобілізовано значну кількість нових переселенців, знизилась темпи господарського розвитку. Результатом війни стало те, що до Росії відійшла Очаківська область.

У зазначений історичний період інтенсивно відбувся подальший наступ на особисту свободу посполитих і рядових козаків, що виявлялось насамперед у їх прикріпленні до землі й обмеженні (пізніше — скасуванні) вільних переходів. При цьому дедалі частіше згадувались юридичні норми Литовського статуту. Ще 1752 р. генеральні старшини С. Кочубей, М. Скоропадський, А. Безбородько, М. Ханенко та деякі інші звертались до гетьмана К. Розумовського з «донесенням», в якому, посилаючись на розділи 3, 9, 12 «малоросійських прав книги Статуту», просили заборонити підданам «відходити від своїх власників до інших на життя і таких збіглих повертати у попереднє володіння узаконено». Причому тих, хто переходив втікачів, вимагали штрафувати.

Таке прохання старшини виражало офіційну позицію гетьманського управління і було досить типовим для подібних випадків (втеч приватних селян). «А нині у Малій Росії багато... посполитих підданих, — зазначалось далі в документі, — бігають з місць своїх з дружинами, дітьми і пожитками, а другі власники таких чужого володіння підданих приймають до себе в підданство зі скасуванням права, та ті ж збігли посполиті, не маючи постійного і твердого житла, ухиляються від належних власникам повинностей і від податей народних... а решта обивателів, що на своїх місцях залишились, і за тих збіглих зносять все вкрай тяжко, також вагаючись переходити, бігти, вишукуючи способи такими втечами наблизитися до кордонів, бігають таємно і в чужі держави, як-от: в Польську і Турецьку близькі і прикордонні області зі збитком народному стану, а особливо в глиб Росії в різні міста біжать, як-от: у слобідські полки і у нові у Великій Росії слободи, притому і на землі запорозьких козаків, де вони, запорозькі козаки, населяли і населяють малоросійськими людьми слободи немалою кількістю дворів, і від таких втеч і нетвердого життя у Малій Росії обивателів у містах, селах малоросійського народу велике зменшення стало і з часом дедалі стає».

Як бачимо, джерело в черговий раз зафіксувало масовість

переходів чи втеч селян на Лівобережжі в середині століття. Вони переселялися на Правобережжя, Слобожанщину, південь України, в центральні райони Росії. Міграційні рухи справляли негативний вплив на розвиток місцевого господарства. До речі, останній аспект, як правило, випадав з поля зору радянських дослідників і подавався здебільшого позитивно: як активізація класової боротьби і загострення соціальних антагонізмів.

Як конкретно і коли відповів гетьман К. Розумовський на «донесення» верхівки панівної верстви, не відомо. Але 22 квітня 1760 р. він видав спеціальний універсал, де наказувалося, щоб посполиті, переходячи з однієї маєтності в іншу, не забирали з собою майна, нажитого на землі «свого» власника. «Чужим» господарям заборонялось приймати до себе таких селян під загрозою сплати значного штрафу. Змінювати місце проживання їм дозволялось лише за письмової згоди державця, від якого вони були в залежності. Правда, в універсалі передбачалося право посполитих в разі «упертості» чи небажання можновладців видавати відповідні письмові дозволи звертатися за ними в місцеві органи влади. В тому ж таки році Розумовський видав ще один «ордер» про заборону переходів селян з Лівобережної України в Нову Сербію і повернення втікачів на попереднє місце проживання.

Тенденція щодо обмеження особистої незалежності безпосередніх виробників спостерігалась і в діях царського уряду Росії, що мали прямий вплив на соціальну політику в межах приєднаних українських регіонів. Так, у 60-і рр. були законодавчо закріплені права великих землевласників відправляти залежних селян «за предезерности» (без суду і слідства) на каторжні роботи у Сибір на поселення, віддавати на свій розсуд і у будь-який час у рекрути. Пospолитим же під загрозою суворої кари заборонялось скаржитися на поміщиків. Приблизно в той час вищими органами влади відпрацьовувались заходи для регламентації селянських відходів на заробітки і промисли з метою не допускати втрати робочої сили у маєтках землевласників.

1764 р., остаточно ліквідувавши інститут гетьманства на Україні *, Катерина II передала новопризначеному генерал-

* Формальним приводом (окрім політичної причини) цьому послужила подача К. Г. Розумовським від «імені» українського «шляхетства» безпосередньо імператриці «прошення» про спадковість гетьманського титулу в його роду. Цей учинок страшенно налякав Катерину II, тому вона примусила брата колишнього фаворита Єлизавети Петрівни взагалі відмовитися від гетьманського «уряду».

губернатору П. О. Румянцеву «секретну» інструкцію щодо управління краєм. В ній, зокрема, пропонувалося припинити переходи селян в будь-який спосіб, розмежувати функції «переплутаного і мішаного там правління військового з цивільним», пильно наглядати за економікою та сприяти збільшенню податків з населення. Для успішного виконання всіх тих завдань генерал-губернатору радилося «вміло вивертатися» та «мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст».

Проте оцінювати інструкцію однозначно — негативно, як це інколи робиться в історіографії, — було б неправильно. Адже поряд з вищеназваними в ній містилися пункти про обмеження розкрадання казенних прибутків і земель; перевищення вивезення товарів над їх ввезенням; заміну «грошової» торгівлі сіллю з Туреччиною натуральним обміном*; збереження лісів; поліпшення і розширення водних шляхів тощо. Хоч всі ці заходи і планувалося, головним чином, здійснювати не стільки в інтересах населення, скільки в загальноімперських і фіскальних, вони певною мірою позитивно мали вплинути на розвиток господарства України.

В цілому ж, ще раз наголосимо на цьому, у ставленні Катерини II до суспільно-політичного устрою в Україні виявлялась її великодержавна, колоніальна політика, спрямована на поступову, але, потрібно додати, обережну русифікацію корінного населення. Вона хотіла, щоб місцеві жителі «обрусіли і перестали б дивитися, неначе вовки в ліс». Скасувавши ж уряд гетьманства, вона прагнула одного: щоб цей час і сама назва «гетьман» назавжди канули б в Лету. Цікаво, що син останнього гетьмана — сенатор О. К. Розумовський (1748—1822) також був прихильником русифікації національних регіонів Російської держави.

1772 р. вже Малоросійська колегія в указі Переяславській полковій канцелярії знову порушує питання про вжиття заходів проти втеч селян із Лівобережжя на територію Запорозької Січі й Новоросії. Конкретно урядовці з Малоросійської колегії вимагали: «... Щоб ніхто відтепер як з посполитого народу, так і з козаків(!), згідно з вищеописаними указами, втеч не чинив. Для чого від полкової канцелярії, зробивши скрізь по заставах суворе повеління, щоб таких збіглих віднині не було пропущено і наглядати за цим пильно самим полковим канцеляріям, сотенним правлінням спільно з установами нині від полкових канцелярій і від предводителів особливими доглядачами, остерігаючись, якщо до колегії дійде про пропу-

* Очевидно, тут йдеться про збереження валюти.

щення де-небудь на заставах таких втікачів, самим присутствующим і доглядачам не минути відповідальності і важкого штрафу, і якщо де побачено буде втечі мешканців тутешніх до поселення куди-небудь без відпусків і паспортів, за такими відразу посилати команди для взяття їх під караул... а тим часом родини їх з худобою і майном повертати на колишнє місце...»

Як бачимо, дуже важливий документ для повного розуміння всієї системи заборони переходів і переслідування не тільки збіглих селян і козаків, а й тих, хто підбивав їх на це. При цьому передбачались різні форми суворого покарання: від грошового штрафу до тимчасового тюремного ув'язнення.

1775 р. царський уряд видає новий указ, який стосувався як взагалі збіглих селян, так і конкретно різних груп державних посполитих. «Усім взагалі збіглим, — говорилось у ньому, — як державним, чи двірцевим, чи економічним, чи приписаним до заводів селянам і з міст будь-якого звання людям, які відлучилися самовільно з своїх місць або жител, оголошуємо всемілостивіше прощення, тільки б з'явилися до тих місць чи поселень, до яких кожен належить, протягом 1775 і майбутнього 1776 років».

Отже, незважаючи на всі раніше прийняті постанови про заборону (чи обмеження) переходів, збіглих посполитих ще раз «всемілостивіше» прощали, прагнули «напоумити» протягом двох років повернутися в маєтки своїх землевласників. Фактично це були останні «реверанси» освіченої імператриці в бік підданого простого люду. Наближався 1783 р. — рік остаточної заборони переходів селян з місця на місце і юридичного оформлення кріпосного права на Лівобережжі й Слобожанщині. Указом від 3 квітня Катерина II законодавчо затвердила поділ усього українського населення на стани так, як його зафіксувала перед цим ревізія 1782 р.

А указом від 21 квітня 1785 р. українська старшина одержала права російського дворянства. На неї поширювалася чинність «Грамоти на права, вільності й переваги благородного російського дворянства». Одночасно міські жителі також ставились у привілейованіше становище, ніж сільські (головним чином, це стосувалося патриціату і частково міщанства). Згідно з «Грамотою на права і вигоди містам Російської імперії» (21 квітня 1785 р.), за тими, хто мешкав у містах, закріплювались і охоронялись законом «власність і володіння, що кому по справедливості й законно належить, як рухоме, так і нерухоме». Селяни такого права вже не мали.

У другій половині XVIII ст. самодержавство, проводячи в загальноімперських масштабах політику, спрямовану на підпорядкування духовної влади світській, секуляризувало монастирські маєтки на Лівобережжі, Слобожанщині й Півдні України. Більшість церковних угідь перетворилася на державну власність чи опинилась у руках світських можновладців.

Однією з характерних рис соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії стала поступова заміна натуральних податків грошовими, причому помітна була тенденція до швидкого зростання останніх на користь казни. Так, ще до 1765 р. не було чітко регламентованого державного податку. Консистентські збори, що стягувались як натурою, так і грішми, то збільшувалися, то зменшувалися (відповідно до умов і господарських можливостей самих посполитих). 1765 р. було запроваджено «рубльовий оклад», якому підлягали всі двори селян, міщан, козаків-підпомічників, а також підсусідки.

За указом 1783 р. обкладалося вже все посполите населення чоловічої статі та рядове козацтво: міщани платили по 70 коп., казенні, замість робіт, і монастирські — по 1 крб. на рік, а козаки «на утримання військової їх служби, замість колишніх нерівних поборів, що залежали від волі начальства», — по 1 крб. 20 коп. «... У поміщицьких селах, — зазначалося далі в указі, — докладну розкладку встановлених з селян їх податей залишити в розпорядженні поміщиків на кращий і господарський розсуд».

Результати такої «реформи» перевершили всі сподівання царських сановників: лише з населення Лівобережної України казна після 1783 р. почала збирати за рік втричі більше. З 1797 р. згідно з урядовим розпорядженням у межах реорганізованих Київського, Новгород-Сіверського, Чернігівського та Харківського намісництв загальнодержавний податок хлібом також замінявся на грошовий.

Усі вищеназвані як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники з кінця XVII і протягом усього XVIII ст. зумовлювали зміни суспільного характеру. Зокрема, колись порівняно єдина соціальна еліта поступово перетворилася з активної політичної сили на інертну. Становий егоїзм панівної верхівки перманентно перемагав і фактично витіснив загальнодержавницькі національні інтереси. Міщанство відійшло від прогресивних у минулому устремлінь українських братств і вже виявляло мало інтересу до широких самобутніх культурних програм, а зосереджувало головну увагу на своїй участі в торгівлі чи

промисловості. Духовенство, яке за часів Визвольної війни не боялося прямо виступати проти засилля Москви в церковних справах, чимдалі брало пасивнішу участь у суспільних процесах, остерігаючись ризикувати власним майном, коштами, привілейованим становищем. У середині XVIII ст. втратила свою значущість Києво-Могилянська академія, яка за інших політичних обставин могла б стати могутнім двигуном розвитку культурного життя в Україні.

Такими були найголовніші тенденції соціально-політичного та економічного розвитку тогочасного українського суспільства на території регіонів, що волею долі опинилися під скіпетром російських монархів і пильним оком двоголового орла.

Руїна Правобережної України

Історико-географічний опис

«Правобережна Україна» — саме така назва виникла у наукових колах щодо земель Волині, Київщини та Поділля, де на захід від Дніпра споконвіків проживали українці. Одноіменні з цими землями воєводства існували протягом XV—XVI ст. у складі Великого князівства Литовського, згодом, після утворення Речі Посполитої (1569), вони перейшли під владу Польської Корони.

У результаті відомих революційних подій середини XVII ст. територія Правобережної України стала серцевиною молодої Української держави. Після її політичного розколу у 60-х рр. землі, які відійшли під управління правобережного гетьмана, стали називатися в тогочасних документах «тогочасною», «чигиринською», а трохи згодом — «польською» Україною. За міжнародними договорами останньої чверті XVII — початку XVIII ст. правовий статус Правобережжя постійно змінювався.

Розділивши новостворену козацьку республіку, кожна з сусідніх країн — Річ Посполита, Московська держава та Османська імперія — намагалась вирішити проблему її «спадщини» на свою користь. Однак власне українська державність проіснувала, з невеликою перервою, на теренах Київщини, окремих частинах Поділля і Волині до 1714 р. З цього часу тут знову встановилася польська влада, яка протрималася до кінця XVIII ст., коли Річ Посполита була сама розподілена між сильнішими європейськими країнами, а землі Правобережної України потрапили до складу могутньої Російської імперії.

Кордони Правобережжя склалися історично. У XVII ст. воно межувало: на півдні — з Молдавським князівством, турецько-татарськими володіннями і землями, що належали Запорозькій Січі; на заході — з Руським і Белзьким воєводствами Корони Польської; на півночі — з Брестським і Мінським воєводствами Великого князівства Литовського; на

сході кордон спочатку був суто географічним — р. Дніпро, а згодом — з Лівобережною Україною (Гетьманщиною), яка підпорядковувалася російським царям. Саме невдале геополітичне становище України та її правобережної частини спричиняло постійні втручання іноземних держав у її внутрішні справи. «Сухі» цифри обчислюють загальну довжину кордонів Правобережної України XVIII ст. у 3116 км, її площу — 160 тис. кв. км, кількість населення, яка весь час змінювалась, за переписом 1795 р. — 3 421 935.

Звичайно, етнічний склад населення відзначався перевагою українців, хоч безперервні війни, які викликали економічний занепад краю, перешкоджали їх природному відтворенню. На середину 70-х рр. XVII ст. Правобережна Україна втратила близько 70 % всієї людності. В результаті колонізації та міграційних хвиль кількість українців наприкінці XVIII ст. становила тут близько трьох мільйонів. Соціальна структура правобережного українства протягом значного проміжку часу була неповною. Внаслідок примусового виселення 1711—1714 рр. народ втратив свою еліту — козацьку старшину. Стара українська шляхта була знищена або покозачилась і перейшла на Лівобережну Україну, решта — прийняла католицьку віру. Незначний відсоток православного духовенства також не завжди міг протистояти польській державній релігії — католицизму. Міщан-українців було замало для того, щоб впливати на політичний розвиток міст. Найбільша соціальна верства — селяни — була переважно вільною, але процеси так званого «другого закріпачення» дедалі обмежували їхні права.

Другою за кількістю етнічною групою були поляки, яких налічувалося близько 270 тис. Вони разом з євреями (приблизно 200 тис. чоловік) у XVIII ст. зайняли провідні позиції у політичному та економічному житті Правобережжя. До нечисленних етносів, що населяли українські землі, належали громади волохів, молдаван, татар, вірменів, караїмів, греків. Національний склад населення Правобережної України впливав на формування її загальноетнічної соціальної структури: шляхта становила 7,7 % від усієї кількості, духовенство — 1,5, купці — 0,14, міщани-християни — 1,7, міщани-євреї — 3,5, селяни — 78,7 %.

Особливості розвитку правобережних земель як частини України зумовлювалися характером історичного розвитку окремих регіонів, своєрідними природно-географічними умовами. Багато іноземних мандрівників, подорожуючи землями Правобережжя, описували неповторну чарівність і красу її природи. Вона значною мірою збереглася до нинішніх часів. Отже, ареал Київщини загалом збігається з басейном Дніпра. Його північна частина, яка дістала назву Полісся, — це зона

мішаних лісів, розташована в Поліській низовині. Землі, що йдуть на південь, належать до лісостепової зони, власне її Дніпровсько-Дністровської частини з Північною і Центрально-Придніпровською височинами та Київським плато. Це — Наддніпрянщина.

Брацлавщина займає басейн Бугу і частково Росі, правої притоки Дніпра, й майже вся належить до лісостепової зони. Волинь, яка охоплює територію на південь від Прип'яті й до верхів'їв Західного Бугу, більшою частиною належить до зони мішаних лісів. Менша, північна, частина входить до лісостепу, який накладається на Волинську та Поліську височини, і є дуже мальовничим краєм. Поділля — «край долин» — повністю збігається з Подільською височиною, захоплюючи області лісостепу.

Природні умови Правобережної України у XVII — XVIII ст. загалом були сприятливими для ведення прибуткового економічного господарства, хоча сухий клімат з різкими перепадами температури інколи призводив до сильних засух чи морозів. На стан погоди також впливали дощі й вітри, що спричинялись віддаленістю морів і великих гірських масивів.

Велика родючість ґрунтів Правобережної України пояснювалась значним вмістом у них гумусу. Економічний ефект господарювання на масних, достатньо зволжених чорноземах лісостепу був вражаючий. Якщо на більшій частині Волині середній урожай зернових становив 30 — 50 пудів з десятини, то на землях Київщини він доходив до 70 — 90 пудів.

Природне середовище впливало на формування народної ментальності. На Правобережжі переважав тип хлібороба-воїна, який найбільше цінував власну свободу. Водночас вигідні умови життя українців пом'якшували загальнонаціональні риси характеру, відкриваючи їх для чужоземних впливів.

Краєм, де «течуть молочні ріки в медових берегах», називали Правобережну Україну в середньовічну добу історії. Сприятливе географічне розташування її території, багата чорноземом земля та чудові природні умови зробили її тим «ласим шматочком», який упродовж століть притягував до себе дедалі більше охочих. Руїною назвав період політичного відокремлення Правобережжя від України козацький літописець С. Величко, який попереджав: «Впаде, впаде красна козацька Україна тогочасна, як отой стародавній Вавілон, місто велике». І якщо лівобережна Гетьманщина змогла вижити як державне утворення, то Правобережна Україна попри відчайдушну визвольну боротьбу її населення в останній чверті XVII — XVIII ст. не втрималась під тиском зовнішніх чинників й перетворилася на руїну стремління українського народу до незалежності.

Між «чотирьох
вогнів»

В останню чверть XVII — на початку XVIII ст. відбувалися досить великі перетворення у співвідношенні сил між державами Східної та Південно-Східної Європи, які значно вплинули на політичний статус Правобережної України. Українське територіальне питання набуло міжнародного значення, адже кожна з «високих сторін» (Річ Посполита, Московська держава, Османська імперія та залежне від неї Кримське ханство), як і раніше, прагнула не допустити створення на геополітичній європейській карті самостійної і незалежної козацької України.

Зважаючи на відносну рівність експансіоністських можливостей урядів цих чотирьох країн, державне життя на правобережних землях, що були під час Визвольної війни 1648 — 1676 рр. ядром українського політико-адміністративного устрою, майже занепадає. Внаслідок польсько-турецької війни 1673 — 1676 рр. територія Правобережної України була захоплена і розподілена між королем і султаном. Кордони, які відмежовували від Корони Польської Подільське воеводство (турки, виходячи з умов Журавницького миру, ще мали право володіти південною Київщиною та Брацлавщиною), було встановлено 1680 р.

Війна 1676 — 1681 рр., у якій проти Туреччини і Кримського ханства виступали об'єднані військові сили Московської держави та Лівобережної України (Гетьманщини), призвела до повного виснаження економічних і людських ресурсів на Правобережжі. За компромісним рішенням ворогуючих сторін, Бахчисарайський мир 1681 р. встановив, що на території Середнього Подніпров'я, від Дніпра до Бугу, українцям не дозволялося «ніякого поселення робити». Таким чином, міждержавні угоди узаконювали загарбницькі дії урядів Москви, Варшави, Константинополя та Бахчисараю щодо Правобережної України й тим самим, за висловом історика Д. Дорошенка, «санкціонували пустелю в самому серці багатого краю».

Єдиною політичною силою, яка мала повне право на повернення даної території під свою владу, була Гетьманщина. «Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить», — неодноразово заявляли полякам лівобережні гетьмани, намагаючись виступати з самостійними зовнішньополітичними намірами у вирішенні долі втрачених земель. Однак європейська дипломатія, зважаючи на залежність українських правителів від московських царів, досить вміло переграла їх у складній дипломатичній грі. Спротив І. Самойловича не завадив королю Яну III Собеському та малолітнім царям Петру й Івану укласти «Вічний мир» (1686), що на чверть віку залишав

територію Правобережної України у сфері впливу польського монарха, а подніпровські козацькі землі знову оголошував пустою.

Звичайно, кожен з «претендентів» мав політичну доктрину, яка обґрунтовувала прагнення оволодіти сплюндрованим краєм. Польща і Московія висували тезу про «СДІЧНІ» польські чи «споконвічні» російські землі. Крім того царський уряд аргументував свої наміри тим, що «Хмельницькому... по Случ і Горинь на кілька десятків миль від Києва землі були віддані і після смерті Хмельницького і до цього часу (1684) під королівськими володіннями ніколи ці містечка не були». Польський король відповідав, що за попередніми трактатами Правобережна Україна має належати козакам, які присягнули йому на вірність, а «при кому козаки, при тому й залишається Україна». Туреччина обґрунтовувала своє бажання заволодіти українськими землями укладенням у попередні роки договору з гетьманом П. Дорошенком. Традиційна кримська політика щодо Правобережжя ґрунтувалася на суперечностях між московським і варшавським зовнішньополітичними відомствами і не спиралась на «історичне право».

Представники багатьох держав з'їхалися на Карловицький конгрес (1698 – 1699), який мирним шляхом мав вирішити питання приналежності спірних територій. За принципом «*uti possidetis*» («після завоювання») Польща відбирала у турків втрачені землі Правобережної України. З огляду на усунення турецької загрози варшавський сейм 1699 р. постановив знищити правобережний козацький устрій, що незабаром викликало повстання серед українського населення.

Цей виступ був жорстоко придушений спільними польсько-російськими зусиллями, і чи не вперше у практиці міжнародних відносин один з пунктів Нарвського договору 1704 р. «присвячувався» одному з керівників визвольного руху. Виходячи з домовленостей між обома державами, полковник С. Палій «або добрим, або злим способом мав повернути фортеці і міста, які в нещодавнім українським замішанні взяв», до володінь Польської Корони. Однак до 1708 р. Київщина та окремі частини Волині й Поділля перебували під правлінням лівобережного гетьмана І. Мазепи.

Система міждержавних договорів 1711 – 1714 рр. остаточно визначила правовий статус українського Правобережжя. Петро I «віднімав царську руку від тогочасної України». Натомість султан, який знову вирішив втрутитись в українські справи, віддавав її під владу гетьмана П. Орлика, що був наступником Мазепи. Згодом Ахмед II відмовився від планів

створення «буферної» української держави і за угодою з російським царем дозволив польському коронному війську зайняти козацькі землі від Случі до Дніпра. Перед тим на Лівобережжя виселили мешканців усіх правобережних полків. Півстолітня боротьба Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії, Кримського ханства та Гетьманщини за право володіння Правобережною Україною завершилась на користь польського короля, хоча втручання Туреччини і Криму в життя українських земель Польщі продовжувалось протягом усього XVIII ст. Особливо дошкульними ставали татарські набіги.

Широкого міжнародного звучання набула визвольна боротьба українців, що розгорнулася на Правобережжі у 20 — 80-х рр. Так, навіть під час спроби у 1734 р. домогтися тіснішого політичного зближення з Портою польські дипломати вимагали повернення українських «свавільників», які втекли на турецький бік. 1753 р. кримський хан дозволив надвірній міліції магната Любомирського переслідувати повстанські загопи на підвладній йому території.

Незабаром вже Росія і Річ Посполита знову демонструють зовнішньополітичну єдність в українському питанні. За угодою між урядами обох країн спільними військовими діями придушується найбільше селянське повстання — Коліївщина (1768). Події Коліївщини стали одним з поштовхів до початку російсько-турецької війни 1768 — 1774 рр. Крім того в усі договори, які були укладені в XVIII ст. між Туреччиною і Росією, обов'язково включалися в тій чи іншій формі пункти про Україну, її населення та кордони.

Міжнародна ситуація другої половини XVII — XVIII ст. не сприяла становленню української державності на правобережних землях. Країни східноєвропейського регіону робили все можливе для того, щоб територіально розколоти Україну. Лише в результаті імперської політики Росії наприкінці XVIII ст. землі Київщини, Волині та Поділля об'єдналися з Лівобережжям. Саме таким шляхом зміг з'єднатися багатостраждальний український народ, який понад століття перебував поміж «чотирьох вогнів». Але вже в «єдиній і неподільній» імперії російських самодержців.

Економічне життя «Сьогодні ця країна (Правобережна Україна) геть зруйнована. Війна, немов гангрена, мало-помалу з'їдає все, що зустрічає на своєму шляху, перетворюючи найкращий куток Європи в пустинні поля», — саме так описував економічне становище правобережних земель французький дворянин де Божо, який перебував тут у 70-х рр. XVII ст. За таких обставин головне місце у

відновленні господарського життя в регіоні належало народній колонізації. Протягом кінця XVII — першої половини XVIII ст. на Центральному і Східному Поділлі та південно-східній Київщині осіли десятки тисяч переселенців з Лівобережної України, Молдавського князівства, білоруських земель та власне польських воєводств. Процес відбудови місцевої економіки розтягся на багато десятиліть. Серйозний дестабілізуючий вплив на її розвиток справляло непевне політичне становище Правобережжя.

Основний земельний фонд Правобережної України належав польським магнатам і шляхті, де переважало велике поміщицьке землеволодіння. На початку XVIII ст. магнати Київщини володіли 75 % всіх дворів і відповідною кількістю земельної площі, тоді як середня і дрібна шляхта — лише 1 %. Приблизно так само розподілялась власність на землю і в інших правобережних регіонах. Магнатське землеволодіння зросло протягом усього століття, особливо за рахунок роздачі феодалам королівських земель та примусового скорочення селянських наділів. Земельна власність короля зосереджувалась здебільшого в південно-східній частині Правобережної України.

Поряд з магнатсько-шляхетськими володіннями і королівщинами були землі понад Дніпром, від Києва до Чигирина, які за умовами «Вічного миру» мали залишатися незаселеною нейтральною територією. Незважаючи на заборону, тут засновувались козацькі хутори, розвивалось селянське господарство. Частина земельного фонду Правобережної України стала також здобутком українського селянства та козацтва, які освоювали відвойовані у шляхти райони. Джерела свідчать, що тут селяни вільно продавали і дарували свої «діличні» поля, луки, ліси, сади, ставки та хутори іншим селянам та міщанам.

Після довгих років «козацьких війн» польська шляхта поверталася до своїх родових маєтків. Тут поміщики були змушені оголошувати так звані слободи, за якими селяни, що оселялися на панській землі, на певний час звільнялися від усяких повинностей. В інструкції війтам Канівського староства за 1766 р. говорилося: «Від всіляких повинностей, як замкових, орендних, так і громадських, звільнити до 6 років». Запровадження слобід стало оптимальним рішенням у відродженні економіки краю.

Розвиток світового капіталістичного ринку в добу пізнього середньовіччя втягував у свою сферу й господарства країн Східної Європи, зокрема земельні латифундії Правобережної України. Потоцькі, Чарторийські, Сангушки, Оссолінські, Жевуські, експортуючи продукти фільваркового виробництва через порти Балтійського узбережжя до Західної Європи,

користувалися монопольним правом на продаж власних товарів для підкорення внутрішнього ринку. Крім того, магнати мали право обмежувати, а в деяких випадках і забороняти селянську торгівлю, що негативно впливало на розвиток товарно-грошових відносин. Але не всі поміщицькі господарства однаковою мірою були втягнені у сферу цих відносин, тому що на всій території Правобережної України протягом XVIII ст. склалися і співіснували три види помість: у першому переважали слободи, грошова рента (чинш) і продуктової податок; у другому — поряд з чиншем запроваджувалася відробіткова рента (панщина); у третьому — переважала панщина.

Звичайно, що запровадження слобід і чиншу було певним маневром польської шляхти, які розраховували на затягнення більшої кількості робочої сили. Закінчення терміну пільгових років, посилення особистої залежності та економічного визиску селян стало однією з причин виникнення антикріпосницького руху у середині XVIII ст. Пізнавши, хай і на невеликий час, звільнення від позаекономічного примусу, селяни затято упиралися проти закріпачення, поповнюючи ряди «соціальних розбійників». Саме тому 1777 р. король Станіслав Август видав наказ про те, щоб збігли селяни в Київському, Брацлавському та Волинському воєводствах залишалися там, де їх було зареєстровано.

Специфіка економічного розвитку східноєвропейських міст з різних обставин була відмінною від умов, у яких формувалися міста Західної та Центральної Європи. Зважаючи на залежність від магнатів, наявність значного прошарку поселенців-міщан, які займалися землеробством, міста Правобережної України не стали справжніми торгово-ремісничими центрами. Проте нові економічні відносини неухильно торували собі шлях — міське населення знаходило різні способи, щоб уникати непосильних феодальних тягарів і займатися ремеслами, промислами і торгівлею. Водночас формування міського бюргерства зосереджувалось в руках іноземців, що негативно впливало на утворення елементів загальнонаціонального ринку України.

В економічному житті більшості земель Правобережжя, як і раніше, основну роль відігравало землеробство, досить розвинутим було тваринництво. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, льон та коноплю, розводили корів, волів, свиней, овець і коней. Заможні селяни Правобережної України, незважаючи на різні перешкоди, вивозили продукти власного господарства на ринки Лівобережжя. Так, 1741 р. з 41 села Подніпров'я через митні кордони в Київ та інші міста Гетьманщини було вивезено три тисячі пудів збіжжя.

На території Правобережжя велась також транзитна торгівля. Купці з Росії, Лівобережної і Слобідської України відвідували ринки країн Західної Європи та Балкан. Важливе значення мали торговельні зв'язки правобережних господарств з країнами Сходу. У другій половині XVIII ст. з ряду економічних та політичних причин падають обсяги вивезення хліба через головний балтійський порт — Гданськ. Пошуки нових шляхів вивезення хліба, зокрема через порти Чорного моря, тривалий час спричиняли економічну непевність краю.

Наприкінці XVIII ст. виникають мануфактури у Тульчині, Немирові, Чуднові, Махновці, Корці, Таращі, Корсуні та інших містах і містечках. На Немирівській ткацькій мануфактурі у 80 — 90-х рр. працювало близько 300 чоловік. 1795 р. на Волині налічувалося 18 мануфактур по виробництву поташу, де було зайнято понад 700 чоловік. Правобережжя славилось виробництвом сукна, зброї, скла, порцелянових та шкіряних виробів тощо. Виникнення і кількісне збільшення мануфактур зумовлювало розклад традиційних феодальних засад поміщицьких господарств.

Після вікопомних подій Визвольної війни протягом останньої чверті XVII — першої половини XVIII ст. на Правобережжі не могло утвердитись кріпосництво. Українські селяни, які відстоювали особисту свободу, намагались зберегти економічну самостійність власного господарства.

Під іноземною владою Правобережна Україна з 70-х рр. XVII ст. поступово втрачала свій державотворчий потенціал. Іноземні держави, захоплюючи правобережні землі, впроваджували тут власний адміністративно-територіальний устрій. Уряди Польщі і Туреччини за будь-яку ціну намагались утримати їх під своєю владою.

Ще 1672 р. Османська імперія, відвоювавши у поляків Поділля, включила його до свого складу. Кам'янецький єялет, який охоплював територію колишніх Подільського, Могилівського і, частково, Брацлавського й Уманського полків козацької України, проіснував під султанським управлінням до 1699 р. Очолював новостворену турецьку провінцію бейлербей, що призначався султаном і мав всю повноту влади на підлеглий території. Єялет поділявся на чотири адміністративні одиниці — санджаки, яким підпорядковувалися менші округи — нахії. Згідно з традиційною османською процедурою, сформованою ще у XVI ст., першим етапом організації завойованої території був перепис місцевого населення. На Поділлі він проводився турецькими чиновниками одразу після заключення Бучацького договору.

Вирішення економічних питань було другим етапом

«подільської» політики турків. Українські землі розподілялися між султанськими володіннями, маєтностями санджакбеїв і представниками військово-службової еліти. Трохи згодом підраховувалися очікувані прибутки, які разом з привілейними листами на земельні наділи вносились до спеціальних щоденників — дефтерів. На початку 80-х рр. процес утвердження турецької адміністрації на Поділлі скінчився. Але в наступні роки (1683 — 1699) влада бейлербея головним чином обмежувалася невеликим районом навколо Кам'янця-Подільського, який облягали й блокували поляки та українські козаки.

Війська Речі Посполитої, щоб викликати голод серед кам'янецької залоги, почали систематичні акції щодо виселення подільських селян до сусідніх воєводств. У листопаді 1684 р. єпископ С. Воєнський повідомляв до Варшави: «Ми спустошили решту країни навколо Кам'янця... виселили в інші сторони мешканців усіх ближніх сіл і містечок». Наприкінці XVII ст. Польщі все ж таки вдалося, не без підтримки країн «Священної ліги», повернути цю частину Правобережної України під свою владу.

Відновлення та функціонування польського державно-політичного устрою на правобережних землях (остання чверть XVII — XVIII ст.) відзначалися значними складнощами. Викликані внутрішніми негараздами та причинами зовнішньополітичного характеру, вони не давали змоги уряду Речі Посполитої повністю підкорити «свавільний» край. Поразка українського народу у Визвольній війні призвела до поступового відновлення на Правобережній Україні воєводсько-повітового поділу у складі Київського, Брацлавського, Волинського та Подільського воєводств.

Найвищими за рангом урядовцями тут були воєводи, але у даний період вони вже втратили частину своїх виконавчих функцій, за винятком головування на сеймиках, командування посполитими та права суду над єврейським населенням. Адміністративні обов'язки щодо управління краєм покладалися на сеймики, які періодично збирали магнати й шляхта кожного з воєводств. На них вирішувались усі важливі економічні, військові, судові та інші питання. Київська шляхта збиралася у Житомирі, волинська — у Луцьку, подільська — у Кам'янці-Подільському (під час турецького панування — у Львові), брацлавська — у Володимирі. Сеймики обирали послів до головного (вального) сейму країни. Депутати повинні були там обстоювати вимоги місцевої шляхти, що оформлялися у спеціальних письмових інструкціях. Поряд з обговоренням регіональних проблем на засіданнях сеймиків розглядалися й питання загальнодержавного характеру.

Адміністративна сторона повітового поділу дуже слабо поєднувалася з судовою, бо державна управлінська система на українських землях, так належно і не розвинувшись, дуже занепала. Справжні виконавчі органи воєводсько-повітової влади, по суті, стали формуватися лише напередодні падіння польської республіки, після рішень варшавського сейму 1791 р.

Першочерговим завданням у формуванні власної політики щодо Правобережної України панівні кола Речі Посполитої та Османської імперії вважали вирішення козацького питання. Територія наддніпрянського Правобережжя, південно-східна частина Київщини та Брацлавщина розглядалися турецьким урядом як козацькі землі, де під протекторатом султана мав управляти український гетьман. Однак спротив, з одного боку, Московської держави і лівобережної Гетьманщини, а з другого — польського короля перешкодив Порті здійснити плани щодо утвердження тут свого впливу.

Натомість верхівка Речі Посполитої вважала територію Правобережжя історичними польськими землями, які в результаті «козацького свавілля» лише на певний час вийшли з-під її влади. Але щоб колонізувати й захистити відроджені східні воєводства від турецької загрози, король Ян III Собеський знову звертається за допомогою до козацтва. Надаючи 1685 р. козакам «прадавні привілеї й вольності», уряд Польщі цілком усвідомлено намагався повернутися до тих правових норм у польсько-козацьких відносинах, які існували напередодні 1648 р. Боязнь поширення влади лівобережних гетьманів на Правобережну Україну змусила короля дозволити козакам заселяти територію колишньої козацької республіки, створювати органи власного самоврядування.

Невдовзі козацтво, з точки зору польських урядовців, виконало свою місію. Проте знищення за домовленістю з російським царем правобережного козацького устрою не дало панівним колам Речі Посполитої бажаних результатів. Слабка державно-адміністративна влада не могла забезпечити ефективності управління Правобережною Україною у XVIII ст. Кількість відділів коронного війська, яке базувалось у Київському, Брацлавському, Волинському та Подільському воєводствах, не перевищувала 4 — 6 тис. чоловік. Водночас надвірна міліція кожного з місцевих магнатів складалася з 2 — 3 тис. осіб. Децентралізаторські тенденції в середині країни призвели до того, що саме велике магнатство стало визначати політику щодо населення Правобережжя, яка у багатьох випадках не сприяла нормалізації польсько-українських взаємовідносин. Польська еліта протягом усього століття так

і не змогла вирішити «українського питання», що стало однією з причин занепаду колись наймогутнішої держави Східної Європи.

Згідно з другим поділом Речі Посполитої (1793) землі Київщини, Брацлавщини та Східної Волині ввійшли до складу Російської імперії. Правобережна Україна поділялась на Ізяславську і Брацлавську губернії, що входили до Ізяславського намісництва (генерал-губернаторства). Через два роки відбулися нові зміни в адміністративно-територіальному устрої — тут утворювалися Брацлавська, Волинська й Подільська губернії, які незабаром перетворились у намісництва. Здійснюваний російським урядом адміністративний поділ Правобережжя не враховував специфічних особливостей окремих його регіонів, а тому 1797 р. за наказом царя Павла I було утворено Київську, Подільську й Волинську губернії. Російська влада над Правобережною Україною так само, як і польська чи турецька, була іноземною для корінного населення і не забезпечувала його повнокровного розвитку.

**Козацький устрій
та визвольні рухи**

Хоча за міжнародними договорами другої половини XVII ст. Правобережна Україна й потрапила під сферу впливу польського короля і турецького султана, влада кожного з монархів була спочатку суто номінальною. Незважаючи на те що спроби українців до утвердження власної держави отримали відносну поразку на теренах Правобережжя, стереотипи визвольних змагань продовжували жити у свідомості еліти. У 80-х рр. тут почав відроджуватися головний чинник української державності нової доби всесвітньої історії — полково-сотенний устрій. Також дістав новий поштовх інститут гетьманства.

Підкоряючись одному з монархів, українські гетьмани тим самим намагалися надати законності своїй владі й легітимізувати її в очах всього населення Правобережної України. Крім того, погоджуючись на протекторат, гетьмани бажали зберегти чи відновити козацькі полки як основу національної адміністрації. Однак проект створення Українського князівства (1677—1681) під зверхністю Османської імперії не мав політичної перспективи з огляду на перманентні військові дії, що велися на його території, та непередуману політику «князя й вождя Русі-України» Ю. Хмельницького. Його наступнику, молдавському господарю Г. Дуці (роки правління 1681—1683) теж не вдалося скористатися значними адміністративними правами для управління регіоном. Та й взагалі, діяльність таких «турецьких» і «татарських» козацьких гетьманів, як Т. Сулимка,

І. Самченко, С. Лозинський (Стещик), П. Іваненко (Петрик), І. Багатий, в останній чверті XVII ст. не відзначалася конструктивними державотворчими тенденціями. Лише 1711—1713 рр. гетьману П. Орлику шляхом складних дипломатичних комбінацій удалося отримати «з рук» султана Ахмеда III владу над козацьким Правобережжям, яка, проте, не була довготривалою.

Роки гетьманування «від імені його королівської милості» Є. Гоголя (1675—1679) та С. Куницького (1683—1684) відзначалися переважно участю козацьких відділів у воєнних операціях проти армії турецького султана та його васалів. Це не давало можливості хоча б якоюсь мірою стабілізувати політичну ситуацію на Правобережній Україні. Не змогли застосувати певні військово-адміністративні права для створення повноцінних державних органів і інші «польські» гетьмани — А. Могила (1684 — 1689), Г. Гришко (1689—1692) та С. Самусь (1694—1699).

Однак була особа, яка все ж таки добилася цілком незалежного управління над територією від Дніпра до Случі. Цією людиною був полковник новоствореного Фастівського (Білоцерківського) полку С. Палій. Під його керівництвом значна частина Правобережної України в останньому десятилітті XVII — на початку XVIII ст. фактично звільнилась з-під польської влади, на ній встановлювалась політична й економічна влада козацької старшини. Для утримання своєї адміністрації українські полковники накладали повинності на шляхетські маєтки, збирали з населення різні податки: «борошно», комірне, медовуданину тощо. Селянство звільнялось від економічного визиску польських магнатів.

Протягом 90-х рр. XVII ст. неухильно продовжувався процес відродження державного ладу на Правобережжі. Якщо спочатку тут існували лише Фастівський (Білоцерківський), Брацлавський, Богуславський і Корсунський полки, то згодом до них приєдналися відроджені з попелу Чигиринський, Уманський та Могилівський полки. В містечках і селах створювалися органи козацького самоврядування, які на чолі з отаманами вирішували всі питання повсякденного життя сільських громад. На всій території, підвладній старшині, діяли козацькі суди. Ф. Потоцький не без підстав порівнював С. Палія з бранденбурзьким курфюрстом і зазначав, що той мав «собі в голові удільну державу». Без сумніву, риси правобережної української державності були аналогічними устроєві Лівобережної України. Водночас полкова адміністрація козацького Правобережжя перебувала у складних воєнно-політичних умовах і не могла претендувати на досконалість своїх інститутів.

С. Палій та його однодумці А. Абазин, С. Волошин, З. Іскра, С. Самусь, А. Танський упродовж тридцяти років вважали територію Київщини, Брацлавщини, Центрального Поділля і Східної Волині частиною гетьманської України, що практично була непідвладна польським урядовцям. Правобережна Гетьманщина, спираючись на свій військовий потенціал, підтримувала дипломатичні відносини з литовськими князями, молдавськими господарями, московськими царями та кримськими ханами. Звичайно, особливі відносини були з лівобережними гетьманами, які постійно домагалися реальної влади над Правобережжям.

Складність внутрішньополітичної ситуації полягала в тому, що утвердження українцями власної незалежності на Правобережжі відбувалося на фоні постійної збройної боротьби з поневолювачами. Визвольний рух останньої чверті XVII — початку XVIII ст., як і раніше, спирався на військову організацію козацтва і мав за мету національне, соціальне та релігійне звільнення від польського панування, об'єднання з Лівобережною Україною. Саме тому повстання 1702 — 1704 рр. характеризувалось сучасниками як «нова Хмельниччина», адже воно повторювало гасла попередніх років. За короткий проміжок часу майже вся територія Київщини та Брацлавщини була позбавлена присутності коронних військ, успішно діяли повстанські загони на волинських та подільських землях. Лише втручання російських військ допомогло Речі Посполитій локалізувати поширення визвольного руху.

У наступні роки шляхта знайшла собі нового противника — на Правобережжі поширився рух гайдамаків (з тюркських мов — «розбійник», «грабіжник»). Саме так поляки називали українських селян, утікачів-козаків з приватних магнатських відділів, перебіжчиків з Лівобережної України, які об'єднувались у повстанські загони на чолі з запорозькими козаками, що приходили з Нової Січі. Політична анархія в Речі Посполитій, свавілля польських панів та євреїв-орендарів, зростаюча експлуатація селян, що поєднувалася з релігійним фанатизмом польської шляхти, довгий час жили гайдамацький рух.

Спочатку гайдамацькі загони були невеликими і вели боротьбу розрізнено, грабуючи панські маєтки і фізично знищуючи своїх гнобителів. Виступи ці були стихійними і не мали виважених політичних цілей, що зумовлювало формування у свідомості певних кіл стереотипу українця-«різуна». Але згодом виступи гайдамаків переросли у масовий визвольний та антикріпосницький рух українського народу.

Перший значний прояв народного гніву на Правобережжі спалахнув 1734 р. Повстання дуже швидко охопило територію Київщини, Брацлавщини, Волині, Поділля, окремих районів Галичини. Провідники повстанських загонів Верлан, Скорич, Грива, Моторний, вміло керуючи своїми підрозділами, захопили Паволоч, Погребище, Тарашу і навіть Броди, що знаходились у Руському воеводстві. 1750 р. гайдамацькі загони вчинили напади на Білу Церкву та Мошни, оволоділи Корсунем, Уманню, Фастовом, Вінницею та іншими правобережними містами. Однак це повстання, як і попереднє, було жорстоко придушене польськими військами.

Великою організацією відзначалось повстання 1768 р., що увійшло в історичні аннали під назвою Коліївщини. Під керівництвом М. Залізняка та І. Гонти вона продовжила традиції попередніх визвольних змагань. У звільнених містах і селах Правобережної України створювалися органи управління, які наслідували риси полково-сотенного ладу. Один з ватажків С. Неживий так визначав завдання «коліїв»: «Поневаж не за майно стараємось, тільки щоб віра християнська ...більше не осквернялась і щоб не було ворогів на державу».

За короткий проміжок часу (травень — червень) підрозділи «коліїв», очолювані А. Журбою, М. Швачкою, І. Бондаренком, М. Москаленком та іншими ватажками, оволоділи майже усіма правобережними землями. Захопивши після кровопролитних боїв у червні 1768 р. Умань, полковник М. Залізняк розсилає свої універсали по всій Україні. Проповіді ігумена Мотронинського монастиря Мелхиседека Значко-Яворського знаходять відгук серед населення, пробуджуючи релігійну та національну свідомість правобережних українців. Ідея об'єднання українських земель, розподілених чужоземними державами, дедалі оволодівала повсталими. Брак політичної культури, віра в «доброго царя», складність геополітичної ситуації поряд з іншими чинниками призвели до поразки народних прагнень. Коліївщина була розгромлена спільними діями польських і російських військ, а її ватажки після неймовірних допитів і тортур скарані.

Традиції державотворення та визвольної боротьби жили й серед наступних поколінь українців. Відгомонам козацько-селянських війн XVII ст. та гайдамацьких рухів XVIII ст. стали події 1855 р., коли на Київщині селяни знову намагались організуватись у козацькі полки.

Трагедія поділу
України

Чи може бути щось жахливіше для подальшої еволюції народу, який до того був об'єднаний спільною історією, мовою, культурою і територією, ніж поступове відмирання однієї з його частин?! Розкраяний навпіл, на Правобережжя й Лівобережжя, вільнолюбивий український народ був відкинутий на багато років назад від цивілізаційного поступу європейських країн.

Ще 1671 р. один з вітчизняних церковних діячів висловив таку думку, що «коли б яку сторону (Дніпра), уховай Боже, неприятели зламали, тоді б вже жодна із сторін не витримала і мусила б Україна згинутися». Політична еліта козацької держави не змогла об'єднатися для утвердження власних завоювань і вже була неспроможною втриматись під тиском іноземних держав. Розподіл України між двома могутніми монархіями Східної Європи мав трагічні наслідки, особливо для Правобережжя. Виникли великі труднощі на шляху політичної консолідації українських земель у Гетьманській державі. Важкого удару було завдано їхньому економічному розвитку, розірвано традиційні торговельні зв'язки, що робило неможливим складання єдиного національного ринку у нову добу світової історії. Гальмівного впливу зазнали також етносоціальні процеси.

Аналізуючи причини «вічної відсталості» української нації, І. Франко зазначав, що до негативних економічних результатів безперервних війн за Україну в XVII — XVIII ст. потрібно додати «аналогічні духовні і літературні наслідки». Адже, за його словами, величезне зменшення населення на правому березі Дніпра, знищення багатьох сіл і міст, спалення дворів і храмів спричиняло також знищення такої ж кількості осередків культури та освіти. Разом з церквами, хатами і замками гинули також книги, рукописи, документи і цілі архіви, розвіювалися з попелом картини, іншими словами, марнувалися весь духовний фонд, створений багатьма поколіннями.

Занепадають такі центри культурного життя Правобережної України, як Луцьк, Острог, Могилів, Овруч, Бар. Водночас постійний опір спробам денационалізації та покатоличення українського населення зумовив митців звернутися до тих традицій духовної і матеріальної культури, які б утверджували його національну самобутність. На землях України, розділених іноземними кордонами, з'являлися твори, що ввібрали в себе багаті народні уявлення та художні традиції.

Складність політичної ситуації впливала на становище освіти і шкільництва на Правобережній Україні, яке зазнавало постійного тиску з боку польської влади. Православні школи

збереглися тільки у селах, у містах і містечках поширювалися навчальні осередки ченців ордену святого Василя, які не завжди виступали провідниками культурного розвитку «руського» народу. Водночас духовній культурі українців Правобережжя були притаманні впливи ренесансних і гуманістичних ідей, які, хоч і запізно, але приходили із Західної та Центральної Європи. Не перериваючи зв'язку з давньоруськими культурно-філософськими традиціями, національна культура стверджувалась в умовах взаємного проникнення з білоруською, литовською, польською, а згодом і російською духовними культурами.

Об'єднавчим фактором для українців «обох сторін Дніпра» залишалась також спільна релігія, однак з кожним роком церковна атмосфера на правобережних землях ставала напруженішою. Поляки ненавиділи «схизматиків», які були вірними православ'ю. Адже, за їх уявленнями, вони спричинили всі українські «реbellії», втрату Річчю Посполитою не лише Лівобережної України, а й зовнішньополітичної переваги у східноєвропейському регіоні. Саме релігійне питання впродовж віків не могло примирити два слов'янських народи. «Доки у вас унія буде і єзуїти, доти козакові при королі польському не бути»,— заявляв волинський шляхтич М. Чорнолуцький полякам 1686 р.

Проблема захисту православних на Правобережжі весь час поставала з ініціативи українського лівобережного гетьманату на переговорах між Москвою і Варшавою у 70 — 80-х рр. XVII ст. Саме тому у наступному столітті виникло «дисидентське» питання, бо за «Вічним миром» усі православні парафії і монастирі в Польщі мали підлягати київському митрополитові, який, у свою чергу, підпорядковувався московському патріархові, а з 1720 р.— російському синоду.

Окрім того православна церква у ці роки переживала період внутрішньої кризи і не могла витримати суперництва з краще організованим греко-католицьким (уніатським) духовенством. Майже всі великі центри православ'я на Правобережжі поступово переходять у лоно іншої української церкви. 1721 р. стала уніатською головна святиня Волині — Почаївський монастир, 1728 р.— Крем'янецький, ще в перше десятиліття XVIII ст. після напруженої боротьби здало свої позиції львівське Ставропігійське братство, яке мало великий культурно-просвітній вплив на правобережні землі.

Процес переходу православних в «уніати» був неодноразовим. Такі відомі церковні діячі, як Й. Шумлянський, В. Шептицький, Д. Жабокритський, поступаючись попереднім обрядам, виправдовували свої дії намаганням зберегти

національні права українців. Але через шалену протидію панівних кіл Польщі ні греко-католицька, ні православна церкви не могли домогтися рівноправного становища з римсько-католицькою конфесією. 1717 р. невідомий автор запропонував навіть проект цілковитого знищення «руської» віри на Правобережжі, який виражав бажання більшої частини польської верхівки. Паралельно поглиблювалась колонізація — у XVIII ст. польська мова стала урядовою на Київщині й Волині.

Панування поляків-католиків, які на Правобережній Україні представляли, головним чином, шляхетський стан, над українцями-православними, що штучно стали «селянською» нацією, викликало серед останніх значні соціально-релігійні рухи. Коліївщина, яка була найвищим проявом цього невдоволення у XVIII ст., стала одним з найбільших у Східній Європі виступом пригнобленого народу за свої втрачені права. Водночас руйнівні елементи, які притаманні будь-якій боротьбі, не давали можливості для більш високої самоорганізації українців, хоча їхні довголітні визвольні змагання лише підтверджували природну міцність народного характеру.

Друга половина XVII ст. й майже все XVIII ст. минули у безперервній боротьбі народу Правобережної України за возз'єднання з Лівобережжям. Єдину «власну свою і предків своїх вітчизну милу Україну» закликали відстоювати «правобережних» і «лівобережних» українців їхні ватажки. Але реальність життя була зовсім іншою. Розколота як з внутрішніх, так і з зовнішніх причин Українська держава до кінця XVIII ст. поступово перетворилася на провінційні частини іноземних країн. Однак попри її руйнацію ідея незалежної України продовжувала жити серед наступних поколінь і відродилась через багато років уже за зовсім інших історичних обставин.

Шляхом національного відродження

Україна та її народ під владою Російської імперії

У різний час приєднані до Московського царства (пізніше — Російської імперії) українські землі історико-етнографічних та географічних регіонів — Слобожанщини, Лівобережжя, Правобережжя, Півдня — у ХІХ — на початку ХХ ст. являли собою єдину територіальну цілісність. Усю цю територію, що займала 9/10 від загальної площі України, називали Наддніпрянщиною, або Наддніпрянською Україною. В історичному розвитку українського народу вона, як і раніше, відігравала визначальну роль. Наддніпрянщину своїм історичним, політичним та культурним центром вважало і українське населення Східної Галичини, Північної Буковини, Закарпаття, підвладне Австрійській (пізніше — Австро-Угорській) імперії.

Процеси утвердження капіталістичних відносин у народному господарстві, формування мови посилювали об'єктивні тенденції до возз'єднання всіх українських земель, насильницьки розмежованих державними кордонами загарбницьких монархій Романових і Габсбургів. Об'єктивний процес формування нації відбувався на всій території споконвічного проживання українського етносу.

Свою колонізаторську політику стосовно українського народу російські власті здійснювали здебільшого адміністративними методами. На місці автономно-самоврядних українських регіонів — Слобожанщини й Лівобережжя — було засновано Харківську, Чернігівську та Полтавську губернії. Внаслідок свавільного визначення їх кордонів до сусідніх з Україною російських губерній включили й місцевості, де більшість населення становили українці з традиціями українського козацького самоврядування. Під той же суворо визначений царизмом ранжир підвели й Правобережну Україну та Волинь. Тут утворили Київську, Подільську і Волинську губернії, які за категоричним наказом царя мали бути приведені у повну відповідність з великоруськими

губерніями «в усіх галузях життя». Так само російський царизм чинив і на відібраних у Війська Запорозького степових просторах Північного Причорномор'я і Приазов'я. На початку XIX ст. їх поділили на три губернії: Херсонську, Таврійську, Катеринославську. Після російсько-турецької війни 1806 — 1812 рр. до Російської імперії відійшла заселена переважно молдаванами територія між ріками Дністер і Прут. Тут утворили Бессарабську область, до якої включили і нові повіти — Ізмаїльський, Акерманський і Хотинський, населені здебільшого українцями.

У губерніях державну владу здійснювали губернатори, яких призначав і увільняв цар. Губернії склалися з повітів, де хазяйнували царські справники. В свою чергу, й повіти мали поділи на стани, які очолювали поліцейські пристави. Важливою державною установою була Казенна палата. Вона відала збиранням з населення різноманітних державних податків, які йшли на зміцнення царського режиму.

Весь губернський адміністративно-управлінський апарат був покликаний охороняти владу царизму. Губернатори, проголошені спеціальним царським указом повновладними «хазяями» губерній, мали право контролю над діяльністю будь-якої установи чи підприємства. Практикувалося призначення на посади губернаторів не цивільних, а військових осіб, як правило, генералів, яким у такому разі підпорядковувалися не тільки місцева адміністрація й поліція, а й розквартировані на території губернії війська.

Запровадивши на таких національних окраїнах Російської імперії, як Польща, Фінляндія, Прибалтика, Кавказ, особливо жорсткіші форми державного управління у вигляді намісництва і генерал-губернаторств, царизм ввів їх і в українських землях. На середину XIX ст. з 10 генерал-губернаторств Російської імперії 3 припадало на Україну. Отже, всі 9 її губерній, а саме: Харківська, Чернігівська і Полтавська; Київська, Подільська і Волинська; Катеринославська, Херсонська і Таврійська входили відповідно до Малоросійського, Київського і Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторств. Інструкцією 50-х рр. царський уряд зобов'язав генерал-губернаторів посилити всебічний нагляд за «настроями». Цим займалися губернські жандармські управління. А на початку XX ст. в усіх губерніях заснували ще й охоронні відділення (так звану охоранку) для виявлення і покарання політичних противників царського самодержавства, Російської імперії.

Русифікаторська
політика царизму

Цементуючою силою української нації об'єктивно була українська мова. Як літературну, вивільнену від регіональних діалектизмів, її розвивали, пропагували усним і друкованим словом учені, письменники, митці. Цих діячів української культури охоронці непорушних підвалин Російської імперії затаврували українофілами, всіляко перешкоджаючи їх культурно-просвітницькій діяльності.

Уже за царювання Миколи I, який запровадив обов'язкову попередню цензуру друкованої продукції, з Петербурга в Україну надійшов суворий наказ пильно стежити за українською літературою, не допускати в ній «переваги любові до батьківщини», тобто до України, «над любов'ю до вітчизни», тобто до імперії. Політично неблагонадійним уважався всякий, хто виявляв інтерес до українських старожитностей, історії, літератури. В Московському університеті знайшлися й професори, які в лекціях і в пресі стали цілком серйозно заперечувати, що українська мова є та сама російська, але попсована польською.

Російська шовіністична преса заповзято пропагувала думку, нібито освіта українською мовою прищеплює масам дух відчуження від Російської імперії. До цькування самої ідеї навчання українською мовою учнів навіть початкових народних шкіл підключилися й польські та єврейські шовіністи. Вони називали українців «сепаратистами», що стало підставою для нещадних нагінок на українство офіційних царських властей. Останні, вбачаючи в українстві загрозу «єдиній і неподільній», посилили цілеспрямовану політику русифікації корінного населення України. Українську мову було вигнано з освітніх навчальних закладів і державних установ. Зрештою, майже повсюдно більшість українського панства перейшла на вживання російської мови навіть у родинному спілкуванні. Українську мову стали називати «мужичою», бо від неї не відмовились селянські маси.

Насамперед русифікувалися міста, куди з російських губерній охоче приїздили на «тепленькі посади» в адміністративно-управлінські установи чиновники. Тут вони почували себе як повновладні господарі. А чиновники-українці, як і заможні міщани, крамарі, духовенство, також здебільшого зрікалися своєї рідної мови, свідомо відкидали багаті віковічні надбання української духовної культури. Проте і серед української освіченої еліти були патріотично настроєні люди, які не сприймали колонізаторсько-русифікаторської політики царизму. В їх пам'яті жили культурницькі та державницькі традиції українського народу

з його національно-політичним ідеалом, який ще не мав чіткої орієнтації й схилився чи то до повної державної самостійності, чи до автономії у державних системах Росії або Польщі, чи навіть до федеративної спільки з якоюсь із цих держав.

Значне занепокоєння царських властей викликав поданий тоді ж на розгляд цензури на початку 60-х рр. XIX ст. український переклад Євангелія, зроблений Ф. Морачевським. Спеціально утворена комісія Синоду винесла безапеляційне рішення: визнати рукопис небезпечним і шкідливим лише через мову перекладу. Отже, перша спроба донести слово Боже до українців їх рідною мовою була зустрінута вкрай неприязно як світською, так і церковною владою Російської імперії.

Одразу ж потому царський міністр внутрішніх справ П. Валуєв 18 липня 1863 р. видав і розіслав у всі українські губернії циркуляр, яким суворо заборонялося друкування українською мовою книг «навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися «у сепаратистських задумах, ворожих Росії і загибельних для Малоросії».

Слова валуєвського циркуляра про те, що й самої української мови як такої «не було, немає і бути не може», свідчили про відверто антиукраїнське спрямування всієї внутрішньої політики царського уряду. А він не обмежився цим циркуляром, яким, за висловом видатного діяча та історика культури України Івана Огієнка, на українську літературу, науку, культуру накладали важкі пута, а українську інтелігенцію одірвали від народу, заборонили їй промовляти до нього рідною мовою.

Проте й цього було замало царату. В середині 70-х рр. XIX ст. в Петербурзі була створена таємна урядова комісія, що мала виробити ефективні заходи щодо боротьби проти українства. Після майже року роботи ця комісія дійшла висновку, що «допустити окрему літературу простонародним українським наріччям означало б покласти тривкий ґрунт для переконання уможливісті відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії».

Доповідну записку разом з проектом відповідного указу негайно відправили Олександрю II, котрий тоді перебував на відпочинку в німецькому містечку Емс. 17 травня 1876 р. цар підписав цей ганебний указ. Ним заборонялося не тільки друкувати українською мовою оригінальні й перекладні твори (навіть тексти до нот), а й завозити в межі Російської імперії такі книги і брошури, надруковані за кордоном. Також забо-

ронялися українські театральні вистави, концерти тощо національною мовою.

Навіть з російськомовних текстів цензори нещадно викреслювали слово «Україна», замінюючи його принизливим — «Малоросія». Коли ж київському цензору потрапив до рук рукопис граматики української мови, він навіть без будь-якого перегляду наклав беззастережну резолюцію: «Не можна дозволити до друку граматику тієї мови, яка приречена на небуття». Лише демократична революція 1905 — 1907 рр. поклала край офіційному знущанню над мовою і культурою українського народу.

Структура
народонаселення
України.
Національні меншини

Впродовж XIX ст. населення України під владою Російської імперії зросло втричі (з 7,7 до 23,4 млн.), щоправда, за рахунок не лише природного приросту, а й міграцій сусідніх етносів. Російський царизм також усілякими пільгами й привілеями заохочував заселення українських земель представниками інших національностей, передусім сербами, німцями, греками, болгарам тощо. Найбільше ж заохочувалися росіяни, яким прищеплювали усвідомлення належності до панівної державної нації та почуття нібито історично правомірної їх зверхності над людьми інших національностей — фактично в'язнів царської «тюрми народів», як називали тоді Російську імперію ті, хто боровся за її повалення.

Про колонізаторську національну політику царизму свідчить структура міського населення України. Наприкінці XIX ст. українці тут становили не більше третини. Найменше українців проживало у великих містах: в Одесі, наприклад, їх налічувалося не більше 6 %, навіть у Києві — лише 22 %. Загалом у промисловості, на транспорті й у торгівлі тоді працювало тут лише трохи більше 9 % українців. А серед вчених, митців, медичних працівників, церковних служителів їх було й того менше — 0,5 %.

Українська нація формувалася й розвивалася переважно як селянська. За даними перепису 1897 р., 74 % населення України під владою Російської імперії становили селяни. В їх середовищі інтенсивно відбувалося соціальне розшарування. Вже наприкінці XIX ст. заможні селяни Наддніпрянщини становили близько чверті сільського населення. В їх руках зосереджувалося майже 40 % усіх селянських земель, понад 50 % робочої та продуктивної худоби. Традиційно селяни в цілому були одвічними охоронцями та найстабільнішими носіями етнічних рис українців у їх мові, духовній та матеріальній культурі, моральності, світогляді.

Значною верствою населення Наддніпрянщини було робітництво. Воно стало досить впливовою суспільною силою завдяки бурхливому промислового розвитку другої половини XIX — початку XX ст. З 1,5 млн. робітників, за переписом 1897 р., понад чотири п'ятих були місцевими уродженцями, і більше половини з них вважали своєю рідною мовою українську.

Помітне місце в соціальній структурі населення Наддніпрянської України посідав і другий з двох найголовніших класів тогочасного суспільства — клас підприємців і торгівців (буржуазія). Як свідчать дані вищезгаданого перепису, понад 100 тис. осіб (без членів родин), котрі говорили українською мовою, жили на прибутки від капіталу, нерухомого майна, займалися торгівлею. Насправді, кількість таких підприємців була ще більшою, оскільки чимало з них записували своєю рідною мовою російську.

Відживаючим класом феодально-кріпосницької епохи на початку XX ст. був клас дворян — поміщиків, яких разом з членами їх родин на Наддніпрянщині налічувалося близько 275 тис. Переважна більшість з них, розпродавши свої землі, перебиралася на постійне місце проживання до міст, де поповнювала лави чиновництва та інтелігенції (на рубежі XIX — XX ст. 25 % її складу все ще становили вихідці з дворян). Питома вага і значення соціально різнорідної інтелігенції дедалі зростали. Найчисленніша частина інтелігенції (вчителі, лікарі, агрономи тощо) жила й працювала переважно поза межами великих міст. Безпосередньо і повсякденно контактуючи з широкими народними масами, вона докладала чимало зусиль для поширення масової національної свідомості, чим зробила значний внесок у становлення української нації.

Наприкінці XIX ст. в результаті переселенських рухів в Україну і з України частка українців на їх рідній землі зменшилася з 90 до 80 %. Значно збільшилася кількість росіян — у цей час їх частка серед населення України становила майже 12 %. Найбільше росіян було серед чиновництва, купецтва й робітництва на Лівобережжі та Півдні України. Там же вони разом з русифікованими українцями становили більшість міського населення.

На Правобережжі найчисленнішою меншиною, як і раніше, були поляки, хоч їх частка серед населення України впала з 10 % на початку XIX ст. до 6 % наприкінці століття. Правда, вони продовжували переважати (60 %) серед дворянства України, хоча кількість польських поміщиків, передусім дрібномаєткових, зменшилася: одні опинилися у сибірському засланні за участь у визвольному русі, інші самі розпродавали

свої маєтки й перебиралися до міст, поповнюючи ряди чиновників, підприємців, учителів тощо.

Найбільший природний приріст серед національних меншин спостерігався у євреїв, що жили тут здавна. Іудейська релігія заохочувала створення багатодітних родин, а про здоров'я дітей піклувалася уся єврейська громада того чи іншого населеного пункту. Традиційною була взаємодопомога у єврейських громадах. Утвердження капіталістичних (ринкових) відносин також сприяло традиційному для єврейського населення підприємництву у сфері торгівлі та промисловості. Багато євреїв поповнило лави робітництва та інтелігенції (лікарі, юристи, журналісти тощо). Наприкінці XIX ст. євреї становили 8 % від усього населення і 33 % — міського населення України. Ті ж показники по Правобережній Україні, яка за царським законодавством здавна входила до так званої смуги осілості євреїв (тільки там їм дозволялося селитися на постійне проживання), були ще вищими: відповідно понад 12,5 і 80 %. Отже, містечка Правобережжя були переважно єврейськими, де повністю панували єврейські громади з своєю культурою, релігією, мовою. Збільшувалася частка єврейського населення й у великих містах України, хоч там воно переважно русифікувалося. На один з найбільших єврейських осередків світу перетворилася Одеса. Тут євреї наприкінці XIX ст. становили більше половини всього населення міста.

Кількість німців у народонаселенні України в цей час сягала 1 млн. По півмільйона тут налічувалося кримських татар і румунів (чи молдаван). Крім того, на початку XX ст. в Україні проживали такі національні меншини, як болгары (200 тис.), греки (140 тис.), вірмени (50 тис.), чехи (38 тис.), словаки (13 тис.). Зустрічалися лише поодинокі представники англійської, французької, італійської та інших західноєвропейських націй. Групи національних меншин в Україні зосереджувалися переважно у містах і промислових селищах, за характером професійних занять вони тяжіли до промисловості й торгівлі.

Сільське ж господарство традиційно залишалося сферою діяльності здебільшого українського населення, якого не приваблювало міське життя. Як споконвічні хлібороби, українці прагнули укорінитися на землі предків. Однак цьому не сприяли масове зuboжіння, обезземелення селянства, яким супроводжувався процес утвердження капіталістичних (ринкових) відносин.

Виникла ситуація, за якої майже 70 % працездатного населення, передусім сільського, не мало постійної роботи. Водночас посилювалися державні пільгові заохочення до

вкорінення і зростання національних меншин на українських землях. Таємні розпорядження царських властей прямо рекомендували державні (казенні) землі на Україні «віддавати переселенцям із внутрішніх російських губерній, місцеве ж, збідніле населення... переселяти в інші частини Росії, на землі, призначені для переселенців».

Нестерпний соціально-економічний і політичний гніт, що панував в Україні, разом з міцніючим у масах почуттям особистої громадянської свободи спричинив масову еміграцію українців. Основною її метою були пошуки вільних земель для сільськогосподарського обробітку.

**Переселенські
рухи
українців**

Перше масове переселення, а точніше — виселення українців з їх споконвічних земель російський царизм примусово здійснив ще на рубежі XVIII—XIX ст. Тоді сформоване з колишніх запорозьких козаків так зване Чорноморське козацьке військо у повному складі було відправлене на постійну дислокацію у долину ріки Кубань на Північному Кавказі. Козаки-чорноморці взялися освоювати безлюдні землі. Свої селища — станиці вони називали іменами колишніх запорозьких куренів, хоча на відміну від побуту Запорозької Січі обзаводилися сім'ями та індивідуальними господарствами. Заснували і свій військово-адміністративний центр — місто Катеринодар (нині Краснодар). Місцеве самоуправління в станицях підпорядковувалося наказному отаману, якого призначав з російських генералів царський уряд.

Уже на початку XIX ст. на відведеній урядом для Чорноморського війська території у передгір'ях Кавказу проживало близько 25 тис. козаків, переселених з України. Протягом наступних десятиріч це військо поповнювалося новими поколіннями українських переселенців. Найбільше їх було з Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини — регіонів з великим прошарком вільного від кріпацької залежності козацького населення. Царський уряд, зацікавлений у поповненні війська, що протистояло непокірним гірським народам Кавказу, всіляко заохочував такі переселення з України. Для закріплення на Кубані Чорноморського козацького війська туди примусовим набором виряджали й дівчат з України. Там вони виходили заміж, а родинні зв'язки найміцніше прив'язували козаків до їх постійного місця проживання.

Остаточна реорганізація Чорноморського козацького війська відбулася у 60-х рр. XIX ст., коли до нього включили й селища російських козаків на Кубані. Тепер воно стало називатися Кубанським козацьким військом. Цією назвою.

царизм увічнив існування козацького війська, хоча сподівався на інше — остаточно підірвати його національно-етнічні корені. Проте більша частина населення Кубані не відцуралася українських традицій у мові, побуті, звичаях.

Починаючи з другої половини XIX ст. основний, як стихійний, так і організований, переселенський потік українців Наддніпрянщини спрямовувався на східні й південно-східні окраїни Російської імперії. Переселялися з усіх дев'яти українських губерній, де селянам належало лише від 28 до 60 % землі, що оброблялася. У 80-х рр. українські селяни стали масово звертатися до царських властей з проханням дозволити переселитися на вільні землі. Царський уряд заохочував до переселення обіцянками пільгового проїзду до місця поселення, надання позичок для облаштування господарством, худобою, насінням, речами домашнього вжитку, звільнення на два-три роки від податків та від призову на військову службу.

Щоправда, не всі одержували дозвіл на переселення. Зокрема, в таємних інструкціях щодо переселення прямо вказувалося: «Ті сім'ї, які не мають достатніх коштів і разом з тим обтяжені багатьма малолітніми дітьми, а деякі — родичами похилого віку, не бажані і не корисні...» Відмовляли у дозволі на переселення й бунтівливо настроєним і надто убогим селянам.

Та це не спиняло багатьох з них. Бідняки розпродавали убоге майно, щоб мати хоч мінімум грошей на проїзд і поселення на новому місці, і без усякого офіційного дозволу залишали рідні домівки і пускалися світ за очі, на свій страх і ризик у пошуках кращого життя. Таких самовільних переселенців у 90-х рр. було не менше половини від їх загальної кількості.

У другій половині XIX ст. українське населення на Кавказі подвоїлося, досягнувши 1 млн. 300 тис. чоловік (причому понад 80 % сконцентрувалося у його північній частині; тут у загальній кількості населення воно становило 22 %). 400 тис. українців налічувалося у Нижньому Поволжі. Понад 100 тис. — у Казахстані та Середній Азії, хоча щодо всього населення цих регіонів частка українців лише трохи перевищувала 1 %.

Найбільше заохочувалося царським урядом освоєння малозаселених на той час регіонів Сибіру та Далекого Сходу. Діставалися сюди переважно пароплавами, які відправлялися з Одеси і після довготривалої подорожі висаджували переселенців на Тихоокеанському узбережжі у Владивостоці. Потік переселенців з України до Сибіру і Далекого Сходу зріс після введення Транссибірської залізниці. Вони масово

селилися вздовж цієї магістралі. Для заселення царський уряд визначив Єнісейську, Іркутську, Тобольську, Томську губернії, Алтайський, Уссурійський і Приморський краї. Наприкінці XIX ст. українців тут налічувалося близько 225 тис., причому частка їх у населенні Примор'я та Примур'я сягала майже 20 %.

Компактно заселену вихідцями з України величезну (1 мільйон кв. км) територію — від узбережжя Японського і Охотського морів до Забайкалля — вони самі назвали Зеленим Клином. На той час це справді були суцільні зелені масиви субтропічних лісів і тайги. Тут переселенці будували собі селища, викорчувували ліси під земельні ділянки для хліборобства, осушували болота. Землі вистачало. Кожна новоприбула родина одержувала до 100 десятин землі. Вся подальша доля переселенців залежала від них самих. Отже, в освоєння далекосхідних просторів, як і інших окраїнних земель Російської імперії, внесок українців був досить значним.

Масове переселення українських селян на початку XX ст. проводилося російським царизмом передусім з метою гасіння гострих соціальних конфліктів і запобігання антиімперським визвольним рухам. На основі системи заходів, передбачених так званою столипінською аграрною реформою, протягом 1906—1912 рр. до Сибіру переселився майже один мільйон українських селян. Проте не маючи достатнього капіталу для обзаведення господарством на нових місцях, багато з них і там змушені були орендувати землю або й просто наймитувати у місцевих заможних землевласників. Через постійні матеріальні нестатки, хронічні голодування, незвичні кліматичні умови, брак кваліфікованої медичної допомоги смертність серед цього останнього, організованого російським царизмом, контингенту українських переселенців сягала 30—40 %. Майже четверта частина їх змушена була повернутися в Україну.

**Соціально-економічні
реформи
царського уряду**

Дбаючи про збереження «єдиної і неподільної», царський уряд намагався відігравати роль регулятора соціально-економічних процесів.

Масове зубожіння, загострення класових суперечностей зумовлювали соціальні конфлікти — від стихійних бунтів до організованих повстань. Вони тією чи іншою мірою розхитували стабільні устої держави. Звичайно, головним засобом придушення масових соціальних виступів, як і раніше, були нещадні військові каральні експедиції із застосуванням до винних тілесних езекуцій, ув'язнення, заслання. Проте, виносячи уроки з таких зіткнень, царизм вдавався і до реформаторської діяльності.

В 1847—1848 рр. на Правобережній Україні царські власті провели так звану інвентарну реформу. Тут кріпосницьке гноблення селян поміщиками було найжорстокішим. Рятуючи феодально-кріпосницькі порядки, царизм зробив спробу законодавчо врегулювати взаємовідносини поміщиків і кріпаків. У кожному поміщицькому маєтку запроваджувалася інвентарна книга, до якої записувалися норми панщини та інших кріпосницьких повинностей. Але визначати їх мав сам поміщик, уся земельна власність якого до того ж залишалася недоторканою. Все це сприймалося як прагнення державної влади увічнити кріпосницькі відносини. Тому селяни одностайно виступили проти інвентарної реформи. Царським властям довелося запроваджувати її силою.

Однак не минуло й двох десятиків років, як царському уряду знову довелося повернутися до проблеми аграрних відносин — цього разу щодо всієї Російської імперії. Спонукали до цього поразка у Кримській війні 1853—1856 рр., могутнє піднесення селянського руху по всій імперії, а найбільше — в Україні, де не забулися ще давні визвольні традиції козацтва. Гальмівна роль кріпацтва щодо розвитку всього народного господарства стала очевидною.

Як приватновласницьким, так і державним селянам, які не мали ніяких громадянських прав, бракувало й коштів, щоб замінити рутинні способи ведення господарства. Та й у поміщицьких економіях і промислових мануфактурах кріпацька праця була малопродуктивною. На 1860 р. продуктивність праці кріпака в Російській імперії була такою, як у країнах Центральної Європи 1800 р., коли там панували різні форми закріпачення.

Царський маніфест і законодавчі акти про звільнення селян з кріпацтва з'явилися навесні 1861 р. На Україні це стосувалося долі 5,3 млн. осіб. Майже повсюдно їхні земельні наділи були урізані на користь поміщиків, земельні володіння яких в результаті цього збільшилися.

У цілому внаслідок реформи 1861 р. українські селяни втратили 1 млн. десятин, або понад 15 % загальної площі земель, які раніше перебували в їх користуванні. 94 % колишніх поміщицьких селян одержали наділи, менші 5 десятин, тобто нижче норми середнього прожиткового мінімуму. Та й ці мізерні наділи селяни повинні були протягом 49 років викупувати у поміщиків за встановлені реформою дуже високі ціни, які значно перевищували тодішні ринкові ціни на землю. Так, в Україні до 1906 р., коли «викупні платежі» припинилися, поміщики одержали за землю, передану селянам, 382 млн. крб., тоді як її ринкова вартість становила

128 млн. крб. Фактично селяни викупували не тільки землю, а й особисто волю.

Долю державних селян, яких в Україні налічувалося 5,2 млн., визначав прийнятий 1866 р. спеціальний закон про їх поземельний устрій. Згідно з ним селяни одержували право викупити свій наділ, а до того часу вони мали сплачувати щорічний державний оброчний податок. Хоча середній наділ державних селян був більшим, ніж у поміщицьких селян, 58 % їх одержали наділи, менші 5 десятин.

І все ж реформи 1861 і 1866 рр. відкрили перед тепер уже особисто вільними селянами широкі можливості для активізації господарської діяльності. Селяни, як і представники інших соціальних верств населення, могли купувати рухоме і нерухоме майно, займатися не тільки сільськогосподарським виробництвом, а й торгівлею, відкривати промислові підприємства. Виникли умови для перетворення робочої сили в товар, що свідчило про утвердження капіталістичного товарного виробництва.

Розвиток народного господарства

У 60—80-х рр. ХІХ ст. в Україні під владою Російської імперії в цілому завершився промисловий переворот, тобто перехід від мануфактури до машинної індустрії, найхарактернішими ознаками якої є застосування у виробництві парових двигунів і системи машин та верстатів. На великих капіталістичних підприємствах — заводах і фабриках — для підвищення продуктивності праці застосовувалися досягнення науки і техніки. Економічний розвиток визначали насамперед галузі важкої промисловості — вугільна, залізорудна, металургійна, машинобудівна. Швидко розвивався Донецько-Криворізький вугільно-залізорудний басейн, що вже тоді став головною металургійною базою України.

З часу реформи 1861 р. видобуток кам'яного вугілля в Україні зріс більш як у 115 разів і становив 1900 р. 691,5 млн. пудів (майже 70 % усього видобутку Російської імперії); залізної руди відповідно — в 158 разів і 210 млн. пудів (більше половини загальноімперського видобутку). Наприкінці 90-х рр. Україна давала понад половину загальноімперської виплавки чавуну (92 млн. пудів) і трохи менше половини заліза і сталі (59 млн. пудів).

У Катеринославській і Херсонській губерніях за останні два десятиріччя ХІХ ст. виникли 17 великих металургійних заводів. Більшість з них було побудовано на кошти іноземних капіталістів: англійських — завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (тепер Донецьк); бельгійських — Дніпровський завод у селищі Кам'янському (тепер — Дніпродзерж-

жинськ); французьких — Гданцівський біля Кривого Рогу. Російські капіталісти стали власниками заводів: Брянського — поблизу Катеринослава, Дружківського та Донецько-Юр'ївського — у Донбасі. Французький, бельгійський, англійський і німецький капітали зайняли ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України. На багатьох заводах адміністративно-управлінський персонал, інженерно-технічні працівники, майстри і навіть частина кваліфікованих робітників були іноземцями.

Капіталістам-іноземцям на початок ХХ ст. в Україні належало близько 90 % акціонерного капіталу монополістичних об'єднань, переважна більшість прибутків яких спливала за кордон. Водночас такі об'єднання, поглинаючи дрібні заводи і фабрики, сприяли розвитку великих промислових підприємств. І на початку ХХ ст. тут уже не залишилось жодного металургійного заводу, який би виробляв менш як 1 млн. пудів чавуну на рік. А продукція лише п'яти найбільших заводів-гігантів Півдня України становила понад 45 % виробництва чавуну всієї Російської імперії. Більшу частину вуглевидобутку Донбасу забезпечували великі шахти, що давали на-гора не менше 10 млн. пудів кам'яного вугілля щорічно.

Переважно капіталістам-іноземцям належали 65 підприємств сільськогосподарського машинобудування, які діяли у 1900 р. (близько 70 % загальноімперського виробництва сільськогосподарських знарядь — плугів, сівалок, жаток, соломорізок, молотарок тощо). Серед них заводи: Гельферіх-Саде і Мельгозе — у Харкові, Фільворта і Дедіни — у Києві, Гена — в Одесі, Ельворті — в Єлисаветграді, Грієвса — у Бердянську та ін.

Значного розвитку набули і традиційні для України галузі промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції, передусім цукрова. Завдяки технічному переоснащенню і концентрації виробництва на великих підприємствах загальна кількість цукрових заводів в Україні з початку 60-х до середини 90-х рр. зменшилася з 247 до 153 (зі збільшенням загальної кількості робітників з 38 тис. до 78 тис.). Виробництво цукру на них зросло в 14 разів: з 1,6 млн. до 23 млн. пудів (84 % виробництва всієї Російської імперії). Щоб не допускати зниження цін на внутрішньому ринку, найбільші цукрозаводчики України 1887 р. у Києві об'єдналися в цукровий синдикат — перше у Російській імперії капіталістичне монопольне об'єднання. Вже через 5 років у його підпорядкуванні перебувало понад 90 % усіх цукрових заводів України.

Наприкінці XIX ст. тут виникають перші великі підприємства транспортного машинобудування: Харківський і Луганський паровозобудівні заводи. До 1900 р. вони випустили 233 паровози. На той час довжина залізничної колії в Україні становила 8417 км. Царський уряд, у віданні якого перебувало все залізничне будівництво, у цій справі керувався як економічно-господарськими, так і військово-стратегічними міркуваннями. Виробництво залізничних рейок, яке в Україні становило понад три четвертих від загальноімперського, обслуговувало всю імперію з її найдовшими у світі залізничними магістралями. Всі головні залізниці спрямовувалися до великих промислових і культурних центрів Росії та Прибалтики.

Фактично однобічний, колоніальний характер мав товарообмін. Лише 15 % українських промислових підприємств виробляли готову продукцію, а решта давали сировину для виготовлення такої продукції у Росії. Готові товари, що довозилися з Росії, коштували дорожче, ніж українська сировина. Отже, накопичення капіталу в Росії відбувалося і за рахунок нееквівалентної торгівлі з Україною. Та й саме регулювання цін за перевезення вантажів залізницями було таким, що було вигідніше вивозити продукцію поза межі України, ніж доставляти її на власній території. До речі, і гужові ґрунтові дороги тут на той час набули слави найгірших у Європі.

Перевезення вантажів водними артеріями було розвинуте слабше. Частка пароплавів серед суден річкового флоту становила не більше однієї шостої. Майже всі несамохідні судна були дерев'яними, а пристані не мали причалів і вантажно-розвантажувального обладнання. Не краще становище було і з морськими портами. Відомий український антропогеограф С. Рудницький наводив такий разючий приклад: «На початку XX ст. відносини над Чорним морем були такі цікаві, що, приміром, перевезення добра від однієї чорноморської пристані до другої коштувало майже стільки, скільки перевезення з такої пристані до Англії».

Тим часом зростає роль України в експорті сільськогосподарської продукції за кордон. Її частка в експорті пшениці Російської імперії становила 90 %. На Україні збирали 43 % світового врожаю ячменю, 20 % — пшениці, 10 % — кукурудзи.

Загалом розвиток капіталізму в сільському господарстві пореформеної України в складі Російської імперії відбувався двома шляхами, відомими під назвами прусського й американського. Пруський передбачав повільне пристосу-

вання поміщицьких господарств до праці вільнонайманих робітників зі збереженням їхньої напівкріпосницької залежності. Селяни ж прагнули поліпшити своє життя, повністю позбутися кріпосницьких пут і запровадити фермерські господарства. Ось такі перебудовані на капіталістичний лад поміщицькі латифундії (найбільше їх було на Правобережжі) і новостворені селянські фермерські господарства (переважно на Півдні) здебільшого й виробляли ту сільськогосподарську продукцію, яка вивозилася за кордон.

Заохочувані гарантованими експортними преміями царського уряду, цукрозаводчики-мільйонери Бродські, Терешенки, Харитоненки, Ярошинський, Бобринський розширили вивезення продукції за кордон за тимчасовими демпінговими (нижчими, ніж витрати виробництва) цінами, що допомагало витримувати конкуренцію на зовнішньому ринку. Збільшив уряд і казенні замовлення підприємствам, насамперед металургійним, в існуванні яких був заінтересований. Навіть було створено урядовий комітет замовлень.

Однак економічне становище Російської імперії в цілому й України зокрема не могло істотно поліпшитися. Техніко-економічна відсталість найважливіших галузей промисловості стояла на заваді підвищенню конкурентоспроможності українських товарів на зовнішньому ринку. Злиденне й голодне село, обтяжене напівкріпосницькими пережитками, не могло стати надійною основою для створення стабільного внутрішнього ринку.

Переважна більшість українських селян потерпала від нестатків. За своє майно (хату, землю, худобу) селянин повинен був сплачувати значні податки на користь держави, а поміщикам — викупні платежі за своє особисте звільнення з кріпацтва і за земельний наділ. Малоземелля змушувало більшість селян постійно арендувати у поміщиків землю за відробітки, найматися до заможніших односельців або поміщицьких економій. Добра половина господарств мала не більше ніж по 5 десятин. У середньому на один селянський двір припадало 10 десятин, тоді як на один поміщицький маєток — 507.

Чимало бідняків взагалі кидали рідні домівки і наймалися на фабрики та заводи. Наприкінці XIX ст. в Україні налічувалося до двох мільйонів сільськогосподарських робітників. Типовою картиною пореформеного життя тут були юрби заробітчан на дорогах.

Масове переміщення робітників зумовлювало особливі форми їх найму. В багатьох місцевостях виникли робітничі ринки, де збиралися тисячі робітників і куди приїздили на-

ймачі. Такими ринками були містечка Шпола, Сміла та місто Біла Церква — у Київській губернії; залізничні станції Знам'янка і Долинська; торгові села Новоукраїнка, Бірзула, Мостове, міста Єлисаветград, Бобринець, Вознесенськ, Оdesa — в Херсонській губернії; містечко Каховка — в Таврійській губернії; місто Катеринослав і станція Лозова — в Катеринославській губернії.

Остання
аграрна реформа
та її наслідки

Не минуло й півстоліття з часу проголошення селянської реформи 1861 р., як царський уряд, підштовхуваний масовим селянським рухом, що набрав наймогутнішого розмаху в Україні напередодні і в період демократичної революції 1905—1907 рр., змушений був знову зайнятися проблемами села. Новопризначений глава уряду П. Столипін протягом 1906—1910 рр. став запроваджувати нову аграрну реформу. Її головною метою було створення на селі значного прошарку заможних селян, щоб підняти продуктивність сільського виробництва.

У результаті цієї реформи сільська община була позбавлена права виступати єдиною незаперечною розпорядницею у справі перерозподілу орних земель і пасовищ. Кожен селянин дістав право продажу свого земельного наділу або купівлі землі. Виходячи з общин, заможні селяни могли вимагати об'єднання їм належних у різних місцях земельних угідь в одне рівноцінне, яке називалося «відрубом», а то й взагалі виселятися за межі села і створити своє окреме хутірське господарство. Новостворений Селянський банк надавав «відрубникам» і «хуторянам» грошові кредити для господарського облаштування.

Столипінська аграрна реформа на українських землях, де вже було чимало заможних селян (найбільше — на Правобережжі й Півдні), мала цілком позитивні наслідки. На хутори й відруби виселилися 226 тис. селянських господарств, що становило майже половину їх загальної кількості. Реформа сприяла розвитку ринкових відносин на селі, ширшому застосуванню машин і добрив, що зумовлювало зростання товарності сільського господарства.

З 1910 до 1913 р. посівна площа в українських губерніях зросла на 900 тис. дес. і загалом становила 22,9 млн. дес. 1913 р. тут було досягнуто найбільшого валового збору зернових: 1 200 млн. пудів. Третина всієї продукції сільського господарства продавалася на внутрішньому й зовнішньому ринках. Частка України в експорті Російської імперії становила понад 25 %, а щодо вивозу зернових — і того більше: понад 40 %, 250—300 млн. пудів щорічно. Вона могла б бути ще більшою.

Але значна кількість бідняцьких господарств була малопродуктивною і малотоварною, що обумовлювалося невисокою середньою врожайністю зернових: з окремих культур вона коливалася від 9 до 10 ц з га.

Столипінська аграрна реформа не зачепила і поміщицьких землеволодінь. Хоча з часу реформи 1861 р. українські поміщики й продали, переважно заможним селянам, половину своєї землі, але в їх руках на 1914 р. залишалося понад 10 млн. дес. Причому близько 5 тис. поміщиків володіли в середньому по 1 600 дес. Ясно, що за наявності значного прошарку малоземельних селян, кількість яких з середнім наділом 2 дес. 1914 р. сягнула 2 млн. (з них половина не мала ні коня, ні корови), українське село весь час було у постійному соціальному напруженні.

Відбувався масовий відтік до міст дешевої робочої сили. З 1910 по 1913 р. на українських землях видобуток вугілля зріс у півтора раза, залізної руди — майже вдвічі. За цей же період приблизно в півтора раза зросла тут виплавка чавуну, заліза й сталі. На 1913 р. з усього обсягу виробництва промислової продукції Російської імперії майже чверть давала Україна. У важкій та видобувній галузях промисловості цей показник сягав 60—70 %, а у виробництві цукру — 80 %.

Початок українського культурного відродження

Розвиток народного господарства України супроводжувався значним духовно-культурним піднесенням. Колонізаторська політика російського царизму викликала в українському суспільстві дедалі наростаючу захисну реакцію, що проявилася у цілому комплексі подій і явищ, які свідчили про засвоєння інтелігенцією і поширення умасах національної свідомості, про активізацію українського національного руху в усіх його формах, як культурницьких, так і політичних, про розвиток усіх галузей культурного життя українців.

У сукупності ці процеси дістали назву українського національного відродження XIX — початку XX ст. Першим осередком його стала Слобожанщина, де 1805 р. з ініціативи освіченої міської громади Харкова відкрили університет. Це був на той час єдиний вищий навчальний заклад на всіх підвладних Російській імперії українських землях. Харківський університет став не просто науково-освітнім центром Слобідської і Лівобережної України, а й провідником української культури. При університеті була заснована друкарня і книгарня, започатковано видання газет, журналів, альманахів — на перших порах українських лише за тематикою вміщуваних публікацій, а згодом і за мовою (чи то

двомовних — українською і російською, рідше — однією українською). Ці видання висвітлювали не тільки соціально-економічне й політичне життя регіону, а й історичне минуле українського народу, самобутність української культури.

Перший в Україні масовий популярний часопис «Украинский вестник», що видавався у Харкові з 1816 до 1819 р., проголосив своїм девізом: «Сприяти всебічному піднесенню науки й літератури». Часопис наполегливо популяризував знання з історії, етнографії, географії України, висміював рабобільне схиляння багатьох українських дворян і міщан перед усім іноземним, виховував шанобливе ставлення до національної культури, радив широко використовувати українську мову на сторінках друкованих видань, публікувати нею наукові праці вчених, які, «можливо, змагатимуться з найосвіченішими народами Європи».

«Украинский вестник» першим започаткував друкування українською мовою. Зокрема, професор (пізніше ректор) Харківського університету Петро Гулак-Артемівський друкував тут українською мовою свої поетичні й літературознавчі твори. Найбільшу славу йому принесли написані соковитою та образною українською мовою байки, примітні засудженням кріпосницького гноблення.

Молоді українські патріоти Амвросій Метлинський, Левко Боровиковський, Олександр Корсун та інші ще студентами створили в 20—40-х рр. літературне об'єднання, яке сучасники назвали гуртком харківських романтиків. У своїх поетичних творах вони оспівували лицарські подвиги запорозьких козаків як найактивніших самовідданих захисників батьківщини, козацькі громадські порядки як загальнолюдський ідеал суспільно-політичного устрою і соціальної справедливості. «Харківські романтики» були впевнені, що своїми творами, написаними по-українському, рятують «умираючу мову». З цим вони пов'язували сподівання якщо не на повне відновлення автономного суспільно-політичного устрою України, то принаймні на непохитне збереження звичного побуту і давніх традицій духовної культури.

Григорій Квітка-Основ'яненко довів, що українською мовою можна писати й високохудожні прозові твори. Його «Малоросійські повісті», видані в Харкові 1834 р., мали величезний успіх у освіченої публіки, яка назвала їх автора батьком української прози. А прості селяни, багато з яких на Харківщині також були знайомі з творами Квітки-Основ'яненка, шанобливо називали його народним письменником.

Навколо Квітки-Основ'яненка, авторитет якого як народознавця був дуже високим серед сучасників, гуртувалась

передова народолюбна молодь Харкова. Як директор і режисер, він керував роботою стаціонарного професіонального театру, репертуар якого поповнював своїми власними драматургічними комедіями «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик», «Шельменко — волосний писар». Глядачів захоплювала блискуча гра актора Карпа Соленика у цих та інших виставах Харківського театру. З популярними п'єсами Івана Котляревського «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» гастролювала у Харкові трупа Полтавського стаціонарного театру.

Під безпосереднім впливом Квітки-Основ'яненка зайнявся літературною творчістю українською мовою випускник Харківського університету Микола Костомаров, який пізніше здобув славу історика України. Та й усі написані ним у молоді роки драми й поеми — це художні твори історичної тематики. 1843 р. він опублікував, а наступного року захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня магістра, спеціально присвячену вивченню української народно-поетичної творчості як важливого джерела достовірних відомостей про історичне минуле України.

Ще один талановитий вихованець, згодом професор Харківського університету Ізмаїл Срезневський започаткував записи з народних уст та наукове вивчення українських народних пісень і дум на історичні теми. В 30-х рр. XIX ст. у Харкові вийшла в світ трьома випусками його фольклорна збірка «Запорозька старовина». Він же першим виступив 1834 р. у пресі за якнайширше використання української мови, висловивши тверде переконання в тому, що її чекає літературна слава.

До справи українського національно-культурницького відродження долучається й Київський університет, заснований 1834 р. Його перший ректор Михайло Максимович упорядкував і видав три збірки українських народних пісень. У такій же упорядкованій Платоном Лукашевичем збірці, що побачила світ 1836 р., уперше разом були подані фольклорні записи, зроблені як у Східній, так і в Західній Україні.

Українська пісня, дума, казка, переказ так захоплюють молодь, що вона бажає самостійно й з перших уст робити записи українського фольклору і знайомити з ними широку громадськість, публікуючи їх у періодичних виданнях чи окремими книжками. Поступово удосконалюється справа опрацювання та популяризації фольклорних творів. Від простого записування дослідники переходять до глибокого наукового аналізу кожного конкретного твору. Тож у традиціях культурних надбань народних мас національне

відродження в Україні діставало могутній імпульс для подальшого розвитку. А це додавало наснаги подвижникам національного духу, які дбали про масове поширення національної самосвідомості.

Історична наука Поширення історичних знань про минуле України було чи не найзначнішим чинником утвердження масової національної самосвідомості. Воно єднало людей усвідомленням спільності їх історичної долі, викликало почуття любові до Батьківщини, до її славного й водночас тяжкого минулого, відроджувало в пам'яті образи історичних діячів. Знайомство з історичним минулим показувало, що український народ має давні традиції визвольної боротьби за національну незалежність і соціальну справедливість.

Знання з історії України черпалися з козацьких літописів XVII—XVIII ст. — Самовидця, Величка, Грабянки, «Історії Русів». Рукописи цих творів переписувалися й поширювалися серед освіченої громадськості. 1822 р. у світ вийшла перша узагальнююча, багато документована чотиритомна праця з історії України Дмитра Бантиш-Каменського. Автор обстоював право України на автономне козацьке самоврядування, хоч і не протестував проти зверхності Російської імперії.

Ще більше оригіналів документів (правда, у тому числі й недостовірних) уміщено у п'ятитомній праці з історії України Миколи Маркевича, що вийшла у світ 1842—1843 рр. У ній широко використано відомості козацьких літописців XVII—XVIII ст. На відміну від поміркованого монархіста Бантиш-Каменського Маркевич належав до демократичних кіл українського дворянства, і його праця рішучіше і виразніше обстоювала правомірність державної незалежності України. Саме за це працю Маркевича розкритикував відомий російський критик Віссаріон Белінський. У своїй рецензії, опублікованій у часописі «Отечественные записки», він засудив автора за прагнення викладати історію України як самостійну, незалежну від історії Росії.

Однак ні ця критика, ні те, що обидві праці — Бантиш-Каменського і Маркевича було надруковано поза межами України — в Москві, не завадило їм набути досить широкої популярності серед української інтелігенції. Вони сприяли утвердженню у сучасників самосвідомості належності до окремого народу з славним та героїчним історичним минулим.

Зі зростанням у широкого громадського загалу інтересу до української минувшини розгорнув активну діяльність щодо видання рукописних пам'яток Осип Бодяньський. Сам українець, родом з Полтавщини, він став слов'янознавцем за

освітою і фахом, професором Московського університету. У 1846—1848 рр. він очолював часопис «Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете». На його сторінках завдяки Осипу Бодянському уперше побачили світ такі пам'ятки української історіографії, як «Історія Русів», «Літопис Самовидця», літописні праці А. Рігельмана, П. Симоновського та ін.

Це був важливий внесок не тільки в історичну науку, а й у формування громадської думки, що зумовлювало утвердження української національної самосвідомості. Публікації Бодянського, потрапляючи в Україну, розширювали сферу впливу на громадську думку історичних праць, до того відомих тут лише за рукописними списками. Проте ця плідна творча діяльність була перервана насильницьким звільненням Бодянського з усіх посад у Москві за друкування в очолюваному ним часописі записок «Про Московську державу в XVI ст.» англійського мандрівника Джона Флетчера. В умовах революційних потрясінь 1848 р. у країнах Західної Європи, селянських заворушень і пробудження антикріпосницької та національно-визвольної суспільно-політичної думки в Російській імперії царські власті визнали небезпечною для самодержавного ладу його критику навіть з глибин трьохсотлітньої давності. Більше того, вони подбали, щоб українську історичну науку підпорядкувати своїм політичним інтересам.

Тому перед Товариством історії і старожитностей російських, створеним 1839 р. в Одесі, ставилося передусім політичне завдання: обґрунтувати історичні права російського царизму на Південну Україну, офіційно названу Новоросією. Однак на практиці це товариство зробило чимало корисного в історико-краєзнавчому пізнанні даного регіону. Створена 1843 р. при київському генерал-губернаторові Тимчасова археографічна комісія так само у своїй діяльності вийшла далєко за межі головного завдання, поставленого царськими властями: довести, що Правобережна Україна і Волинь, приєднані до Російської імперії наприкінці XVIII ст., — «край істинно російський». Однак величезна кількість історичних документів, знайдених у громадських і приватних архівах членами комісії під керівництвом таких авторитетних істориків, як Михайло Максимович, Микола Костомаров, Микола Іваничев та ін., засвідчили, що насправді — це край споконвіку український. До широкого громадського загалу ця істина була доведена виданням багатотомних збірників історичних документів.

Тож українська історична наука безпосередньо впливала на формування у мас національної самосвідомості, набувала значення першорядного чинника цього об'єктивного процесу.

Кирило-Мефодіївське товариство

Криза кріпосницького господарювання, посилення колонізаторської політики російського царизму в

Україні одночасно з іншими чинниками зумовлювали розвиток національного руху. Його найрадикальніших учасників уже не задовольняли лише культурно-просвітницькі заходи щодо видання українських книжок і журналів, публікації фольклорних записів, фахового вивчення та популяризації знань з історії України. На передній край боротьби проти національного гноблення висунулися загальні суспільно-політичні вимоги ліквідації самодержавно-кріпосницького режиму, встановлення демократично-республіканської форми правління, державної незалежності України.

На початку 40-х рр. XIX ст. центром національно-визвольного руху став Київ. Студенти і молоді викладачі університету організували тут таємний гурток «Київська молода», поставивши за мету сприяти розвитку духовних сил української нації та звільненню селян з кріпацтва. Пропаганду своїх ідеалів гуртківці мали вести на основі євангельських заповідей.

На своїх засіданнях гуртківці, обговорюючи майбутнє України, залучали положення праць французьких філософів-утопістів — Сен-Сімона, Фур'є, чеських, словацьких пропагандистів ідей панславізму Яна Колара, Павела Шафарика, Вацлава Ганки. Проте вийти за межі свого гуртка у пропагандистській діяльності члени «Київської молоді» так і не змогли.

Найактивніші діячі київської молоді вчителі з Полтави Василь Білозерський, службовець канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак і професор Київського університету Микола Костомаров, умовивши ще кількох гуртківців, а згодом залучивши й нових членів, створили навесні 1846 р. справжню нелегальну політичну організацію — Кирило-Мефодіївське товариство (або братство). Воно дістало назву на честь відомих слов'янських братів-просвітителів, православних святих Кирила і Мефодія.

У засіданнях товариства активну участь брали поет і художник Тарас Шевченко; письменник і педагог, автор «Української граматики» та української абетки, яка увійшла в історію під назвою «кулішівка» і якою й донині друкують книжки, Пантелеймон Куліш; полтавський поміщик, педагог і журналіст, який здобув вищу освіту в Парижі, де й сформу-

вався як непохитний прихильник ідей Великої французької революції, Микола Савич; поет і перекладач Олександр Нарвощький; етнограф і фольклорист Панас Маркович; педагог Іван Посяда; поет і публіцист, автор правознавчого трактату «Ідеали держави» Георгій Андрузький; педагог Олександр Тулуб; педагог Дмитро Пильчиков.

Отже, осердям Кирило-Мефодіївського товариства були 12 осіб. За родом фахових занять більшість з них — викладачі або студенти віком від 19 до 30 років. За походженням — переважно діти дрібномаєткових дворян. Згодом імена доброї половини цих братчиків увійшли в історію української культури зірками першої величини. Та й решта — як діячі української трудової інтелігенції зробили гідний внесок у освіту й культуру свого й інших народів, серед яких їм довелося жити й працювати. З товариством підтримували зв'язки ще близько сотні людей.

Головною метою своєї діяльності Кирило-Мефодіївське товариство вважало утвердження національно-державної незалежності України за демократичним ладом за зразком Сполучених Штатів Америки або Французької Республіки у конфедеративній спілці таких же незалежних слов'янських держав. Кожна з цих держав мала б становити окремий штат або ще розподілятися на кілька штатів. Київ мав стати центральним містом конфедеративної спілки, в якому раз на чотири роки збирався б найвищий спільний консультативно-регулюючий міждержавні взаємини орган — собор (або сейм).

Для загального захисту федерації від зовнішніх ворогів передбачалося мати невелике регулярне військо, а кожний штат мав би й свої збройні сили, упорядковані постійними міліцейськими формуваннями. Всі громадяни мали навчатися військовій справі, щоб бути готовими в разі війни стати на захист батьківщини. Щодо громадянських прав населення Всеслов'янської федерації й України в ній, то передбачалися скасування станів, смертної кари і тілесних покарань, обов'язкове початкове навчання, свобода віросповідання, заборона «будь-якої пропаганди як марної при свободі».

Ідеї визволення слов'янських народів з-під іноземного гніту та їх державно-федеративного єднання мали поширюватися шляхом літературно-просвітницької пропаганди. Члени братства виступали за повалення царського самодержавства й ліквідацію кріпацтва в Російській імперії.

Програму товариства викладено в «Книзі буття українського народу», або «Законі Божому». Цей історико-

публіцистичний твір братчики склали спільно, обгрунтувавши весь його зміст заповідями Євангелія Христового. Розробили вони і статут організації. В ньому конкретизувалися ідеї рівноправності народів, держав і громадян майбутньої слов'янської республіканської конфедерації і викладалися статутні права й обов'язки членів Кирило-Мефодіївського товариства. У прокламаціях, звернених до братів-українців та до братів-великоросіян і поляків, кирило-мефодіївці закликали прагнути до того, щоб кожен слов'янський народ створив окрему республіку з своїм власним демократичним суспільно-політичним ладом, з широким уживанням своєї мови й літератури тощо.

Громадська діяльність кирило-мефодіївців зосереджувалася навколо освіти народу і шляхів піднесення економіки України. Зокрема, вони збирали кошти для видання популярних книжок з практичними рекомендаціями сільським господарям, склали проект запровадження в Україні широкої мережі початкових навчальних закладів. Наполегливо обстоював необхідність поширення освіти в народних масах Т. Шевченко, сам брався за складання шкільних підручників. А Шевченкові поетичні твори, передусім ще не надруковані, але вже відомі багатьом за поширеними рукописними списками поеми політичної тематики «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим», «Великий льох» та інші, справляли значний вплив на формування національної свідомості народних мас. Ці твори прямо закликали до боротьби проти національного і соціального гніту, який панував тоді в Україні. Та й сам Шевченко багато їздив по Україні й пропагував серед народу визвольно-демократичні ідеї.

Близькою Шевченку була й ідея єднання слов'янських народів. У поемі «Єретик» він висловлював свою найсокровеннішу мрію: «щоб усі слов'яни стали добрими братами». Цю поему Шевченко присвятив Павелу Шафаріку і пізніше навіть зумів власноручно передати тому переписаний текст свого твору. Свідки розповідали, що Шафарик, одержавши цей рукопис, плакав влячними сльозами. Так само, коли один з кирило-мефодіївців тимчасово виїздив за кордон, Шевченко і ним передав рукопис своєї поеми «Кавказ» для вручення великому польському поету і революціонеру Адаму Міцкевичу. Такі контакти з діячами братніх слов'янських народів були яскравим утіленням на практиці найкращих програмних задумів товариства.

Кирило-мефодіївське товариство проіснувало трохи більше року. Навесні 1847 р. царські власті заарештували у

Києві всіх 12 постійних учасників засідань товариства і під конвоем відправили до Петербурга. Шеф жандармів граф Орлов розіслав у всі губернії Російської імперії таємного листа, в якому хвалився, що ліквідував у Києві небезпечну антиурядову організацію, програмні документи якої містили «революційні і комуністичні правила».

Слідством над кирило-мефодіївцями керував сам Микола І. Він же затверджував вирок кожному. Всіх учасників Кирило-Мефодіївського товариства покарали без усякого суду засланням до різних місць Російської імперії. Найтяжче покарали Шевченка, бо під час арешту в нього знайшли рукописи його антицаристських і антикріпосницьких творів. Поета-революціонера заслали у малозаселені тоді Оренбурзькі степи рядовим солдатом з найсуворішою забороною писати й малювати. Та не зломали рядового солдата Шевченка десять років жадливої муштри і брутальних знущань невігласів-офіцерів. «Караюсь, мучусь, але не каюсь!» — твердо заявляв він про непохитність своїх переконань.

Звичайно, розгром Кирило-Мефодіївського товариства завдав відчутних втрат лавам активних діячів українського національного руху. Однак остаточно його поховати царизм не зміг. В одному з листів, надісланих Шевченку на заслання, говорилося: «Багацько тут таких, що згадують Вас... що Вас не стало, а натомість стало більше людей — аж до 1000, готових стояти за все, що Ви казали...» Отже, підпілля українського національного руху продовжувало діяти. Його найвидатніші діячі на завершальному етапі українського відродження у перші десятиріччя ХХ ст. цілком усвідомлювали себе спадкоємцями незавершеної справи кирило-мефодіївців, високо оцінювали їх громадянський подвиг.

Михайло Грушевський, ознайомившись з матеріалами слідчої справи кирило-мефодіївців, підсумував їх діяльність так: «Ціле покоління української інтелігенції стояло під впливом роботи сеї київської лабораторії», що «гадки і плани кирило-мефодіївців пішли широко в громадянство». Симон Петлюра разом із співробітниками часопису «Украинская жизнь» наголошував, що український рух «цілком виходить із стадії неясних устремлінь і кристалізується у програмі першої політичної організації — Кирило-Мефодіївського братства». А Сергій Єфремов навіть почув у діяльності кирило-мефодіївців «перший голосний крик збудженої до життя української нації», яка їх устами проголосила своє прагнення до здійснення політичних ідеалів державності, народоправства, федералізму.

Громадівський
рух

Повернувшись наприкінці 50-х рр. із заслання, провідники Кирило-Мефодіївського товариства оселилися на постійне мешкання в столиці Російської імперії — Санкт-Петербурзі. Тут вони продовжили національно-визвольну пропагандистську діяльність, але вже не в політичному конспіративному, а в культурно-просвітницькому легальному руслі. Пантелеймон Куліш заснував друкарню для видання українських книжок. Василь Білозерський узявся за видання публіцистичного та літературно-художнього українознавчого часопису «Основа» українською та російською мовами. Микола Костомаров зайнявся написанням монографічних досліджень та упорядкуванням збірників документальних джерел з історії України. Генератором визвольних ідей у петербурзькій українській земляцькій громаді був непримиренний Тарас Шевченко, але 1861 р. він помер (спочатку його поховали там же — у Петербурзі, а через кілька місяців перепоховали в Україні понад Дніпром на Чернечій горі біля Канева).

Наступного року через матеріальні нестатки і неприхильне ставлення урядових кіл та більшості столичної російської громадськості, в переддень сумнозвісного валуєвського циркуляра 1863 р. припинилося видання часопису «Основа». Однак на той час журнал уже значною мірою виконав благородну місію пробуджувача української національної свідомості. В Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі ліберальна і демократична інтелігенція почала гуртуватися у самодіяльні нагів-чи цілком нелегальні організації, названі громадами. За національним походженням у громадах переважали українці, але були в них також росіяни, поляки, євреї тощо. Соціальний стан і фахова належність їх була строкатою — шляхтичі, дворяни, міщани, чиновники, поповичі, селяни.

Певних програм і статутів, як правило, громади не мали. Всіх їх єднала національна українська ідея на демократичному ґрунті, натхненна віра у можливість досягнення національного самовизначення, любов до рідної землі і українського народу, гордість за багаті духовні надбання. Громади займалися переважно проведенням культурно-освітніх заходів. Чимало їх учасників брали участь у роботі недільних шкіл, видавали українські підручники, збирали і публікували збірки усної народної творчості.

Проте навіть легальна культурно-освітницька діяльність громад насторожувала російський царизм. З України в Петербург йшли доноси охранки, що громадівці прагнуть «здійснення виплеканої ними думки про свободу Малоросії» і, навчаючи простий народ грамоти, намагаються «поступово

прищепити йому думки про колишню славу Малоросії і переваги свободи». «Височайше» затверджена комісія у справі громадівського руху дійшла висновку, що його мета — «під виглядом поширення грамоти — сіяти в народі антиурядові ідеї». І це була правда. Всіх громадівців об'єднувала єдина мета: домогтися повалення Російської імперії, покінчити з будь-яким національним гнобленням і демократизувати політичний режим в Україні. Світоглядні позиції громадівців так характеризував активний учасник цього руху, пізніше видатний учений-мовознавець Павло Житецький: «Ми вже добре знали, що однієї свободи мало — без науки, без європейської освіти... Нам був дуже противний як польський, так і московський націоналізм з інстинктами державного насильства».

Громадівський рух у результаті нагінок царського самодержавства на мову і культуру українського народу не тільки не згорнувся, а й пожвавився. Він став організованішим і цілеспрямованішим. З найактивніших, найавторитетніших, найдосвідченіших діячів громадівського руху з'їзди громадівців Києва, Полтави, Одеси обрали раду — центральний керівний орган «федеративного об'єднання громад» усієї України. До складу ради увійшли видатні діячі науки й культури, зокрема історик, професор Київського університету, неперевершений знавець середньовічної історії України Володимир Антонович; засновник української статистичної науки Олександр Русов; етнограф Павло Чубинський. Його вірш «Ще не вмерла Україна», покладений на музику Михайлом Вербицьким, став гімном борців за національне визволення України.

Серед найактивніших діячів громадівського руху були композитор Микола Лисенко — творець репертуару української оперної класики з такими шедеврами, як «Тарас Бульба» та «Наталка Полтавка»; письменник і драматург Михайло Старицький, який уславив своє ім'я і як один з фундаторів першого українського професіонального театру, відкритого 1882 р. у Єлисаветграді; Олександр Кониський — автор першого фундаментального життєпису генія українського народу — Тараса Шевченка; Володимир Самійленко — неперевершений в українській літературі майстер поетичної політичної сатири; Панас Рудченко, що під псевдонімом Панаса Мирного, рятуючись від царської цензури, лише за кордоном зміг опублікувати свій високохудожній реалістичний твір «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Цей перший в українській літературі роман соціальної тематики побачив світ у Женеві (Швейцарія), де громадівці, професійні вчені історик Михайло Драгоманов і соціолог Сергій Подолинський, разом

з українським галицьким емігрантом Михайлом Павликом організували емігрантську вільну українську пресу, яка публікувала те, що не могло вийти у світ на пригнобленій Російською імперією Україні.

У пошуках соціального ідеалу

За кордоном Драгоманов і Подолінський (незабаром до них приєднався їх колега економіст Микола Зібер з Києва) опинилися не з своєї волі. Вони змушені були емігрувати внаслідок посилення репресій царського режиму проти українського національного руху в середині 70-х рр., коли готувався і запроваджувався ганебної пам'яті Емський акт. Щоб завдати дошкульнішого удару громадівцям, царські власті почали «пришивати їм політику», обвинувачуючи не просто в «українофільстві», тобто у патріотичних почуттях до України, а й у «малоросійському сепаратизмі» й пропагуванні соціалістичних ідей.

Охоронці царського самодержавства щоразу, розправляючись з ненависними їм українофілами, приладжували до них політичні обвинувачення у поширенні наймодніших західноєвропейських революційних учень. Кирило-мефодіївцям (часи «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса) «пришивали» комуністичні ідеї, громадівцям 60—70-х рр. (період активізації розробки різномірних теорій соціалізму, в тому числі марксистського, так званого наукового) — соціалістичні. 1875 р. міністерство внутрішніх справ Російської імперії одержало з України донос, в якому твердилося, що «сучасне українофільство є лише накривкою, підбитою найчистішим соціалізмом».

І тут була частка правди. На київській квартирі Драгоманова Зібер, ще до еміграції їх обох, викладав гуртку зацікавленої студентської молоді зміст економічного вчення німецького революціонера-соціаліста К. Маркса. Викладав критично, з зазначенням позитивного і негативного. З таких же позицій він характеризував Марксову працю «Капітал» у своєму дослідженні «Історія цінності і капіталу Д. Рікардо», опублікованому в київських «Університетських известиях». Положення марксизму щодо класової боротьби і революцій, вчення про диктатуру пролетаріату Зібер не сприймав. Він обстоював реформістський шлях боротьби проти бідності, поширення толерантності у міжнаціональних і класових відносинах, основу соціально-економічної історії людства вбачав у розвитку кооперативних форм ведення народного господарства. Зібер був переконаний у тому, що матеріальний добробут усіх верств населення найкраще забезпечать споживчі й виробничі товариства, котрі спираються як на ідеї

західноєвропейських соціалістичних учень, так і, передусім, на народнопобутову традицію громадського життя в Україні.

Погляди Зібера шлком поділяли його друзі по еміграції — М. Драгоманов, С. Подолинський і М. Павлик. У періодичних збірниках, згодом у часописі під однією і тією ж назвою «Громада» (1877—1881) вони пропагували свою оригінальну теорію «громадівського соціалізму». Ця теорія спиралася як на ідеї західноєвропейських соціалістичних учень, так і на народнопобутову традицію громадського життя в Україні та суспільно-політичну думку українського народу. Ортодоксальний марксизм з його основним «державно-економічним напрямом», який нівелював інтереси особи й нації, видавці «Громади» відкидали. Вони розглядали соціалізм і демократію як взаємозв'язані поняття і явища, були переконані в тому, що соціалістична суспільно-політична думка лише тоді може принести практичну користь своєму народу, коли зважатиме на його національні особливості.

Уже у «Передньому слові» до «Громади» 1878 р. було сформульовано кредо «громадівського соціалізму»: насамперед підкреслювалося, що «український соціалізм не партія, а громада», висувалося першочергове завдання українських громадівців — працювати в масах над тим, щоб Україна «якнайскоріше покрилась цілою сіткою зчеплених один з другим товаришів і товариств, робітників українського громадства, котрі були б товаришами і в мужицьких громадах». Отже, майбутній соціально-економічний і політичний лад України уявлявся прихильникам «громадівського соціалізму» федерацією робітничих і землеробських громад, заснованих на асоційованій власності і колективній праці їх учасників. Не можна не помітити тут впливу ідей кооперації, які незмінно обстоював і популяризував Зібер. А впливав їх у життя вже у 80—90-х рр. Микола Левитський — син сільського священика з Херсонщини.

Левитський, розчарувавшись в ідеях російських народників, які поділяв у юнацькі роки, не прийняв також і досить популярного серед багатьох своїх освічених сучасників соціалістичного вчення марксизму. Після закінчення юридичного факультету Харківського університету він повернувся до рідної Таврії, щоб пропагувати серед селян запровадження різних форм виробничої та споживчої кооперації — добровільного об'єднання людей для спільної господарської діяльності. Першу хліборобську артіль, тобто виробничу кооперативне об'єднання, Левитський організував сам. Згодом він розробив і загальні економічні правничі і моральні принципи заснування й функціонування хліборобських артілей.

Авторський виклад цих принципів — «умов» було видано окремою брошурою у Львові. Львівські часописи «Народ», «Життя і слово» та особисто їх редактор, відомий український письменник, учений і громадський діяч Іван Франко, широко популяризували кооперативні ідеї Левитського, рекомендували запроваджувати їх у практику. На той час сотні артільей діяли в селах і містах більшості губерній України. На думку Левитського, якого народ любовно прозвав «артільним батьком», його кооперативні дітища мали врятувати дрібних виробників у селах і містах від поглинання їх поміщицько-капіталістичними сільськогосподарськими латифундіями і монополістичними промислово-фінансовими об'єднаннями.

Кооперативний рух посів важливе місце у масовій боротьбі проти національного гноблення. Адже за своєю природою він мав спиратися на місцеве самоврядування і добровільну самодіяльність, був наочним запереченням державного колонізаторського централізму, на якому трималася Російська імперія. Отже, цілком природно, що український національний рух був прямо пов'язаний з кооперативним. Для багатьох молодих діячів цей рух став школою виховання національної самосвідомості, осягнення потреб та інтересів народних мас.

Сам же Левитський казав: «Кооперація, заснована на великій, по-справжньому демократичній ідеї братерського єднання людей і на народній самодіяльності, є певною провідною зорею до економічного і духовного відродження рідного краю й народу». Тож не випадково царські власті чинили всілякі перепони кооперативному рухові: переслідували ватажків, залякували рядових учасників, під постійним політичним наглядом тримали його ініціатора, намагалися обмежити відкриття нових артільей, під різними причіпками закривали наявні.

Велику силу ідей кооперації пропагували вихованці Київського університету — історик Василь Доманицький і лікар Осип Юркевич. Кооперативну діяльність вони вели в селах Київщини, де заснували ощадно-позичкові селянські товариства з крамницями при них. Селяни могли розраховувати на одержання позички для придбання за стабільними цінами необхідного краму. Тут також постійно продавалися українські книжки. Навіть у зовнішньому оформленні крамниць містились національні елементи. Напис на вивісці робився жовтими літерами на синьому тлі з оздобленням українським орнаментом. Все це мало на меті національне виховання.

Отже, розвиток української соціалістичної й коопе-

ративної думки був тісно пов'язаний з практикою національного руху, з його піднесенням, успіхами й невдачами. Вільну українську пресу за кордоном довелося швидко згорнути, оскільки громадівці в Україні перестали її фінансувати. Так званим старим громадівцям, які перейшли на позиції цілковитої лояльності царизму, ці закордонні видання здавалися надто радикальними, навіть революційними. Для нових, здебільшого молодих радикально настроєних членів громад ці закордонні видання також видавалися несприйнятними, оскільки вони вважали їх ліберально поміркованими.

Не склав рук і Драгоманов. Він сам під власним прізвищем чи псевдонімом продовжував активну публікаторську діяльність як за кордоном, так і на батьківщині. З-під його пера вийшло чимало творів: «Про українських козаків, татар і турків», «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Історична Польща і великоруська демократія», «Лібералізм і земство в Росії» тощо. В них він виступав проти соціального і національного поневолення народів російським царизмом і австро-угорською монархією, обстоював право українського народу на національне самовизначення у федеративній державі, побудованій на місці Російської імперії, популяризував культурні надбання українського народу, засуджував будь-який централізм як загалом несумісний з демократизмом.

Драгоманов на сторінках емігрантської російської газети «Вольное слово», яку сам і редагував, розгорнув критику внутрішньої і зовнішньої політики Російської імперії. Шлях на батьківщину для нього став закритий. Останні роки свого життя він провів у Болгарії на посаді професора Софійського університету.

Найпоміркованіші старі громадівці у 80—90-х рр. згурпувалися навколо редакції часопису «Киевская старина», що з 1882 р. видавався в Києві. Тут та в інших містах України вони продовжували займатися культурно-освітньою діяльністю. А коли на початку ХХ ст. почали організовуватися українські національні партії, то колишні громадівці стали вступати до їх лав.

Українські
політичні партії
та громадські
організації

Поява українських національних політичних партій і громадських організацій була прискорена соціальним напруженням початку ХХ ст., яке вилилось у масові революційні рухи селян і робітників, опозиційно-визвольний рух інтелігенції і зрештою завершилося 1905 р. вибухом демократичної революції. Новостворювані партії так чи інакше прагнули повер-

нути на свій бік ці рухи, спрямувати їхню могутню нищівну силу для здійснення своїх партійно-програмних вимог. Так, створена 1900 р. з ініціативи керівників студентських громад Харкова — Дмитра Антоновича (сина відомого історика-«старогромадівця») та Михайла Русова — разом з представниками таких же громад Києва, Полтави, Чернігова Револьюційна українська партія (РУП), ще не маючи ні статуту, ні програми, відразу ж проголосила себе виразником інтересів селянства, в якому вбачала основу української нації.

Свої визвольні й перебудовні ідеї рупівці викладали на сторінках нелегальних періодичних видань — газети «Селянин» і журналу «Гасло». Спеціально селянам адресувалися рупівські публіцистичні брошури «Дядько Дмитро», «Народна справа», «Чи є тепер панщина?» тощо. В них українською мовою в доступній формі розповідалося про станове приниження селян, кріпосницькі пережитки на селі і національне гноблення. Цілком позитивний відгук у селян знаходили заклики рупівців повалити самодержавний лад і відібрати у панів землю, заводи й фабрики.

У рупівській агітації охоронці царського режиму вбачали чи не головну причину антипоміщицьких селянських виступів 1902 р. на Полтавщині й Харківщині. Тоді цей рух охопив 337 сіл з населенням понад 150 тис. чоловік. Селяни відмовлялися працювати на поміщиків, удавалися до бойкотів і страйків, не допускали нікого, хто приходив найматися до поміщика з інших місць, і навіть вчинили напади на ряд поміщицьких маєтків. На придушення масового селянського руху царські власті кинули кілька десятків батальйонів піхоти і кінних козачих сотень.

Один з лідерів рупівців харківський юрист Микола Міхновський у програмній праці партії «Самостійна Україна» висунув гасло «Україна для українців». Через різні погляди щодо цього питання серед рупівців стався розкол. Міхновського підтримала незначна група одностумців, яка, вийшовши 1902 р. з РУП, заснувала відверто шовіністичну Народну українську партію (НУП). 1903 р. з РУП вийшло ще одне угруповання, очолене Б. Ярошевським. Воно найменувало себе Українською соціалістичною партією (УСП). Як НУП, так і УСП були нечисленними і, не маючи скільки-небудь масової опори у суспільстві, скоро занепали.

Живучішим виявилось рупівське угруповання, очолюване студентами Маркіяном Меленевським-Баском і Олександром Скоропис-Йолтуховським. Воно, вийшовши з РУП, 1904 р. проголосило себе Українською соціал-демократичною спілкою (скорочена назва Спілка). Наступного року Спілка на

правах автономної секції влилася до очолюваної Георгієм Плехановим та Юлієм Мартовим (Цедербаумом) меншовицької фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

1904 р. у Києві було створено ще дві українські національні партії: Українську демократичну партію (УДП) на чолі з поміркованими громадськими діячами Олександром Лотоцьким і Євгеном Чикаленком та Українську радикальну партію (УРП) на чолі з письменниками Борисом Грінченком та Сергієм Єфремовим. Обидві партії — зовсім нечисленні за складом — стояли на ліберальних позиціях, обстоювали встановлення у Російській імперії конституційної монархії, яка б надала Україні право на автономію. Оскільки принципових програмних розходжень між цими партіями не було, вже наступного року вони злилися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

1905 р. відбулася й реорганізація залишків РУП, яка після цього прийняла назву — Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП). Її провідники — мистецтвознавець Дмитро Антонович, письменник Володимир Винниченко (його прозові й драматичні твори стали класикою української літератури ХХ ст.), журналіст Симон Петлюра і вчений-соціолог Микола Порш — публічно заявляли, що їхня партія за своїми програмними вимогами найближче стоїть до очолюваної Володимиром Леніним більшовицької фракції РСДРП. Правда, на практиці українські соціал-демократи здебільшого не знаходили спільної мови з більшовиками. Українських соціал-демократів лякали, як вони висловлювались, крайнощі революціонаризму більшовиків, а керівники останніх не визнавали УСДРП окремою самостійною національною організацією українського пролетаріату.

Не знайшло підтримки й офіційне подання керівництва українських соціал-демократів — про згоду УСДРП увійти до РСДРП на федеральних засадах — до IV з'їзду РСДРП (1906), на якому були представлені і більшовики, і меншовики. У відповідь більшовики навіть склали спеціальну резолюцію з'їзду, в якій закликали своїх однодумців ужити всіх необхідних заходів до найактивнішого злиття всіх національних соціал-демократій Російської імперії у єдину Російську соціал-демократичну робітничу партію. Та попри ці незгоди майже 3 тис. членів УСДРП вели активну пропаганду своїх суспільно-політичних вимог «демократизації ладу, автономії України і конфіскації великої земельної власності».

Численнішою (близько 6 тис. членів) на той час була Українська соціал-демократична спілка. Вона закликала пролетарів міста і села розгортати страйковий рух. Збройного повстання як форми революційної боротьби вона не схвалювала. Земельне питання вона пропонувала розв'язати демократичним шляхом: постановою спеціально для цього скликаної всенародної конституційної ради. Найактивніше спілківці співпрацювали з бундівцями — членами «Загально-го єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі і Росії» (скорочено — Бунд, що у перекладі з єврейської означає — «союз»). Спілківська газета «Правда» друкувалася у Львові, а розповсюджувалася в Наддніпрянщині. Найбільшою популярністю преса й листівки «Спілки» користувалися серед робітників-залізничників і сільськогосподарських робітників.

В умовах неослабного переслідування царськими властями українська соціал-демократія в особі УСДРП і Спілки не змогла виробити чіткої тактики своєї діяльності та спілкування з іншими партіями і громадськими організаціями. 1909 р. Спілка розпалася, а свій друкований орган — «Правду» передала Льву Троцькому, який зі своїми прибічниками вийшов з РСДРП і створив власну фракційно-центристську соціал-демократичну політичну групу. Керівники ж УСДРП Симон Петлюра і Валентин Садовський стали шукати союзника у новоорганізованому 1908 р. міжпартійному політичному блоці українських ліберальних діячів (здебільшого з колишніх членів Української демократично-радикальної партії, яка самоліквідувалася) — Товаристві українських поступовців (ТУП), яке обстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за «українську справу».

Провідники ТУП Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Дмитро Дорошенко на той час уже мали певний парламентський досвід. Формально вони не були депутатами ні першої, ні другої, ні третьої Державних дум Російської імперії, що змінювали одна одну протягом короткого періоду — 1906—1907 рр. Проте вони керували діяльністю створеного за їх ініціативою петербурзького припарламентського політичного клубу — «Українська думська громада». На його засіданнях, в яких добровільно брали участь думські депутати від українських губерній, обговорювалися питання парламентської тактики, зміст виголошених і майбутніх промов. Словом, це була добре поставлена школа вироблення і поширення масової української національної самосвідомості. Спілкування в «Українській думській громаді» національно свідомої освіченої української інтелігенції з нерідко

малописьменними селянськими депутатами з України було корисним для обох сторін. З думської трибуни стали виголошуватися промови як проти соціального, так і проти національного гноблення українського народу в Російській імперії, зокрема обстоювалося його право на освіту рідною мовою.

На засіданнях Державної думи четвертого скликання, яка розпочала свою роботу 1912 р., про «українське питання» заговорили й депутати від робітництва України. А коли 1914 р. царський уряд заборонив повсюдно святкування 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка, це викликало одностайний протест більшості депутатів Державної думи: від крайніх лівих до крайніх правих. Зокрема, багатий землевласник граф Капніст — потомок славнозвісної шляхетської династії українських патріотів, публічно заявив, що заборона Шевченківського ювілею є образою для всієї України.

«Українське питання» — Загалом «українське питання» було в центрі суспільного життя в центрі суспільного життя Наддніпрянської України перших десятиріч XX ст. Українська громадськість, виступаючи за ліквідацію усіх форм гноблення, водночас засуджувала й національний гніт, домагалася безплатного загального навчання рідною мовою у школах, права користуватися нею у пресі, на сцені, в державних установах. У цьому український народ знайшов активну підтримку прогресивних кіл російської громадськості. Ряд учених Російської академії наук — академіки Федір Корш, Олексій Шахматов та ін. — склали

грунтовну письмову доповідь, винесли її на розгляд загальних зборів академії і, коли одержали їх підтримку, надіслали до уряду.

Доповідь академіків категорично вимагала дозволити українському народові говорити публічно й друкувати книги рідною мовою. Водночас прогресивна російська преса розгорнула широку кампанію за скасування драконівських урядових розпоряджень 1863 і 1876 рр. щодо української мови. У газетах публікувалися довгі списки осіб, у тому числі робітників і селян, які вимагали свободи українському слову. Остаточо ж питання було розв'язане в результаті масових революційних дій трудящих: страйків, демонстрацій, мітингів. З огляду на ці події з'явився царський маніфест 17 жовтня 1905 р. У ньому обіцялося запровадити політичні свободи, у тому числі свободу слова.

Невдовзі потому стала виходити періодична преса українською мовою. 1906 р. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та інших містах України, а також у Петербурзі та Москві з'явилося 18 українських газет і журналів. Перейшов на

українську мову найстаріший на той час в Україні журнал «Киевская старина». Він почав видаватися під назвою «Україна», проте проіснував недовго — лише до кінця 1907 р. У міру спаду і відступу революції царизм, знову набираючи сили, під різними приводами закривав одне за одним україномовні періодичні видання, хоча деякі з них, як-от газета «Громадська думка» (пізніше — «Рада»), продовжували жити. Продовжували функціонувати і ряд новостворених видавництв, які друкували художню і науково-популярну літературу українською мовою.

Зазнавали переслідувань царських властей також засновані в період революції 1905—1907 рр. українські самодіяльні культурно-просвітницькі організації — «просвіти». Як правило, ними керували демократичні та ліберальні діячі з середовища національно свідомої української інтелігенції. Активну участь у роботі «просвіт» брали найвидатніші діячі української культури, літератури, мистецтва, науки: у Києві — Борис Грінченко, Лариса Косач (Леся Українка), Микола Лисенко; у Чернігові — Михайло Коцюбинський; у Полтаві — Панас Рудченко (Панас Мирний); у Катеринославі — Дмитро Яворницький; в Одесі — Михайло Комаров; у Миколаєві — Микола Аркас та ін. «Просвіти» влаштували бібліотеки й читальні для населення, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організували українознавчі лекції (здебільшого на теми з історії та культури України), вистави та концерти самодіяльних акторів.

Власті всіляко перешкоджали діяльності «просвіт». Вони побоювалися проголошуваних ними ідей, що могли похитнути устої імперії. «Просвіти» проголосили, а деякі з них навіть записали у своїх статутах: розвивати національну самосвідомість народних мас. Водночас «просвіти» не обмежувалися вузьконаціональними питаннями, вони встановлювали ділові зв'язки з культурними діячами інших народів Російської імперії, а також з українцями на західноукраїнських землях під владою Австро-Угорської імперії. Представники галицьких українців взяли участь в урочистостях 1903 р. у Полтаві з нагоди відкриття пам'ятника класику української літератури Івану Котляревському. Відбулося справжнє свято єднання українців, яких розмежував російсько-австрійський кордон.

Українці
у загальноросійському
і польському
визвольних рухах

Українці не стояли осторонь загальноросійського та польського визвольних рухів, події яких не обминали України впродовж усього XIX — початку XX ст. Пануючий тут, за висловом сучасників, «явний дух опозиції», як і в Росії, спершу проявився у діяльності таємних масонських організацій, котрі за прикладом західноєвропейських країн

виникли 1817—1819 рр. у Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам'янці-Подільському. Своєю кінцевою метою масони пишномовно проголосили об'єднання всіх народів світу в «розумне суспільство, кожний член якого робить свій внесок, щоб воно було корисним і приємним для всіх». Цей поміркований демократизм ідеалів масонства радикалізувався в Україні потребами визвольної боротьби проти національного гноблення. Одну із заporук їх успіху вони вбачали у прилученні визвольних змагань інших слов'янських народів, так само пригноблених Російською або Австрійською імперіями. Тож не дивно, що першою 1819 р. була заборонена особистим розпорядженням російського царя Олександра I полтавська масонська організація. А 1822 р. новий царський указ заборонив діяльність масонських організацій на всій території Російської імперії.

Навички конспіративної роботи в масонських організаціях послуговували організаторам таємних антисамодержавних офіцерських товариств. В їхніх планах державного перевороту Україна посідала важливе місце, оскільки була чи не головним у Російській імперії регіоном розташування її збройних сил. Тут вздовж російсько-австрійського кордону стояла 160-тисячна армія. Вона мала страхати не тільки зовнішніх, а й внутрішніх ворогів імперії на такій вкрай неспокійній території, як Україна. У повній бойовій готовності приборкати будь-яке посягання на цілісність імперії були також військові гарнізони губернських міст і окремих спеціальних військових поселень.

Але ці ж самі війська, як сподівалися опозиційно настроєні щодо царського самодержавства офіцери, можна було використати й для його повалення. Певною мірою вони розраховували й на українські визвольні традиції, що, зокрема, засвідчено поетичною творчістю Кіндрата Рилєєва. Він закликав йти «смело, дружно за Мазепой на мечи и на огонь». Українсько-польський поет Тимко Падура — учасник Польського патріотичного товариства, втаємниченого у плани російських змовників, також сподівався на те, що, об'єднавшись, «вольні внуки» переможуть і «верне власть й славу дасть, вільне Запороже!»

Здійснення державного перевороту було намічено на весну 1826 р., коли до Києва мав приїхати цар Олександр I оглянути війська, дислоковані в Україні. Проте його раптова смерть у листопаді 1825 р. порушила вироблені заздалегідь плани змовників. Зосереджене у Петербурзі так зване Північне товариство без будь-якого узгодження своїх дій з Південним товариством вирішило самостійно підняти повстання у Петербурзі, скориставшись церемонією присягання військ

столичного гарнізону на вірність новому царю Миколі I 14 грудня 1825 р. Однак переважна більшість військ гарнізону не підтримала їх, а картечний вогонь з гармат за наказом царя довершив справу придушення повстання.

Рішучіше діяло Південне товариство. Його керівникам удалося повести за собою цілий полк, що значився під назвою Чернігівського. 29 грудня 1825 — 2 січня 1826 р. він збройною демонстрацією пройшов селами і містечками Київщини, прямуючи на Волинь, щоб і там підняти війська на повстання. Однак дорогу йому перетнула вірна царю дивізія, яка так само, як це було й у Петербурзі, нещадно застосувала проти повсталих артилерію.

Цар Микола I особисто керував слідством і покаранням учасників повстання. За його наказом п'ятеро керівників (серед них троє — члени Південного товариства: Павло Пестель, Сергій Муравйов-Апостол, Михайло Бестужев-Рюмін) загинули на шибениці. Всіх учасників повстання Чернігівського полку, як офіцерів, так і солдатів, царський суд покарав засланням на каторгу в Сибір або в діючу армію на Кавказ, де точилася війна з горцями. Та пам'ять про повстанців 1825 р. не щезла безслідно. Під назвою декабристів (від російської назви грудня — «декабрь») вони назавжди увійшли в історію як Росії, так і України. Зокрема, до них з високою шанобою ставився Тарас Шевченко, оспівував їх як героїв визвольної боротьби проти російського самодержавства.

Подвиг декабристів вплинув на зміцнення революційного українсько-польського єднання. Вже на другий рік після повстання декабристів почали обговорювати питання визволення Польщі й України з-під влади Російської імперії та об'єднання їх у республіку. Повстання, яке підняла 1830 р. польська шляхта проти російського царизму, наступного року під гаслом «За нашу і вашу свободу!», зверненням до українців і росіян, перекинулось і на Правобережну Україну. Однак воно не стало масовим, оскільки шляхтичів не підтримали феодально залежні від них українські селяни-кріпаки. Гонориста шляхта не зробила належних висновків з своєї поразки у повстанні 1830—1831 рр. і пізніше, коли у розкиданих по всій Правобережній Україні підпільних організаціях «Співдружності польського народу» розгорнула підготовку до нового антицаристського збройного виступу. Порожнім звуком залишилися загальнодемократичні девізи «Співдружності»: «Через народ — для народу» й «Свобода, рівність, братерство», оскільки вони не стосувалися ні селян-кріпаків, ні самої території Правобережної України. Українських селян і саму Україну шляхтичі розглядали як невід'ємну належність майбутньої Польської держави.

Царизм після перемоги над повстанцями посилив колонізаторську політику на Правобережній Україні. Зразу ж примусово там була закрита переважна більшість католицьких монастирів. Затим настала черга двох мільйонів уніатів, котрі проживали в Україні та Білорусії. 1839 р. всі вони були оголошені церковними і світськими властями Російської імперії — православними, їхні храми перейшли у відання Руської православної церкви, а тих, хто не погоджувався приймати нову віру, вивозили в інші місцевості імперії. Не торкнулися ці репресії тільки греко-католицької релігійної громади на Холмщині, де проживало змішане українсько-польське населення. Царизм тут дуже активно чинив за підступним правилом колонізаторської політики: «Розділяй і владарюй».

Ідеї учасників польського визвольного руху, спрямованого проти царського самодержавства, були близькі серцям українських революційних демократів 60-х рр., членів заснованої Миколою Чернишевським всеросійської революційної організації «Земля і воля». Один з них — Андрій Потебня, уродженець Сумщини, виходець з потомственої військово-офіцерської родини, молодший брат видатного вченого-мовознавця Олександра Потебні. Під час польського повстання 1863—1864 рр. 24-річний підпоручик Потебня очолив повстанський загін і загинув смертю хоробрих у бою з царськими військами. У лавах польських повстанців перебували тоді близько 300 колишніх солдатів царської армії — росіян, українців, білорусів. На території Польщі біля містечка Люблін діяв великий партизанський загін на чолі з Іваном Нечаєм. У ньому було понад 400 чоловік, здебільшого українців.

На Правобережній Україні, де також діяли польські повстанці, члени організації «Земля і воля» розповсюджували серед населення і царських військ листівки на підтримку визвольної боротьби, зокрема написану О. Слепцовим та А. Потебнею прокламацію «Лється польська кров, лється російська кров». Та ігнорування соціальних, насамперед аграрних, потреб селянства керівниками польського визвольного руху, як і проголошений ними курс на відновлення Польщі в кордонах 1772 р. (тобто з включенням земель Правобережної України) разом із загальною відсталістю політичного світогляду більшості українських селян зумовили їх байдуже, а іноді й просто вороже ставлення до польського повстання 1863—1864 рр. Не здобувши опори в народних масах в Україні, польські повстанці змушені були тут, як і в інших місцях, скласти зброю. 1864 р. повстання було придушене царськими військами.

Естафету визвольної боротьби революційних демократів 60-х рр. підхопили у 70-х рр. революційні народники. Народницькі гуртки, які виникли і діяли тоді як у російських, так і в українських губерніях (зокрема, у Києві, Одесі, Чернігові), підтримували між собою зв'язки і були підпорядковані єдиному централізованому керівництву в Петербурзі.

Народники, щоб посилити революційну активність селян, проводили бесіди про необхідність встановлення ладу, який би дав свободу і рівність усім трудящим. З метою пропаганди своїх ідей вони селились на постійне мешкання у селах, влаштовуючись там на роботу писарями, вчителями, фельдшерами, шевцями, ковалями. Свої погляди вони поширювали під гаслами «Земля і воля народові!», роз'яснюючи, що це означає перехід усіх земель у власність селян і запровадження на місцях селянського самоврядування. Засобом втілення в життя цієї далекосяжної програми народники вважали повсюдну організацію масових селянських повстань, що переростуть у революцію.

На багатих підприємств, їх прислужників, царських урядовців і самого царя народники вчиняли терористичні акти. 1 березня 1881 р. під час одного з таких терактів загинув цар Олександр II. Новий цар Олександр III відправив на шибеницю учасників замаху, серед них українців — Андрія Желябова, Софію Перовську (правнучку гетьмана Кирила Розумовського), Миколу Кибальчича (автора першого у світі обгрунтованого математичними розрахунками креслення проєкту реактивного космічного корабля).

На шибениці за вироком царського суду також скінчилося життя Дмитра Лизогуба — нащадка старовинного українського козацько-старшинського роду. Батько Дмитра — Андрій Лизогуб — дружив з Тарасом Шевченком і не полишив його і на засланні своєю моральною й матеріальною підтримкою. Дмитро ж на «справу революції» пожертвував усі свої гроші, одержані від продажу багатой родинної спадщини. У товаришів по спільній нелегальній діяльності Дмитро викликав шире захоплення своїми високоморальними рисами: доброзичливістю, порядністю, чесністю. Вони називали його «святим революції».

Разом із Лизогубом за терористичні дії проти царських урядовців повісили і його товариша — Володимира Малинку, також сина заможного українського поміщика з козацько-старшинського роду. За збройний опір царським властям під час арешту народницьких угруповань в Одесі і в Києві засуджено до розстрілу Івана Ковальського і Валер'яна Осинського, які також присвятили своє життя загальноросійській

революційній справі, хоч і не поривали зв'язків з українським народом. Зокрема, ідеї терористичної боротьби проти царського самодержавства вони планували пропагувати через нелегальну пресу українською мовою.

З діяльністю організацій російського народництва в Україні пов'язали свою долю Володимир Дебогорій-Мокрієвич, Сергій Кравчинський (Степняк), Фелікс Волховський, також не пориваючи зв'язку з своїм народом, поважно ставлячись до його мови й культури. Вони складали тексти прокламацій, популярних брошур українською мовою, підтримували контакти з дітями українського національного руху.

1885 р. ушлілі від арештів провідні діячі народницького руху скликали у Катеринославі нелегальний загально-російський з'їзд. Та невдовзі царські власті заарештували обраних на з'їзді керівників, а потому припинили свою діяльність і революційно-народницькі гуртки на місцях. Народникам не вдалося ні підняти селянську революцію, ні повалити царизм. Вони втратили провідну роль у загально-російській визвольній боротьбі.

Продовжила цю боротьбу в Україні, як і в інших національних регіонах Російської імперії, соціал-демократична інтелігенція. Засвоївши соціалістичне вчення Карла Маркса, вона докладала чимало зусиль, щоб його основні ідеї і теоретичні положення донести до свідомості робітників. У лавах першої політичної організації — «Південноросійського союзу робітників», що виник на початку 1875 р. в Одесі, об'єдналися близько 250 осіб (українців, росіян, молдаван, поляків та ін.).

На відміну від народників члени «Союзу» на перше місце у революційній боротьбі висували вимоги політичних свобод. Статут «Союзу» пропагував ідеї «визволення робітників з-під гніту капіталізму і привілейованих класів», встановлення справедливого порядку, «який знищить усякі привілеї і переваги та поставить працю основою особистого суспільного добробуту». Члени «Союзу» керували страйками на заводах Одеси, поширювали свої прокламації у Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, Керчі. А у Ростові-на-Дону та у Кишиневі діяли філіали «Союзу», які мали забезпечувати своєчасну і систематичну підтримку всіх революційних заходів, здійснюваних одеськими робітниками під керівництвом «Союзу». Та не проіснувавши й року, «Союз» був розгромлений жандармсько-поліцейськими охоронцями царизму.

У 80—90-х рр. в Одесі, Катеринославі, Харкові, Києві виникають нелегальні марксистські інтелігентські гуртки. Їх

учасники роблять наполегливі спроби зв'язатися з робітничим середовищем, створити робітничі революційні гуртки на заводах і фабриках. Найбільших успіхів у цій справі досяг революціонер-робітник Ювеналій Мельников. До свого арешту 1896 р. він протягом чотирьох років керував у Києві нелегальною школою марксистських агітаторів з самих робітників, організував для керівництва страйковою боротьбою Київський робітничий комітет.

1897 р. у Києві і Катеринославі інтелігенти-марксисты, залучивши й освічених робітників, організували «Союзи боротьби за визволення робітничого класу». Їх учасники самі писали, нелегально друкували і розповсюджували на заводах і фабриках агітаційні прокламації проти неймовірної експлуатації робітників і сваволі над ними антинародного царського режиму, брали активну участь в організації страйків. Київський «Союз боротьби» видавав всеросійську «Рабочую газету», з якою пов'язував підготовку першого з'їзду соціал-демократії Росії. Такий з'їзд відбувся 1898 р. у Мінську. Серед дев'яти його делегатів чотири прибули з України, а саме: від «Союзів боротьби» Києва — П. Тучапський, Катеринослава — К. Петрусевич, від київської «Рабочей газеты» — Б. Ейдельман і Н. Вигдорчик. З'їзд проголосив створення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Вона стала першою в Україні політичною партією загальноросійського спрямування.

**Загальноросійський
визвольний рух
і Україна**

Самовідданими борцями не тільки за українську справу, показало себе багато представників інтелігенції України XIX ст. Епізодично вони допомагали також полякам виборювати незалежність їхньої батьківщини, незважаючи на те, що вона мислилась ними з включенням земель Правобережної України. Загалом же така шовіністична позиція польських революціонерів не могла сприяти їх єднанню з діячами українського національного руху, хоч ті й другі прагнули повалення Російської імперії. Неоднозначною виявилася й роль загальноросійського визвольного руху в історії України тих часів. З одного боку, він, розхитуючи політичний режим царського самодержавства і згуртовуючи маси на боротьбу за соціальні перетворення, тим самим підтримував устої Російської імперії. А в цьому, звичайно, були зацікавлені усі, хто виступав за ліквідацію національного гноблення в Україні. З другого боку — нехтування українською справою, яке відверто виявляли загальноросійські революційні організації (від народницьких до соціал-демократичних), що діяли в Україні, відвертало від них учасників українського національного руху.

Неодноразові спроби Михайла Драгоманова порозумітися з російськими революціонерами, переконати, що для їх же користі потрібно брати до уваги українську справу, вести в народі українською мовою агітацію за свої суспільно-політичні ідеали, як правило, не знаходили підтримки. «Ми мусимо разом боротися проти спільного ворога, а не вважати Україну чимось окремим, узагалі не торкатися української справи, бо це може розпорошити наші сили», — так звичайно обгрунтовували свою позицію російські революціонери.

Більше того, хоч на словах це й обгрунтовувалося тим, що, мовляв, інтернаціональне у суспільному житті має бути вище національного, на практиці повне ігнорування національних потреб українського народу російськими революціонерами повністю збігалось з русифікаторською політикою царського самодержавства щодо України. Отже, Драгоманов мав усі підстави заявити на сторінках своєї славнозвісної праці «Історична Польща і великоруська демократія» (Женева, 1881 р.): «Дуже багато російських соціалістів найсерйознішим чином зрозуміли формулу Інтернаціоналу: «Пролетарі всіх країн (націй), єднайтеся!» у такому вигляді — «Пролетарі всіх країн, підлеглих російській державі, обрусівайтеся!»

Та й українську демократичну молодь, значною мірою зрусифіковану навчанням у середніх і вищих навчальних закладах, зросійщену побутом великих міст України, постійним спілкуванням з однодумцями у Росії, вже не лякало обрусіння. Зате в російських революційних організаціях молоді хлопці і дівчата знаходили вихід своїй молодечій енергії, можливість активної діяльності, та ще й освяченої високими ідеями повалення деспотичних антинародних режимів і встановлення ладу загальнонародської демократичної справедливості. Не дивно, що у лавах загальноросійського народництва опинилося так багато молодих українців.

За свого життя Драгоманов, котрий до самої своєї смерті (1895) боровся за політизацію українського національного руху, так і не дочекався створення української політичної партії. Він неодноразово публічно висловлював занепокоєння тим, що так багато молодих українців, нехтуючи національними інтересами свого народу, вступали до лав загальноросійських революційних чи опозиційних організацій. Драгоманов оцінював це однозначно негативно, оскільки участь українців у загальноросійських політичних чи навіть культурницьких організаціях вважав зрадою національних інтересів. За його переконанням, це було наслідком колоніального становища України під владою Російської імперії. Остання відбирала в українського народу його інтелігенцію разом зі школою, наукою, мистецтвом, політикою.

Драгоманов вважав, що не похвали, а жалю заслуговували найсамовідданіші учасники загальноросійського визвольного руху — українці: для свого рідного народу вони являли собою марну втрату. Такої ж думки, як і Драгоманов, були його видатні послідовники — Іван Франко і Михайло Грушевський, не побоюючись звинувачень у національній обмеженості, з якими обрушувалися на них зашорені імперським мисленням російські революціонери й демократи. Подальший розвиток історичних подій довів правоту провідників українського національного руху. Їх суспільно-політична, культурно-освітня і науково-творча діяльність єднала спільністю національних інтересів усе українство, незалежно від місця його проживання у тодішній державницькій підлеглості: чи то Російської, чи то Австро-Угорської імперії.

Українська культура
на завершальному етапі
національного відродження

Важливими чинниками українського національного відродження стали узагальнюючі праці з історії України

Михайла Грушевського, що неодноразово перевидавалися до 1917 р., насамперед фундаментальна багатотомна «Історія України-Руси» і науково-популярні однотомники українською і російською мовами. «Украинская жизнь», яка у часи першої світової війни лишилася в Російській імперії єдиним українознавчим журналом, зазначала 1916 р. з нагоди 50-річчя від дня народження Грушевського: вся його діяльність має настільки велике суспільне значення, що й її саму можна вважати етапом у розвитку масової української національної самосвідомості.

Повернувшись у період демократичної революції 1905—1907 рр. з Галичини на Велику Україну, як любив Грушевський називати Наддніпрянщину, він переніс сюди й видання «Літературно-наукового вісника» — найвпливовішого часопису. За зразком львівського Наукового товариства імені Шевченка він заснував та очолив подібне й у Києві. В ньому об'єдналися вчені-суспільствознавці і природознавці багатьох міст України, а також Петербурга і Москви.

Пожвавлення суспільно-політичного і культурного життя в Україні благотворно впливало на процес зростання масової української національної самосвідомості. Першочергові духовні запити найширших мас найбільше задовольняла популярна література історичної проблематики. Авторами багатьох брошур і книг з історії України, адресованих масовому читачу, виступають як маститі вчені-фахівці Михайло Грушевський, Дмитро Багалій, Орест Левицький, Олександра Єфименко, так і досвідчені популяризатори Андріян Кашенко, Григорій

Коваленко, Михайло Комаров. А щодо успіху у найширшого читачького загалу «Історії України-Русі» Миколи Аркаса, то сучасники ставили її в один ряд з «Кобзарем» Тараса Шевченка. Не лише у розвитку наукового українознавства, а й у піднесенні національної масової самосвідомості відігравали першорядну роль чотиритомний «Словарь української мови» Бориса Грінченка, тритомна «Українська граматика» Агатангела Кримського.

Піднесення національного руху, посилення соціальної боротьби мас надихали літераторів. Демократичними ідеалами проймалася поетична творчість Олександра Олеся. За образним висловом великої української поетеси Лесі Українки, її творчість з часів демократичної революції 1905—1907 рр. обмарив «суворий багрянець червоних короїв і гомін бурхливої юрби». Колонізаторську політику царизму та його прислужників нещадною сатирою таврували поети Володимир Самійленко, Микола Чернявський, Микола Вороний.

Михайло Коцюбинський, автор повісті «Фата моргана», яка дістала загальне визнання як справжня епопея життя українського села початку ХХ ст., одним з перших відчув нагальну потребу не обмежуватися лише селянською тематикою, а й звертати увагу «на інші верстви суспільності — на інтелігенцію, фабричних робітників, військо, світ артистичний і т. п.», закликав колеґ-письменників до розробки «тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних та ін». Це побажання значною мірою реалізував Володимир Винниченко, в оповіданнях, повістях, романах, п'єсах якого талановито відображено життя всіх основних верств і прошарків тогочасного українського суспільства.

Демократична революція 1905—1907 рр., позбавивши нарешті український театр репертуарних обмежень, дала могутній імпульс піднесенню його громадянської ролі. 1907 р. Микола Садовський заснував у Києві перший в Україні український стаціонарний театр, глядачів якого зворушувала і вражала гра геніальної актриси Марії Заньковецької. А основний контингент становили глядачі «з народу». Стаціонарний український театр встановив найдешевші ціни на квитки, організовував виїзні вистави у села і швидко здобув у населення славу театру «для мужиків та плебсу».

Підвищували свій загальноосвітній, культурний і політичний рівень, зміцнювали свою національну самосвідомість учасники численних хорових і театральних гуртків, народних університетів, вечірніх і недільних шкіл. В свою чергу, народна творчість служила джерелом натхнення і фахового удос-

коналення для професіональних українських діячів літератури і мистецтва. З допомогою новітньої техніки (фонограф) записували пісні й думи залоблені в український фольклор народознавці та музикознавці — вчені, художники, письменники: Климент Квітка, Опанас Сластьон, Володимир Короленко та ін.

Найвпливовішою силою в національному відродженні була публіцистика, якою займалися всі провідні діячі української культури. В періодичній пресі чи в окремих брошурах порушувалися найактуальніші питання громадського життя, визначалися головні орієнтири і напрями визвольної боротьби. Зокрема, у виданій під час революції 1905—1907 рр. брошурі «Єдинство или распадение России?» її автор М. Грушевський висміяв вихованих на казенних підручниках «патріотів», які пишалися своєю причетністю «до першої держави в світі, котра займала одну шосту частину всієї суші», водночас не помічаючи, що це найбідніша, найнеосвіченіша, найневлаштованіша держава з усіх цивілізованих країн.

І тут же прямо проголошувалося право всіх націй, у тому числі, звичайно, й української, на створення й утвердження своєї державності: «Повна самостійність і незалежність є послідовним, логічним завершенням запитів національного розвитку і самовизначення будь-якої народності, котра займає певну територію і має достатні задатки й енергію розвитку». В світлі наступних історичних подій ця теза виглядає багатозначною, оскільки належить одному з провідників Української національно-демократичної революції 1917—1918 рр., одному з творців тогочасної української державності, першому президенту Української Народної Республіки.

Західноукраїнські землі під владою Австро-Угорської імперії

Адміністративно-
політичний статус.
Демографічна ситуація

Кількаразове перекраювання великими державами карти Східної Європи наприкінці XVIII ст. внесло істотні зміни в державну приналежність західноукраїнських земель. Внаслідок першого (1772) поділу Польщі Галичина, а згідно з Константинопольською австро-турецькою конвенцією (1775) Буковина увійшли до складу багатонаціональної Австрійської імперії, під владою якої у складі Угорського королівства ще з XVII ст. перебувало

Закарпаття. Таким чином Габсбурги стали володарями великої частини України площею понад 70 тис. кв. км з населенням понад 2,5 млн. чоловік, більшість якого — близько 2 млн. — становили українці.

Галичина разом з частиною польських земель була виділена в окремий коронний край — «королівство Галіції і Лодомерії (Володимирії)» з центром у Львові. Східний кордон нового австрійського краю проліг по р. Збруч, яка стала більш як на півтора століття символом розчленованості українського народу двома імперіями.

В адміністративному відношенні «королівство» було поділено спочатку на 6 округів, до складу яких входило 59 дистриктів (1777 р. їх кількість зменшено до 19). 1780 — 1786 рр. запроваджено новий адміністративний поділ, згідно з яким налічувалось уже 18 округів, з них 12 становили українську частину краю — Східну Галичину. Таке становище тривало до середини ХІХ ст., коли адміністративний поділ краю зазнав кількаразових змін. Нарешті з 1867 р. закріпився поділ Галичини на 74 повіти, який майже не міннявся до 1918 р. 50 повітів (на початку ХХ ст. — 52) становили Східну Галичину.

Буковина з центром у Чернівцях спочатку була підпорядкована вищим військовим інстанціям (Придворній військовій раді й Генеральному військовому командуванню Галичини), з 1787 по 1849 р. на правах окремого (19-го) округу входила до складу Галичини, а з 1849 по 1918 р. мала статус окремого коронного краю.

Закарпаття, на території якого проживала компактним масивом більшість українців Угорщини, як і раніше, входило до складу Пожонського (Братиславського) намісництва, становлячи його чотири комітати (жупи): Березький, Мармороський, Угочанський та Ужанський. Лише на короткий час після «Весни народів» воно було виділене в окремий автономний Ужгородський округ. Отож навіть у межах однієї держави західноукраїнські землі все ж залишались адміністративно розмежованими.

На новоприєднаних до Австрії землях було запроваджено загальноприйняту в державі централізовану систему управління. В Галичині адміністративний апарат краю до 1849 р. очолював губернатор, а пізніше — намісник, на Буковині після 1849 р. — президент крайового управління. Окружну, а потім повітову ланки державної влади очолювали старости. На місцях адміністративні й судово-поліцейські функції виконували дідичі або спеціально утримувані ними, але призначувані старостами мандатори (до 1866 р.), а опісля —

громадські уряди. Містами управляли магістрати, склад яких призначали урядові органи (до 1870 р.), а пізніше — новостворені міські ради як органи самоуправління. Органами крайового самоуправління були Становий сейм (1775 — 1845) у Галичині й крайові сейми в Галичині та Буковині (1861 — 1914). На Закарпатті адміністрацію в комітатах очолювали жупани (наджупани), періодично скликались комітатські збори дворянства.

Включення західноукраїнських земель до загальноімперської централізованої системи управління мало одним із своїх наслідків налагодження систематичних статистичних переписів населення, які дають можливість простежити в загальних рисах демографічну ситуацію та етнічні процеси, що відбувалися на цих землях. За даними австрійської, а згодом — австро-угорської статистики, населення Галичини з 1773 по 1910 р. зросло з 2,3 до 8 млн. осіб (збільшилось у 3,5 рази), Східної Галичини — з 1,8 до 5,2 млн. (збільшилось майже у 3 рази), Буковини з 1774 по 1910 р. — з 0,07 до 0,52 млн. (збільшилось у 7,4 рази), Закарпаття з 1777 по 1900 р. — з 0,25 до 0,5 млн. осіб (збільшилось у 2 рази). Збільшення кількості населення відбувалося головним чином за рахунок природного приросту та частково — за рахунок міграції з сусідніх земель, підтримуваної урядом німецької колонізації, формування розгалуженого чиновницького апарату за рахунок прибульців із західних провінцій імперії. 1900 р. густина населення на один кв. км становила у Східній Галичині 93 чоловіка, у Буковині — 70, у Закарпатті — 41,8 чоловіка.

Етнічний склад населення західноукраїнських земель був доволі строкатим. Основну його масу становили українці (у Східній Галичині 1773 р. — 71 %, 1910 р. — 62,8; у Північній Буковині 1857 р. — 58,5, 1910 р. — 38,4; у Закарпатті 1857 — 69,7 %). Поряд з ними жили чималими етнічними групами поляки (у Східній Галичині 1900 р. — 22,7 %), румуни (в Буковині 1900 р. — 31,4 %, а 1910 р. — 34,4 %), угорці (наприкінці XIX ст. — 26 %), а також інші етнічні меншини: євреї (у Східній Галичині та Буковині 1900 р. — 13 %, у Закарпатті наприкінці XIX ст. — 15 %), німці, чехи, словаки, вірмени та ін. Проте внаслідок ряду причин, насамперед асиміляторських зусиль правлячих кіл і панівної верхівки, відносна кількість українців у загальній масі населення поступово зменшувалася, натомість зростала питома вага поляків у Східній Галичині, румунів у Північній Буковині, угорців у Закарпатті.

Промовистим свідченням відсталості соціально-демографічної структури краю було співвідношення між сільським і міським населенням. У середині XIX ст. у Східній Галичині

на 3,5 тис. сіл припадало 56 міст і 138 містечок, у Буковині на 276 сіл 3 міста і 4 містечка, в Закарпатті на 1294 села — 9 міст і 18 містечок. Відповідно абсолютна більшість населення (в Галичині навіть на початку ХХ ст. — 88,45 %, у Закарпатті наприкінці ХІХ ст. — 85 %) мешкала в селах і лише незначна частина в нечисленних містах (у Закарпатті наприкінці ХІХ ст. — 7 %).

Таку ж саму картину являла собою професійна структура населення. Більшість самодіяльного населення була зайнята в сільському господарстві (в Галичині у 1900 р. — понад 80 %, у Буковині — 71,3, у Закарпатті — 85 %). Питома вага самодіяльного населення, зайнятого в промисловому виробництві, була мізерною. В Галичині у 1900 р. вона становила 5,8 %. У Буковині в промисловості й ремеслі тоді було зайнято близько 11 % населення, в Закарпатті у промисловості й на транспорті — 10 %.

Стосовно українського населення: понад 90 % його мешкало в селах і було зайнято в сільському господарстві. В містах українці за кількістю перебували здебільшого на третьому місці (після євреїв та поляків у Східній Галичині, євреїв і німців у Буковині, євреїв і угорців у Закарпатті).

Адміністративне поєднання етнічно змішаних територій згодом породило чимало складних проблем у сфері міжетнічних взаємин.

Реформування народного господарства та суспільного устрою

Оволодіння Габсбургами західноукраїнськими землями спричинило нову ситуацію в їх політичному, економічному, соціальному й культурному розвитку. Хронологічно воно збіглося з початком реформ освіченого абсолютизму, здійснюваних імператорами Марією Терезою та Йосифом II в 70 — 80-х рр. ХVІІІ ст. Їх головним завданням було пристосування абсолютної монархії до дедалі зростаючих ринкових відносин та нових тенденцій суспільного життя. Досягти цього передбачалося посиленням державної централізації та підпорядкуванням правлячій династії усіх ділянок життя держави і суспільства.

У ході реформ дворянство було усунуте від керівництва місцевою адміністрацією, а натомість запроваджено управління за допомогою державних чиновників. Упорядковано систему обліку й контролю, проведено перші статистичні переписи земельних володінь і населення, скасовано внутрішні митні кордони і численні збори, запроваджено податок із доходів. У галузі економіки проводилася політика протекціонізму, заохочувався розвиток промисловості й

торгівлі, в'їзд до країни іноземних спеціалістів. Змінено систему комплектування війська: запроваджено обов'язкову військову повинність (їй не підлягали тільки дворяни й особи інтелігентних професій) та централізований набір рекрутів.

З метою підвищення продуктивності землеробства та зростання кількості населення, що, згідно з тогочасними економічними теоріями (наприклад, фізіократів), вважалось найважливішими передумовами піднесення могутності держави, реформовано аграрні відносини. Імператриця Марія Тереза видала ряд законів (патентів), згідно з якими проведено опис та оцінку земельних угідь, дещо обмежено й унормовано селянські повинності на користь дідичів, обмежено право останніх чинити суд над кріпаками.

Радикальніші зміни передбачали реформи її наступника — Йосифа II. Патентом від 5 квітня 1782 р. він скасував особисту залежність селян від дідичів і надав їм елементарні громадянські права: одружуватися без згоди пана, переселятися, обирати професію, передавати своє майно у спадщину, навчати дітей грамоти у школі або ремесла у місті. Патент від 16 червня 1786 р. обмежив панщину до трьох днів на тиждень. Інший патент (9 серпня 1786 р.) зобов'язав селян, які відробляли менш як три дні панщини на тиждень, виконувати на панському полі додаткові роботи під час жнив та сінокосу (літні помічні дні) за невелику плату, але в межах узаконеної тижневої норми — не більше трьох днів. 1787 р. складено перший земельний кадастр (Йосифинську метрику). Тоді ж землі селянського користування (рустикальні) були відокремлені від панських (домінікальних) і дідичам заборонено самовільно розпоряджатися ними. Селяни одержали право спадкового користування своїми наділами. Неподільну владу дідичів над підданими обмежували урядова заборона бити селян (1788), надання їм права вільного продажу продуктів свого виробництва, права скаржитися на панів (1781), а сільським громадянам — права самоврядування (1784).

Вершиною реформаторської діяльності Йосифа II став «урбаріальний» патент від 10 лютого 1789 р., який проголошував скасування панщини та заміни її чиншем, розмір якого залежав від прибутків селянського господарства. Селянинові мало залишатись 70 % його прибутку, 12,2 — йти на державні податки, а 17,8 % — на чинш дідичеві. Для Галичини встановлювалася зменшена норма державного податку: 8,3 % селянського прибутку від землі.

Значні зміни внесено в життя церкви: її підпорядковано

державі. Дещо послаблено монополію католицької церкви за рахунок усунення обмежень і дискримінації некатолицьких конфесій (1781). Ліквідовано частину монастирів, з майна яких утворено так званий релігійний фонд для благодійних цілей. Держава взяла на себе підготовку й утримання священнослужителів та відкрила їм широке поле діяльності над моральним вихованням молоді в навчальних закладах. Окремим законом зрівняно в правах євреїв.

Важливі зміни відбулися в системі освіти. Вперше шкільну освіту переведено на державний кошт. Згідно з шкільною реформою 1774 р. в містечках і великих селах створювалися початкові школи («тривіальні»), в окружних центрах — «головні», а в центрах провінцій — «нормальні», в яких велася також підготовка вчителів. Колишні монастирські середні школи перетворено на гімназії. Роботу освітніх закладів нормували державні навчальні програми та обов'язкові підручники.

Усі ці реформаторські заходи були радикальними для свого часу і відповідали суспільному прогресу. Але централізаторсько-абсолютистські тенденції та бюрократичний спосіб їх проведення спричинили загострення суспільно-політичних суперечностей у країні. Реформи нашкодили на опір різних сил, і, врешті-решт, частина з них (насамперед у сфері аграрних відносин, як, наприклад, урбаріальний патент 1789 р.) була скасована самим Йосифом II та його наступниками.

Відхід від реформаторського курсу, який почався в країні після смерті Йосифа II, тривав майже до середини XIX ст., коли уряд з метою опанувати внутрішньополітичну ситуацію, яка склалася на той час, розпочав новий виток реформ. 1846 р. рядом законодавчих актів внесено часткові зміни в аграрні відносини у Галичині: скасовано літні помічні дні й візницьку повинність селян, дещо зменшено панщину, селянам надано право вільно розпоряджатися земельними наділами (продавати, передавати у спадщину, заставляти до 2/3 їх вартості), оскаржувати дії дідичів у адміністративних органах.

Радикальніші реформи почалися під час революції 1848 р. Тоді імператорським патентом від 17 квітня 1848 р. оголошено звільнення селян від панщини та інших повинностей на користь дідичів у Галичині. З 1 липня 1848 р. дію патенту поширено на Буковину. Згідно з ухвалою Угорського сейму (березень 1848 р.), підтвердженою згодом імператорським патентом (2 березня 1853 р.), стало вільним і селянство Закарпаття. За звільнення селян дідичі згодом одержали великий вчкуп і, крім того, поступово заволоділи майже всіма лісами

і пасовищами. Скасування панщини остаточно ліквідувало юридичну залежність селянина від панського двору. Селяни також стали власниками наявної у їхньому користуванні землі. Завдяки цьому селянство перетворилося на самостійну суспільну силу, а згодом — і на важливого чинника політичного життя.

Революція поклала початок демократичним реформам у суспільному житті. Конституційною грамотою від 25 квітня 1848 р. Австрія була проголошена конституційною монархією, в якій законодавчу владу мали виконувати спільно імператор і парламент, декларовано демократичні свободи (свободу особи, совісті й віросповідання, друку, зборів, організацій, гласність суду, відповідальність міністерств перед парламентом тощо), усім народам гарантовано непорушність їх національності й мови. 22 липня 1848 р. у Відні був скликаний загальноімперський парламент (рейхстаг), який, переїхавши восени 1848 р. до м. Кромержижа, зайнявся підготовкою конституції. Був вироблений її проект, яким передбачалося перетворення Австрійської монархії у федерацію вільних і рівноправних націй. Проте в умовах спаду революції уряд 7 березня 1849 р. розпустив парламент, а за кілька днів до того (4 березня) оголосив так звану октройовану (даровану зверху) конституцію від імені нового імператора Франца-Йосифа I. Нею в Австрії відновлено централізовану монархію, щоправда, все-таки декларувавши національну рівноправність. Ця конституція, однак, фактично не набула чинності і 1851 р. була скасована.

Почалася дев'ятилітня епоха неоабсолютизму, яка характеризувалась відновленням необмеженої влади імператора та зведенням до мінімуму реформаторської діяльності. Лише частково було підтверджено аграрне законодавство революції 1848 р. 1859 р. був виданий закон про свободу промисловості. Громадянські права й свободи обмежувались, було відновлено цензуру. Певне значення мала реформа освіти, спрямована на модернізацію навчальних закладів. Був проголошений принцип загальної початкової освіти для дітей віком від 6 до 12 років. Однак освіта знову підпорядковувалася завданням уніфікації й германізації. В системі освіти перевага надавалась німецькій мові. Навчання національними мовами допускалось тільки в початкових школах.

Новий цикл конституційних реформ почався в Австрії у 60-х рр. У результаті їх проведення було поступово ліквідовано неоабсолютистський режим і відновлено конституційно-парламентське правління. Початок цьому процесу поклав документ від 20 жовтня 1860 р., відомий під назвою

Федеративної конституції, згідно з яким передбачався розподіл законодавчої влади між імператором і рейхстагом та провінційними сеймами. А завершився він австро-угорським компромісом, згідно з яким Австрійська держава перетворилася на дуалістичну (двоїсту) Австро-Угорську імперію, і прийняттям грудневої конституції 1867 р., яка на півстоліття визначала політичний статус держави як конституційної монархії.

Конституція декларувала недоторканність особи, житла і власності, свободу слова й друку, право спілок і зборів, формальну рівність національностей і мов у школі, установах та громадському житті, надавала обмежену автономію окремим краям. Законодавчу владу представляв двопалатний парламент (рейхстаг), компетенцією якого були загальні питання державного життя, інші — передавались у відання крайових сеймів. Депутати рейхстагу і крайових сеймів обиралися чотирма куріями — великих землевласників, торгово-промислових палат, міст і сільських громад — на основі високого майнового цензу. Це майже на 50 років забезпечило перевагу в законодавчих органах, з одного боку, представників великої земельної власності та багатого міщанства, з другого — представників панівних і привілейованих націй. Куріальна система у виборах до рейхстагу була скасована під час виборчої реформи 1907 р., яка, запровадивши загальне, рівне, безпосереднє виборче право при таємному голосуванні, значною мірою сприяла демократизації політичного життя в країні. У виборах до крайових сеймів куріальна система збереглася аж до першої світової війни.

Утвердження ринкових відносин Здійснені урядом у різний час реформи створювали передумови для повільної, але неухильної еволюції господарства й суспільних відносин у західноукраїнському регіоні в напрямі до ринку і значною мірою сприяли цьому процесові. Водночас на цей процес впливали такі великі події європейської історії, як промисловий переворот у країнах Західної Європи, Велика французька революція, тривалі наполеонівські війни тощо.

Позитивний вплив реформ став відчутний уже в останній чверті XVIII ст., коли намітилося певне промислове пожвавлення, що супроводжувалося появою в краї ряду мануфактур. Проте незабаром, після смерті імператора-реформатора Йосифа II (1790), ситуація змінилася.

Побоюючись впливу ідей Великої французької революції, що були відчутні в багатьох країнах Європи, австрійський абсолютизм більш як на півстоліття відмовився від будь-яких економічних нововведень у країні, штучно гальмував появу

елементів ринкового господарювання і, навпаки, всіляко протегував всевладдю дідичів й поблажливо трактував порушення ними аграрного законодавства. Все це зумовило тривале економічне відставання імперії Габсбургів, особливо її окраїн, і поступове перетворення її поряд з Пруссією та Росією в опору консерватизму в Європі.

Протягом першої половини ХІХ ст. основою економіки краю залишалось сільське господарство, головним чином землеробство. Більше половини земельних угідь належало дідичам і казні, менше — селянським господарствам. Традиційно невисокий рівень агрокультури супроводжувався низькими врожайми, особливо в селянських господарствах. Уповільненими темпами розвивалось і тваринництво. Переважно натуральне панщинне сільське господарство західноукраїнських земель, будучи нерентабельним, занепадало.

Шукаючи виходу, більшість дідичів удавалася до екстенсивних методів господарювання: розширення своїх володінь за рахунок селянських земель і посилення експлуатації селян (збільшення різних повинностей селян, насамперед панщини, яка практично відбирала у них більшу частину робочого часу). Позаекономічний примус, повсякчасне насильство вели, однак, до поступового розорення й деградації селянських господарств, підриваючи тим самим основи і панських дворів та спричиняючи різке загострення соціальних суперечностей на селі.

Водночас частина великих латифундистів з низинних землеробських районів, втягуючись у процес ринкових перетворень, почала дедалі частіше вдаватися до використання вільнонайманої праці і пристосування сільськогосподарського виробництва до потреб внутрішнього і зовнішнього ринку. Почала поліпшуватися культура землеробства, важливими елементами якої стали збільшення посівів вівса, льону і конопель, розширення площ, відведених під вирощування картоплі, конюшини і частково люцерни, цукрових буряків, а на Буковині і Закарпатті та деяких місцевостях Галичини (на Покутті та Південному Поділлі) — кукурудзи. Із запровадженням цих культур трипшля замінялося п'яти-, шести-пільними сівозмінами з повною ліквідацією парових полів. Поліпшувався обробіток землі, поширювалося їх угноєння, подекуди застосовувалося вапнування та меліорація. Все це сприяло підвищенню врожайності сільськогосподарських культур (з 6 ц озимих і 4 — 5 ц ярих у середньому до 10 — 11 ц з гектара в кращих господарствах).

Відбувалися зрушення і в тваринництві. В багатих

панських дворах займалися розведенням кращих порід худоби. Зростало поголів'я великої рогатої худоби, яку у значних кількостях (60 — 70 тис. голів щорічно) продавали на ринках Відня й Оломоуца. Набуло поширення тонкорунне вівчарство, і на західноєвропейський ринок значними партіями надходила вовна з Галичини.

Проте раціональні методи ведення землеробства і тваринництва захопили дуже вузький прошарок найбільш діяльних великих землевласників й істотного впливу на загальний доволі низький рівень цих галузей справити не могли. В 40-х рр. XIX ст. фільварково-панщинне сільське господарство західноукраїнських земель було неспроможним протистояти на міжнародному ринку товарному сільському господарству Заходу.

Реформаторські заходи зумовлювали виникнення передумов для розвитку промислового виробництва краю. Уже під час промислового пожвавлення останньої чверті XVIII ст. тут виник ряд мануфактур. Після деякого застою, що мав місце у першій чверті XIX ст., у 30 — 40-х рр. знову намітилося промислове піднесення — мануфактурне виробництво досягло свого апогею. На початку 40-х рр. на західноукраїнських землях діяло близько 250 мануфактур, серед них до 40 залізобудовних і металообробних, 10 скляних, 3 керамічних, 20 папірних, 15 друкарських, 10 текстильних, 10 шкіряних, 2 тютюнових, 15 соляних, 7 цукроварень, понад 30 лікеро-горілчаных. Та найпоширенішими промисловими галузями стали домашнє виробництво полотна й гуральництво.

Мануфактури виникали переважно в панських і частково в державних маєтках. На них використовувалася здебільшого примусова ручна праця панщинних селян, запроваджувалися водяні колеса і кінні приводи. Характер розкиданих мануфактур мали сільські ремесла і домашня промисловість. Роль міських мануфактур з найманою робочою силою залишалась незначною. Більшість міст і містечок була промислово нерозвинutoю, мала аграрний характер. 1849 р. найбільшими містами Галичини були Львів (68 тис. населення), Чернівці (18 тис.), Броди (18 тис.), Тернопіль (16 тис.). Найбільші міста Закарпаття — Ужгород, Мукачеве та Мармарош-Сигет — мали по 6 — 7 тис. населення. Міста великого промислового значення не мали. Вони були адміністративними й торгово-ремісничими осередками. Переростання мануфактурної промисловості у фабричну гальмували дискримінаційні заходи уряду (адміністративні обмеження, непромірно високі податки тощо) та вселаддя великих землевласників.

Прогресуюче втягнення, хоча й дещо повільне, панських

маєтків і селянських господарств у ринкові відносини, зростання мануфактурного виробництва, розвиток міських та сільських ремесел і домашніх промислів, спорудження широкої мережі кам'яних шляхів та скасування різних обмежень щодо діяльності купецтва сприяли поживленню торгівлі на західноукраїнських землях та їх включенню до світової системи торговельних відносин. У першій половині XIX ст. основною формою організації торгівлі були ярмарки і щотижневі торги, які відбувалися у 59 містах та 142 інших населених пунктах. Водночас зростало значення щоденної торгівлі, яку вели понад 2 тис. постійно діючих торговельних закладів, у тому числі близько 150 — у Львові.

Посилились економічні зв'язки, насамперед внутрішні, із західними провінціями Австрійської монархії, а також зовнішні — через чорноморські порти — з іншими країнами. Провідну роль у зовнішній торгівлі відіграло купецтво «вільного торгового міста» Бродів, яке зосередило в своїх руках торгівлю між Австрією і Росією, якоюсь мірою взагалі між Заходом і Сходом. Основні позиції у зовнішній торгівлі тримали, як і раніше, купці вірменського, єврейського і грецького походження. Головними статтями експорту були продукти сільського господарства, ліс, сіль і лише невеликою мірою — вироби ремесла і мануфактурної промисловості (здебільшого полотно). Ввозилася переважно промислова продукція, а також худоба, яка після відгодівлі надходила на західні ринки. Економічно відсталі західноукраїнські землі тільки-но входили до світової системи економічних зв'язків, тоді як країни Західної Європи та західні провінції Австрії вже перебували на стадії інтенсивного індустріального розвитку. За таких умов західноукраїнські землі перетворювалися в аграрно-сировинний додаток і ринок збуту для молодшої фабричної промисловості Заходу.

Розвиток господарства в умовах економічної відсталості краю не справив помітного впливу на соціальну структуру суспільства. Основною масою населення залишалося залежне від великих землевласників селянство. Процес зародження середнього стану і вільнонайманих робітників тільки починався.

Вирішальну роль у переведенні народного господарства на рейки ринкових відносин відіграла аграрна реформа 1848 р. Незважаючи на її обмежений характер (скасування панщини за викуп) та збереження значних залишків старого ладу (всесилля великих землевласників, системи відробітків), вона все ж відкрила шлях до вільного підприємництва і формування ринку вільнонайманої робочої сили. Цим самим було ство-

рено передумови для зростання товаризації сільського господарства й здійснення промислового перевороту.

Невідворотні зміни відбувалися в сільському господарстві — провідній галузі економіки краю. Великі землевласники (у Східній Галичині їх було близько 2 тис.) після реформи зберегли за собою понад 40 % земельних угідь краю. Проте зберігши на деякий час свої давні позиції, великі латифундії згодом почали їх втрачати, а їх земельні володіння стали переходити у власність підприємців, різних компаній, банків, багатих селян. Тисячі панських фільварків почали здаватися в оренду власникам торгового і лихварського капіталу. Кількість заможних землевласників поступово зменшувалася, зростав прошарок великих землевласників, у руках яких концентрувалося дедалі більше землі.

На селі посилювався процес майнового розшарування селянства. Кількість селянських господарств внаслідок їх дроблення постійно зростала, а їх земельні володіння неухильно зменшувалися. На рубежі XIX — XX ст. у краї було від 4,5 до 5 % економічно міцних заможних селянських господарств і близько 90 % — малоземельних та безземельних господарств. Вони володіли відповідно понад 27 % і близько 40 % землі. Значна частина землі дрібних господарств, що розорювались, йшла на продаж.

Після скасування панщини панські фільварки, дедалі частіше використовуючи вільнонайману працю, ще довго не відмовлялися від відробітків колишніх своїх підданих за різні послуги (оренду землі, користування лісом і пасовищами, допомогу продуктами і грошми тощо). Проте наприкінці XIX ст. вільнонаймана праця як більш ефективна одержала перевагу над відробітками.

З метою підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва, насамперед у великих маєтках, а згодом і у селянських господарствах, почалося поступове впровадження в землеробство сільськогосподарських машин та поліпшених знарядь праці (вдосконалених залізних плугів і борін, культиваторів, сівалок, косарок, жниварок, кінних грабель, молотарок, віялок, січкарень). Вживали заходів також для інтенсифікації виробництва: традиційне трипільля поступово замінювалося прогресивними системами сівозмін, почали більш-менш систематично вноситися в ґрунт органічні, а подекуди й мінеральні добрива, провадилося дренажування ґрунтів, меліоративні роботи. В тваринництві поліпшувалося ветеринарне обслуговування, удосконалювалася племінна справа.

Водночас набула поширення пропаганда агротехнічних

знань. З'явилися навчальні заклади сільськогосподарського профілю (наприклад, сільськогосподарська школа в Дублянах). Активізувало свою діяльність створене ще в 40-х рр. у Львові Господарське товариство. Почала видаватися сільськогосподарська література. На пропаганду сільськогосподарських знань стали виділятися кошти з крайового бюджету. По селах почали організовуватися сільськогосподарські гуртки.

Переорієнтації великих господарств на ринок сприяли новозасновані банки: Крайовий банк, Рільничо-кредитний заклад, Буковинський задатковий банк, Дрібновласницький державний іпотечний банк та ін.

Еволюція сільського господарства в напрямі до ринку в панських маєтках відбувалася швидше, ніж у селянських господарствах, які продовжували зберігати переважно напівнатуральний характер. Змінити ситуацію на краще була покликана селянська постачально-збутова кооперація, яка, враховуючи збільшення попиту зростаючого міського населення в усій Європі на м'ясо-молочні продукти, організувала торгівлю ними. У Львові була утворена «Народна торгівля» (1883) з філіалами у різних містах та сотнями крамниць. А напередодні Першої світової війни провідному українському кооперативному об'єднанню Галичини — Крайовому ревізійному союзу у Львові — через спеціалізовані кооперативні союзи було підпорядковано уже близько 600 кооперативів. Крім того, близько 100 кооперативів налічувалося ще в Руському ревізійному союзі. Існувало кількасот українських кооперативів, не об'єднаних у ці союзи. Всього в Галичині (1913) діяло лише українських 1,3 тис. кооперативів, близько 200 українських кооперативів на Буковині й кілька на Закарпатті. Крім українських діяли польські й угорські кооперативи. Кооперативні спілки, скуповуючи у своїх членів сільськогосподарську продукцію і постачаючи їх добривами, машинами, сортовим насінням, зумовлювали розклад патріархальної залежності селянських господарств, сприяли прилученню їх, особливо заможніших, до ринкових відносин.

Перебудова організації сільськогосподарського виробництва на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. дала можливість підвищити врожайність зернових на 20 — 25 %. Завдяки цьому та значному розширенню посівних площ за півстоліття майже у 1,5 раза зросла продукція землеробства. Але у зв'язку зі зростанням за цей час у 1,8 раза населення краю її вистачало лише на його харчування. Загалом сільське господарство краю залишалось екстенсивним, низькопродуктивним, втрачало свої експортні можливості. Водночас за рахунок зростання у 2,7 — 2,9 раза населення,

зайнятого в сільському господарстві, знижувалася продуктивність праці у цій галузі. В краї зростало відносне аграрне перенаселення, збільшувалася кількість селянських господарств, які опинялися на межі розорення. Ускладнювало ситуацію процвітанню лихварства.

У пошуках кращих умов життя значна частина селян Закарпаття уже з 70-х рр., а Східної Галичини і Буковини — з 90-х рр. ХІХ ст. емігрувала в інші країни (США, Бразилію, Канаду, Аргентину), на Наддніпрянську Україну та на Балкани. До Першої світової війни з цих земель виїхало і поселилося за океаном близько одного мільйона чоловік. Крім того, кількості тисяч селян щороку виїздило на сезонні сільськогосподарські роботи до інших країн, насамперед до Німеччини.

Проте ні постійна, ні сезонна еміграція не змогли істотно поправити ситуацію в західноукраїнському селі. Там зростала армія безробітних, жебраків, бродяг. Сільське населення дедалі пауперизувалось, пролетаризувалось.

Поступово розвивалося промислове виробництво. У перші два десятиліття після реформи були зроблені перші кроки на шляху становлення фабрично-заводської промисловості. Проте вони спершу не знаходили належної підтримки ні у місцевих великих землевласників, ні у крайової адміністрації, ні у центрального уряду. Не були зацікавлені у її розвитку й західні провінції імперії. Навпаки, з побудовою широкої мережі залізниць у краї у 60 — 70 рр. з них туди ринули дешеві фабричні вироби, які ще більше ускладнили становище місцевих виробників.

Становлення фабрично-заводської промисловості як окремої народногосподарської галузі на західноукраїнських землях відбулося в останні три десятиліття ХІХ ст. Однак там переважали дрібні підприємства. Великих фабрик і заводів з сотнями робітників були одиниці. Фабричне виробництво охопило лише окремі галузі, переважно ті, які займалися добуванням, первинною переробкою сировини: лісопильну, нафто- і озокеритодобувну, соледобувну, паперову, тютюнову, цегельну, металообробну. Інші галузі розвивалися слабо.

Наприкінці ХІХ ст. на західноукраїнські землі широким потоком ринув іноземний капітал (австрійський, німецький, англійський, французький та ін.), який створював великі компанії, заволодівав цілими галузями промисловості, оптовою торгівлею, банками. На початку ХХ ст. змінилося на краще ставлення місцевої адміністрації до потреб фабрично-заводської промисловості: розширено її кредитування, звільнено від податків. Це сприяло деякому промислового піднесенню

у першому десятилітті ХХ ст.: у той час у краї функціонувало кількасот промислових підприємств з майже 50-тисячним контингентом робітників. Але скоро (на початку другого десятиліття) воно змінилося застоєм і спадом ділової активності. А Перша світова війна взагалі завдала промисловості краю непоправної шкоди.

Входження до системи ринкових відносин зумовлювало зміни в сфері торгівлі. Відпадала потреба в багатолюдних кількадечних ярмарках, щотижневих торгах. Роздрібна й оптова торгівля набувала постійного щоденного характеру. Оптова торгівля дедалі зосереджувалася в руках іноземних компаній. У системі міжнародного поділу праці за західним регіоном України остаточно закріпилася роль постачальника сільськогосподарської сировини та напівфабрикатів і ринку збуту готових фабричних виробів Заходу. Напередодні Першої світової війни понад 90 % експорту із краю становила сировина і лише кілька відсотків — фабрикати, які вивозилися переважно на Балкани, натомість в імпорті фабрикати становили 80 %.

У західні провінції Австро-Угорщини, Німеччину та інші країни й далі вивозилося багато продукції тваринного походження, птахівництва, шкірсировини, масла, жирів, яєць. На рубежі ХІХ — ХХ ст. поза межі краю експортувалось щорічно близько 50 тис. голів великої рогатої худоби та 300 тис. голів свиней. Зросли обсяги фруктів на вивіз. Селяни-бойки із Верхнього Синьовидного скуповували фрукти по всій Галичині й Буковині і продавали їх у Будапешті, Відні, навіть у Парижі. Збільшилося вивезення нафти і нафтопродуктів, озокериту, лісу, пиломатеріалів, харчової і калійної солі. Багато лісу і продукції вивозилося на Наддніпрянську Україну. У взаємній торгівлі західних і східних земель України зростала роль Дністра.

З Наддніпрянської України ввозилася переважно худоба, яка після відгодовування продавалася на ринках західних провінцій імперії, коні, вовна, інша продукція тваринництва, хутро, риба, цукор. Із Заходу імпортувалися промислові вироби: предмети побуту, машини й обладнання, хімікати, мінеральні добрива, цемент, кам'яне вугілля, чорні й кольорові метали.

У процесі утвердження ринкових відносин зростали міста Львів, Дрогобич, Станіслав, Стрий, Коломия, Тернопіль, Чернівці, Мукачеве та ін. Змінювалася й соціальна структура суспільства — формувалися середній клас і клас вільнонайманих робітників.

хідноукраїнських землях, яке, з одного боку, визначалось мінливою політикою центрального уряду, з другого — зазнавало впливу тогочасних філософських і політичних ідей Заходу та визвольних рухів. На початках його активізація була пов'язана з утвердженням толерованих і навіть насаджуваних урядом ідей Просвітництва. В останній чверті XVIII ст. осередком просвітницької діяльності став Ужгород, у навчальних закладах якого (так званій нормальній школі, яка згодом почала готувати вчителів для народних шкіл, гімназій, духовних семінарій), підтримуваних греко-католицьким єпископом А. Бачинським, здобуло освіту чимало закарпатських учених і письменників просвітницького напрямку, серед яких — І. Базилович, І. Фогорашій, В. Довгович, М. Лучкай та ін.

З 80-х рр. XVIII ст. важливим центром просвітницьких ідей став Львів. У відкритому тут 1784 р. університеті працювали відомі представники Просвітництва — професори І. Мартинович, М. Куральт, І. Фесслер, А. Гільтенбранд, Г. Уліх, П. Лодій, які виступали з гострою критикою залишків середньовіччя, проти расової та релігійної дискримінації, за ліквідацію нерівності між людьми, вільний розвиток науки, поширення освіти, апелювали до розуму, орієнтували на суспільно корисну діяльність. Просвітницькі ідеї знаходили сприятливий ґрунт у середовищі української студентської молоді, яка проходила українськомовний трирічний курс навчання у створеному при університеті так званому Руському інституті (Studium Ruthenum).

З початком 90-х рр. XVIII ст. західноукраїнські землі стали ареною поширення ідей Великої французької революції і визвольного повстання під проводом Т. Костюшка в Польщі. Уряд, наляканий їх відлунням у країні, незабаром посилив реакційний курс і став суворо переслідувати поширення ідей Просвітництва, у зв'язку з чим частина західноукраїнської інтелігенції, вихована в дусі цих ідей (серед неї — закарпатці І. Орлай, М. Балудянський, В. Кукольник, П. Лодій, львів'янин Ф. Зінгер та ін.), покинула межі Австрійської монархії і виїхала до Росії. Піднесення визвольних рухів у Європі 20 — 30-х рр. XIX ст. дало поштовх новій хвилі поширення ідей Просвітництва на західноукраїнських землях, яке тепер почало набувати національних рис.

Проте відмова Габсбургів від реформаторського курсу освіченого абсолютизму, а згодом включення Австрії після

розгрому Наполеона в Священний союз визначили поступове перетворення її в поліцейсько-бюрократичну державу, заповідник консерватизму. Щодо окраїн, у тому числі західноукраїнських земель, офіційний Відень послідовно проводив централізаторську внутрішню політику. Уряд князя К. Меттерніха, який понад чверть століття правив країною, запровадив суворий поліцейський режим, душив найменші прояви вільної думки, здійснював курс на нівеляцію національної самобутності й асиміляцію підневільних народів.

Українська мова зазнавала дискримінації, не маючи доступу ні в громадсько-культурну сферу, ні в школу. Натомість насаджувалася чужа й незрозуміла народіві німецька мова. Водночас, керуючись принципом «поділяй і владарюй», Габсбурги надавали певні привілеї польській, румунській і угорській верхівці, яка мала служити їхньою опорою в краї. Внаслідок цього паралельно з онімечуванням відбувався швидкоплинний процес полонізації Східної Галичини, румунізації Північної Буковини і мадяризації Закарпаття. Спільними зусиллями абсолютистський уряд і панівний клас — дворянство намагалися приспати етнічну свідомість місцевого населення, обмежити його контакт з Наддніпрянщиною, вбачаючи в духовному єднанні українців обабіч Збруча загрозу для свого панування.

Та незабаром меттерніхівський режим став виявляти свою неспроможність, і йому почав протистояти широкий фронт опозиційних сил.

З 30-х рр. визначний вплив на суспільно-політичне життя краю почали справляти ідеї романтизму, польського та слов'янських національно-визвольних рухів. У нього включалися дедалі ширші суспільні верстви, особливо студентська й учнівська молодь. Демократизувалась й ідеологія руху, яка чимдалі орієнтувалася на народні маси, передусім — на селянство (кількісно найбільшу верству населення). Після поразки збройного повстання 1830 — 1831 рр. у Королівстві Польському з ініціативи його учасників у Східній Галичині було створено ряд польських таємних політичних організацій, що розгорнули пропаганду антиабсолютистських і республіканських ідей серед різних верств населення.

До цього підпільного руху включилася значна частина української молоді. В окремих таємних організаціях набула поширення ідея об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку. Наприкінці 30-х — на початку 40-х рр. розгалужене підпілля в Галичині було ліквідоване. Проте в середині 40-х рр. революційна пропаганда в Східній Галичині відновилась. Її проводили тепер польські революціонери

Е. Дембовський, Ю. Госляр, М. Мазуркевич та ін. Вони закликали народ до боротьби проти австрійського абсолютизму, за відновлення незалежної Польщі, встановлення влади народу, ліквідацію соціального й національного гноблення. Діяльність демократичного підпілля сприяла тому, що передові ідеї епохи — ідеї свободи, рівності, демократії — проникли у свідомість широких верств населення, зумовлювали залучення до визвольної боротьби нових сил.

Революція 1848—1849 рр. захитала абсолютистський режим в Австрії, поклала край меттерніхівській бюрократично-поліційній системі і відкрила шлях демократичним перетворенням у країні. Однак нависла загроза розпаду імперії спонукала правлячі кола шукати опори для протидії відцентровим силам — централістським національно-державницьким устремлінням угорців та поляків — у слов'янських, у тому числі українському, національних рухах. Їх керівники в душі новомодних ідей австрославізму виношували плани перетворення Австрії у Федерацію рівноправних слов'янських народів на правах автономії і забезпечення їх вільного національного розвитку. Ці обставини змушували Відень певною мірою йти назустріч їхнім політичним вимогам. Це сприяло легітимізації, організаційному зміцненню й політизації національного руху українців, які з конституційною федеративною Австрією могли пов'язувати більше надій, ніж з перспективою відновлення державної незалежності Польщі й Угорщини, де їм загрожувала повна денационалізація.

Та, вистоявши під натиском революційної бурі, правлячі кола швидко втратили інтерес до українців і в умовах неоабсолютизму 50-х рр. пішли на зближення з угорським і польським дворянством. У 60-х рр. цей процес завершився перетворенням Австрії на дуалістичну Австро-Угорську імперію та наданням обмеженої крайової автономії Галичині. Це фактично означало передачу адміністративної влади в краї польській аристократії, спричиняло нове ущемлення національних прав українського населення. За таких умов декларовану Федеративною конституцією 1860 р. рівність національностей західним українцям необхідно було обстоювати у тривалій, важкій боротьбі.

Національне відродження.
«Руська трійця»

Процеси в політичній, економічній і соціальній сферах, нові явища в громадсько-

політичному й духовному житті сприяли відновленню на західноукраїнських землях перерваної багатовіковим іноземним поневоленням традиції самостійного громадсько-

культурного, а згодом і громадсько-політичного життя — національного відродження. Його важливою передумовою стало формування української національної інтелігенції. Перші покоління нової інтелігенції були майже виключно з середовища греко-католицького духовенства. Вона в результаті реформ та інших урядових заходів наприкінці XVIII ст. (створення релігійного фонду підтримки сільських священників, заснування духовної семінарії для уніатів у Відні 1774 р., відкриття греко-католицької духовної семінарії у Львові 1783 р., створення при Львівському університеті, відкритому 1784 р., так званого Руського інституту) здобула можливість поліпшення свого матеріального й освітнього рівня. Завдяки цьому чимало представників греко-католицького духовенства піднялося до сприйняття нових ідейних віянь доби. Саме з його рядів як найбільш освіченої суспільної верстви вийшли перші будителі національної свідомості західних українців.

Перша хвиля національного відродження в Галичині була пов'язана з діяльністю перемишльського культурно-освітнього осередка, що сформувався навколо єпископів Михайла Левицького та Івана Снігурського у 20—30-х рр. XIX ст. До цього осередка входили Іван Могилянський, Іван Лаврівський, Йосиф Левицький та ін. Учасники гуртка виявляли великий інтерес до вітчизняної історії, до життя народу, його мови й усної творчості, чимало зробили для піднесення українського шкільництва. І. Могилянський був автором першої в Галичині «Граматики» української мови (початок 20-х рр.) і наукового трактату «Відомість о руськім язичі». В них він спростував хибні в ті часи уявлення про український народ та його мову і аргументовано визначив його як один з реально існуючих східнослов'янських народів з власною мовою, поширеною на всіх (східних і західних) українських землях. Однак свідомо ставши на національний ґрунт і схилиючись до народної стихії, діячі гуртка все ж продовжували дотримуватися застарілих поглядів на мову та намагались «очищати» народну мову й наближати її до старої книжної. Поряд з перемишльським гуртком вивченням історії рідного краю, збиранням українських старожитностей займалися деякі представники духовенства у Львові: Михайло Гарасевич, Модест Гриневецький та ін.

Інтерес до національної історичної спадщини й мови та усної народної творчості почали виявляти й представники духовенства на інших західноукраїнських землях. Іоаннікій Базилович, чернець Мукачівського монастиря, став автором першої наукової праці з історії Закарпаття — «Короткого

нарису фундації Федора Коріатовича» (Кошиці, 1799—1805 pp.), в якій документально обґрунтував автохтонність закарпатських русинів як невід'ємної частини східного слов'янства. Згодом (1843) фундаментальну шеститомну «Історію карпатських русинів» створив відомий учений-славист і церковний діяч Михайло Лучкай. Він був також автором першої на західноукраїнських землях друкованої порівняльної «Граматики слов'яно-руської мови» (Буда, 1830 р.), в якій подібно до перемишльських діячів висловлювався за церковно-слов'янську мову в її карпато-українській редакції як літературну мову закарпатських українців. На Буковині першу спробу друкувати українські народні пісні кириличною азбукою зробив Іван Велигорський (1806). Проте наступні діячі на буковинській літературній ниві Гаврило Продан і Василь Фарлеєвич продовжували вживати застарілу книжну мову. Перша друкована на Буковині світська книжка «Псалми» В. Фарлеєвича (1846) була написана, за висловом Юрія Федьковича, «мовою ченців XII ст.».

У 30—40 pp. центром національного руху стає Львів, де діє громадсько-культурне об'єднання романтиків «Руська трійця». Засновники об'єднання — Маркіян Шашкевич (1811—1843), Іван Вагилевич (1811—1866) та Яків Головацький (1814—1888), у той час студенти Львівського університету і одночасно вихованці греко-католицької духовної семінарії. Вони глибоко переживали територіальну розчленованість України і широко вболівали над гіркою долею народу. Їх наснажували нові ідейні віяння (романтизм), приклад літературних сил Наддніпрянщини, поступу національного відродження слов'янських народів, а також національно-визвольні змагання поляків.

Засновники об'єднання, вбачаючи своє головне завдання в тому, щоб за допомогою друкованого слова та літературної творчості рідною мовою «підняти дух народний, просвітити народ», відкрити йому світ, допомогти йому усвідомити «гідність свою і свою силу» і тим самим підтримати і продовжити на галицькій землі справу, розпочату літературними діячами Наддніпрянської України, підпорядкували вирішенню цього завдання усю свою багатогранну, багато в чому піонерську діяльність. Вони займалися збирацькою, дослідницькою, видавничою й публіцистичною діяльністю в сфері значного комплексу гуманітарних дисциплін (народознавства, фольклористики, мовознавства, пам'яткознавства, джерелознавства, археографії, історіографії, літературознавства), а також літературно-художньою та перекладацькою творчістю. Новаторським підходом були позначені

їхні виступи за утвердження національної літератури живою розмовною мовою і створення цією мовою шкільних підручників (наприклад, «Читанка» М. Шашкевича), проти латинізації письменства (брошура «Азбука і abecadfo» М. Шашкевича), спроби впровадження рідної мови в повсякденний ужиток інтелігенції, църковні проповіді, оспівування в літературних творах патріотизму, поетизація героїчних сторінок національної історії.

Визвольні мотиви у сконцентрованому вигляді знайшли своє відображення в підготовлених «Руською трійцею» альманахах. Особливо відзначався цим рукопис «Зорі» (1834), який через цензурну заборону не побачив світу. Цими ж мотивами, хоч і в дещо приглушеному звучанні (з огляду на цензуру), наскрізь пронизана і славнозвісна «Русалка Дністрова» (1837). Ця перша народна книга, ластівка нової, демократичної культури на західноукраїнських землях, своєю формою (живою народною мовою, фонетичним правописом, «гражданським» шрифтом і ще більше своїм змістом), тяжінням до традицій власної державності та політичної незалежності, возвеличенням національно-визвольної боротьби, поетизацією народних героїв (Морозенка, Довбуша, Бойчука, подвигів козацтва, учасників гайдамацького руху) маніфестувала нескореність духу українського народу. Вона засвідчила усвідомлення неправомірності розчленування його території, живучість пам'яті про його колишню велич і могутність та принесені жертви у боротьбі за свободу, прагнення патріотичних сил до відновлення його суверенних прав та готовність до праці над його відродженням.

Сміливий виступ авторів одразу проти усіх авторитетів — політичного, соціального й літературного — дав підставу І. Франкові назвати цю книгу «явищем наскрізь революційним». Своїм змістом вона цілком відповідала тій місії, на яку чекав від спогадів про минуле М. Шашкевич: допомогти «воскресити в новій силі руську славу, руську власть!» Разом з тим це була перша в Україні книга, яка, за словами І. Франка, вказувала «далекий ясний образ свобідної всеслов'янської федерації в освіті і спільній роботі політичній». Появу «Русалки Дністрової» прихильно зустріли однодумці «Руської трійці». Її вітали визначні національно-культурні діячі України (М. Максимович, О. Бодяньський, І. Срезневський, Т. Шевченко, М. Костомаров), представники польської, чеської, сербської і хорватської громадськості. Незважаючи на цензурну заборону, «Русалка Дністрова» поряд із «Кобзарем» Т. Шевченка стала духовним орієнтиром національно-патріотичних сил західноукраїнських земель на тривалу перспективу.

Підсумком патріотичної діяльності «Руської трійці» стало формальне визначення основних програмних засад українського національного руху в публіцистичній статті Я. Головацького «Становище русинів в Галичині», опублікованій німецькою мовою під псевдонімом Гаврило Русин у німецькомовному «Щорічнику з слов'янської літератури, мистецтва і науки» (Лейпціг, 1846 р.). Цими програмними положеннями передбачалося піднесення українців Австрійської імперії до рівня інших національно відроджуваних слов'янських народів, звільнивши народні маси, передусім селянство, від гніту дідичів, бюрократії і лихварів, насамперед шляхом скасування панщини або заміни її чиншем; підняття середнього стану; піднесення промисловості, культури і законності шляхом поширення загальнокорисних знань рідною мовою; запровадження шкільної освіти рідною мовою; викладання української мови у вищих школах з метою підготовки кадрів інтелігенції, здатної працювати в українськомовному середовищі; розвитку літератури, культивування історичних традицій, заснування журналів.

Першими кроками діяльності в дусі цих програмних засад були видання братами Яковом та Іваном Головацьким альманаху «Вінок русинам на обжинки» (Відень, 1846—1847 рр.), який продовжував традиції «Руської трійці», поява в середовищі українських мішан Львова проекту заснування товариства «Руська матиця» для видання популярних книг для народу та його періодичного друкованого органу «Галицька пчела» (1847), похваллення праці духовенства над заснуванням українськомовних народних шкіл (1847).

Стаття Я. Головацького, як і загалом діяльність «Руської трійці», знайшла жвавий відгомін не тільки в Галичині, а й поза її межами. Її знали і схвалювали представники інтелігенції Буковини, серед яких поширювався також альманах «Вінок русинам на обжинки». Знайомство з діяльністю «Руської трійці» сприяло формуванню літературних інтересів та визначенню патріотичного напрямку творчості закарпатського письменника Олександра Духновича (1803—1865). Багато спільного має, зокрема, його патріотична поезія «Вручання» («Я русин бил, есьм і буду») з віршем М. Шашкевича «Руська мати нас родила». Визначною подією в культурному житті Закарпаття став вихід у світ його букваря «Книжица читальная для начинающих» (1847). Це була перша на Закарпатті книга, написана для народу і народною мовою. Вона здобула велику популярність у краї, витримала кілька видань і була важливим засобом протидії політиці мадяризації закарпатських українців.

Таким чином, діяльність «Руської трійці» засвідчила еволюцію національного руху на західноукраїнських землях від вирішення наукових і культурно-мовних завдань до постановки завдань політичних і соціально-економічних. Це було ознакою завершення в основному першої стадії національного руху («збирання спадщини») та вступу в нову, в межах якої належало вирішувати питання організаційної («культурної») і політичної діяльності.

Відгомін
«Весни народів»

1848—1849 рр. у більшості європейських країн відбулися революційні потрясіння, які стали складовою частиною останньої великої революції класичного типу загальноєвропейського масштабу, котра завершила тут розпочатий у попередні століття процес переходу від середньовіччя до модерної доби. Завдяки революції майже повсюдно було покінчено з панщиною та різними формами середньовічної залежності селян, що зумовило вперше в історії широку участь народних мас у політичному житті і тим самим демократизацію політичного процесу. В європейських країнах розпочалося становлення громадянських суспільств.

Невід'ємною складовою частиною революції стали визвольні рухи багатьох національно поневолених народів Східної і Центральної Європи, боротьба цих народів за здійснення своїх емансипаційних прагнень, за досягнення національної свободи. Звідси пішла назва революції — «Весна народів». Під час революції в цьому регіоні у ряді випадків знайшла свій вияв тенденція до становлення національних держав, що ґрунтувалися на ліберальних засадах. Це було характерно для німців та італійців, які, крім того, прагнули національного об'єднання своїх земель. За відродження власної національної державності боролися угорці та поляки, певною мірою чехи. Інші народи, серед них слов'янські (словаки, серби, хорвати, словенці), а також румуни домагалися щонайменш національної автономії як першого кроку до національно-державницького самоутвердження. Серед останніх були українці підвладних Австрії західноукраїнських земель.

Основним вогнищем українського національного руху 1848—1849 рр. стала Східна Галичина. Його започаткувала група представників греко-католицького духовенства врученням губернатору Ф. Стадіону петиції на ім'я імператора від 19 квітня 1848 р. В ній висловлювалися побажання: запровадження в школах і громадському житті Східної Галичини української мови, забезпечення українцям доступу на всі посади та зрівняння в правах духовенства всіх віросповідань.

Потому, 2 травня 1848 р., у Львові була заснована перша українська політична організація — Головна руська (українська) рада, котра взяла на себе роль представника інтересів українського населення Галичини перед центральним урядом і виконувала її протягом 1848—1851 рр. Раду, яка складалася із 30 постійних членів — представників світської інтелігенції, вищого і нижчого духовенства, очолив єпископ Григорій Яхимович.

Друківним органом Головної руської ради стала «Зоря Галицька» — перша у Львові газета українською мовою, що почала виходити з 15 травня 1848 р. У відозві до українського народу, опублікованій у першому номері газети, Рада заявила: «Ми, русини галицькі, належимо до великого руського (українського) народу, котрий одним говорить язиком...» То була перша в Галичині офіційна заява про те, що наддніпрянські і галицькі українці — одна нація.

За ініціативою Головної руської ради за національну символіку галицьких українців було прийнято синьо-жовтий прапор та герб із зображенням золотого лева на синьому полі. Головна руська рада, виступаючи за проведення демократичних реформ у дусі програмних засад, сформульованих 1846 р. Я. Головацьким, домагалася забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини. Здійснення своєї програми вона пов'язувала з відданістю Австрійській конституційній монархії. В містах, містечках і селах Східної Галичини організувалося близько 50 місцевих руських рад, до складу яких обиралися представники демократичних верств: головним чином селяни, міщани, світська інтелігенція (вчителі, шкільна молодь), представники нижчого духовенства, які розгорнули активну громадсько-політичну та культурно-освітню діяльність.

Руські ради стали організаторами боротьби українського населення за відокремлення Східної Галичини від Західної (польської) та перетворення її в окрему провінцію, тобто за її національно-територіальну автономію, за демократизацію народної освіти, запровадження навчання в усіх навчальних закладах рідною мовою тощо. Вони виступали з ініціативою створення українських військових і воєнізованих формувань (національної гвардії в містах, селянської самооборони на Прикарпатті, батальйону так званих гірських стрільців), які розглядали як зародок збройної репрезентації українців, здатної стати на захист їх національних прав.

Правлячі кола Австрії, ігноруючи більшість вимог українських народних мас, все ж погодилися на запровадження 1848 р. навчання українською мовою в народних школах та

викладання цієї мови як обов'язкового предмета в гімназіях. На початку 1849 р. відкрито кафедру української мови у Львівському університеті. Її першим професором став Я. Головацький.

Складовою частиною боротьби за демократичні перетворення стало пожвавлення культурно-освітнього руху в краї. У жовтні 1848 р. у Львові відбувся перший з'їзд діячів української культури і науки. Згідно з рішенням з'їзду у Львові було засновано «Галицько-руську матицю» — культурно-освітню організацію, яка мала завданням видання популярних книг для народу.

Активізувалося літературне життя. Послідовники М. Шашкевича — письменники М. Устиянович і А. Могильницький у той час написали свої найкращі літературні твори. Вперше було зроблено спробу перевидати в Галичині кращі твори нової української літератури (твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка). Деякі газети стали вміщувати повідомлення про громадсько-культурне життя в Україні, інформації про створення в Києві Кирило-Мефодіївського братства та революційну діяльність Т. Шевченка. Революція дала поштовх і активному театральному рухові, в якому широко використовувалися культурні надбання Наддніпрянської України — п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Визначними подіями стали відкриття 1848 р. першої в Галичині української читальні (в Коломиї) та заснування 1849 р. з ініціативи Головної руської ради на народні кошти народного дому у Львові.

За обсягом формульованих і вирішуваних завдань український рух в Галичині набував характеру справді національної революції. Головна руська рада чимало зробила для роз'яснення національно-політичних устремлінь українців перед громадськістю Австрії й усїєї Європи. З цією метою вона відряджала делегацію на Слов'янський з'їзд у Празі (червень 1848 р.), зверталась з петиціями і заявами до Віденського парламенту, відозвами до чехів і німців, надсилала численні статті до європейської преси. Завдяки цьому українське питання вперше привернуло до себе увагу широкої європейської громадськості.

Піднесення українського національного руху в Галичині на політичний рівень, створення ним власних національно-політичних і культурно-освітніх структур, висунення і поступова реалізація програми національного самоутвердження українців на території їх компактного проживання — у східній частині Галичини в межах конституційної

Австрійської монархії вороже зустріли польські громадські кола. Вони продовжували уявляти себе єдиними повноправними господарями краю і виношували плани відродження польської державності, спочатку хоча б у вигляді крайової автономії для всієї Галичини з її українською частиною включно.

На цьому ґрунті польсько-українські відносини під час революції значно загострилися, набуваючи інколи характеру міжнародного конфлікту. Навколо українського питання виникла гостра полеміка. Позицію української демократії в ній репрезентував священик із с. Ветлини на Лемківщині Василь Подолинський (1815—1876). У брошурі «Слово перестороги», що друкувалася влітку 1848 р. у Сяноку, він висунув постулат національної незалежності українців та налагодження українсько-польських відносин на демократичній і рівноправній основі. «Так, ми — українці, — заявляв він, — і віримо твердо у воскресіння вільної, незалежної України... Ніщо не може здержати нас від стремління, загальних для цілої Європи... Усі ми хочемо бути вільними разом з іншими народами... Хочемо бути народом і будемо ним неодмінно». Національне визволення він пов'язував з досягненням національної свободи усіма слов'янськими народами і влаштуванням ними свого буття на федеративних засадах. Сформульований В. Подолинським ідеал національної незалежності українського народу та його бачення шляхів досягнення цього ідеалу засвідчили початок нового етапу в розвитку національно-політичної ідеї в Галичині, що йшла від «Руської трійці», етапу, який відповідав рівневі національно-політичної думки на Наддніпрянській Україні, репрезентованій концепцією Кирило-Мефодіївського братства.

Революція дала поштовх активізації народних мас Північної Буковини. Поряд із селянським повстанням під проводом Лук'яна Кобилиці там набув поширення рух за збереження адміністративно-політичної єдності Буковини з Галичиною. У відповідь на клопотання дворянської верхівки про відокремлення Буковини від Галичини буковинські селяни-депутати виступали із заявами протесту у Віденському рейхстазі. Проти цього наміру рішуче висловились і представники сіл всієї Буковини на зборах у Чернівцях у листопаді 1848 р. Проте уряд, йдучи назустріч панівній верхівці, на початку 1849 р. адміністративно відокремив Буковину від Галичини.

Революція сприяла виникненню українського національно-визвольного руху на Закарпатті. Через ігнорування угорським

ліберальним дворянством та його вождями національних інтересів українського населення частина закарпатської інтелігенції на чолі з Олександром Духновичем і Адольфом Добрянським висунула ідею об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною. Її підтримала Головна руська рада у Львові. Однак австрійський уряд не допустив об'єднання цих земель, вбачаючи в цьому крок до їх об'єднання з Наддніпрянською Україною, а тим самим і загрозу втрати їх для Австрії. Єдине, на що пішов уряд, було те, що в жовтні 1849 р. заселені українцями райони Угорщини виділив у окремий Ужгородський округ, в якому управлінський апарат формувався з представників української інтелігенції, на відкриття початкових народних шкіл з рідною мовою навчання та запровадження викладання деяких предметів українською мовою в гімназіях.

Отже, національний рух на західноукраїнських землях 1848—1849 рр., набувши виразних ознак взаємно переплетених організаційної (культурної) і політичної стадій цього руху, виробив широку програму національно-політичного і духовного утвердження українства в межах конституційної австрійської монархії. Він чимало зробив для втілення цієї програми в життя, для організаційного утвердження українства. Ряд її завдань він спромігся виконати, реалізацію ж інших, складніших, залишив у спадщину патріотичним силам наступних поколінь.

Заснування національних інституцій

З розгромом об'єднаними силами Австрії і Росії угорської революційної армії влітку 1849 р. в імперії Габсбургів було відновлено абсолютистський режим з його централістично-бюрократичною системою. У розвитку національного руху на західноукраїнських землях наступив майже десятилітній антракт. Новий його виток почався в 60-х рр. уже в умовах конституційної ери, крайової автономії та австро-угорського дуалізму.

Однак на той час національно-патріотичний табір значно ослаб. Українську інтелігенцію (переважно духовенство і чиновництво) відтіснила політично і економічно домінуюча польська й угорська верхівка. Більша частина українських патріотів, розчарована крахом своїх надій на одержання політичної переваги в краї у 1848—1849 рр. за допомогою Габсбургів, не відмовляючись від лояльності щодо Австрії, почала шукати підтримки в Росії. Відходячи поступово від ідеалів національного руху часів «Руської трійці» і «Весни народів», вона дедалі більше схиляється до консерватизму, солідаризується з російськими слов'янофілами в прагненнях

до злиття роздрібнених частин слов'янства в єдине політичне ціле під главенством царської Росії.

Інтелігенція категорично заперечує реальне існування східнослов'янських націй (російської, української і білоруської) та рішуче обстоює тезу про «єдиний общеруський народ», до якого зараховує і населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, отже, стає на шлях національного самозречення. Представники цього табору, яких стали називати «старорусами», «твердими русинами», а згодом — «москвофілами», або «русофілами», тривалий час домінували в суспільному житті західноукраїнських земель, відвертаючи значну частину української спільноти від участі в реальній національно-будівничій праці, послаблюючи цим фронт національно-патріотичних сил у боротьбі за свободу. Щедру фінансову підтримку надавали їм офіційні та деякі громадські кола Росії, спрямовуючи їх на протидію українському рухові.

За таких умов носієм національної ідеї і продовжувачем традицій національного руху попередніх десятиліть у Галичині виступило нове покоління інтелігенції — вчителі, письменники, журналісти, юристи, студенти. Її появі частково сприяла шкільна реформа 60—70-х рр., згідно з якою шкільництво перейшло у відання світських освітніх органів. Було запроваджено обов'язкове початкове навчання дітей рідною мовою, завдяки чому в Галичині у 1868/69 навчальному році налічувалося уже 1293 державні початкові школи з українською мовою викладання. А наприкінці XIX ст. кількість письменого населення серед українців досягла близько 30 %. З'явилися перші українські середні школи: гімназії у Львові (1874—1878) та Перемишлі (1888). Відкривались нові україномовні кафедри у Львівському університеті та була заснована вперше кафедра української мови і літератури в новоствореному Чернівецькому університеті.

Молода інтелігенція 60-х рр. започаткувала новий так званий народовський напрям національного руху, що орієнтувався на народ і стояв на ґрунті національного самоутвердження та визнання національної єдності українців Галичини і Наддніпрянщини. Великий стимулюючий вплив на нього справили сповнені демократизму, народолобства прояви тогочасного національного життя в Наддніпрянській Україні — «Кобзар» Т. Шевченка, твори П. Куліша, журнал «Основа», інші українські видання. Прагнучи наблизитись до українського життя, молодь жадібно ловила полум'яні заклики Т. Шевченка, кохалася в пам'ятках козацької слави і навіть одягалася по-ко-

зацьки, записувала народні пісні, впроваджувала в літературу і журналістику народну мову та український правопис — так звану кулішівку. Для неї Україна стала обітаною землею, а «Кобзар» — євангелієм. Наслідуючи приклад України, вона намагалася виховувати у своїх співгромадян любов до народу, прищеплювати їм бажання підняти його культурно, економічно й політично.

Першими представниками нового напрямку стали молоді письменники-романтики: Володимир Шашкевич (син Маркіяна — засновника «Руської трійці»), Федір Заревич, Євген Згарський, Ксенофонт Климкович, Данило Тячківич, які на початку 1862 р. заснували у Львові першу нелегальну молодіжну організацію — громаду (за зразком «Київської громади»), що зайнялася національним вихованням її учасників. За її почином організувались учнівські громади в Бережанах, Перемишлі, Самборі, Станіславі, Тернополі. Вони стали осередками жвавого патріотичного руху серед молоді. З їх середовища вийшли визначні діячі національного руху: Іван Франко, Остап Терлецький, Володимир Навроцький, Іван Пулюй, брати Володимир і Олександр Барвінські, Євген Желехівський, Осип Маковей, Андрій Чайковський, брати Заклинські та багато інших.

Організаційною основою молодого руху стали спочатку редакції літературних часописів: «Вечорниці» (1862—1863), «Мета» (1863—1864), «Нива» (1865), «Русалка» (1866). Згодом він розширився за рахунок новостворюваних товариств: «Руська бесіда» (1861), при якому засновано перший професійний український театр (1864), «Просвіта» (1868), яке зайнялося виданням популярної літератури й організацією читалень по селах, Товариство імені Т. Шевченка для опіки над письменством (1873) (реорганізоване в наукове 1892 р.), Руське педагогічне товариство (1881), що опікувалося розвитком українських шкіл, музично-хорове товариство «Торбан» (1870), яке популяризувало українські народні пісні, твори українських композиторів. У народовський рух включалося дедалі більше представників творчої інтелігенції: композитори Михайло Вербицький, Іван Лаврівський, Анатоль Вахнянин, Віктор Матюк, художники Корнило Устиянович, Теофіл Копистинський, Антон Пилиховський та ін.

Зміцнивши свої традиції на культурній ниві, народовський рух почав відтісняти на другий план москвофільство і на рубежі 70—80-х рр. поширив свою діяльність на політичну ниву. Початок їй поклало заснування політичних часописів «Батьківщина» (1879) для селян і «Діло» (1880) для інтелігенції. Тоді ж почав виходити літературно-науковий

журнал «Зоря» (1880), який набув значення всеукраїнського органу. Душею нової організації став визначний публіцист Володимир Барвінський (1850—1883) — редактор «Правди», а потім «Діла». За його ініціативою у Львові 1880 р. було проведено всенародне віче за участю двох тисяч селян, що являло собою першу спробу єднання народівців з народними масами.

1885 р. народівці заснували свій керівний політичний орган — Народну раду на чолі з Юліаном Романчуком, редактором «Батьківщини». Вона оголосила себе спадкоємицею національної програми Головної руської ради з 1848 р. і послідовно домагалася автономії для українських територій у межах Австро-Угорщини.

Утверджуючись у Галичині, народівський рух поступово захопив Буковину, започаткувавши національне відродження і на цій українській землі. Важливою ланкою підготовки національно свідомої інтелігенції в краї стала заснована при нововідкритому Чернівецькому університеті (1875) кафедра української філології, яку очолив народовець Гнат Онишкевич. Засноване в Чернівцях товариство «Руська бесіда» (1869), що перебувало в руках москвофілів, 1884 р. опанували народівці і надали йому спрямування галицької «Просвіти». Друкованим органом народівців стала газета «Буковина» (1885), першим редактором якої був поет Юрій Федькович (1834—1888). Плідно працювали на ниві національного відродження Буковини професор Степан Смаль-Стоцький (1859—1939) та письменник і композитор Сидір Воробкевич (1836—1903), відомий, зокрема, як укладач (спільно з І. Франком) першого в краї альманаху «Руська хата» (1877), до якого ввійшли твори буковинських, галицьких і східноукраїнських письменників. Цей альманах заманіфестував їх прагнення зводити спільну будову національної літератури в дусі заповітів Т. Шевченка.

Репрезентований народівцями національний рух у Галичині мав чимале значення для Наддніпрянської України і для всієї загальноукраїнської справи. В умовах бюрократичних репресій проти українства в Росії Галичина, за словами М. Грушевського, незважаючи на тяжкі умови власного національного життя, прийняла на себе роль центру українського руху, духовного П'ємонту, свого роду «культурного арсеналу, де створювались і удосконалювались засоби національного, культурного і політико-суспільного відродження українського народу». Наддніпрянські патріоти, позбавлені можливості друкувати свої літературні твори рідною мовою у себе вдома, багато друкувалися в Галичині.

Тут побачили світ твори кращих літературних сил Наддніпрянської України: П. Куліша, Марка Вовчка, В. Антоновича, О. Кониського, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та ін. Водночас наддніпрянці надали фінансову допомогу галичанам у заснуванні всеукраїнського органу — літературно-громадського журналу «Правда» (1867—1880), літературного товариства імені Шевченка тощо. Народовські видання, надавши свої сторінки духовній еліті Наддніпрянщини, стали загальноукраїнською трибуною для пропаганди національної ідеї. В свою чергу, моральна і матеріальна підтримка наддніпрянців, їх особистий вплив, участь у галицьких виданнях сприяли зростанню національного руху в краї, виходів його за межі вузького провінціалізму, на всеукраїнські обшири.

Проте з розширенням народовського руху у ньому почали брати гору консервативні елементи. Спрямувати його в демократичне русло, радикалізувати і політизувати, подолати провінціалізм, зорієнтувати на ідеали загальнонародського поступу, європейської цивілізації намагався М. Драгоманов, маючи намір перетворити Галичину в осередок розширення політичного руху на всю Україну. І. Франко, підкреслюючи великий авторитет ученого серед галицької громадськості в 70—80-х рр., зазначав, що «Драгоманов європейзував галицьких русинів, перетворив доти панівне сентиментальне українофільство в свідоме змагання за здобуття не тільки національних, а й загальнонародських прав українському народові».

Під його впливом у Галичині сформувалася ціла генерація молодої інтелігенції, яка в середині 70-х рр. започаткувала радикальну течію в національному (народовському) русі на чолі з Іваном Франком (1856—1916), Михайлом Павликом (1853—1915), Остапом Терлецьким (1850—1902) і прагнула надати цьому рухові модерного європейського характеру. Через свої часописи «Громадський друг», «Дзвін», «Молот» (1878), «Світ» (1881—1882), організацію народних віч радикали покликали до політичної діяльності широкі народні маси Галичини і Буковини. За всіма ознаками народовський рух 60—80-х рр. відповідав організаційній (культурній) стадії національного руху з історичною домішкою елементів стадії політичної.

Політизація національного руху

У 90-х рр. XIX ст. національний рух на західноукраїнських землях вступив у політичну стадію розвитку. У той час на ґрунті наявних суспільно-політичних течій утворилися перші політичні партії, були сформульовані їхні програми та політичні гасла, розраховані на участь в їх реалізації широких суспільних верств. Завдяки цьому національна ідея почала

оволодівати народними умами, а національний рух, що набував політичного змісту, став масовим.

У Галичині першою такою партією стала заснована 1890 р. Русько-українська радикальна партія (РУРП) — перша легальна українська політична партія європейського типу і водночас перша в Європі селянська партія соціальної орієнтації. Згодом були створені нові партії: Українська національно-демократична партія — УНДП (1899) — найпотужніша і найвпливовіша в краї, Українська соціал-демократична партія — УСДП (1899) і Католицький русько-народний союз (1896), перетворений 1911 р. в Християнсько-суспільну партію.

Найближчими програмними завданнями РУРП і УНДП поставили змагання за національно-територіальну автономію Східної Галичини і Північної Буковини з власним сеймом і адміністрацією (у 1918 р. ця вимога стосувалась і Закарпаття), УСДП — за культурно-національну автономію. А кінцевою метою національного руху спочатку РУРП (1895), а за нею УНДП і УСДП сформулювали в своїх програмах здобуття культурної, економічної й політичної самостійності українського народу, його державної незалежності та об'єднання його земель. РУРП здійснення своїх ідеалів убачала «лише при повній самостійності політичній русько-українського народу». Метою УНДП, вказувалось у відозві її керівного органу — Народного комітету — від 5 січня 1900 р., є «незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу». УСДП в програмній статті свого органу «Воля» заявляла: «Наша ціль: є вільна держава українського люду — Українська республіка». Подібних програмних засад дотримувалися буковинські Національно-демократична партія (1907) та Радикальна партія (1906).

З того часу політична самостійність України стала головним гаслом національного руху в Галичині й на Буковині. Спільна політична платформа була передумовою тісної співпраці провідних українських партій. Після невдалої спроби досягнення політичного компромісу народовської Народної ради з польською сеймовою більшістю і крайовою адміністрацією Галичини (так званої політики «нової ери») та кривавих виборів 1897 р. український рух під політичним провідом УНДП, яка поступово радикалізувалась, при співпраці з нею РУРП і УСДП набуває опозиційного щодо влади характеру, орієнтується на власні сили, на організацію народних мас. Національно свідомі народні маси поступово стають реальною основою руху. Москвофільство зрештою втрачає

свої колишні позиції. Греко-католицьке духовенство на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким (1865—1944) остаточно стає на національний ґрунт та включається як впливова сила в національний рух. Суспільство, одностаїне в своїх національних змаганнях, стає на шлях політичних й культурних здобутків.

XX ст. почалося для галицьких і буковинських українців посиленням боротьби за відокремлення Східної (української) Галичини від Західної (польської) і створення з неї окремої автономної адміністративно-політичної одиниці — коронного краю. 1900 р. в Галичині і Буковині відбулися численні багатолюдні віча під гаслами поділу Галичини та об'єднання української її частини з Буковиною і створення з цих земель суцільного українського краю.

У вічах узяла участь студентська молодь, яка виступала під гаслами політичної незалежності України. Студентське віче, яке відбулося у Львові 14 липня 1900 р., заявило, що справа державної самостійності українського народу «обіймає не одну галузь або не одну фазу нашого життя, нашого розвитку», а «є синтезою всіх наших змагань, всіх наших стремлень, всього життя нашої нації». В програмній промові, яку виголосив на вічі студент Лонгин Цегельський, говорилося, що українцям залишається одне: «Створити свій власний державний організм, свою власну незалежну самостійну українську національну державу в етнографічних границях по всій території, заселеній українським народом... Тільки в такій державі, тільки в самостійній Україні зможе відповідно зажити наша нація».

Тема української незалежності стала предметом дискусії на сторінках галицької і буковинської преси. В ній узяв участь, підготувавши серію статей, І. Франко, який своїм незаперечним авторитетом підтримував постулат незалежності. Він уважав, що, хоч ідеал національної самостійності України за тодішніх умов міг здаватися поза межами можливого, все ж національно-патріотичним силам належало «вживати всіх сил і засобів, щоб наблизитись до нього».

Великих масштабів набув вічевий рух 1905—1906 рр., який проходив під гаслами демократизації виборчої системи. У вічі з вимогами загального, рівного, безпосереднього і таємного виборчого права, яке відбулося з ініціативи УНДП у Львові 2 лютого 1906 р., узяло участь близько 50 тис. осіб, переважно селян, що засвідчило високу політичну свідомість галицьких українців. У результаті тривалої боротьби під час виборів, проведених після виборчої реформи 1907 р., українцям удалося домогтися обрання 27 представників

українських партій (22 — від Галичини і 5 — від Буковини) до Державної Ради у Відні і 29 — до крайових сеймів (12 — в Галичині і 17 — на Буковині). Завдяки цьому українці дістали можливість обстоювати свої права в парламенті і сеймі.

Активізація політичного життя й зростання незалежницьких настроїв у Галичині і Буковині мали значну притягальну силу для політичного підпілля й політичної еміграції з Наддніпрянщини. Тривалий час там знаходили пристань і простір для політичної діяльності політемігранти з України Д. Антонович, В. Винниченко, М. Вороний, Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, М. Залізняк, С. Петлюра, М. Русов, Г. Хоткевич, Б. Ярошевський та ін. Львівський журнал «Правда» першим опублікував реферат з програмними засадами ранніх наддніпрянських самостійників — членів Братства тарасівців (1893).

Терени Галичини і Буковини стали ареною організаційної діяльності першої на Наддніпрянщині української партії — РУП. У Львові було опубліковано її трактат «Самостійна Україна», підготовлений М. Міхновським. У Львові й Чернівцях 1902—1904 рр. перебували закордонні комітети РУП. Львів став місцем проведення її другого з'їзду (1904). Там знаходилась також партійна друкарня, де випускались у світ партійні видання, політичні органи «Добра новина» (1903), «Селянин» (1903—1905), «Праця» (1904—1905), а також брошури, листівки, відозви. В Чернівцях виходив орган РУП «Гасло» (1902—1903). Згодом аналогічну діяльність проводила у Львові УРСДРП (1905—1907). Львів був також місцем заснування Української соціалістичної партії (1900). Таким чином, західноукраїнські землі відігравали роль бази патріотичних сил Наддніпрянської України, їх організаційно-політичної діяльності, спрямованої проти імперського самодержавницького режиму в Росії.

Зрушення
на культурному полі

Тривалими зусиллями народівців і представників інтелігенції Наддніпрянщини 1894 р. відкрито кафедру історії України у Львівському університеті, яку зайняв прибулий з Києва український історик Михайло Грушевський (1866—1934). Активно включившись у політичне життя, він разом з І. Франком став незабаром ідейним лідером національного руху і символом його єднання обабіч австро-російського державного кордону.

З приїздом М. Грушевського до Львова активізувалася боротьба за український університет. Хоча українці й мали підготовлені власні наукові сили, їм удалося до 1914 р. забезпечити собі лише 7 звичайних кафедр та три доцентури у

Львівському, а також три кафедри в Чернівецькому університетах. Львівський університет на той час уже значною мірою був полонізований, а заміщенню українських кафедр чинились усілякі перешкоди. Тому українське студентство наприкінці 90-х рр. почало домагатися відкриття у Львові окремого українського університету.

Широкого резонансу набув демонстративний вихід 600 українських студентів з Львівського університету (1901) на знак протесту проти дискримінаційної політики ректорату й професури щодо українців. Питання про український університет жваво обговорювалося на студентських вічах, на всеукраїнському студентському з'їзді (1913), на сторінках преси, в крайовому сеймі, у Віденському парламенті. Його вирішення домагалися під час демонстрацій, заворушень. Наболіле університетське питання тримало в напруженні ціле суспільство. На цьому ґрунті студент Мирослав Січинський учинив замах на намісника Анджея Потоцького, смертельно поранивши його з пістолета (1908). Іншою жертвою на цьому ґрунті став студент Адам Коцко, смертельно поранений пострілом із пістолета під час сутички, спровокованої шовіністично настроєними польськими студентами (1910). Питання українського університету не знімалось з порядку денного до 1918 р.

Українці вели вперту боротьбу з польськими автономістами за створення мережі українських середніх шкіл. За 50 років крайової автономії ціною різних поступок їм удалося домогтися від сеймової більшості згоди на заснування у Східній Галичині лише 6 українських державних гімназій (у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Станіславі, Березанах і Стрию). Вони були змушені вдатися до заснування приватних українських середніх шкіл. 1908—1911 рр. під егідою Руського педагогічного товариства було засновано 6 приватних гімназій, один ліцей та чотири вчительські семінарії.

На Буковині перед Першою світовою війною українці мали дві українсько-німецькі та дві українські гімназії і одну учительську семінарію. Українських народних шкіл напередодні війни в Галичині налічувалося 2510, Буковині — 216, на Закарпатті ж з наявних 1883 р. 282 українських шкіл до 1914 р. не залишилося жодної. Велике значення для консолідації національних сил мало утвердження в Галичині й Буковині завдяки спільним зусиллям національної еліти усіх частин України єдиної з Наддніпрянщиною літературної мови та запровадження в шкільне навчання (1892), а згодом у діловодство фонетичного правопису.

Вогнищем національної науки стало Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, яке під керівництвом М. Грушевського з 1897 по 1913 р. перетворилось фактично в неофіційну всеукраїнську академію наук. Члени товариства підготували близько 3 тис. томів різних видань з українознавства, в тому числі 8 томів написаної М. Грушевським монументальної праці «Історія України-Руси» — найвидатнішого твору української наукової історіографії, який дав історичне обґрунтування української державності й справив визначальний вплив на державницьке виховання цілих поколінь. Поряд з М. Грушевським головними діячами товариства були І. Франко та В. Гнатюк.

Діяла широка мережа культурно-освітніх осередків. Товариство «Просвіта» 1914 р. мало по всьому краю 78 філій, 2944 читальні і 109 950 членів. Своїми бібліотеками, курсами для неписьменних, хорами, театральними виставами, концертами та популярними виданнями «Просвіта» піднімала політичну й національну свідомість народних мас. Завдяки підтримці митрополита Андрея Шептицького у Львові засновано український національний музей (1913).

Поряд з окрасою української літератури — І. Франком розквітнув талант молодих письменників Василя Стефаника і буковинки Ольги Кобилянської. Редагований М. Грушевським та І. Франком «Літературно-науковий вісник» (1898—1907) став всеукраїнським літературним органом, на сторінках якого друкувалися найкращі літературні сили України: М. Вороний, М. Коцюбинський, Леся Українка, В. Винниченко, П. Грабовський, Б. Грінченко, А. Кримський, М. Кропивницький, О. Кобилянська, О. Кониський, Б. Лепкий, О. Маковей, І. Нечуй-Левицький, О. Олесь, В. Самійленко, В. Стефаник, М. Старицький, І. Тобілевич та ін. Кращі твори світової й української літератури популяризувала Українсько-руська видавнича спілка, яка 1899—1907 рр. випустила понад 300 видань белетристичної і науково-популярної літератури.

Визначними подіями національно-культурного життя, справжніми національними маніфестаціями стали святкування у Львові 100-річчя українського національно-культурного відродження (від часу появи «Енеїди» І. Котляревського, 1898), 25-річчя літературної творчості І. Франка (1898), 35-річчя творчої діяльності корифея української музики М. Лисенка (1903), 100-літніх ювілеїв М. Шашкевича (1911) і Т. Шевченка (1914).

Справі утвердження національної ідеї велику послугу робило театральне мистецтво. Великі заслуги в цьому мав театр «Руської бесіди» у Львові, який 1905—1906 рр. на чолі

з його керівником Миколою Садовським та незрівнянною актрисою Марією Заньковецькою здійснив постановку кращих творів української драматургії (п'єс М. Старицького, І. Карпенка-Карого). Загальне визнання здобули заснований відомим українським письменником Гнатом Хоткевичем Гуцульський театр (1910—1912) та Буковинський народний театр (1904—1910).

Упевнено ставало на професійну основу музичне життя краю. 1903 р. у Львові відкрито Вищий музичний інститут, якому 1907 р. присвоєно ім'я М. Лисенка. Його діяльність сприяла вихованню цілої плеяди обдарованих музикантів і композиторів, серед яких виділявся Станіслав Людкевич (1879—1979) — творець знаменитої кантати-симфонії на слова Т. Шевченка «Кавказ». У розвиток і популяризацію національного хорового мистецтва великий внесок зробило засноване у Львові співоче товариство «Боян» (1891) та аналогічні товариства в інших містах краю. Значну роль у пропаганді української музики відіграли співаки світової слави Олександр Мишуга, Соломія Крушельницька, Модест Менцінський та ін.

Виразних національних рис набуває образотворче мистецтво. Організатором мистецького руху були засновані у Львові Товариство для розвою руської штуки (1889) та Товариство прихильників української літератури, науки і штуки (1905). Організовані ними у Львові виставки (1889, 1900) відкрили нові сторінки в розвитку західноукраїнського мистецтва, а виставка 1905 р. — перша Всеукраїнська мистецька виставка — стала справжньою маніфестацією духовного єднання західноукраїнських і наддніпрянських митців. Душею національного мистецького життя в Галичині був талановитий художник (пейзажист-лірик і портретист) Іван Труш (1869—1941), поряд з яким творили визначні живописці Модест Сосенко, Юліан Панькевич, Ярослав Пестрак, Антон Манастирський, Йосип Курилас, Олекса Новаківський, Олена Кульчицька. Серед буковинських митців набув широкого визнання Микола Івасюк.

З-поміж українських скульпторів світову славу здобув Михайло Паращук, котрий (разом з Антоном Попелем) створив пам'ятник Адамові Міцкевичу у Львові та скульптурні портрети І. Франка, В. Стефаніка, М. Лисенка і С. Людкевича.

На основі використання традицій і форм українського народного зодчества формується національний стиль в архітектурі. Його зразками є споруджені у Львові за проектами Івана Левинського та інших архітекторів будинки страхового

товариства «Дністер» (1905), бурси Українського педагогічного товариства, Академічного дому, «Народної гостиниці», Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка, Академічної гімназії та ін.

Значно зміцніла матеріальна база національного руху. Цьому сприяли створення і діяльність національних економічних установ — «Народна торгівля», «Дністер», Крайовий кредитовий союз, Сільський господар, Крайовий ревізійний союз, Союз молочарських спілок, Союз для збуту худоби тощо. Широкого розмаху набув кооперативний рух. 1904 р. був створений Центральний союз українських кооперативів, який мав близько 550 філій і 180 тис. членів.

Східна Галичина мала розгалужену мережу спортивних товариств «Січей», «Соколів», а 1913 р. у Львові створено військове товариство «Українські січові стрільці», яке займалося фізичним та військово-патріотичним вихованням молоді. 28 червня 1914 р. у Львові відбувся парадний огляд «Січей», «Соколів» і «Січових стрільців», який продемонстрував згуртованість української молоді навколо гасла боротьби за національну свободу.

У народних масах західноукраїнських земель міцніло відчуття власної сили, зростала їх переконаність у можливості здобути національні права наполегливою працею, консолідацією національних сил, організованою боротьбою за свободу.

З усіх західноукраїнських земель у найтяжчому становищі залишалось Закарпаття. Внаслідок асиміляторської політики урядових кіл Угорщини та безініціативності й консервативності місцевої, переважно москвофільської і так званої мадяронської інтелігенції українці на початку ХХ ст. перебували там, за свідченням народознавця В. Гнатюка, «майже на тім становищі, на яким стояли галицькі українці на початку ХІХ ст., так що там народне відродження ще не розпочиналося». Лише невелика група молодих народолюбів, таких, як Юрій Жаткович та Августин Волошин, намагалася чинити опір мадяризації й тяжіла до національно-патріотичних сил Галичини й Буковини, всієї України. Започатковану ними традицію продовжило і розвинуло покоління 20-х рр. ХХ ст.

Українські емігранти
на Американському
континенті

Характерні для життя західноукраїнського селянства у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. явища безземелля і малоземелля, безробіття через надлишок робочих рук, тягар нерестерпних податків і хронічні голодування призвели до масової еміграції, переважно спрямованої на Американський континент, де ще тоді було чимало територій, не освоєних народногосподар-

ською діяльністю людини, і уряди таких країн, як США, Канада, Бразилія, заохочували масове переселення з-за кордону. Ті, хто бажав працювати, щоб мати постійний заробіток, і не боявся важкої роботи, влаштовувалися чорноробами на заводах, фабриках, шахтах, будівельних об'єктах. Споконвічні селяни найбільше прагнули одержати земельні ділянки для сільськогосподарського обробітку з фондів державної власності.

Першими українськими переселенцями до США у 70-х рр. XIX ст. були закарпатці. Найбільше їх було серед шахтарів, яким заробітки діставалися найважче через вкрай тяжкі умови праці, постійний ризик підземних аварій з небезпекою для життя, хронічні хвороби легенів тощо. Не мали вони тоді й профспілок, які б їх захищали від сваволі підприємців щодо платні та умов праці. Мізерні заробітки одержували некваліфіковані робітники-українці на металургійних, автомобільних, вагонобудівних заводах, фабриках взуття, одягу, меблів, харчових продуктів.

Духовним життям українських переселенців опікувалися церковні пастирі. З 1884 р. і до кінця 90-х рр. українські поселенці спорудили понад півсотні церков і каплиць. Церковне життя поєднувалося з культурно-просвітнім, що сприяло підтримуванню національної самосвідомості переселенців. Для дітей українців при церквах відкривалися школи українознавства. І діти, і дорослі охоче відвідували там же створені українські самодіяльні хорові, музичні, танцювальні й драматичні гуртки. Організовані у багатьох місцях компактних поселень українців їхні громадські об'єднання — так звані «братські союзи» — налагодили видання українських часописів. Заснована 1893 р. священником Григорієм Грушкою як друкований орган Українського народного союзу україномовна газета «Свобода» видається в США й донині.

На кінець XIX ст. українська громада в США налічувала більше 200 тис. чоловік. І хоч у масі своїй вона жила тоді ще у нестатках, але, завдяки піклуванню національно свідомих церковних і світських просвітників, зберігала народні традиції і громадський побут, усвідомлювала себе єдиною спільнотою.

Кількісно набагато меншою наприкінці XIX ст. була українська громада Канади. За десятиріччя з часу прибуття туди 1891 р. перших поселенців вона зросла до 24 тис. чоловік. Переважну їх більшість становили колишні галичани й буковинці. Земельні ділянки від уряду одержували у безлюдних лісових хащах.

Сяк-так спорудивши землянку для тимчасового мешкання, майбутні фермери вдень і вночі (і то протягом не одного року), щоб мати ділянку поля, корчували ліс. А щоб придбати робочу худобу, плуг, борону, інше сільськогосподарське знаряддя, щороку на кілька місяців залишали свої господарства і наймалися працювати на шахти й заводи, на прокладання шосейних доріг і залізниць, на спорудження міст. Коли ж нарешті більш-менш налагоджували власне фермерське господарство, піклувалися й про створення нормального стабільного житла.

Здебільшого воліли жити селищами з обов'язковою наявністю церкви, школи, пошти тощо. Так само, як це зробили українські першопоселенці у США, їх земляки у Канаді одне з перших своїх селищ, яке виросло на цілих землях за 200 миль від Вінніпега, назвали «Україною». Потім новоутворені селища називали іменами існуючих на Україні міст і сіл, а також видатних синів українського народу — Б. Хмельницького, І. Сірка, Т. Шевченка та ін. Назви селищ — Воля, Свобода, Правда, Згода, Мир. Ними утверджували навіки найкращі національні риси українців — їх волелюбність, справедливість, миролубність.

Найтяжчими на Американському континенті виявилися труднощі, яких зазнали українські першопоселенці у Бразилії та Аргентині. Природні умови тут були зовсім інші, ніж на Батьківщині. Одинаками перші сміливці з Галичини і Буковини прибули сюди ще в 70—80-х рр. ХІХ ст. Далеко не всім в умовах незвичного тропічного клімату серед незаселених пустель, прерій і джунглів удалося здійснити мрію про створення власного фермерського господарства. Хронічні хвороби, великий відсоток смертності через брак елементарної медичної допомоги та антисанітарію побутових умов призвели до того, що чимало українців повернулися додому. Інші, не маючи грошей на зворотний шлях, влаштувалися на різні будівельні роботи, наймитували у поміщиків та місцевих заможних фермерів. На початок ХХ ст. у Південній Америці проживало близько 20 тис. українців.

І все ж переселення українців на Американський континент продовжувалося і у перше десятиріччя ХХ ст. Тоді сюди приїхало близько 300 тис. чоловік з Галичини і Буковини, а 40 тис. — із Закарпаття. Проте не лише у фермерстві та робітництві шукали тепер поселенці шляхів до свого працевлаштування. Серед них з'являються й перші підприємці, що права, на той час переважно у сфері обслуговування. Вони відкривали корчми, крамниці, ремісничі майстерні, склади постачання населенню палива, пекарні,

які своєю високоякісною продукцією (хлібобулочні вироби, печиво, медівники, торти та ін.) набули доброї слави і серед корінного населення.

Облаштуванню фермерських господарств, налагодженню ремісничо-торговельного бізнесу сприяли свої ж українські будівельно-позичкові установи та страхувально-допомогові товариства. Згодився набутий ще на Батьківщині значний корисний досвід кооперативного руху. Найавторитетнішим страхувальним товариством став Український народний союз (УНС), під опікою якого вже на початку ХХ ст. перебувало майно вартістю у кілька десятків тисяч доларів, що належало багатьом українцям — громадянам США.

Як і в Україні, діячі та організації українського кооперативного руху в США чимало уваги приділяли справі збереження і поширення масової національної самосвідомості, створення читалень, хорів, оркестрів, драматичних гуртків, шкіл українознавства для молоді. Апогеєм українського національного руху в США стало створення у 1915—1916 рр. двох великих крайових суспільно-політичних організацій — «Федерації українців у Злучених Державах» і «Української Ради в Америці» (перша з просоціалістичними, а друга — з прокатолицькими симпатіями).

Розвивалося й громадське життя українців Канади, кількість яких за перше десятиріччя ХХ ст. зросла ще на 85 тис. чоловік. На 1904 р. в українських поселеннях Канади налічувалося 40 початкових шкіл, хоча цієї кількості було замало: тисячі українських дітей не мали змоги навчатися грамоти. Загострилася потреба в учителях української мови. Для їх термінової підготовки у штаті Манітоба відкрилися вчительські курси. За період їх роботи з 1905 до 1911 р. вони випустили понад 300 учителів. Отже, навчання було двомовним — англійсько-українським. Використовувалися підручники, надіслані з Галичини. В свою чергу, серед українських поселенців збиралися кошти для фінансування українських шкіл у Галичині, приймалися резолюції на підтримку вимоги відкриття українського університету у Львові.

Великого розмаху серед канадських українців набув культурно-просвітницький рух. Відкриті в різних поселеннях Канади українські читальні не тільки популяризували твори класиків української художньої літератури, а й стали місцем вечірнього навчання дорослих, влаштування театральних вистав і концертів. Зростаючий громадський авторитет українців серед корінного населення Канади відкрив їм шлях до загальної суспільно-політичної діяльності. Українців

стали обирати до органів міського або провінційного управління.

Кооперативний рух найбільші здобутки мав у торгівлі. Організований 1915 р. Петром Зваричем кооператив «Українська народна торгівля» через цілу мережу своїх крамниць став основним постачальником товарів повсякденного вжитку для українського населення провінції Альберта. А от заснована 1916 р. на паях фермерів «Українська елеваторна спілка» проіснувала недовго і зрештою збанкрутіла. За суворих ринкових відносин одні галузі процвітали, другі відживали.

Зміст

Передмова (акад. НАН України <i>В. А. Смолій</i>)	3
Стародавня доба (докт. іст. наук <i>О. П. Моця</i>)	5
Київська Русь (чл.-кор. НАН України <i>М. Ф. Котляр</i>)	40
Галицько-Волинська держава (акад. НАН України <i>Я. Д. Ісасевич</i>)	95
Українські землі у складі Литви та Польщі (канд. іст. наук <i>О. В. Русина</i>)	113
У боротьбі за створення незалежної держави (акад. НАН України <i>В. А. Смолій</i> , докт. іст. наук <i>В. С. Степанков</i>) . . .	152
Здобутки і втрати союзу з царями (канд. іст. наук <i>О. І. Гуржій</i>)	219
Руїна Правобережної України (канд. іст. наук <i>Т. В. Чухліб</i>) . .	245
Шляхом національного відродження (докт. іст. наук <i>В. Г. Сарбей</i> , канд. іст. наук <i>Ф. І. Стеблій</i>)	263

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: нове бачення

У двох томах

Том 1

Редактор *О. М. Кузьміна*
Художник *С. В. Мінгальов*
Художній редактор *Б. О. Прокопенко*
Технічні редактори *В. П. Селезньова, З. С. Онщук*
Коректори *В. Ф. Бавенко, М. Б. Котовська*

Оригінал-макет підготовлено до друку ПЕОМ у видавництві «Україна».
Підписано до друку 13.11.95. Формат 84×108^{1/32}. Пагір друк. № 2. Друк. вис.
Гарнітура Тип Таймс. Ум. друк. арк. 18,48. Ум. фарб.-відб. 18,69. Обл.-вид. арк. 20,96.
Тираж 12000 пр. Зам. 5-216.

Свідоцтво №0091-5770-ДП, 08.07.94.

Державне спеціалізоване видавництво «Україна»,
252025, Київ-25, вул. Десятинна, 4/6.

Акціонерне товариство «Київська книжкова фабрика»,
252054, Київ-54, вул. Воровського, 24.